

เอกสารประกอบการวิจัยเรื่อง
มายาคติและช่องว่างทางความรู้ของการศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์
เกษตรในประเทศไทย: ปัจจัย ผลต่อเนื่อง และทางออก

เอกสารบทเรียนสำหรับ
นักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตร

พื้นฐานทางเศรษฐศาสตร์สำหรับการศึกษาสังคมการเกษตร:
แบบเรียนเศรษฐศาสตร์ทางเลือกเพื่อความเข้าใจอันดีในสังคม
ไทยเล่มที่ 1

โดย เดชรัตน์ สุขกำเนิด

ตุลาคม 2547

เอกสารประกอบโครงการวิจัย

มายาคติและช่องว่างทางความรู้ของการศึกษาวิชาเศรษฐกิจเกษตรในประเทศไทย

ปัจจัย ผลต่อเนื่อง และทางออก

เอกสารบทเรียนสำหรับ
นักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตร

พื้นฐานทางเศรษฐศาสตร์สำหรับการศึกษาระดับอุดมศึกษากษตร :
แบบเรียนเศรษฐศาสตร์ทางเลือกเพื่อความเข้าใจอันดีในสังคม
ไทยเล่มที่ 1

คณะผู้วิจัย	สังกัด
เดชรัตน์ สุขกำเนิด	มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
ศุภกานจน์ นันทะวรการ	นักวิจัยอิสระ
นาวัน โสภากุมิ	สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข
สมบัติ เหล็กกุล	สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข
ศุภกิจ นันทะวรการ	สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข
จตุพร เทียรมา	มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
อภิญา บัวกล้า	นักวิจัยอิสระ

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว. ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

คำนำ

สังคมเกษตรได้รับการยกย่องว่าเป็นรากฐานของสังคมไทยมาเป็นเวลาช้านานแล้ว แต่สังคมไทยโดยเฉพาะสังคมไทยสมัยใหม่ได้เรียนรู้ หรือทำความรู้จักกับสังคมการเกษตรมานาน้อยเพียงใด ยังเป็นสิ่งที่น่าสงสัยกันอยู่ ยิ่งไปกว่านั้น กระบวนการเรียนรู้หรือการทำความรู้จักสังคมการเกษตรของสังคมไทยก็เป็นสิ่งที่น่าสงสัยเช่นกัน เพราะหลายต่อหลายครั้ง สังคมภายนอก รวมถึงกระบวนการศึกษา ก็ใช้มุมมองหรือแนวคิดของตนเองในการทำความรู้จักกับสังคมการเกษตร จนนำมาเป็นข้อสรุปต่างๆ ขึ้นในใจ โดยไม่ทันได้ไต่ถามผู้คนต่างๆ ที่อยู่ในสถานการณ์ และไม่ทันได้ครุ่นคิดจากมุมมองที่แตกต่างกัน ให้ถ่วงถ่วงเสียก่อน

ความเป็นจริงที่เราได้เห็นตลอดช่วงเวลากว่าสี่ทศวรรษ คือ ระบบการศึกษาได้พยายามปลูกฝังแนวคิดและแนวทางในการพัฒนา และการจัดการเศรษฐกิจ อันมีผลต่อการกำหนดมุมมองของผู้สอน และผู้เรียนในการมองหรืออธิบายปัญหา ในการแสวงหาทางเลือก และในการตัดสินใจต่างๆ ขณะเดียวกันความเป็นจริงอีกด้านหนึ่งก็บอกกับเราว่า สังคมการเกษตรไทยมีความหลากหลายแตกต่างกันมาก ตามบริบทและเงื่อนไขที่แต่ละคนหรือแต่ละชุมชนต้องเผชิญอยู่ รวมความแตกต่างของคุณค่าในชีวิตที่ตนยึดถือด้วย หลายต่อหลายครั้ง สิ่งที่เกิดขึ้นจริงในสังคมก็ไม่เป็นไปตามแบบแผนการอธิบายทางทฤษฎี ที่ได้รับการถ่ายทอดกันมาโดยกระบวนการศึกษาของเรา และหลายต่อหลายครั้งเช่นกัน ที่มุมมองที่ต่างกัน ได้นำมาสู่ความเข้าใจที่ต่างกัน และความเข้าใจที่ต่างกันก็ได้แปรมาเป็นความไม่เข้าใจกัน และกลายเป็นความขัดแย้งกัน ในที่สุด

ดังนั้น อาจเป็นไปได้ว่า สังคมไทยและการศึกษาไทยจำเป็นต้องปรับวิธีการเรียนรู้ของเราเสียใหม่ การสร้างหรือพัฒนาสิ่งที่เรียกว่า “ความรู้” คงต้องเริ่มต้นจากการเทียบเคียงหรือเรียนรู้จาก “ความเป็นจริง” ในสังคมให้มากขึ้น จากเดิมที่เน้นการเทียบเคียงกับ “ทฤษฎี” ที่มีอยู่และหยิบยืมมาจากต่างประเทศเป็นหลัก และหากความเป็นจริงในสังคมมีความหลากหลาย ซับซ้อน และไม่หยุดนิ่ง ก็เป็นได้อย่างมากว่า “ความรู้” หรือ “ทฤษฎี” ที่ควรจะศึกษาก็จำเป็นต้องมีความหลากหลาย มีความซับซ้อน และมีความไม่หยุดนิ่งด้วยเช่นกัน

ตัวอย่างหนึ่งที่ชัดเจนคือ ตั้งแต่อดีตจวบจนกระทั่งถึงปัจจุบัน นักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรเกือบทุกคนมักจะพูดถึงปัญหาการเอาเปรียบหรือการขูดรีดว่าเป็นปัญหาที่สำคัญของสังคมการเกษตร แต่กระบวนการศึกษาทางเศรษฐศาสตร์เกษตรแทบจะไม่มี การพูดถึงหรือพัฒนาความรู้เพื่อตอบปัญหานี้กันอย่างจริงจังเลย ทั้งนี้ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะ การพัฒนาทฤษฎีเศรษฐศาสตร์เกษตรในต่างประเทศมิได้ทุ่มเทในการพัฒนาทฤษฎีในการอธิบายและแก้ปัญหาดังกล่าว ทำให้การศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรในประเทศไทยพลอยละเลยหรือดูเบาปัญหานี้ตามไปด้วย แม้จะทราบกันดีว่า การขูดรีดเป็นความจริงในสังคมของเราก็คงตาม

เอกสารบทเรียนนี้จึงพยายามนำเสนอถึงความเป็นจริงอันหลากหลายและซับซ้อนของสังคมการเกษตร พยายามนำเสนอถึงคำอธิบายจากมุมมองต่างๆ รวมถึงมุมมองจากผู้ที่อยู่ในสังคมการเกษตรเอง และเอกสารฉบับนี้ได้พยายามที่ชี้ชวนให้ผู้เรียนเห็นถึงผลลัพธ์หรือข้อสรุปที่แตกต่างกัน อันเนื่องมาจากการใช้มุมมองที่ต่างกัน รวมถึงในบางครั้งก็ยังได้เตือนให้ผู้เรียนได้ทดลองปรับใช้หรือคิดจากมุมมองที่แตกต่างกัน และคิดจากบริบทเงื่อนไข หรือคุณค่าที่แตกต่างกันด้วย ทั้งนี้ เพื่อป้องกันความไม่เข้าใจกัน และความขัดแย้งที่มักจะตามมาจากความไม่เข้าใจกันดังกล่าว

อย่างไรก็ดี ผู้เรียนสมควรคาดหวังว่า เอกสารบทเรียนนี้ หรือเอกสารบทเรียนใด จะทำหน้าที่ในการสนับสนุนการเรียนรู้หรือการทำความเข้าใจสังคมการเกษตรของผู้เรียน ได้ดีกว่าการปฏิสัมพันธ์กับสังคมการเกษตรของตัวเอง เพราะการปฏิสัมพันธ์กับสังคมการเกษตรด้วยตนเองจะช่วยให้ผู้เรียนได้เห็น ได้สัมผัส และได้สัมพันธ์กับบริบท เงื่อนไข และคุณค่าทางสังคมในการตัดสินใจของเกษตรกร ซึ่งแตกต่างกัน และอาจซับซ้อนเกินกว่าที่เอกสารใดหรือทฤษฎีใดที่จะบรรยาย คงจะมีแต่เพียงความตั้งใจที่จะเรียนรู้ของเราเอง ที่จะช่วยขยายขอบข่ายความคิดของผู้เรียน ให้เข้าใจถึงความเป็นจริงที่หลากหลาย และเปลี่ยนแปลงไม่หยุดนิ่งของสังคมการเกษตร และอาจจะสามารถพัฒนาขึ้นมาเป็น “ความรู้” หรือ “ทฤษฎี” ที่เหมาะสมกับบริบท เงื่อนไข และคุณค่าในการดำเนินชีวิตต่างๆ ซึ่งสะท้อนความเป็นจริงในสังคมการเกษตรไทย ในที่สุด

หากเปรียบเทียบ ความพยายามในการเรียนรู้สังคมการเกษตรผ่านการปฏิสัมพันธ์ของผู้เรียนเอง เป็นการเดินทางที่ท้าทาย และอาจยาวนานตลอดช่วงชีวิต (เพราะสังคมการเกษตรไม่เคยหยุดนิ่ง) เอกสารบทเรียนนี้ ก็อาจเป็นเพียงเอกสารเชิญชวนให้ผู้เรียนร่วมเดินทางดังกล่าว และอาจช่วยแนะนำการเดินทาง โดยชี้ชวนให้เห็นถึงจุดหรือประเด็นที่น่าศึกษา เส้นทางการศึกษาหรือการเดินทางที่ผ่านมา หรือหลุมพรางที่ควรระวังเพื่อไม่ให้เกิดการติดหล่มหรือพลัดหลงทางความคิด

อย่างไรก็ดี คงไม่มีเอกสารแนะนำการเดินทางเล่มใดที่สามารถช่วยป้องกันภัยต่างๆ ให้กับผู้เดินทางได้ดีเท่าการใช้สติและปัญญาของผู้เดินทางเอง ในการสังเกตการณ์ผู้คนและสิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบข้าง และที่ตนเองสัมพันธ์ด้วย การศึกษาสังคมการเกษตรก็ย่อมต้องอาศัยสติปัญญาในการสังเกตการณ์และการใช้วิจารณ์ญาณของผู้เรียนเองเป็นหลักด้วยเช่นเดียวกัน

คณะผู้จัดทำ

ตุลาคม 2547

สารบัญ

หน้า

บทที่ 1	บทนำ	1
	1.1 สังคมการเกษตรกับการตัดสินใจทางเศรษฐกิจ	2
	1.2 เศรษฐศาสตร์กับสังคมการเกษตร	4
	1.3 การศึกษาสังคมการเกษตรจากมุมมองทางเศรษฐศาสตร์	6
	1.4 องค์ประกอบของเอกสารบทเรียน	8
บทที่ 2	วงจรและความสัมพันธ์ทางการผลิตของชนชั้นเกษตรกรรายย่อย	10
	2.1 ชนชั้นเกษตรกรรายย่อยไทยบนความเปลี่ยนแปลง	11
	2.2 วงจรการผลิตของชนชั้นเกษตรกรรายย่อย	12
	2.3 ตัวอย่างวงจรการผลิตของชาวม้ง	19
	2.4 ความแตกต่างทางชนชั้น และความสัมพันธ์ทางการผลิต	23
	2.5 วิธีการผลิตในระบบทุนนิยม	26
	2.6 กลยุทธ์ในการรับมือของชนชั้นเกษตรกรรายย่อย	28
	2.7 ประโยชน์และการประยุกต์ใช้	33
	2.8 สรุป	36
บทที่ 3	นิเวศวัฒนธรรมการเกษตร	37
	3.1 ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับนิเวศวัฒนธรรมการเกษตร	39
	3.2 แนวคิดว่าด้วยนิเวศวัฒนธรรม (Cultural Ecology)	44
	3.3 การศึกษาระบบการผลิตของเกษตรกรด้วยแนวคิดนิเวศวัฒนธรรม	47
	3.4 รูปแบบของระบบนิเวศวัฒนธรรมการเกษตรในประเทศไทย	50
	3.5 สรุป	63
บทที่ 4	การตัดสินใจทางเศรษฐกิจของเกษตรกร	65
	4.1 กรอบการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของเกษตรกร	65
	4.2 การคำนึงถึงประโยชน์ของตนเองและของผู้อื่น	75
	4.3 ขอบเขตเวลาในการตัดสินใจ	81
	4.4 สรุป: ความซับซ้อนและความรอบคอบในการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของเกษตรกร	84
บทที่ 5	ทรัพยากรธรรมชาติและสิทธิในทรัพย์สินของสังคมการเกษตร	85
	5.1 ตัวอย่างการจัดการสิทธิในทรัพย์สินของสังคมชาวลัวะ	89
	5.2 ความเข้าใจเรื่องสิทธิในทรัพย์สิน	90
	5.3 ครอบสิทธิในทรัพยากร	91

สารบัญ(ต่อ)

	หน้า
5.4 ระบอบสิทธิชุมชน	95
5.5 ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนเกี่ยวกับระบอบสิทธิชุมชน	98
5.6 เงื่อนไขการจัดการทรัพยากรด้วยสิทธิชุมชน	100
5.7 ระบอบสิทธิเชิงซ้อน	103
5.8 สรุป	105
บทที่ 6 การจัดการผลิตในสังคมนเกษตร	106
6.1 ความหมาย และรูปแบบของการผลิตทางการเกษตร	108
6.2 พัฒนาการของระบบการผลิตทางการเกษตรในประเทศไทย	109
6.3 การผลิตกับความกินดีอยู่ดีของสังคมนเกษตร	111
6.4 เป้าหมายในการจัดการผลิต	114
6.5 เศรษฐศาสตร์กับการผลิตการเกษตร	118
6.6 ประเด็นในการจัดการผลิตของครัวเรือนการเกษตร	127
6.7 ปัจจัยที่มีผลต่อการตัดสินใจปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิต	134
6.8 สรุปมุมมองเศรษฐศาสตร์ในการผลิตทางการเกษตร	138
บทที่ 7 การบริโภคและการครองเรือน	140
7.1 กรณีตัวอย่างปัญหาและการจัดการการบริโภคของครัวเรือนเกษตรกร	141
7.2 ลักษณะของการบริโภค	143
7.3 ความสัมพันธ์ระหว่างความสุขกับการบริโภค	144
7.4 ต้นทุนและผลที่ต่อเนื่องจากการบริโภค	148
7.5 การออมและการสร้างความมั่นคงในชีวิต	151
7.6 ความสุขที่ไม่ได้เกิดขึ้นจากการบริโภค	153
7.7 สรุป: ความสมดุลและความสุขของการครองเรือน	155
บทที่ 8 การแลกเปลี่ยนและตลาด	157
8.1 ความสำคัญของการแลกเปลี่ยนในสังคม	157
8.2 ระดับของการแลกเปลี่ยน	159
8.3 การซื้อขายหรือการค้า (Purchasing or commercial exchange)	161
8.4 การให้ต่างตอบแทน (Reciprocity)	163
8.5 การจัดสรรจากสังคม (Redistribution)	165
8.6 ความหมายและหน้าที่ของตลาด	168
8.7 ต้นทุนทางธุรกรรมและพฤติกรรมการตลาด	169

สารบัญ(ต่อ)

หน้า

8.8	กลไกตลาดในอุดมคติ	171
8.9	สภาพความเป็นจริงของตลาดในชนบท	172
8.10	ทางออกของเกษตรกร	176
8.11	บทสรุป	178
บทที่ 9	ความร่วมมือในสังคมการเกษตร	179
9.1	เหตุผลทางเศรษฐศาสตร์ของการร่วมมือกัน	170
9.2	อุปสรรคสำหรับการพัฒนาความร่วมมือ	182
9.3	แนวทางการพัฒนาความร่วมมือกัน	186
9.4	ประสบการณ์การรวมกลุ่มที่ประสบสำเร็จ	188
9.5	ลักษณะของเกมและปัญหาความร่วมมือกันแบบอื่นๆ	189
9.6	สรุป	196
บทที่ 10	การเอาเปรียบหรือการขูดรีด	197
10.1	ตัวอย่างของการเอาเปรียบหรือการขูดรีด	197
10.2	ลักษณะเฉพาะของการเอาเปรียบหรือขูดรีด	199
10.3	องค์ประกอบสำคัญของการขูดรีด	201
10.4	การศึกษาเชิงประจักษ์ของการเอาเปรียบหรือการขูดรีด	203
10.5	การถูกเอาเปรียบและการถูกขูดรีดในวิถีชีวิตเกษตรกร	204
10.6	ผลกระทบของการเอาเปรียบและการขูดรีด	206
10.7	แนวทางในการลดปัญหาการถูกขูดรีดของเกษตรกร	207
10.8	สรุป	211
บทที่ 11	การพัฒนา	213
11.1	ทฤษฎีการทำให้ทันสมัย	214
11.2	ทฤษฎีการพึ่งพา	220
11.3	ทฤษฎีวิวัฒนาการและเศรษฐกิจชุมชน	225
11.4	ความแตกต่างในมุมมองว่าด้วยการพัฒนา	228
11.5	มิชฌาติภูมิในการพัฒนา	232
11.6	บริบทของการพัฒนา	234
11.7	บทสรุป	235
	เอกสารอ้างอิง	238

สารบัญตาราง

		หน้า
ตารางที่ 2.1	ตัวอย่างองค์ประกอบของวงจรการผลิตของชนชั้นเกษตรกรรายย่อยชาวม้ง	21
ตารางที่ 2.2	การแบ่งชนชั้นตามเงื่อนไขของการจ้างแรงงานและการถือครองที่ดิน	23
ตารางที่ 3.1	การเปรียบเทียบลักษณะสำคัญของนิเวศวัฒนธรรมข้าวกับนิเวศวัฒนธรรม เกษตรเพื่อการค้า	63
ตารางที่ 4.1	กรอบการตัดสินใจของเกษตรกรใน 4 ลักษณะ	66
ตารางที่ 4.2	ลักษณะของจิตใจที่แตกต่างกันตามการคำนึงถึงประโยชน์ตนเองและผู้อื่นใน การตัดสินใจ (แสดงโดยความแตกต่างของค่าสัมประสิทธิ์	76
ตารางที่ 4.3	ทางเลือกในการตัดสินใจของนายบุญหลายและผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อตนเอง และผู้อื่น	78
ตารางที่ 4.4	ตัวอย่างการคำนวณความพึงพอใจของนายบุญหลายที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจ ตามลักษณะของจิตใจที่แตกต่างกัน	79
ตารางที่ 6.1	การเปรียบเทียบปัจจัยภายในและภายนอกท้องถิ่นที่ใช้ในการผลิตทางการ เกษตร	160
ตารางที่ 10.1	กิจกรรมการแลกเปลี่ยนที่เกษตรกรอาจเผชิญได้ในวงจรการผลิต	205

สารบัญภาพ

		หน้า
ภาพที่ 2.1	กรอบ เงื่อนไข และทางเลือกของการตัดสินใจในแต่ละกระบวนการของชนชั้นชาวนา	14
ภาพที่ 2.2	ตัวอย่างชาวนาไทยปัจจุบัน ผู้จัดการวงจรการผลิตของตนตามศักยภาพที่มีอยู่	36
ภาพที่ 3.1	ความหมายของวัฒนธรรม	41
ภาพที่ 3.2	ปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบวัฒนธรรม (หรือระบบสังคมมนุษย์) กับระบบนิเวศ	45
ภาพที่ 3.3	วิถีของชาวนาในวัฒนธรรมข้าว	64
ภาพที่ 3.4	วิถีของชาวนาในวัฒนธรรมเกษตรเคมี	64
ภาพที่ 3.5	ไร่หมุนเวียนในวัฒนธรรมไร่หมุนเวียน	64
ภาพที่ 5.1	ระบบไร่หมุนเวียนและการจัดการป่าของชาวลัวะ	105
ภาพที่ 6.1	ความสัมพันธ์ระหว่างการผลิตและความกินดีอยู่ดีของเกษตรกร	113
ภาพที่ 6.2	เส้นความเป็นได้ในการผลิตในระดับครัวเรือน กรณีทำเกษตรกระแสหลักกับ	119

ภาพที่ 6.3	เส้นความเป็นไปได้ในการผลิตระดับสังคม	119
ภาพที่ 6.4	เปรียบเทียบสัดส่วนการใช้ปัจจัยและต้นทุนการผลิต กรณีเกษตรกรรมมีต้นทุนการผลิตเท่ากัน แต่มีสัดส่วนการใช้ปัจจัยการผลิตต่างกัน	123
ภาพที่ 6.5	เปรียบเทียบสัดส่วนการใช้ปัจจัยและต้นทุนการผลิต กรณีเกษตรกรรมมีต้นทุนการผลิตต่างกัน แต่มีสัดส่วนการใช้ปัจจัยการผลิตเท่ากัน	123
ภาพที่ 7.1	เส้นโค้งแห่งความสุข	146
ภาพที่ 9.1	ผลที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจของผู้ต้องหาทั้ง 2 คน	183
ภาพที่ 9.2	ตารางผลที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจของสมาชิกศูนย์รวมยาง 2 คน	185
ภาพที่ 9.3	ตารางผลที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจของสมาชิกศูนย์รวมยาง 2 คน	187
ภาพที่ 9.4	แบบจำลองเกมส์แห่งการประกันความมั่นใจ (Assurance Games)	190
ภาพที่ 9.5	ตารางผลที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจของสมาชิกศูนย์รวมยาง 2 คน	191
ภาพที่ 9.5	แบบจำลองเกมวัดใจหรือเกมคนขี่ตลาด (Chicken game)	193
ภาพที่ 10.1	บทบาทองค์กรเกษตรกรในการแก้ไขปัญหาการทุจริต โดยการประสานแนวทางทั้ง 3 เข้าด้วยกัน	212
ภาพที่ 11.1	วงจรอุปาทนของการพัฒนาตามทฤษฎีการทำให้ทันสมัย	215
ภาพที่ 11.2	ต้นเหตุแห่งความยากจนขั้นแค้นของคนส่วนใหญ่ (จาก ศ.นพ.ประเวศ วะสี)	224

สารบัญกรอบ

หน้า

กรอบที่ 4.1	การนำชีวิตสู่จุดหมายตามแนวทางของพระพุทธเจ้า	86
-------------	---	----

กรอบที่ 7.1	การจัดการบริโภคของชุมชนบ้านนาอีสาน	142
กรอบที่ 9.1	สังคหวัตถุ 4 ธรรมสำหรับการสร้างทุนทางสังคม	196
กรอบที่ 11.1	คนสมบูรณ์	236

บทที่ 1

บทนำ

เดชรัตน์ สุขกำเนิด

“การเดินทางผ่านชีวิตและการทำงานของผมนับแต่วัยรุ่น
เมื่อครั้งที่ความสนใจในการวิจัยของผม ยังเน้นเพียงทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์ในความหมายที่แคบ
ได้ช่วยให้ผมตระหนักเพิ่มมากขึ้นทุกทีว่า ปัญหาทางเศรษฐกิจไม่สามารถศึกษาได้โดยลำพัง
แต่จะต้องศึกษาร่วมกับปัจจัยพื้นฐานทางประชากร สังคม และการเมือง”

กุนนาร์ มูรดาล นักเศรษฐศาสตร์รางวัลโนเบล

(อ้างโดย Leiner Vegas, 2002 :157)

สังคมการเกษตรเป็นรากฐานและแกนหลักของสังคมไทยมาเป็นเวลาช้านานแล้ว การเรียนรู้หรือทำความเข้าใจกับสังคมไทยจึงจำเป็นต้องทำความเข้าใจหรือทำการศึกษาสังคมการเกษตรประกอบด้วยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ นำเสียดายที่ระบบการศึกษาของไทยที่ผ่านมายังมิได้ให้ความสำคัญหรือสนับสนุนการศึกษาสังคมการเกษตรมากเท่าที่ควร ความเข้าใจหลายอย่างเกี่ยวกับสังคมการเกษตรไทยในการศึกษาของไทย จึงเป็นเพียงความเข้าใจหรือความเชื่อที่สืบทอดกันมา โดยมีได้เปิดโอกาสผู้เรียนได้สัมผัส สัมพันธ์ และใคร่ครวญสะท้อนคิดถึงความเป็นจริงที่หลากหลาย และมีการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องในสังคมการเกษตรไทย

ภาพของความล้าหลัง และการด้อยการศึกษาของสังคมการเกษตรจึงยังถูกนำเสนอในกระบวนการศึกษาอย่างต่อเนื่อง ทั้งที่ ความเป็นจริง สังคมการเกษตรมีการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมมาเป็นเวลานาน และยังมีพัฒนาการต่อไปทั้งในปัจจุบันและในอนาคต ไม่ว่าในรูปของภูมิปัญญาดั้งเดิม และเทคโนโลยีสมัยใหม่ ในอีกมุมหนึ่ง ภาพของความสงบและสันติสุขของชนบทก็ถูกนำเสนออย่างต่อเนื่องเช่นกัน ทั้งๆ ที่ในความเป็นจริงชุมชนชนบทจำนวนมากก็กำลังประสบปัญหามากมายจากความขัดแย้งทั้งภายในชุมชนตนเอง และกับบุคคลหรือองค์กรภายนอกชุมชนด้วย ภาพทั้งสองด้านที่นำเสนอนี้เป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งในภาพต่างๆ ของสังคมการเกษตร ที่มีการนำเสนอกันทั่วไปในสังคมไทย

ภาพหรือการสื่อความหมายที่สืบทอดกันมา โดยถือเสมือนว่าเป็นความจริงเหล่านี้ (เพราะขาดการทบทวนว่าสอดคล้องกับความเป็นจริงในสังคมหรือไม่) ล้วนดำเนินไปภายใต้กรอบความคิดหรือความเชื่อทางวัฒนธรรมบางอย่าง เช่น หลายฝ่ายเชื่อว่าสังคมอุตสาหกรรมและสังคมเมืองมีความก้าวหน้าเหนือกว่าสังคมการเกษตรและสังคมชนบท หรืออีกฝ่ายหนึ่งอาจเชื่อสังคมการเกษตรหรือสังคมชนบทสงบสุขหรือมีการแย่งชิงกันน้อยกว่าสังคมอุตสาหกรรมเมือง การสืบทอดความเชื่อและความหมายเหล่านี้ได้กลายเป็น “มายาคติ” ของคนไทยหรือสังคมไทยทั่วไปในการศึกษาสังคมการเกษตร

เอกสารประกอบการเรียนเล่มนี้ต้องการนำเสนอภาพที่หลากหลาย และมีการเปลี่ยนแปลงของสังคมการเกษตรไทย ผ่านมุมมองของการตัดสินใจและพฤติกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ ในสังคมการเกษตร หรือที่เกี่ยวข้องกับสังคมการเกษตร ความมุ่งหวังสำคัญของเอกสารเล่มนี้คือ การเชิญชวนให้นักศึกษาหรือผู้ศึกษาสังคม

การเกษตรทุกท่าน โดยเฉพาะนักศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์การเกษตรได้มีโอกาสทบทวน ใคร่ครวญสะท้อนคิด และขยายขอบข่ายการรับรู้และความคิดของตนเอง เกี่ยวกับสังคมการเกษตรไทย อันถือเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญ สำหรับการศึกษาศังคมการเกษตรไทย และสำหรับการศึกษาศรษฐศาสตร์การเกษตรเอง รวมถึงเพื่อการรู้เท่าทัน มายาคติทั้งหลายเกี่ยวกับสังคมการเกษตร ที่ยังดำรงอยู่ในสังคมไทย

1.1 สังคมการเกษตรกับการตัดสินใจทางเศรษฐกิจ

การตัดสินใจและพฤติกรรมทางเศรษฐกิจถือเป็นองค์ประกอบสำคัญของสังคมการเกษตรตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ทั้งในแง่ของการจัดการผลิต การจัดการบริโภค การจัดการทรัพยากร และการกระจายผลผลิตภายใน สังคม อันถือเป็นหัวใจหลักอย่างหนึ่งของการดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของสังคมการเกษตรต่างๆ ดังนั้น การศึกษาเรื่องการตัดสินใจและพฤติกรรมทางเศรษฐกิจจึงถือเป็นประตูหรือช่องทางสำคัญ สำหรับการศึกษและทำความเข้าใจสังคมการเกษตรโดยภาพรวม

การจัดการทางเศรษฐกิจในสังคมการเกษตรถือเป็นการตัดสินใจที่มีความซับซ้อนมาก เพราะต้องสัมพันธ์และขึ้นอยู่กับเงื่อนไขต่างๆ จำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็น (ก) เงื่อนไขหรือปัจจัยทางธรรมชาติ (เช่น ความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำ) ซึ่งกำหนดความเหมาะสมในการผลิตทางการเกษตร (ข) เงื่อนไขหรือปัจจัยทางเศรษฐกิจ (เช่น ความต้องการของตลาดและราคา เงินทุนที่มีอยู่) ซึ่งกำหนดต้นทุน ผลตอบแทน และความสัมพันธ์ทางสังคมในกระบวนการผลิตต่างๆ (เช่น การจ้างงาน การกู้ยืม) (ค) เงื่อนไขหรือปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรม (เช่น ระบบสิทธิของชุมชน การช่วยเหลือกัน และพิธีกรรมต่างๆ) ซึ่งกำหนดถึงคุณค่าหรือการให้ความสำคัญ และการยอมรับของสังคมต่อทางเลือกและผลลัพธ์ของพฤติกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ ของสมาชิกในสังคม และ (ง) เงื่อนไขและปัจจัยทางการเมือง (เช่น นโยบายหรือโครงการของรัฐ) ซึ่งกำหนดแนวทางการพัฒนาโดยรวม การพัฒนาเฉพาะด้าน การลงทุนต่างๆ และการกระจายผลผลิตในสังคม

ความซับซ้อนในการจัดการเศรษฐกิจยังเกี่ยวพันกับความต่อเนื่องสัมพันธ์กับเป็นวงจรการผลิตและวิถีชีวิตของครัวเรือนเกษตรกร การตัดสินใจในขั้นตอนต่างๆ ของการจัดการทรัพยากร การจัดการผลิต การกระจายผลผลิต และการบริโภคของครัวเรือนสังคมการเกษตรล้วนมีความสัมพันธ์หรือส่งผลซึ่งกันและกัน จนมีอาจแบ่งแยกออกมาเป็นส่วนๆ ที่แยกขาดจากกันได้ เช่น การที่ครัวเรือนเกษตรกรจะตัดสินใจผลิตสินค้าอะไร ครัวเรือนก็จำเป็นต้องพิจารณาว่า ตนเองมีสิทธิในการใช้และเข้าถึงทรัพยากรที่จำเป็นในการผลิตหรือไม่ อย่างไร ขณะเดียวกันก็ต้องพิจารณาว่า ปัจจัย เงินทุน และทักษะที่ใช้ในการผลิตมีอะไรบ้าง และครัวเรือนตนเองมีหรือไม่ และหากไม่มีจะต้องใช้ความสัมพันธ์ทางสังคมหรือทางเศรษฐกิจรูปแบบใดในการเข้าถึงปัจจัย เงินทุน และทักษะที่ต้องการเหล่านั้น (เช่น การเช่า การซื้อ การจ้างงาน การร่วมกันทำ การสนับสนุนจากรัฐ เป็นต้น) ความจำเป็นในการบริโภคและความต้องการในการใช้ประโยชน์ของครัวเรือนมีอะไรบ้าง รวมถึงความเป็นไปได้หรือเงื่อนไขในการแลกเปลี่ยนและกระจายผลผลิตในสังคมนั้นเป็นอย่างไร (เช่น ผ่านการแลกเปลี่ยนกันโดยตรง หรือผ่านระบบตลาด เป็นต้น) ความอยู่รอดและอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนและสังคมการเกษตรจึงขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของการตัดสินใจทางเศรษฐกิจต่างๆ ที่สัมพันธ์กันในวงจรการผลิตและวิถีชีวิตทั้งหมดของสังคมการเกษตร

ยิ่งไปกว่านั้น การตัดสินใจทางเศรษฐกิจของสังคมการเกษตรยังเกี่ยวข้องกับมิติต่างๆ ที่หลากหลาย และมีอาจขัดแย้งหรือทดแทนกันได้โดยง่าย กล่าวคือ การตัดสินใจทางเศรษฐกิจแต่ละครั้งอาจต้องเกี่ยวข้องกับการสูญเสียหรือการเพิ่มพูนของทรัพยากรและคุณค่าที่แตกต่างกันในสังคม เช่น การเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรโดยการใช้เครื่องจักรกลการเกษตรและปัจจัยการผลิตสมัยใหม่ อาจเป็นการเพิ่มผลตอบแทนทางเศรษฐกิจ และความสะดวกรวดเร็วในการบริโภคที่ต่อเนื่องตามมา แต่หลายๆ ครั้ง ก็ต้องแลกมาด้วยการลดทอนความสัมพันธ์หรือความร่วมมือกันในกระบวนการผลิต หรือแม้กระทั่งความสัมพันธ์ภายในครอบครัวลง แน่นอนว่า สังคมการเกษตรจะดำรงอยู่ได้ก็ต้องอาศัยความสัมพันธ์ของคุณค่าต่างๆ การตัดสินใจที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าจึงมีความยากและซับซ้อนเป็นอย่างยิ่ง

การตัดสินใจทางเศรษฐกิจยังหมายถึง การยกย่ายถ่ายเทผลประโยชน์ของกลุ่มคนต่างๆ กันในสังคมอีกด้วย เช่น การใช้เครื่องมือประมงสมัยใหม่ในการจับปลาได้ครั้งละมากๆ (รวมถึงปลาที่ยังไม่โตเต็มที่) ก็มีผลให้ชาวประมงขนาดใหญ่ได้ผลตอบแทนและมีโอกาสทางเศรษฐกิจเพิ่มมากขึ้น ขณะที่ชาวประมงขนาดเล็กหรือชาวประมงพื้นบ้านก็อาจจะมียาได้ลดลง และมีความยากลำบากในการดำเนินชีวิตมากขึ้น ในมิตินี้ การตัดสินใจทางเศรษฐกิจจึงเกี่ยวข้องกับความเป็นธรรมทางสังคมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ขณะเดียวกัน ผลลัพธ์ของการตัดสินใจทางเศรษฐกิจอาจมิได้ยุติลง เมื่อมีการดำเนินการตามการตัดสินใจนั้น แต่มักจะมีผลต่อเนื่องต่อไปในอนาคตด้วย ทั้งในแง่ผลต่อผู้ตัดสินใจเอง เช่น ผู้บริโภคอาหารที่มีไขมันสูงก็อาจมีสุขภาพเสื่อมลง ทำงานได้น้อยลง หรือเสียค่าใช้จ่ายด้านสุขภาพมากขึ้น หรือการใช้จ่ายเพื่อการบริโภคก็อาจทำให้ครัวเรือนต้องกู้ยืม และเสียต้นทุนค่าดอกเบี้ยในเวลาต่อมา และผลต่อส่วนรวมทั้งหมด เช่น การขยายการผลิตทางการเกษตร ซึ่งทำให้มีรายได้มากขึ้นในปัจจุบัน ก็อาจหมายถึงการลดทอนความสมบูรณ์ของทรัพยากรและรายได้ในอนาคต เป็นต้น ยิ่งไปกว่านั้น การตัดสินใจทางเศรษฐกิจในหลายกรณียังหมายถึง การกำหนดกฎเกณฑ์ และระเบียบปฏิบัติต่างๆ ในสังคม ซึ่งมีผลต่อการตัดสินใจอื่นๆ ที่ตามมาในอนาคต (เช่น การกำหนดกฎเกณฑ์ในการใช้ประโยชน์จากที่ดินหรือป่าชุมชน) กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การตัดสินใจทางเศรษฐกิจต่างๆ ที่เกิดขึ้นในวันนี้ล้วนถูกกำหนด (อย่างน้อยส่วนหนึ่ง) มาจากการตัดสินใจที่ผ่านมาในอดีต

กล่าวโดยสรุป การตัดสินใจทางเศรษฐกิจต่างๆ ในสังคมการเกษตรจึงเป็นทั้งการเลือกระหว่างวิธีหรือวิถีทางต่างๆ การเลือกระหว่างคุณค่าทางสังคมต่างๆ และการกระจายและการถ่ายเทผลประโยชน์ระหว่างกลุ่มคนต่างๆ และในช่วงเวลาต่างๆ กัน ในวงจรการผลิตหรือวิถีชีวิตของครัวเรือนและสังคมการเกษตร ภายใต้ปัจจัยและเงื่อนไขต่างๆ มากมาย ซึ่งส่วนหนึ่งถูกกำหนดจากการตัดสินใจที่ผ่านมาในอดีต และการตัดสินใจที่จะเกิดขึ้นในวันนี้ก็จะมีผลต่อการตัดสินใจทางเศรษฐกิจที่จะเกิดขึ้นในอนาคตด้วยเช่นกัน

และเนื่องจากสังคมการเกษตรต่างๆ หรือชุมชนการเกษตรต่างๆ หรือสมาชิกต่างๆ ในชุมชน ล้วนมีเงื่อนไขและปัจจัยต่างๆ ที่แตกต่างกัน มีทางเลือกที่แตกต่างกัน มีการให้คุณค่าที่แตกต่างกัน รวมถึงมีประวัติศาสตร์ของการตัดสินใจที่ผ่านมาในอดีตที่แตกต่างกันด้วย ดังนั้น แบบแผนหรือผลลัพธ์ในการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของสังคมการเกษตรแต่ละสังคม แต่ละชุมชน และของสมาชิกแต่ละคนจึงแตกต่างกันตามไปด้วย จนเกิดเป็นความหลากหลายที่ดำรงอยู่ร่วมกันในสังคมการเกษตรไทยในปัจจุบัน

1.2 เศรษฐศาสตร์กับสังคมการเกษตร

วิชาเศรษฐศาสตร์เป็นวิชาที่ว่าด้วยการแสวงหาทางเลือกในการจัดสรรทรัพยากรอันมีจำกัด เพื่อตอบสนองต่อความต้องการที่หลากหลายของสังคม ดังนั้น วิชาเศรษฐศาสตร์จึงเป็นวิชาที่ว่าด้วยการตัดสินใจทางเศรษฐกิจอย่างแท้จริง วิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรเป็นสาขาหนึ่งของวิชาเศรษฐศาสตร์ที่ประยุกต์ใช้ในการจัดการการผลิตทางการเกษตร และการพัฒนาการเกษตร วิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรจึงมีศักยภาพเป็นอย่างมากในการนำมาใช้อธิบายความเป็นมาและความเป็นไปในสังคมการเกษตร

ในทางปฏิบัติ วิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรได้พยายามสร้างแบบแผนการอธิบาย หรือ “ทฤษฎี” เฉพาะของตนขึ้นมา โดยการประยุกต์ทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์ที่มีอยู่หรือนิยามใช้กันอยู่ (หรือที่เรียกว่าเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก) เพื่อใช้ในการอธิบายการตัดสินใจและพฤติกรรมทางเศรษฐกิจในสังคมการเกษตรของไทย โดยที่ทฤษฎีหรือแบบแผนการอธิบายเหล่านั้นล้วนตั้งอยู่บนข้อกำหนดหรือข้อสมมติจำนวนหนึ่ง ซึ่งหากข้อสมมติหรือข้อกำหนดเหล่านั้นมีความสอดคล้องกับเงื่อนไขและความเป็นจริงในสังคม แบบแผนการอธิบายดังกล่าวย่อมสามารถใช้ในการอธิบายความเป็นมา และทำนายความเป็นไปในอนาคตได้ แต่หากข้อกำหนดหรือข้อสมมติเหล่านั้น คลาดเคลื่อนจากเงื่อนไขและความเป็นจริงในสังคม การนำแบบแผนการอธิบายนั้นไปใช้ย่อมมีความคลื่อนตามไปด้วย

น่าเสียดายที่การประยุกต์ใช้วิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรในประเทศไทย ยังมิได้ให้ความสำคัญกับการทบทวน และการคิดใคร่ครวญถึงความสอดคล้องระหว่างข้อกำหนดหรือข้อสมมติกับเงื่อนไขและความเป็นจริงในสังคมอย่างจริงจัง ทำให้หลายต่อหลายครั้ง คำอธิบายและการทำนายต่างๆ เกี่ยวกับความเป็นมาและเป็นไปในทางเศรษฐกิจของสังคมการเกษตรไทยจึงคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงในสังคมไทย หรืออธิบายและทำนายความเป็นจริงในสังคมไทยได้เพียงบางส่วนเท่านั้น (คือ ส่วนที่ข้อกำหนดของทฤษฎีสอดคล้องกับเงื่อนไขและความเป็นจริงในสังคม) ทั้งนี้ ข้อกำหนดของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ที่มักขัดแย้งกับเงื่อนไขและสภาพความเป็นจริงในสังคมการเกษตรไทยประกอบด้วย

- การกำหนดว่า เกษตรกรเป็นผู้ที่มีข้อมูลและสามารถใช้เหตุผลได้โดยสมบูรณ์ในการตัดสินใจ เพื่อให้เกิดผลประโยชน์สูงสุดเฉพาะตน ซึ่งข้อกำหนดนี้ขัดกับความเป็นจริงในสังคมในสองส่วนด้วยกันคือ ประการแรก ในความเป็นจริง เกษตรกรยากที่จะมีข้อมูลที่สมบูรณ์ในการตัดสินใจ เพราะข้อมูลบางอย่างเกี่ยวพันกับความไม่แน่นอนทางธรรมชาติ (เช่น ปริมาณน้ำฝน) และข้อมูลบางอย่างยังจำกัดอยู่เฉพาะบุคคลบางกลุ่ม (เช่น ข้อมูลความต้องการและราคาในตลาดโลก) เกษตรกรจึงมีความสามารถในการใช้เหตุผลได้จำกัด ตามข้อมูลที่มีอยู่ ตามความไม่แน่นอนที่อาจเกิดขึ้นในอนาคต และตามทางเลือกที่เป็นไปได้ และประการที่สอง ในความเป็นจริง เกษตรกรก็ได้ตัดสินใจเพื่อผลประโยชน์ของตน (หรือเรียกง่ายๆ ว่า เห็นแก่ตัว) เสมอไป ในหลายต่อหลายกรณี เกษตรกรยังคำนึงถึงผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับผู้อื่นด้วย อันเป็นที่มาของพฤติกรรมทางเศรษฐกิจเช่น การให้ และความร่วมมือกัน ซึ่งพบได้ทั่วไปในสังคมชนบท และไม่สามารถอธิบายได้ด้วยข้อกำหนดของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ดังกล่าว

- การกำหนดว่า การตัดสินใจทางเศรษฐศาสตร์เป็นการตัดสินใจที่มีได้คำนึงถึงคุณค่าในสังคม (หรือ value-free) โดยถือให้คุณค่าทางสังคมเป็นปัจจัยที่คงที่ และสะท้อนอยู่ในความยินดีที่จะจ่ายของคนแต่ละคน ทั้งที่ๆ คุณค่าต่างๆ ในสังคม เป็นสิ่งที่ช่วยให้สังคมดำรงอยู่และวิวัฒนาการไป และการตัดสินใจทางเศรษฐกิจก็มักจะทำให้คุณค่าใดคุณหนึ่งในสังคมเพิ่มพูนขึ้นหรือลดทอนลงไป ดังนั้นสังคมและสมาชิกในสังคมจึงควรให้ความสำคัญหรือคิดใคร่ครวญให้ดีก่อนการตัดสินใจทางเศรษฐกิจ ที่จะมีผลต่อคุณค่าต่างๆ ในสังคมนั้น
- การกำหนดว่า เป้าหมายของผู้ผลิตคือ กำไรสูงสุดเฉพาะตน และเป้าหมายของผู้บริโภคคือ ความพึงพอใจสูงสุดเฉพาะตน (ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า กำไรสูงสุด และความพึงพอใจสูงสุด ก็คือ คุณค่าหนึ่งในสังคมเช่นกัน) ทั้งที่เกษตรกรผู้ผลิตและผู้บริโภคจำนวนมาก ก็มักคำนึงถึงคุณค่าหรือเป้าหมายอื่นๆ ประกอบด้วยมากมาย ไม่ว่าจะเป็น ความมั่นคงทางเศรษฐกิจของครัวเรือน ความเกื้อกูลกันในสังคม ความยั่งยืนของทรัพยากรธรรมชาติ และสังคม เป็นต้น

นอกจากนี้ การประยุกต์ใช้วิชาเศรษฐศาสตร์เกษตร (โดยเฉพาะในการศึกษา) ยังขาดความตระหนักและความระมัดระวังในความแตกต่าง และหลากหลายของสังคมการเกษตร ดังนั้น จึงมีการนำทฤษฎีกระแสหลักที่มีอยู่ไปใช้กับครัวเรือนและกลุ่มต่างๆ ในสังคมการเกษตร โดยขาดการปรับใช้ที่เหมาะสมกับบริบทและเงื่อนไขของเกษตรกรแต่ละกลุ่ม ทั้งที่ สังคมการเกษตรไทยมีความแตกต่างหลากหลายมากมายของเงื่อนไขและปัจจัยต่างๆ ในการตัดสินใจ ไม่ว่าจะเป็นเงื่อนไขทางธรรมชาติ ทางเศรษฐกิจ ทางสังคมและวัฒนธรรม และทางการเมือง รวมถึงการไม่ได้คำนึงถึงความแตกต่างของประวัติศาสตร์ในการตัดสินใจที่ผ่านมาในอดีตด้วย

ดังนั้น อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า การศึกษาและการประยุกต์ใช้วิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรในประเทศไทย เป็นไปในลักษณะทฤษฎีเป็นตัวนำ มากกว่าที่จะใช้บริบทหรือเงื่อนไขในสังคมเป็นจุดเริ่มต้นของการเดินทางในการเรียนรู้และเข้าใจสังคมการเกษตรไทย

ทั้งนี้ การเรียนการสอนในลักษณะนี้ แม้ว่าจะมีความสะดวก ชัดเจน และมีความเป็นมาตรฐาน (หมายถึงสามารถทำให้เหมือนกันหมดได้) เนื่องจากมักยึดแนวทางหรือแบบแผนการอธิบายแบบใดแบบหนึ่งเป็นหลัก แต่ก็อาจส่งผลต่อการเกิดมายาคติใหม่ๆ ขึ้นมาในสังคม อันเนื่องมาจากการยึดติดในกรอบคิดของทฤษฎี ซึ่งอาจไม่สอดคล้อง และไม่มีการตรวจทานกับความเป็นจริงที่มีอยู่ในสังคม

เอกสารบทเรียนนี้จึงขอเสนอจุดเริ่มต้นใหม่ของการเดินทางในการเรียนรู้และทำความเข้าใจสังคมการเกษตรไทย โดยพยายามอาศัยบริบทและเงื่อนไขต่างๆ ที่เกษตรกรต้องเผชิญอยู่ เป็นจุดเริ่มต้นของการเดินทางก่อนที่จะนำเสนอทฤษฎีและแนวคิดต่างๆ ที่ใช้ในการอธิบายความเป็นมา และความเป็นไปของการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของครัวเรือนและสังคมการเกษตร เพื่อเป็นพื้นฐานในการเรียนรู้ให้นักศึกษาสามารถเลือกใช้ และปรับใช้ได้ตามความเหมาะสมกับสถานการณ์ต่างๆ ในสังคมการเกษตร

กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เอกสารบทเรียนนี้จะเน้นการนำเสนอกรอบการวิเคราะห์ทางเศรษฐศาสตร์ (หรือชุดของตัวแปรต่างๆ ที่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ซึ่งมีผลให้เกิดปรากฏการณ์ต่างๆ ขึ้นในสังคม) ก่อนที่จะนำนักศึกษาจะได้เรียนรู้ถึงทฤษฎีต่างๆ (ซึ่งมักจะเป็นการเน้นถึงการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรกลุ่มหนึ่งภายใน

ในการรอบการวิเคราะห์ทั้งหมด เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างปริมาณความต้องการสินค้ากับราคาสินค้าในทฤษฎีอุปสงค์) โดยมุ่งหวังว่า การรอบการวิเคราะห์ดังกล่าวจะเป็นเครื่องมือช่วยให้นักศึกษาสามารถใคร่ครวญและเชื่อมโยงระหว่างความเป็นจริงทางสังคมกับข้อกำหนดและแบบแผนการอธิบายของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ต่างๆ ได้ดีขึ้น

1.3 การศึกษาสังคมการเกษตรจากมุมมองทางเศรษฐศาสตร์

การใช้มุมมองทางเศรษฐศาสตร์เป็นประตูหรือช่องทางเริ่มต้นเข้าสู่การศึกษาสังคมการเกษตร มีข้อดีและข้อเสียหรือข้อจำกัดที่ควรระวังประกอบกัน ข้อดีของการใช้มุมมองทางเศรษฐศาสตร์คือ การตัดสินใจและพฤติกรรมทางเศรษฐกิจนั้นปรากฏอยู่ทั่วไปเกือบตลอดเวลาในสังคมการเกษตร นอกจากนั้น การแลกเปลี่ยนยังถือเป็นความสัมพันธ์ที่สำคัญรูปแบบหนึ่งในสังคมการเกษตร และระหว่างสังคมการเกษตรกับสังคมอื่นๆ ด้วย ดังนั้น มุมมองทางเศรษฐศาสตร์จึงถือเป็นการศึกษาแกนหลักหนึ่งของสังคมการเกษตร ซึ่งสามารถต่อเชื่อมกับมุมมองหรือเงื่อนไขในด้านอื่นๆ ของสังคมการเกษตรได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในช่วงที่กระแสทางเศรษฐกิจจากภายนอกกำลังมีอิทธิพลอย่างมากต่อการกำหนดความเป็นไปในสังคมการเกษตรไทยในปัจจุบัน

ขณะเดียวกัน การเข้าใจสังคมการเกษตร โดยเชื่อมโยงมิติทางเศรษฐศาสตร์กับมิติอื่นๆ ในสังคม ก็มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง สำหรับการต่อยอดการเรียนรู้วิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรของนักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรเองด้วย เพราะการเข้าใจภาพของสังคมการเกษตรเป็นองค์รวมจะช่วยให้ นักศึกษาสามารถเข้าใจถึงบริบทและเงื่อนไขทางสังคมที่ตนเองหรือเกษตรกรเผชิญอยู่จริงได้ดีขึ้น ซึ่งจะสัมพันธ์เป็นอย่างยิ่งกับความสามารถในการเลือกใช้ การปรับใช้ และการพัฒนาทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์เกษตร ซึ่งมีความเหมาะสมกับแต่ละบริบท หรือแต่ละเงื่อนไขในสังคมการเกษตรไทย เพื่อตอบปัญหา หรือแก้ปัญหาที่ตนเองเผชิญอยู่ได้ดีขึ้น

อย่างไรก็ดี การใช้มุมมองทางเศรษฐศาสตร์ก็มีข้อควรระวังหลายประการด้วยเช่นกัน ประการแรก ผู้ศึกษาส่วนหนึ่งมักมองพฤติกรรมต่างๆ ในสังคมการเกษตร (โดยเฉพาะการผลิตและการแลกเปลี่ยน) โดยไม่ได้เชื่อมโยงถึงบริบทและเงื่อนไขอื่นๆ ประกอบกัน ประการที่สอง ผู้ศึกษากลุ่มนี้จึงมักมุ่งเน้นการอธิบายความสัมพันธ์ของตัวแปรทางเศรษฐกิจ (เช่น หากศึกษาเรื่องราคาก็จะให้ความสนใจกับความสัมพันธ์ระหว่างปริมาณผลิตกับราคา) มากกว่าความสัมพันธ์ระหว่างคนหรือกลุ่มคนต่างๆ ในสังคมการเกษตร (เช่น การศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้ากับเกษตรกร หรือระหว่างเกษตรกรกลุ่มต่างๆ ในการกำหนดราคาสินค้าเกษตร) ดังนั้น ผู้ศึกษากลุ่มนี้จึงไม่สามารถขยายขอบเขตความรู้และความเข้าใจของตนเกี่ยวกับสังคมการเกษตรได้ ประการสุดท้าย ผู้ศึกษาจากมุมมองทางเศรษฐศาสตร์ส่วนใหญ่มักมุ่งเน้นการศึกษาที่กระบวนการแลกเปลี่ยนและมักนำข้อกำหนดของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์เข้ามาเป็นมุมมองในการวิเคราะห์ ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว ทำให้ผู้ศึกษามีแนวโน้มที่จะเลือกอธิบายพฤติกรรมบางด้านของเกษตรกร โดยเทียบเคียงทฤษฎีที่ตนยึดถือ มากกว่าการเทียบเคียงกับความเป็นจริงด้านอื่นๆ ที่มีอยู่ในสังคมการเกษตร

ดังนั้น การศึกษาทางเศรษฐศาสตร์เกษตรจะสามารถใช้เป็นช่องทางในการศึกษาสังคมการเกษตรได้ก็ต่อเมื่อ

- เป็นการศึกษาที่ให้ความสนใจอย่างจริงจังกับบริบทและเงื่อนไขแวดล้อมที่แตกต่างกัน ในการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของเกษตรกรและของสังคมการเกษตรแต่ละกรณี โดยมุ่งเน้นที่เงื่อนไขหรือ

ปัญหาที่เกษตรกรหรือสังคมการเกษตรเผชิญอยู่จริง ทั้งปัจจัยทางธรรมชาติ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมือง มิใช่ยึดถือตามข้อกำหนด หรือแบบแผนการอธิบายทางทฤษฎีเท่านั้น

- เป็นการศึกษาที่มุ่งเน้นการศึกษาความสัมพันธ์ “ของคนหรือกลุ่มคนต่างๆ ในสังคม” มิใช่ของตัวแปรทางเศรษฐกิจ เพราะ ในทางเศรษฐกิจแล้ว คนเป็นผู้ที่ตัดสินใจ และเป็นผู้ที่รับผลจากการตัดสินใจนั้น ขณะเดียวกัน การตัดสินใจของคนก็เป็นผลมาจากความสัมพันธ์ทางสังคมในมิติต่างๆ ที่ทับซ้อนกันอยู่ เช่น ความเห็นอกเห็นใจ ความขัดแย้ง การเอาเปรียบ ซึ่งไม่สามารถเข้าใจได้ง่ายโดยการวิเคราะห์จากตัวแปรทางเศรษฐกิจแต่เพียงด้านเดียว
- เป็นการศึกษาที่ยอมรับและพยายามทำความเข้าใจกับการตัดสินใจรูปแบบต่างๆ ในสังคมการเกษตร มิใช่ยึดติดกับกรอบการตัดสินใจโดยใช้เหตุผลเพื่อให้ได้ผลตอบแทนสูงสุดเฉพาะตน (หรือการตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมาย) ตามทฤษฎีเศรษฐศาสตร์กระแสหลักเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากมิติของความสัมพันธ์ที่หลากหลายในสังคมการเกษตร ทำให้การตัดสินใจของเกษตรกรเป็นไปได้ทั้ง การตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมาย การตัดสินใจที่เน้นคุณค่าที่ยึดถือ การตัดสินใจที่ดำเนินกันมาตามประเพณี และการตัดสินใจโดยใช้อารมณ์ความรู้สึก
- เป็นการศึกษาที่มีมิติทางประวัติศาสตร์ ซึ่งสามารถอธิบายถึงความเป็นมาและเป็นไปของประเด็นที่ศึกษา หรือของสังคมการเกษตรโดยรวม รวมถึงการดำรงอยู่และความเปลี่ยนแปลงของเงื่อนไขและความสัมพันธ์ต่างๆ ในสังคมการเกษตร อันจะทำให้ผู้ศึกษาสามารถเข้าใจความสัมพันธ์ของมิติและกลุ่มคนต่างๆ ในสังคมการเกษตรได้อย่างเป็นระบบมากขึ้น
- เป็นการศึกษาแบบใคร่ครวญสะท้อนคิดหรือแบบวิภาษวิธี โดยพยายามตั้งคำถาม และวิเคราะห์พฤติกรรมหรือการตัดสินใจทางเศรษฐกิจต่างๆ จากมุมมองที่ต่างกัน (เช่นจากรูปแบบการตัดสินใจที่แตกต่างกัน หรือจากบริบทหรือเงื่อนไขที่แตกต่างกัน หรือจากความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนต่างๆ) เพื่อสอบทานถึงข้อสังเกตหรือคำอธิบายถึงพฤติกรรมต่างๆ ที่ผุดขึ้นมาในใจของผู้ศึกษา หรือที่มีอยู่เดิม ก่อนที่จะด่วนสรุป โดยละเลยมิติที่สำคัญด้านอื่นๆ ไป

แน่นอนที่สุดว่า ด้วยกรอบการศึกษาทั้งสี่ข้อข้างต้น การศึกษาสังคมการเกษตรจึงอาจเปรียบเสมือนการเดินทางครั้งยิ่งใหญ่ของชีวิต ซึ่งคงไม่อาจนำเสนอได้หมดในเอกสารเล่มนี้ และอาจไม่สามารถนำเสนอได้ในเอกสารเล่มใด แต่นักศึกษาจำเป็นต้องเรียนรู้อย่างต่อเนื่องผ่านการเดินทางหรือการปฏิสัมพันธ์ด้วยตนเอง

เพราะฉะนั้น หากเปรียบเทียบว่า การศึกษาสังคมการเกษตรของนักศึกษาเป็นการเดินทางของชีวิต เอกสารเล่มนี้จึงเป็นเพียงเอกสารเชิญชวนและแนะนำการเดินทาง โดยชี้ชวนให้เห็นถึงจุดหรือประเด็นที่น่าศึกษา เส้นทางการศึกษาหรือการเดินทางที่ผ่านมา หรือหลุมพรางที่ควรระวังเพื่อไม่ให้เกิดการติดหล่มหรือพลัดหลงทางความคิด

อย่างไรก็ดี คงไม่มีเอกสารแนะนำการเดินทางเล่มใดที่สามารถช่วยป้องกันภัยต่างๆ ให้กับผู้เดินทางได้ โดยปราศจากการใช้สติและปัญญา (หรือความตระหนักรู้ และความรู้เท่าทัน) ในการสังเกตการณ์และการใช้

วิจารณ์ญาณของผู้เดินทางเอง การศึกษาสังคมการเกษตรก็ย่อมต้องอาศัยสติปัญญาในการสังเกตการณ์และการใช้วิจารณ์ญาณของผู้เรียนรู้เป็นหลักเช่นเดียวกัน และน่าจะมีความสำคัญมากกว่าเอกสารแนะนำการเดินทางเล่มนี้เสียด้วยซ้ำ

1.4 องค์ประกอบของเอกสารบทเรียน

เอกสารบทเรียนแบ่งออกเป็นบทต่างๆ ทั้งหมด 11 บทด้วยกัน รวมทั้งบทนำนี้ด้วย โดยในบทที่ 1 ถึงบทที่ 4 จะเป็นการนำเสนอถึงกรอบแนวคิดหลักในการวิเคราะห์ ส่วนในบทที่ 5 ถึงบทที่ 11 จะเน้นการอธิบายลักษณะความสัมพันธ์หลักในสังคมการเกษตรของไทย

เอกสารบทเรียนนี้จะเริ่มต้นจากการนำเสนอกรอบแนวคิดเรื่อง วงจรและความสัมพันธ์ทางการผลิตของชนชั้นชาวนา รวมถึงเกษตรกรรายย่อยในบทที่ 2 เพราะถือเป็นการนำเสนอภาพรวมทั้งหมดของบริบทและเงื่อนไขที่ครัวเรือนและสังคมการเกษตรต้องเผชิญอยู่จริง ซึ่งมีส่วนสำคัญในการกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ทางการผลิตของสังคมการเกษตร อันจะเป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับการศึกษาในบทอื่นๆ และการศึกษาสังคมการเกษตรต่อไป

ในบทที่ 3 จะเน้นถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและระบบวัฒนธรรมของสังคมการเกษตร ซึ่งมีการวิวัฒนาการร่วมกัน หรือปรับตัวเข้าหากันอย่างต่อเนื่อง จนกลายรูปแบบของพฤติกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมของสังคมการเกษตร รวมถึงรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ (หรือเกษตรกร) และธรรมชาติ ที่มีความแตกต่างกันตามบริบทของระบบนิเวศและระบบวัฒนธรรม ในแต่ละสังคมการเกษตรด้วย

อย่างไรก็ดี เกษตรกรแต่ละรายย่อมต้องทำการตัดสินใจทางเศรษฐกิจต่างๆ ด้วยตนเอง ภายใต้เงื่อนไขต่างๆ ที่มีอยู่ในสังคมการเกษตร บทที่ 4 จึงนำเสนอถึงกรอบการตัดสินใจทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกันของเกษตรกร ซึ่งกรอบการตัดสินใจแต่ละรูปแบบจะมีข้อดี และข้อเสียที่แตกต่างกัน และมีผลให้การตัดสินใจในเรื่องเดียวกันของเกษตรกรแต่ละราย หรือแต่ละครั้งมีความแตกต่างกันไปด้วย เนื้อหาในบทนี้จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาศังคมการเกษตร โดยอาศัยมุมมองทางเศรษฐศาสตร์เกษตร

ตั้งแต่บทที่ 5 เป็นต้นไป จะเป็นบทที่นำเสนอถึงรูปแบบความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจต่างๆ ที่มีอยู่ในสังคมการเกษตร โดยเริ่มต้นจากความสัมพันธ์ในแง่ของสิทธิในทรัพย์สินในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ในบทที่ 5 เพราะถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของวงจรการผลิตทางการเกษตร จากนั้น ในบทที่ 6 จึงนำเสนอความสัมพันธ์ในการจัดการผลิตรูปแบบต่างๆ ภายใต้เป้าหมายและเงื่อนไขที่ต่างกัน

บทที่ 7 จะเน้นถึงความสัมพันธ์ในการบริโภค และการครองเรือน ซึ่งหมายถึง การบริหารจัดการ การใช้จ่าย การให้ และการเก็บออมทรัพย์ของครัวเรือนให้เหมาะสม โดยเริ่มต้นจากการตั้งคำถามถึงความสัมพันธ์ระหว่างความสุขกับการบริโภค และการตอบคำถามว่า ครัวเรือนและสังคมการเกษตรจะพบและจัดการให้เกิดความสุขที่แท้จริงและยั่งยืนได้อย่างไร

บทที่ 8 จะกล่าวถึงการแลกเปลี่ยนและตลาด ซึ่งเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ที่จำเป็นและกำลังมีบทบาทเพิ่มมากขึ้นในสังคมการเกษตร อย่างไรก็ดี เนื้อหาในบทนี้ได้พยายามชี้ให้เห็นถึงทางเลือกของสังคมในการแลก

เปลี่ยนหรือกระจายผลผลิตและราคา แทนที่จะศึกษาเฉพาะระบบตลาดแต่เพียงอย่างเดียว รวมถึงได้ชี้ให้เห็นถึง ข้อดีของระบบตลาด ข้อจำกัดของระบบตลาดตามสภาพความเป็นจริงในสังคมการเกษตร และทางออกของ เกษตรกรจากข้อกััดดังกล่าว

จากนั้น บทที่ 9 จะกล่าวถึงความร่วมมือในสังคมการเกษตร ซึ่งเป็นรูปแบบความสัมพันธ์หลักที่มีการ ดำเนินการสืบทอดกันมาช้านาน ด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจที่สำคัญหลายประการ เนื้อหาในบทนี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ความร่วมมือดังกล่าวอาจมิได้เกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ แต่จำเป็นต้องผ่านการปฏิสัมพันธ์ การเรียนรู้ และการไว้วาง ใจซึ่งกันและกันในสังคมการเกษตร หรืออาจเรียกได้ว่าจำเป็นต้องมี “การลงทุนทางสังคม” เนื้อหาในบทนี้ยังชี้ให้ เห็นถึงสถานการณ์ที่ยุ้งยากในการสร้างความร่วมมือในสังคมการเกษตรในปัจจุบันด้วย

จากความร่วมมือกันในบทที่ 9 ในบทที่ 10 จะนำเสนอเรื่องการเอาเปรียบหรือการขูดรีด ซึ่งก็เป็นพฤติกรรมที่พบได้ทั่วไปในสังคมการเกษตรของไทยเช่นกัน และยังคงถือเป็นปัญหาสำคัญในการพัฒนาการเกษตร ไทยด้วย บทที่ 10 จะเริ่มต้นจากการวิเคราะห์สถานการณ์การขูดรีด เพื่อชี้ให้เห็นถึงเงื่อนไขต่างๆ ที่ทำให้เกิดการ ขูดรีดขึ้นในสังคมการเกษตร จากนั้นจึงนำเสนอความพยายามต่างๆ ในการหาทางออกจากการขูดรีด โดยการ เปลี่ยนแปลงเงื่อนไขที่ทำให้เกิดการขูดรีดเหล่านั้นเสีย

บทสุดท้ายหรือบทที่ 11 จะกล่าวถึงการพัฒนา ซึ่งเป็นคำที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงในสังคมการ เกษตรไทยเป็นอย่างมาก นับตั้งแต่ที่ประเทศไทยเริ่มต้นพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เป็นต้นมา ซึ่งในบทนี้จะนำเสนอแนวคิดหรือทฤษฎีในการพัฒนาที่แตกต่างกัน ซึ่งทำให้เห็นถึงมุมมองที่แตกต่างกัน และทางเลือกในการพัฒนาที่ต่างกันด้วย เนื้อหาในบทนี้ยังได้กล่าวถึงมิจชาติฐิในการพัฒนา เพื่อเป็นเครื่อง เตือนใจสำหรับนักศึกษา ในการเข้าไปศึกษาสังคมการเกษตรในโอกาสต่อไป

เนื้อหาตั้งแต่บทที่ 2 จนถึงบทที่ 11 ของเอกสารเล่มนี้จะพยายามนำเสนอถึงทางเลือกและความ สัมพันธ์ที่หลากหลายในสังคมการเกษตร ซึ่งครัวเรือนและชุมชนการเกษตรต่างๆ กำลังพยายามหรือดิ้นรนกันอยู่ จริงในปัจจุบัน พร้อมทั้งนำเสนอบริบทและเงื่อนไขต่างๆ ของแต่ละทางเลือก เพื่อเป็นข้อมูลและทางเลือกสำหรับ นักศึกษาในการเรียนรู้และทำความเข้าใจความหลากหลายของสังคมการเกษตรไทย ทั้งนี้เพราะคณะผู้เขียน เอกสารบทเรียนเล่มนี้มีความเห็นพ้องต้องกันว่า ประโยชน์ที่แท้จริงของวิชาเศรษฐศาสตร์และมุมมองทางเศรษฐ ศาสตร์จะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อ ผู้ใช้สามารถปรับประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับบริบทและเงื่อนไขที่มีเกษตรกรหรือสังคม การเกษตรต้องเผชิญอยู่จริง มากกว่าการท่องจำและดัดยิดในทฤษฎี โดยละเลยหรือเพิกเฉยต่อความเป็นจริงที่ ซับซ้อนและแตกต่างหลากหลายในสังคมปัจจุบัน

บทที่ 2

วจรและความสัมพันธ์ทางการผลิตของชนชั้นชาวนา

เดชรัต สุขกำเนิด

ศุภกาญจน์ นันทะวรการ

“เศรษฐศาสตร์ต้องว่าด้วยเรื่องชีวิตประชาชน”

อี. เอฟ. ชูมัคเกอร์

ชนชั้นชาวนาเป็นชนชั้นที่อยู่คู่กับสังคมไทยมาตั้งแต่อดีตกาล แต่ภาพของชนชั้นและสังคมการเกษตรในสังคมไทยมักมีความสับสนและขัดแย้งกันเองอยู่เสมอ ดังจะเห็นได้จากเนื้อหาในบทเพลงสองเพลงนี้

“กลางดงพงป่าเขาลำเนาไพรไกลสังคม

เป็นแดนร่มรณย์แสนชุ่มชื้นมีเสรี

“ไร่ทุกขัสนุกสนานสำราญกันได้เต็มที่

พวกเราชาวถิ่นนี้ล้วนมีไมตรีต่อกัน”

เพลงกลางดง, วง ดิ อิมพอสซิเบิล

“สุดหลังเขาคละเคล้าด้วยน้ำตาคน

ที่แสนจนทนยากลำบากหลาย

จะแล้งฝนก็ทนทุกข์นินทรไป

คือความตายที่มาถึงคนหลังเขา”

เพลงคนหลังเขา, วงคาราบาว

ภาพของความแตกต่างกันอย่างสุดขั้วสองภาพนี้เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่คู่กันในสังคมไทย จนเป็นปัญหาในการรับรู้ของสังคมไทยส่วนใหญ่ รวมถึงทัศนคติของสังคมไทยที่มีต่อชนชั้นชาวนา และทัศนคติของชาวนาเองที่มีต่อชนชั้นอื่นๆ ในสังคม ภาพของ “กลีกรแข็งขันคือกระดูกสันหลังของชาติ” กับภาพ “อย่าดูหมิ่นชาวนาเห็นว่าอับเฉา” กลายเป็นภาพสุดขั้วที่ขัดแย้งกัน และกลายเป็นอุปสรรคสำหรับนักศึกษาในการทำความเข้าใจชนชั้นและสังคมการเกษตร

เป็นไปได้หรือไม่ว่า ภาพความเป็นจริงในสังคมการเกษตรไทยนั้นมืออยู่ระหว่างภาพสองภาพที่สุดขั้วกันนี้ โดยอาจมีความแตกต่างกันไปตามแต่ละชุมชน ตามแต่ละเงื่อนไขของบุคคล ตามแต่ละช่วงเวลา และตามแต่ละมุมมองที่มีต่อสภาพความเป็นจริงที่เป็นอยู่ และเป็นไปได้หรือไม่ว่าสังคมไทยส่วนใหญ่ยังไม่ได้ตั้งใจในการทำความเข้าใจกับภาพความแตกต่างในสังคมเกษตรกรรมอย่างจริงจัง โดยเฉพาะเมื่อกาลเวลาและเงื่อนไขต่างๆ เปลี่ยนแปลงไป จนเกิดเป็นภาพสุดขั้วสองด้านที่กล่าวแล้วข้างต้น

บทเรียนบทนี้ต้องการช่วยคลี่คลายภาพความขัดแย้งดังกล่าว และนำเสนอกรอบความคิดที่ช่วยให้นักศึกษาสามารถทำความเข้าใจกับภาพความแตกต่างระหว่างกลุ่มชนต่างๆ ในสังคมการเกษตร และใช้เป็นกรอบเบื้องต้นสำหรับการศึกษาสังคมและชนชั้นชาวนาต่อไปได้

2.1 ชนชั้นชาวนาไทยบนความเปลี่ยนแปลง

ชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยเป็นเสรีชนกลุ่มใหญ่ที่ เป็นผู้ผลิตและเป็นพลังทางการผลิตที่สำคัญในสังคมไทยมาช้านาน โดยมีที่ดินและแรงงานของตนเองเป็นทุนสำคัญในการแปลงเป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะการผลิตและการค้าข้าวได้มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างประวัติศาสตร์ของสยามประเทศ หรือสังคมไทยสมัยใหม่ (ธิดา , 2544) โดยหลักการแล้ว เสรีชนซึ่งทำการผลิตบนฐานทุนของตนเอง ในกิจกรรมที่มีความสำคัญต่อสังคมส่วนร่วมเช่นนี้ น่าที่จะได้รับผลตอบแทนทางเศรษฐกิจที่คุ้มค่ากับหยาดเหงื่อแรงงาน และความมุ่งมั่นตั้งใจของตนเอง แต่กลับกลายเป็นว่าพลังการผลิตของชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยนั้นไม่ได้รับผลตอบแทนที่คุ้มค่า จนผู้ประกอบการที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตของตนเองเหล่านี้ จำนวนไม่น้อยต้องสูญเสียกรรมสิทธิ์ในที่ดิน และต้องใช้แรงงานของตนเอง เวรอันรับจ้างเพื่อความอยู่รอดไปตามกระแสเศรษฐกิจสมัยใหม่

จากยุคล่าอาณานิคม (Imperialism) ที่ประเทศมหาอำนาจในสังคมตะวันตก กำลังต้องการวัตถุดิบ และอาหารที่เป็นผลผลิตทางการเกษตรมากขึ้น เพื่อหล่อเลี้ยงการปฏิวัติอุตสาหกรรมของตนเอง มาจนถึงยุคสงครามเย็น ซึ่งเป็นยุคที่ทุ่มเทในการสร้างสังคมสมัยใหม่ในประเทศกำลังพัฒนาเช่นประเทศไทย โดยการดูเอาทรัพยากรจากภาคชนบทมาหล่อเลี้ยงภาคเมืองและภาคอุตสาหกรรม (รายละเอียดดูในบทที่ 11) สังคมและชนชั้นชาวนาในประเทศไทย ต้องถูกผนวกเข้าสู่กลไกและระเบียบของโลกมากขึ้นเรื่อยๆ ทำให้ชนชั้นชาวนาไม่สามารถทำการผลิตเฉพาะที่พอเพียงเลี้ยงชีพได้อีกต่อไปแล้ว แต่จำเป็นต้องขยายการผลิตของตน ทั้งโดยการยอมรับและลงทุนในเทคโนโลยีสมัยใหม่เพื่อใช้ในการขยายการผลิตของตน และการบุกเบิกแผ้วถางพื้นที่ป่าเพื่อเพิ่มการผลิตของตนขึ้นมา และเมื่อเข้าสู่การผลิตเพื่อการค้า ชะตาชีวิตของชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยจึงถูกกำหนดจากภายนอกมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมาสู่ยุคโลกาภิวัตน์และการค้าเสรี ซึ่งมูลค่าและปริมาณผลผลิตที่จะรับซื้อต้องถูกปล่อยให้ไปตามกลไกตลาดที่มีความไม่สมบูรณ์ และชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยมักตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบ ทั้งในแง่ของข้อมูล ทางเลือก และทรัพยากรสำหรับการต่อรองตามกลไกตลาด

อย่างไรก็ดี หากพิจารณาถึงสภาพความเป็นจริงให้ลึกซึ้งจะพบว่า ชนชั้นชาวนาและเกษตรกรรายย่อยก็พยายามรับมือกับความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว เพื่อความอยู่รอดของตนเองอย่างเต็มที่ ดังนั้นจนถึงวันนี้สังคมไทยก็ยังคงมีชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยเป็นชนกลุ่มใหญ่ที่สุดของสังคม (แม้จะมีสัดส่วนน้อยลงก็ตาม) โดยมีลักษณะเป็นกลุ่มชนที่มีหน่วยการผลิตขนาดเล็ก (คือเป็นหน่วยการผลิตระดับครัวเรือน) ที่มีความผูกพันกับที่ดิน (อยู่ติดที่) และยังคงใช้และแลกเปลี่ยนแรงงานของตนเองในการทำการผลิต ซึ่งอาจมีกิจกรรมทั้งปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ เก็บหาของป่า ล่าสัตว์ จับปลา ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยส่วนใหญ่ยังคงมีลักษณะที่เป็นทั้งหน่วยผลิตและบริโภคในช่วงเวลาเดียวกัน การตัดสินใจในการผลิตของชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยจึงอาจเป็นไปทั้งเพื่อการยังชีพ หรือเพื่อการค้า เช่นเดียวกับการตัดสินใจในการใช้ที่ดินและแรงงานจะเป็นไปตามสถานการณ์ในระบบตลาดที่มีความผันผวนและไม่สมบูรณ์ ทั้งในแง่ของตลาดปัจจัยการผลิต ตลาดผลผลิต และตลาดสินค้าและบริการที่ตนต้องการและไม่สามารถผลิตได้

วิถีการผลิตของสังคมและชนชั้นชาวนาจึงไม่ใช่สังคมที่โดดเดี่ยว (Isolate) หยุดนิ่ง (Static) และไม่ใช่สังคมที่มีความเสรีที่จะดำเนินการสิ่งใดก็ได้ หรือถูกกระทำจากภายนอกแต่เพียงฝ่ายเดียว หากแต่เป็นสังคมและชนชั้นที่มีความสัมพันธ์และมีความเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง โดยการโต้ตอบกับความเปลี่ยนแปลงของสังคม

ภายนอก ตามเงื่อนไขและศักยภาพที่จะเป็นไปได้ ซึ่งมักมีความแตกต่างกันในแต่ละกลุ่มชนภายในสังคมและชนชั้นชาวนาเอง ดังจะเห็นได้ว่า ในปัจจุบันวิถีการผลิตในสังคมการเกษตรไทยมีทั้งที่เป็นรูปแบบการผลิตเพื่อการค้า การผลิตภายใต้พันธสัญญากับบริษัทธุรกิจการเกษตร การเกษตรยั่งยืนที่เน้นการผลิตเพื่อบริโภคภายในครัวเรือน และการเป็นแรงงานรับจ้างทั้งในและนอกภาคการเกษตร ซึ่งความสำเร็จและความล้มเหลวของการตัดสินใจของครัวเรือนชาวนาในแต่ละรูปแบบล้วนมีมากมายพอๆ กัน และยังสามารถเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา (หมายถึงช่วงหนึ่งอาจสำเร็จ อีกช่วงอาจล้มเหลว) ตามการเปลี่ยนแปลงของเงื่อนไขทั้งภายนอก (เช่น เงื่อนไขการตลาด) และภายใน (เช่น แรงงานที่มีอยู่)

ดังนั้น สิ่งที่นักศึกษาจำเป็นต้องทำความเข้าใจคือ วงจรและความสัมพันธ์ทางการผลิตของชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อย ในฐานะเป็นหน่วยของการผลิตและการบริโภคในเวลาเดียวกัน รวมถึงความเข้าใจระบบเศรษฐกิจครัวเรือนของชนชั้นชาวนา ในลักษณะความยืดหยุ่นของการใช้แรงงานภายในครัวเรือน และทรัพยากรทางการเกษตรร่วมกัน อันอาจเป็นสาเหตุสำคัญที่ช่วยอธิบายถึงกลยุทธ์ที่แตกต่างกันในการดำรงอยู่ของชาวนาและเกษตรกรรายย่อย ซึ่งรวมถึงการปรับตัวของชาวนาและเกษตรกรรายย่อย เช่น การทำการเกษตรไปพร้อมกับการทำงานรับจ้าง การอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานของครัวเรือนชนชั้นชาวนา ทั้งแบบการอพยพตามฤดูกาลและถาวร อีกทั้งการแบ่งแยกงานในสังคมการเกษตรในลักษณะที่หลากหลายมากขึ้น เป็นต้น

2.2 วงจรการผลิตของชนชั้นชาวนา

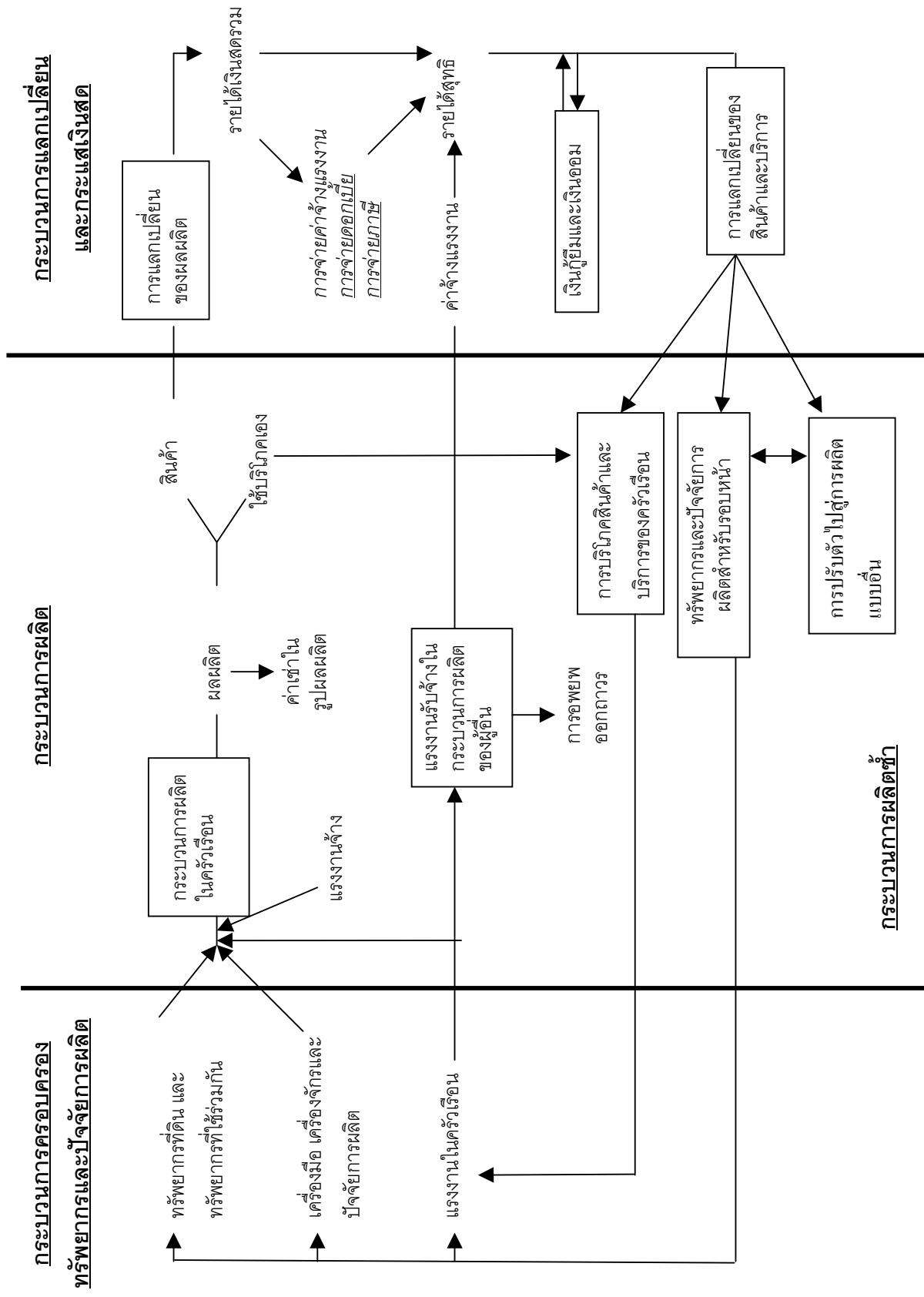
วงจรการผลิตของชนชั้นชาวนาถือเป็นกรอบการวิเคราะห์ที่สำคัญในการอธิบายถึงความเหมือนและความแตกต่างในการดำรงชีวิต และกลยุทธ์การรับมือของชาวนาและเกษตรกรรายย่อยแต่ละครัวเรือน ซึ่งมีความแตกต่างกันในแต่ละกระบวนการในวงจรชีวิตของชนชั้นชาวนา วงจรชีวิตของชนชั้นชาวนาได้ดัดแปลงมาจากกรอบแนวคิดของ C. D. Deere and A. de Janvry (1979) ซึ่งมองภาพรวมในการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของชนชั้นชาวนา ทั้งในด้านการผลิตและการบริโภค อันเป็นลักษณะเฉพาะของครัวเรือนชาวนาหรือครัวเรือนเกษตรกร ที่ต่างไปจากหน่วยธุรกิจหรือผู้บริโภคทั่วไปในทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ซึ่งมักทำหน้าที่แต่เพียงด้านใดด้านหนึ่งเท่านั้น

ภายในวงจรการผลิตของชนชั้นชาวนาจะประกอบด้วยกระบวนการที่สำคัญ 4 กระบวนการด้วยกันคือ (ก) **กระบวนการครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิต** ซึ่งเป็นตัวกำหนดเบื้องต้นสำหรับวิถี รูปแบบ และกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ (ข) **กระบวนการผลิต** ซึ่งเป็นการนำทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่มีอยู่มาใช้เพื่อทำให้เกิดผลผลิตและ/หรือรายได้ จากนั้นจึงเข้าสู่ (ค) **กระบวนการแลกเปลี่ยน** เพื่อนำผลผลิตส่วนเกินไปแลกเปลี่ยนเป็นสินค้าและบริการที่ตนเองจำเป็นต้องการบริโภค โดยอาจเป็นการแลกเปลี่ยนโดยใช้สินค้าแลกเปลี่ยนหรือใช้เงินเป็นสื่อกลาง และ (ง) **กระบวนการผลิตซ้ำ** คือ การสะสมทุนหรือการลงทุนสำหรับการผลิตรอบใหม่ โดยผ่านการเปลี่ยนแปลงการครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิต ซึ่งอาจเพิ่มพูนมากขึ้น อาจถดถอยลง หรืออาจตัดสินใจเปลี่ยนไปสู่วิถีการผลิตอื่นๆ เลย

นักศึกษาไม่ควรมองกระบวนการทั้งสี่แบบแยกขาดจากกัน เพราะกระบวนการดังกล่าวทั้งหมดเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่อง และเป็นตัวกำหนดซึ่งกันและกัน เช่น กระบวนการผลิตก็เป็นตัวกำหนดว่ากระบวนการแลกเปลี่ยนจะเป็นอย่างไร จะเน้นการบริโภคภายในครัวเรือนหรือการแลกเปลี่ยนภายนอกครัวเรือน หรือใน

หลายกรณีกระบวนการแลกเปลี่ยน (เช่น ราคาหรืออัตราแลกเปลี่ยนก็เป็นตัวกำหนดกระบวนการผลิตด้วย ดังนั้น การตัดสินใจในแต่ละชั้นจึงมีผลกระทบต่อการตัดสินใจในกระบวนการอื่นๆ และแน่นอนที่สุดก็ส่งผลต่อการอยู่รอดหรือการดำรงอยู่ และความแตกต่างของชานาหรือเกษตรกรรายย่อยแต่ละครัวเรือน (หรือแต่ละกลุ่ม) ในที่สุด บทเรียนนี้จึงจะนำเสนอถึงกรอบ เงื่อนไข และทางเลือกของการตัดสินใจในแต่ละกระบวนการตามภาพที่ 2.1 ดังต่อไปนี้

ภาพที่ 2.1 กรอบ เงื่อนไข และทางเลือกของการตัดสินใจในแต่ละกระบวนการของชนชั้นชาวนา

1) กระบวนการครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิต

วงจรการผลิตของชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยย่อมต้องเริ่มต้นจากทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่ครัวเรือนเข้าถึงและครอบครองอยู่ และความแตกต่างของทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่แต่ละครัวเรือนเข้าถึงและครอบครอง ทั้งในเชิงปริมาณและในเชิงคุณภาพ ก็มีผลสำคัญเป็นอย่างยิ่งในการกำหนดถึงความแตกต่างในวิถีการผลิตของแต่ละครัวเรือน และกำหนดถึงความสัมพันธ์ทางการผลิตกับครัวเรือนอื่นๆ หรือหน่วยงานเศรษฐกิจอื่นๆ เช่น ผู้เช่า (ซึ่งไม่มีที่ดินทำกิน หรือมีไม่พอ) ต้องพึ่งพาเจ้าของที่ดิน (ซึ่งมีที่ดินมากกว่าที่ตนเองจะผลิตได้) เป็นต้น

โดยทั่วไป ทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่สำคัญสำหรับแต่ละรอบการผลิต ประกอบด้วย

(1) **ที่ดิน** ที่ดินและสิทธิในที่ดินที่แต่ละครัวเรือนครอบครองเป็นทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่สำคัญ ทั้งในเชิงปริมาณ (พื้นที่ถือครองที่ดิน) และในเชิงคุณภาพ (ความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำ) ความแตกต่างในการครอบครองที่ดินเป็นตัวกำหนดรูปแบบและวิถีการผลิตของครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรรายย่อยที่สำคัญอย่างยิ่ง โดยเฉพาะสำหรับการผลิตของครัวเรือน (ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป) ที่ดินที่ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยครอบครองในแต่ละรอบการผลิตอาจเป็นที่ดินของตนเองหรือที่ดินเช่า แต่หากเป็นการเช่าที่ดินก็ต้องมีการจ่ายค่าเช่าด้วย โดยอาจหักจากผลผลิตหรือจ่ายเป็นสด และมีทั้งแบบที่คิดเป็นค่าเช่าคงที่ และคิดเป็นสัดส่วนของผลผลิตในแต่ละรอบการผลิตด้วย นอกจากนี้ที่ดินจะมีส่วนสำคัญในการผลิตของครัวเรือนโดยตรงแล้ว ที่ดินและสิทธิในที่ดินตามกฎหมายยังมีส่วนสำคัญในการกู้เงินเพื่อใช้ในการบริโภคหรือซื้อหาปัจจัยการผลิตในกระบวนการผลิตซ้ำด้วย

(2) **ทรัพยากรที่ใช้ร่วมกัน** ซึ่งเป็นทรัพยากรที่ชุมชนหรือรัฐเป็นเจ้าของ แต่ครัวเรือนชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยสามารถเข้าถึงและเก็บหาผลประโยชน์ตามเงื่อนไขที่กำหนดขึ้น ทรัพยากรธรรมชาติที่ใช้ร่วมกันได้แก่ พื้นที่ป่าและผลผลิตจากป่าของชุมชน ปลาและสัตว์น้ำ แหล่งน้ำทั้งตามธรรมชาติและที่มนุษย์ทำขึ้น หุ่นยนต์เลี้ยงสัตว์ ฯลฯ ในสังคมไทยปัจจุบัน ครัวเรือนชาวนาส่วนหนึ่งก็ยังพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติที่ใช้ร่วมกันเป็นองค์ประกอบสำคัญในกระบวนการผลิตของครัวเรือน ทั้งในแง่การบริโภคภายในครัวเรือน และในแง่การสร้างรายได้ (ที่เรียกว่า ระบบการผลิตแบบการเก็บหา) ยิ่งไปกว่านั้น ในบางพื้นที่ ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยหรือครัวเรือนในชุมชนส่วนใหญ่ในพื้นที่นั้น กลับพึ่งพาการผลิตบนฐานของทรัพยากรธรรมชาติที่ใช้ร่วมกันมากกว่าฐานของทรัพยากรที่ดินเสียอีก เช่น ชุมชนชาวประมงริมแม่น้ำมูล ชุมชนประมงชายฝั่ง เป็นต้น นอกจากนี้ การจัดการทรัพยากรที่ใช้ร่วมกันเช่น การจัดการชลประทานในระบบเหมืองฝาย ก็มีผลสำคัญสำหรับการผลิตของครัวเรือนบนฐานทรัพยากรที่ดินด้วย

(3) **เครื่องมือ เครื่องจักร และปัจจัยที่ใช้ในการผลิต** เช่น เครื่องมือ เครื่องจักรทุ่นแรงต่างๆ ที่ถูกประดิษฐ์คิดค้นขึ้นมาเพื่อช่วยในการทำงาน รวมถึงปัจจัยการผลิตต่างๆ เช่น เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ยเคมี สารเคมี กำจัดศัตรูพืช อาหารสัตว์ ปุ๋ยอินทรีย์ ซึ่งถ้าหากมีไม่เพียงพอหัวหน้าครัวเรือนก็ต้องมีแนวทางในการได้มาซึ่งปัจจัยการผลิตที่จำเป็นเหล่านี้ โดยอาจเป็นการยืม หรือการกู้เงินทั้งในระบบและนอกระบบ หรืออาจปรับเปลี่ยนวิถีการผลิต ในทางปฏิบัติ การครอบครองและการใช้เครื่องมือ เครื่องจักร และปัจจัยการผลิตแต่ละประเภทของ

ครัวเรือนชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยแต่ละครัวเรือนก็มีความแตกต่างกันอย่างมาก ทั้งที่มีปัจจัยการผลิตไม่พอเพียง และที่มีการใช้เงินความจำเป็น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสามารถในการจัดหา และความรู้ความเข้าใจในการใช้ปัจจัยการผลิตนั้น รวมถึงวิถีการผลิตหลักของครัวเรือนแต่ละครัวเรือนเองด้วย

(4) **แรงงานในครัวเรือน** แรงงานเป็นทรัพยากรที่สำคัญที่สุดสำหรับครัวเรือนชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยอีกประเภทหนึ่ง โดยทั่วไปแล้ว ครัวเรือนชาวนาจะพิจารณาจัดสรรแรงงานที่มีอยู่ในครัวเรือนเป็นลำดับแรก แรงงานในครัวเรือนแต่ละครัวเรือนมีความแตกต่างกันตามวัย เพศ ทักษะ ความรู้ ประสบการณ์ และความคาดหวังในชีวิต ในสภาพความเป็นจริง ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยแต่ละครัวเรือนอาจจะมีแรงงานเพียงพอในบางขั้นตอนเท่านั้น แต่บางกิจกรรมครัวเรือนชนชั้นเกษตรกรรายย่อยนั้นก็อาจต้องมีการจ้างแรงงานอื่นเข้ามาช่วยเสริมด้วย (หรือแม้กระทั่งเป็นหลักในบางขั้นตอนการผลิต) เช่น กรณีการเช่าแรงงานพร้อมเครื่องจักรในการไถปรับที่ดิน หรือในกิจกรรมที่มีความเสี่ยง เช่น ฉีดพ่นสารเคมีกำจัดศัตรูพืช เป็นต้น โดยการว่าจ้างอาจใช้ลักษณะของการจ่ายเงินตอบแทน หรือใช้การแลกเปลี่ยนอื่นๆ นอกจากนี้ ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยยังอาจมีนาแรงงานของตนไปรับจ้างในตลาดแรงงาน หรือการขายแรงงานนอกฟาร์ม เช่น การไปรับจ้างพ่นสารเคมีกำจัดแมลงศัตรูพืช รวมถึงการออกไปรับจ้างนอกภาคการเกษตรด้วย

2) กระบวนการผลิต

กระบวนการผลิตก็คือ การผสมผสานของทรัพยากรและปัจจัยการผลิตต่างๆ เพื่อให้เกิดผลผลิตในแต่ละรอบการผลิตของครัวเรือน ทั้งนี้ระยะเวลาแต่ละรอบการผลิตอาจแตกต่างกันไป ตามเงื่อนไขการผลิตของพืชแต่ละชนิด โดยอาจเป็นระยะเวลาสั้นมากเช่น หนึ่งฤดูกาลของการผลิตพืชผักหรือการทำนาในพื้นที่ชลประทาน หนึ่งปีในการปลูกข้าวและพืชไร่นอกพื้นที่ชลประทาน หรือการจับปลาในแหล่งประมงที่มีวงจรการอพยพของสัตว์น้ำเป็นรายปี หรืออาจยาวนานกว่าหนึ่งปี สำหรับการเลี้ยงปศุสัตว์และพืชสวนบางชนิด โดยสรุปแล้ว กระบวนการผลิตของครัวเรือนชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยประกอบด้วย 2 รูปแบบที่สำคัญคือ

(1) **กระบวนการผลิตในครัวเรือน** คือ การที่ครัวเรือนชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยเป็นผู้ผสมผสานของทรัพยากรและปัจจัยการผลิตต่างๆ เพื่อทำการผลิตบนผืนดินของครัวเรือน หรือบนฐานทรัพยากรที่ใช้ร่วมกัน เพื่อให้ได้ผลผลิตออกมาเป็นผลตอบแทน โดยครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยจะต้องเป็นผู้แบกรับความเสี่ยงในการผลิตนั้น แต่ละครัวเรือนอาจทำการผลิตมากกว่าหนึ่งอย่าง ด้วยวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกันไป เช่น การผลิตบางอย่างอาจเป็นไปเพื่อการสร้างความมั่นคงทางด้านอาหาร การผลิตบางอย่างอาจเพื่อการค้า การผลิตบางอย่างอาจเพื่อปรับปรุงคุณภาพของที่ดินหรือทรัพยากรที่ใช้ร่วมกัน (รายละเอียดดูในบทที่ 6) การผลิตบางอย่างอาจเป็นไปเพื่อการสะสมมูลค่าไว้ในอนาคต อย่างไรก็ตาม ชนชั้นเกษตรกรรายย่อยมีลักษณะพิเศษประการหนึ่งที่อาจถูกเรียกว่าเป็นชนชั้นชาวนาก็คือ ที่ดินและแรงงานส่วนหนึ่งยังใช้ปลูกข้าวเป็นผลผลิตหลัก

(2) **แรงงานรับจ้างในกระบวนการผลิต** นอกจากจะทำการผลิตบนผืนดิน หรือทรัพยากรที่ใช้ร่วมกันเป็นกิจกรรมการผลิตหลักแล้ว ปัจจุบัน กระบวนการผลิตของครัวเรือนนั้นมีแรงงานบางส่วนของครัวเรือนออกไปรับจ้างทำการผลิตในกระบวนการของครัวเรือนหรือหน่วยธุรกิจอื่นๆ โดยอาจจะมิทั้งออกไปรับจ้างเมื่อหมดฤดูกาลการผลิต (เช่น ขั้วรถแท็กซี่มอเตอร์ ฯลฯ) หรืออาจจะย้ายไปรับจ้างถาวร และส่งรายได้กลับสู่ครัวเรือน (เช่น แรงงานก่อสร้างทั้งในและต่างประเทศ)

3) กระบวนการแลกเปลี่ยนผลผลิต สินค้า และบริการ

กระบวนการแลกเปลี่ยนเกิดขึ้นหลังจากที่ครัวเรือนได้ผลผลิตมาแล้ว โดยผลผลิตเหล่านั้นส่วนหนึ่งอยู่ในรูปของมูลค่าที่ครัวเรือนใช้บริโภคเอง ใช้แลกเปลี่ยนกับผลผลิตอื่นๆ แจกจ่ายให้ญาติ เพื่อนบ้าน หรือใช้ในงานบุญของชุมชน และอีกส่วนหนึ่งก็คือผลผลิตที่ไว้ขาย (หรือเป็นสินค้าโภคภัณฑ์ หรือ Commodities) ซึ่งก็ขึ้นกับชนิดของผลผลิตนั้นๆ และขึ้นกับอัตราแลกเปลี่ยนในระบบตลาด (Terms of Trade) ครัวเรือนชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยยังต้องใช้กระบวนการแลกเปลี่ยนเพื่อให้ได้มาซึ่งสินค้าและบริการที่ตนเองต้องการ รวมถึงการกู้ยืมและการออม เพื่อให้เกิดความสมดุลระหว่างมูลค่าของผลผลิตและแรงงานที่เกิดขึ้นในกระบวนการผลิต และมูลค่าของสินค้าและบริการที่ต้องใช้ในกระบวนการผลิตซ้ำทางสังคม รวมถึงการบริโภค กระบวนการแลกเปลี่ยนจึงแบ่งออกเป็น 4 ส่วนที่สำคัญคือ

(1) **การแลกเปลี่ยนผลผลิต** เป็นการแลกเปลี่ยนในด้านอุปทาน (หรือ Supply Side) ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเกษตรกรนำผลผลิตไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าและบริการอื่น หรือเมื่อขายผลผลิตเพื่อให้เกิดรายได้ที่เป็นเงินสด (Gross Cash Income) การแลกเปลี่ยนนี้อาจเกิดขึ้นที่ไร่นาหรือครัวเรือนของชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อย หรืออาจเกิดขึ้นภายนอกชุมชนเช่นที่โรงสีหรือตลาดกลางเป็นต้น โดยมีอัตราแลกเปลี่ยนสินค้าเป็นตัวกำหนดมูลค่าผลผลิตของครัวเรือนเกษตรกรรายย่อย เมื่อครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยได้รับกระแสเงินสดที่ถือเป็นรายได้ที่เป็นตัวเงินรวมนี้ ครัวเรือนก็มักจะต้องจ่ายค่าจ้างแรงงานสำหรับแรงงานนอกครัวเรือน (รวมถึงแรงงานที่ใช้เครื่องจักรประกอบด้วยเช่น เครื่องเกี่ยวนาข้าว) จากนั้นก็จะจ่ายค่าดอกเบี้ยสำหรับเงินกู้ในรอบการผลิตที่ผ่านมา ทั้งที่กู้มาเพื่อลงทุนในปัจจัยการผลิตต่างๆ และกู้มาเพื่อการบริโภค และการจ่ายค่าภาษีต่างๆ จากนั้นจึงเหลือเป็นรายได้สุทธิที่จะใช้เพื่อจะการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการที่จำเป็นและต้องการบริโภค

(2) **การแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการ** เป็นการแลกเปลี่ยนด้านอุปสงค์ (หรือ Demand Side) ซึ่งก็คือการที่ครัวเรือนชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยใช้จ่ายรายได้ตัวเงินสุทธิไปเพื่อกระบวนการผลิตซ้ำทางสังคม ทั้งในแง่ของ (ก) การบริโภคสินค้าและบริการที่จำเป็นและที่ความต้องการของครัวเรือน ซึ่งขึ้นอยู่กับค่านิยมในการบริโภคของครัวเรือนและกระแสของสังคม รวมถึงอัตราแลกเปลี่ยนในตลาด และ (ข) เพื่อการจับจ่ายซื้อทรัพยากรและปัจจัยการผลิตสำหรับการผลิตในรอบต่อไป ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับ เทคโนโลยีในการผลิตในรอบต่อไป การครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิตของครัวเรือน และอัตราแลกเปลี่ยนในตลาด

(3) **รายได้เงินสดสุทธิ (Net Cash Income)** ซึ่งก็คือรายได้เงินสดรวมที่ได้จากการขายผลผลิตที่มาจากการผลิตของครัวเรือน รวมกับรายได้ที่ส่งกลับมาจากการทำงานที่มีแรงงานไปรับจ้าง และหักด้วยการจ่ายเงินค่าจ้างแรงงานในกิจกรรมต่างๆ สำหรับแรงงานภายนอกครัวเรือน การจ่ายดอกเบี้ยเงินกู้ และการจ่ายค่าภาษี

ต่างๆ แล้วจึงเหลือเป็นรายได้เงินสดสุทธิในรอบการผลิตหนึ่งๆ ซึ่งครัวเรือนจะได้นำไปใช้ในกระบวนการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการ เพื่อให้ได้มาซึ่งสินค้าและบริการที่ตนเองจำเป็นและต้องการ

(4) **การกักขังหรือการอ้อม** ก็คือ การสร้างความสมดุลระหว่างมูลค่าของผลผลิตและแรงงานที่เกิดขึ้นในกระบวนการผลิตหรือรายได้เงินสดสุทธิ และมูลค่าของสินค้าและบริการที่ต้องใช้ในกระบวนการผลิตซ้ำทางสังคม รวมถึงการบริโภค การกักขังหรือการอ้อมจึงมีความสำคัญเป็นอย่างมากสำหรับกระบวนการผลิตซ้ำทางสังคม ทั้งในแง่ของ (ก) การได้มาซึ่งสินค้าและบริการที่จำเป็นสำหรับการบริโภค (ข) การได้มาซึ่งทรัพยากรและปัจจัยการผลิตในรอบต่อไป (ค) การปรับปรุงหรือเพิ่มพูนทรัพยากรและปัจจัยการผลิตเพื่อเพิ่มขยายกระบวนการผลิต และ (ง) การสร้างหลักประกันสำหรับความเสี่ยงและความไม่แน่นอนในกระบวนการผลิต ซึ่งอาจเกิดขึ้นในอนาคต

4) กระบวนการผลิตซ้ำ

กระบวนการสุดท้ายที่มีความสำคัญนี้เรียกว่า กระบวนการผลิตซ้ำในแต่ละรอบการผลิต นั่นคือ การที่ครัวเรือนของชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยเตรียมการเข้าสู่รอบการผลิตต่อไป เพื่อการดำรงอยู่ของครัวเรือนตนเอง กระบวนการผลิตซ้ำประกอบด้วย 2 ส่วนที่สำคัญคือ การบริโภคเพื่อตอบสนองความจำเป็นและความต้องการของสมาชิกในครัวเรือน และการได้มาซึ่งทรัพยากรและปัจจัยการผลิต เพื่อใช้ในการผลิตรอบต่อไป ซึ่งขึ้นอยู่กับการตัดสินใจของครัวเรือนว่าจะทำการผลิตในรอบต่อไป ไปในลักษณะใดเช่น (ก) การดำรงรูปแบบการผลิตเดิมที่มีอยู่ทุกประการ (ข) การลดทอนปริมาณและคุณภาพทรัพยากรและปัจจัยการผลิตบางประเภทลง เพราะไม่สามารถซื้อหามาชดเชยได้เพียงพอ (ค) การเพิ่มขยายการผลิตแบบเดิม โดยการลงทุนเพิ่มขึ้นในทรัพยากรและปัจจัยการผลิตบางประเภทหรือทุกประเภท (ง) การเปลี่ยนไปสู่การผลิตผลผลิตชนิดอื่น หรือด้วยวิธีการอื่นๆ ซึ่งต้องการทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่แตกต่างกัน และ(จ) การเป็นแรงงานรับจ้างและการลงทุนเพื่อสะสมความชำนาญหรือความเชี่ยวชาญในการเป็นแรงงานรับจ้างที่มีทักษะเฉพาะ

ทั้งนี้ การปรับเปลี่ยนนี้อาจเกิดขึ้นแบบฉับพลันทันที หรืออาจเกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไป รวมถึงอาจเป็นการตัดสินใจระหว่างคนแต่ละรุ่นของสมาชิกในครัวเรือน เช่น หากครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยเชื่อแน่ว่า การผลิตซ้ำในรูปแบบเดิมคงทำให้ครอบครัวประสบปัญหาในระยะยาว สมาชิกในรุ่นนี้อาจตัดสินใจที่จะขายที่ดินของตน หรือของครัวเรือนและเปลี่ยนไปสู่ภาคการผลิตอื่น หรืออาจนำรายได้เงินสดสุทธิที่ได้มา หรือที่อ้อมไว้ หรือที่กักขังมาเพื่อใช้ในการลงทุนเพื่อการศึกษาของบุตรหลานของตน เพื่อเตรียมการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตในอนาคต

ความแตกต่างที่เกิดขึ้นนี้จากกระบวนการผลิตซ้ำทางสังคมทั้งที่เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน และอย่างค่อยเป็นค่อยไปนี้เรียกว่า กระบวนการทำให้เกิดความแตกต่างทางสังคม หรือ Social Differentiation ซึ่งมีผลให้วิถีการผลิตและฐานะความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจของครัวเรือนชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยแต่ละครัวเรือนในชุมชนหรือในสังคมค่อยๆ แตกต่างกันไปมากขึ้น ในที่สุด

2.3 ตัวอย่างวงจรการผลิตของชาวม้ง

เพื่อให้นักศึกษาได้มีความคุ้นเคยกับการวิเคราะห์ภาพรวมวงจรการผลิตของชนชั้นชาวนา บทเรียนนี้จึงได้ยกวงจรการผลิตของครัวเรือนชาวม้งเป็นตัวอย่างสำหรับการวิเคราะห์ โดยมีข้อมูลเบื้องต้นดังต่อไปนี้

“ชาวม้งส่วนใหญ่เป็นจัดเป็นชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อย ทำการเกษตรเป็นหลัก โดยชาวม้งนิยมปลูกพืชเศรษฐกิจในแต่ละฤดูกาล ดังนี้

ช่วงฤดูฝน พฤษภาคม-มิถุนายน ชาวม้งจะนิยมปลูกมันอะลู (มันฝรั่ง) ไร่ชา ปลูกข้าวไร่กินเอง และก็ยังมีการหาของป่าขาย ของป่าที่เป็นสินค้าหลักของชุมชนคือ หน่อไม้ กลุ่มที่ไปหาหน่อไม้จะเป็นกลุ่มคนม้งที่ยากจนไม่มีที่ดินทำกิน หรือที่ดินไม่เพียงพอต่อการทำกิน คนกลุ่มนี้จะไปขุดหน่อไม้จากภูเขาสูง รวมทั้งแรงงานรับจ้างกะเหวี่ยง คนหนึ่งๆ จะหาหน่อไม้ได้ประมาณ 50-100 กิโลกรัมต่อวัน แล้วนำไปขายให้กับคนในหมู่บ้านที่รับซื้อในราคา กิโลกรัมละ 1.75 บาท เพื่อไปขายส่งที่โรงงานหน่อไม้อัดกระป๋องในอำเภอแม่สอด

ช่วงฤดูหนาว กันยายน-ตุลาคม ปลูกกะหล่ำปลีและมะเขือเทศ

ช่วงฤดูแล้ง มีนาคม-เมษายน จะนิยมปลูกข้าวโพด

การทำการเกษตรในแต่ละฤดูมีแรงงานรับจ้างส่วนใหญ่เป็นชาวกะเหรี่ยงและพม่า แล้วก็ยังเป็นพวกที่มีอาชีพขับรถไถรับจ้างปรับไร่นา คนที่มีรถยนต์ก็จะรับจ้างขนส่งเล็กๆ น้อยๆ หรือรับ-ส่ง คนไปไร่ และรับจ้างขนน้ำมันสำหรับฉีดพ่นสารเคมีกำจัดศัตรูพืชในไร่ผัก

หลังฤดูเก็บเกี่ยว หรือเสร็จจากงานบ้านและไร่ กลุ่มสตรีหรือที่เรียกเป็นทางการคือกลุ่มศิลปินในพระบรมราชานุเคราะห์ จะปักผ้าใยกล้วยส่งให้กับโครงการศิลปิน ในราคา ผืนละ 800-1,500 บาท

กลุ่มรับจ้างปักผ้าภายในหมู่บ้าน จะมีกลุ่มสตรีภายในหมู่บ้านที่มีฝีมือปักผ้า จะรับจ้างปักผ้าของคนที่มีฐานะในหมู่บ้านที่ไม่มีเวลาปักเอง โดยผู้ว่าจ้างจะซื้อวัสดุมาเองและกำหนดลายที่ต้องการ ผู้รับจ้างจะปักตามลายที่กำหนดมา โดยคิดค่าจ้างตามจำนวนดอกหรือลายผ้า เช่น ปักดาว ดวงละ 25 บาท เป็นต้น

นอกจากนั้นก็มีอาชีพรับจ้างสีข้าว 2 ราย มีรายได้จากการรับสีข้าว ได้รำและแกลบสำหรับเลี้ยงหมู ผู้ที่นำข้าวมาสีจะต้องจ่ายค่าสีประมาณ 10% ของจำนวนข้าวที่นำมาสี

อาชีพที่หมุนเวียนตลอดปี

(1) ค่าขายรายย่อย สินค้ามากน้อยปรับเปลี่ยนตามกำลังซื้อ ซึ่งมีลูกค้าหลักของร้าน คือ คนงานพม่าและกะเหรี่ยง เพราะช่วงฤดูกาลเพาะปลูก แรงงานต่างด้าวจะเข้ามาอาศัยในชุมชน

มาก ร้านค้าก็จะสั่งซื้อของเข้ามาขายมากหน่อย ซึ่งภายในชุมชนมีร้านค้าขายของชำทั้งสิ้น 6 ร้าน มีสินค้าทุกอย่าง รวมทั้งอาหารสด-แห้ง ยารักษาโรค

(2) ส่วนอาชีพเสริมอื่นๆ ได้แก่

- เลี้ยงหมูสำหรับขาย และใช้ไถ่ฝึในวันปีใหม่ม้ง ช่วงประมาณเดือนสาม
- เลี้ยงวัวเนื้อเป็นฝูงตามภูเขา ฝูงละประมาณ 5-30 ตัว ประมาณ 31.4% ของประชากร
- เลี้ยงวัวชนสำหรับไปชนพนันแข่งขัน ประมาณ 7-10 ครอบครัวๆ ละ 2 ตัว ถ้าหากวัวชนะเจ้าของจะได้รางวัลและเปอร์เซ็นต์ตามเงินเดิมพัน
- รับจ้างตีมีด คนที่มีอาชีพนี้ในชุมชนมี 5 ราย รายได้ไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับความขยันของคนตี และความต้องการตลาด แต่ละด้ามจะมีราคาระหว่างเล่มละ 50-250 บาท
- มี 1 ครอบครัว ที่ประกอบกิจการรถโดยสารวิ่งรับส่งระหว่างหมู่บ้านกับตลาดแม่สลดไปกลับวันละหลายเที่ยว

นอกจากนี้ในชุมชนแห่งนี้มีกลุ่มที่ประกอบอาชีพค้ายาเสพติด เป็นรายได้หลักของครอบครัว กลุ่มนี้จะมีรายได้สูงภายในเวลารวดเร็วและไม่แน่นอน คือ รวยเร็ว จนเร็ว ซึ่งเป็นปัญหาที่สำคัญประการหนึ่งของชุมชนและเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เศรษฐกิจของชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงเป็นระยะๆ

จากตัวอย่างเพียงสั้นๆ ของชาวม้ง นักศึกษาจะเห็นถึงความหลากหลายขององค์ประกอบต่างๆ ในวงจรการผลิตของชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยได้อย่างชัดเจน ซึ่งสามารถนำมาจัดในรูปตารางได้ดังตารางที่ 2.1

ตารางที่ 2.1 ตัวอย่างองค์ประกอบของวงจรการผลิตของชนชั้นชาวนามั่ง

องค์ประกอบของวงจรการผลิต	ตัวอย่าง
กระบวนการครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิต	
- ที่ดิน	ที่ดินสำหรับปลูกพืช (บางครัวเรือนไม่มีที่ดินหรือมีไม่พอ)
- ทรัพยากรที่ใช้ร่วมกัน	พื้นที่ป่าสำหรับหาของป่า พื้นที่ภูเขาใช้เลี้ยงวัวเนื้อ
- ปัจจัยการผลิต	รถไถนา รถยนต์ สารกำจัดศัตรูพืช เมล็ดพันธุ์ แกลบและรำ สำหรับเลี้ยงหมู และอื่นๆ ที่มีได้ระบุไว้
- แรงงานในครัวเรือน	แรงงานชายและหญิง
กระบวนการผลิต	
- กระบวนการผลิตในครัวเรือน (ในไร่นา)	- การปลูกมันละอู การปลูกข้าว การปลูกกะหล่ำปลีและมะเขือเทศในฤดูหนาว การปลูกข้าวโพดในฤดูแล้ง - การเก็บหาของป่า (สำหรับครัวเรือนไม่มีที่ดินหรือมีไม่พอ) - การเลี้ยงหมูเพื่อขายและให้ไว้ การเลี้ยงวัวชนเพื่อการพนัน
- การจ้างแรงงานนอกครัวเรือนเพื่อการผลิต	แรงงานชาวกะเหรี่ยง และชาวพม่า แรงงานขับรถไถรับจ้าง
- กระบวนการผลิตในครัวเรือน (นอกไร่นา)	การขับรถโดยสารรับจ้าง การขับรถไถรับจ้าง การรับจ้างสีข้าว
- การเป็นแรงงานรับจ้างในการผลิตของผู้อื่น	การรับจ้างขนน้ำมันสำหรับพ่นฉีดสารเคมี การรับจ้างปักผ้า การรับจ้างตีมีด การรับจ้างขนส่งเล็กน้อยหรือขนคนงาน การรับจ้างค้ายาเสพติด
- การผลิตเพื่อการบริโภคในครัวเรือน	ข้าว การเลี้ยงหมูเพื่อใช้ให้ไว้ และอื่นๆ ที่มีได้ระบุไว้
กระบวนการแลกเปลี่ยน	
- การแลกเปลี่ยนผลผลิต	การขายมันละอู การขายหน่อไม้ที่อำเภอมะสอ การขายกะหล่ำปลี มะเขือเทศ ข้าวโพด และหมู การพนันวัวชน
- การจ่ายค่าจ้างแรงงาน ดอกเบี้ย และภาษี	การจ้างแรงงานกะเหรี่ยง การจ้างแรงงานพม่า
- การแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการ	การค้าขายรายย่อย ร้านขายของชำ 6 ร้าน การเดินทางไปตลาดแม่สอ การซื้อของที่ตลาดแม่สอ
- การกู้ยืมและการออม	ไม่ได้ระบุถึงชัดเจน
กระบวนการผลิตซ้ำ	
- การบริโภคในครัวเรือน	การจ้างสีข้าว ผู้มีฐานะดีจะจ้างผู้อื่นปักผ้าโดยซื้อวัสดุมาเอง การซื้อหาสินค้าจากการค้าขายรายย่อย การเลี้ยงหมูเพื่อใช้ให้ไว้ และอื่นๆ ที่มีได้ระบุไว้
- การจัดหาปัจจัยการผลิตสำหรับรอบต่อไป	ไม่ได้ระบุถึงชัดเจน
- การปรับตัวสู่การผลิตแบบอื่นๆ	ไม่ได้ระบุถึงชัดเจน

แน่นอนที่สุดว่า ข้อมูลเพียงหนึ่งหน้ากระดาษครึ่งย่อมต้องไม่ครบถ้วน นักศึกษาจะเห็นว่าเรายังขาดความเข้าใจวงจรการผลิตของชาวม้งในประเด็นเรื่องการกู้ยืม และการออม และกระบวนการผลิตซ้ำ รวมถึงอาจขาดข้อมูลรายละเอียดอย่างอื่นๆ อีกเช่น การแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการ และปัจจัยการผลิตที่ใช้ในการผลิต

อย่างไรก็ดี จากตัวอย่างข้างต้น คงจะพอให้นักศึกษามองเห็นถึงจุดสำคัญ 4 ประการด้วยกันคือ

(1) **องค์ประกอบที่หลากหลายในวงจรการผลิตของแต่ละครัวเรือน** ซึ่งอาจมีได้ทั้งการผลิตในไร่นา รวมถึงการเก็บหาของป่า การผลิตนอกไร่นา การรับจ้างทำงาน การค้าขาย การพนันวัวชน เป็นต้น

(2) **ความหลากหลายของรูปแบบวงจรการผลิตของแต่ละครัวเรือนในชุมชน** เห็นได้ชัดว่า แม้แต่ในชุมชนหรือกลุ่มชนเดียวกัน รูปแบบวงจรการผลิตของแต่ละครัวเรือนยังมีความแตกต่างกัน โดยขึ้นอยู่กับเงื่อนไขต่างๆ โดยเฉพาะทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่ครอบครอง รวมถึงการตัดสินใจในกระบวนการผลิตซ้ำ (เช่นบางคนเลิกอาชีพเดิมแล้วหันมาค้าขายเสพยาติ)

(3) **ความสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่างครัวเรือนในชุมชนและกับหน่วยอื่นๆ ในสังคม** เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างครัวเรือนที่มีฐานะซึ่งต้องการปักผ้ากับครัวเรือนที่ต้องการมีรายได้จากการปักผ้า ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มสตรีกับโครงการศิลปาชีพ ความสัมพันธ์ระหว่างชาวม้งกับชาวกะเหรี่ยงหรือชาวพม่าที่เป็นแรงงานรับจ้าง เป็นต้น

(4) **ความแตกต่างทางสังคมของครัวเรือนต่างๆ** ซึ่งเป็นผลมาจากการครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่ไม่เหมือนกัน และผลจากการตัดสินใจในกระบวนการผลิตซ้ำที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ดังจะเห็นได้ว่ามีครัวเรือนที่มีที่ดินในการผลิต และครัวเรือนที่ต้องเก็บหาของป่า มีครัวเรือนที่จ้างแรงงานในการปักผ้าและครัวเรือนเป็นผู้รับจ้างปักผ้า

ทั้งนี้ ถ้าหากสังคมหรือชุมชนมีความแตกต่างทางสังคมเกิดขึ้นอย่างชัดเจน จนก่อรูปเป็นกลุ่มชนที่มีลักษณะเหมือนกันเป็นกลุ่มๆ ในสังคมหรือชุมชน และมีความแตกต่างจากกลุ่มอื่นอย่างชัดเจนในวงจรการผลิต รวมถึงก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางการผลิตที่มีรูปแบบเฉพาะระหว่างกลุ่มคนแต่ละกลุ่มนั้นอย่างชัดเจน เราจะเรียกสภาวะดังกล่าวว่า “ความแตกต่างทางชนชั้น” ส่วนความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นนี้เราจะเรียกว่า “ความสัมพันธ์ทางชนชั้น” หรือ “ความสัมพันธ์ทางการผลิต” ซึ่งจะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

2.4 ความแตกต่างทางชนชั้น และความสัมพันธ์ทางการผลิต

การทำความเข้าใจเรื่องความสัมพันธ์ทางการผลิตและความสัมพันธ์ทางชนชั้นจะต้องเริ่มต้นจากการทำความเข้าใจวงจรการผลิตที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะการครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่แตกต่างกัน เพราะทั้งวงจรการผลิตและการครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิตจะเป็นตัวกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ของคนแต่ละกลุ่มหรือแต่ละชนชั้นดังตัวอย่างของสังคมชาวสวนยางที่จะยกขึ้นมาในหัวข้อนี้

ในวิถีการผลิตยางพารา การครอบครองปัจจัยการผลิตที่เป็นตัวบ่งชี้สถานะของชาวสวนยางก็คือ การมีที่ดิน เพราะในที่ดินจะเป็นตัวกำหนดว่าจะสามารถผลิตยางได้เท่าไร และที่ดินดังกล่าวจะต้องใช้ในการขอเงินสงเคราะห์เพื่อปลูกยางพารา เพราะ ในการลงทุนเริ่มต้นปลูกยางพาราต้องใช้ทุนสูง และอาศัยระยะเวลา 7 ปี กว่าต้นยางพาราที่ปลูกจะเริ่มให้ผลผลิต

นอกจากที่ดินแล้ว แรงงานถือเป็นทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่มีความสำคัญไม่แพ้กัน เพราะการกรีดยางเพื่อนำมาจำหน่าย (ทั้งในรูปของน้ำยางสด หรือแปรรูปเป็นยางแผ่นดิบ) ล้วนต้องอาศัยแรงงานทั้งสิ้น นอกจากนี้ ยังต้องใช้ปัจจัยการผลิตที่เป็นเครื่องจักร เครื่องมือก็อุปกรณ์หลักๆ อย่างมีดกรีดยาง ถ้วยรองน้ำยาง น้ำกรดที่ใช้ในการทำยางแผ่นดิบ ถาด และจักรรีดยาง

ปัจจัยหลักที่นำมาใช้ในการจำแนกความแตกต่างของชาวสวนยางคือ ที่ดิน และแรงงาน ซึ่งทั้งสองปัจจัยการผลิตนี้มีความสัมพันธ์กันอย่างมาก ในการกำหนดลักษณะชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยและกระบวนการผลิตซ้ำของครัวเรือนเกษตรกรรายย่อย ซึ่งสามารถจำแนกความแตกต่างของชาวสวนยางแต่ละกลุ่มตามความแตกต่างในการถือครองที่ดิน และการใช้แรงงานในกระบวนการผลิต ได้ออกเป็น 4 กลุ่ม ตามตารางที่

2.2

ตารางที่ 2.2 การแบ่งชนชั้นตามเงื่อนไขของการจ้างแรงงานและการถือครองที่ดิน

ชนชั้น	การใช้แรงงาน			การถือครองที่ดิน
	L_i	L_s	L_o	
ชนชั้นนายทุน	+	+	0	มาก
ชนชั้นเจ้าของสวน	0	+	0	ปานกลาง
ชนชั้นเจ้าของสวนรายย่อย	0	+	+	น้อย
ชนชั้นแรงงานรับจ้าง	0	0	+	ไม่มี

หมายเหตุ : L_i คือ แรงงานจ้างเข้ามาทำงานในที่ดิน
 L_s คือ แรงงานที่ทำงานในที่ดินของตนเอง
 L_o คือ แรงงานที่ต้องไปรับจ้างในที่ดินของเจ้าของรายอื่น

ที่มา : ปรับปรุงจาก Maite Cabeza-Gutes(1994) ใน Class Structure and Choice of Technology in an Agrarian Economy

จากการครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่แตกต่างกันดังจำแนกในตารางที่ 2.2 ทำให้วงจรการผลิตและการตัดสินใจในวงจรการผลิตของเกษตรกรทั้งสี่กลุ่มนี้มีความแตกต่างกันไปด้วย ดังต่อไปนี้

- **ชาวสวนยางชนชั้นนายทุน** (หรือมักเรียกกันว่า “เจ้าแก่”) ซึ่งเป็นครัวเรือนชาวสวนยางที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี มีที่ดินมากจนไม่สามารถทำเองได้ จึงมักจ้างแรงงานเข้ามาในลักษณะที่เป็นการเหมาจ่ายแบบแบ่งผลผลิต ซึ่งในสังคมชาวสวนยางจะเรียกแรงงานรับจ้างกรีดยางเหล่านี้ว่า “ลูกกุลี” แน่นอนที่สุดว่า ชาวสวนยางชนชั้นนายทุนไม่มีความจำเป็นต้องใช้แรงงานของตนไปรับจ้างทำการผลิตของครัวเรือนอื่น นอกจากนั้นในหลายพื้นที่ ชาวสวนยางชนชั้นนายทุนยังเป็นแหล่งเงินกู้ให้ลูกกุลีและชนชั้นอื่นๆ ในชุมชนอีกด้วย
- **ชาวสวนยางชนชั้นเจ้าของสวน** ซึ่งเป็นชาวสวนยางที่มีที่ดินในระดับปานกลางคือ เพียงพอสำหรับการผลิตของครัวเรือนตนเอง จึงไม่จำเป็นต้องมีจ้างแรงงาน (ซึ่งต่างจากชนชั้นนายทุน) และไม่จำเป็นต้องไปรับจ้างในการผลิตของครัวเรือนอื่น ชาวสวนยางในชนชั้นนี้ถือว่ามีฐานะดีและมีความเป็นอิสระในการตัดสินใจและสามารถพึ่งพาตนเองได้ระดับหนึ่ง
- **ชาวสวนยางชนชั้นเจ้าของสวนรายย่อย** ซึ่งเป็นครัวเรือนที่มีที่ดินเป็นของตนเอง แต่ไม่พอเพียงสำหรับกระบวนการผลิตซ้ำ ทั้งในแง่การบริโภคของครัวเรือนและการลงทุนในการผลิตรอบต่อไป ชาวสวนยางกลุ่มนี้จึงจำเป็นต้องออกไปใช้แรงงานของตนเป็นแรงงานรับจ้าง หรือเป็นลูกกุลีด้วย เพื่อให้ได้รายได้ที่เพียงพอสำหรับกระบวนการผลิตซ้ำ
- **ชนชั้นชาวสวนยางไร้ที่ดิน** ซึ่งหมายถึงครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกิน โดยในอดีตอาจเคยมีที่ดินของตนเอง แต่สูญเสียที่ดินไปเนื่องจากไม่สามารถรักษากระบวนการผลิตซ้ำเดิมของตนไว้ได้ หรืออาจไม่มีที่ดินเนื่องจากครอบครองที่ดินอยู่น้อยเมื่อพ่อแม่แบ่งมรดกได้ไม่เพียงพอ ครัวเรือนเหล่านี้จึงไม่สามารถทำการผลิตในครัวเรือนได้ และต้องปรับตัวมาเป็นลูกกุลีรับจ้างกรีดยาง ความอยู่รอดของชาวสวนยางกลุ่มนี้จึงขึ้นอยู่กับการผลิตของกลุ่มอื่น โดยเฉพาะชนชั้นนายทุนอย่างชัดเจน

จากความแตกต่างทางชนชั้นทั้ง 4 กลุ่มข้างต้น เราจะเห็นถึงความสัมพันธ์ทางชนชั้นหรือความสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่างชาวสวนยางทั้ง 4 กลุ่ม โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างชนชั้นนายทุนหรือเจ้าแก่ กับชนชั้นลูกกุลีและเจ้าของสวนรายย่อย ในสภาพความเป็นจริง ชาวสวนยางชนชั้นนายทุนจะพยายามที่จะหาลูกกุลีที่มีฝีมือดีและดูแลการกรีดยางไม่ให้เสียหาย (หมายถึง พื้นที่กรีดยางบนลำต้นยาง) เสียหาย และไม่ปล่อยให้ให้น้ำยางในถ้วยรองแห้งจนแข็งเป็นก้อน เพื่อให้ได้ผลผลิตให้มากที่สุด

ชนชั้นนายทุนและลูกกุลีจะต้องตกลงถึงส่วนแบ่งรายได้จากการรับจ้างกรีดยางดังกล่าว โดยส่วนแบ่งรายได้จะผันแปรไปตามฝีมือและความรับผิดชอบในการกรีดยางของลูกกุลี รวมถึงอำนาจต่อรองระหว่างชนชั้นทั้งสองด้วย เช่น ส่วนแบ่งรายได้สำหรับลูกกุลีที่ดีอาจเป็น 60 : 40 แต่หากเป็นลูกกุลีที่ไม่ขยัน หรือไม่มีฝีมือก็อาจลดลงเหลือ 65 : 35 หรือ 70 : 30 ได้

ส่วนชาวสวนยางชนชั้นลูกกูลี ก็จำเป็นต้องทำตามที่ได้กำหนด ลูกกูลีบางครัวเรือนนั้นต้องขออาศัยปลูกบ้านหรือเพิงพักอาศัยอยู่ในที่ดินของเจ้าของสวน และหากขาดเหลือเงิน หรือมีความจำเป็นต้องใช้เงินในยามฉุกเฉินก็สามารถออกปากยืมได้แก่ได้ หรือสำหรับชาวสวนยางชนชั้นเจ้าของสวนรายย่อย ซึ่งแม้จะมีบ้านเรือนและที่ดินทำกินเป็นของตนเองก็ยังคงต้องพึ่งพารายได้จากสวนแบ่งการรับจ้างกรีดยางนี้ด้วยเช่นกัน ดังนั้นสถานะของครัวเรือนในสองกลุ่มนี้จึงใกล้เคียงกับการเป็นแรงงานรับจ้างในภาคการเกษตร

จะเห็นได้ว่า ความสัมพันธ์ทางชนชั้น หรือความสัมพันธ์ทางการผลิตที่กล่าวถึงข้างต้นนั้น ตั้งอยู่บนฐานของ (ก) การครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่แตกต่างกันระหว่างครัวเรือนแต่ละกลุ่ม และ (ข) การที่ครัวเรือนอีกกลุ่มหนึ่งหรือชนชั้นหนึ่งต้องอาศัยทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่ครัวเรือนอีกกลุ่มหนึ่งในกระบวนการผลิตและกระบวนการผลิตซ้ำของตนเอง

ในสภาพความเป็นจริง ความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นทั้ง “ความสัมพันธ์ที่จำเป็น” ครอบคลุมการครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิตของแต่ละกลุ่มและแต่ละครัวเรือนยังคงมีความแตกต่างกัน เช่น ลูกกูลีก็ไม่มีที่ดินทำกิน ส่วนเจ้าแกก็ไม่มีแรงงานเพียงพอ และเป็นทั้ง “ความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกัน” หากฝ่ายหนึ่งต้องอาศัยพึ่งพาอีกฝ่ายหนึ่ง จนไม่สามารถออกจากความสัมพันธ์นี้ได้ เช่น ลูกกูลีซึ่งไม่มีที่ดินทำกินก็อาจไม่สามารถออกจากความสัมพันธ์ทางการผลิตกับเจ้าแกได้ แม้จะรู้สึกถึงความไม่เท่าเทียมกันก็ตาม เพราะในชุมชนหนึ่งจะมีเจ้าแกเพียงไม่กี่ราย และมักมีสายสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน รวมถึงลูกกูลีเองก็อาจไม่มีเงินสะสมเพียงพอที่จะลงทุนในกระบวนการผลิตซ้ำแบบอื่นๆ ในทางตรงกันข้าม เจ้าแกซึ่งแม้จะไม่สามารถทำงานในที่ดินของตนเองได้ทั้งหมด แต่เจ้าแกก็อาจมีทางเลือกในการจ้างแรงงานได้มากกว่า (รวมถึงการจ้างแรงงานชาวพม่าแบบไม่ถูกกฎหมาย) เจ้าแกจึงมีทางเลือกในการออกจากความสัมพันธ์กับลูกกูลีแต่ละรายได้มากกว่า จึงมีอำนาจต่อรองมากกว่าด้วย

อย่างไรก็ดี ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นยังอาจมีมิติ และเงื่อนไขอื่นๆ เข้ามาเกี่ยวข้องด้วยอีก เช่น ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ (เช่น ลูกกูลีอาจมีสายสัมพันธ์กับเจ้าแกบางราย) ความสัมพันธ์ทางการเมือง (เช่น เจ้าแกอาจลงสมัคร สส. หรือ สจ.) ความสัมพันธ์ในชุมชนหรือความรู้สึกร่วมในการเป็นสมาชิกของชุมชนเดียวกัน รวมถึงการขัดเกลาจิตใจในทางศาสนาและทางสังคมด้วย ซึ่งทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นในสังคมเกษตรกรหรือชาวสวนยางจึงมิได้เป็นไปในลักษณะของการแข่งขันหรือการต่อรองแต่เพียงอย่างเดียว แต่มีลักษณะของความร่วมมือประกอบกันไปด้วย ดังนั้น เราจึงเห็นการจัดตั้งธุรกิจชุมชนหลายอย่างในสังคมชาวสวนยาง เช่น กลุ่มออมทรัพย์ และกลุ่มรวมยาง ทั้งนี้ก็เพื่อลดการเอาเปรียบจากชนชั้นพ่อค้าภายนอกชุมชน เป็นต้น

2.5 วิธีการผลิตในระบบทุนนิยม

“วิธีการผลิต” เป็นแนวคิดที่พัฒนามาจากความสัมพันธ์ทางการผลิตอีกต่อหนึ่ง โดยที่วิธีการผลิตจะเน้นที่รูปแบบของความสัมพันธ์ทางการผลิตหลัก ที่เป็นตัวจัดรูปความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมในสังคมส่วนรวม นอกจากนั้น คำว่า “วิธีการผลิต” ยังเน้นที่การวิเคราะห์ลักษณะของการพัฒนาเทคโนโลยี (ที่เรียกว่าพลังการผลิต) และกรอบกติกาทางกฎหมาย สถาบัน วัฒนธรรม การศึกษา และคุณค่าในสังคม (ที่เรียกรวมกันว่า โครงสร้างส่วนบน) ซึ่งคอยกำกับการดำเนินการในวงจรการผลิต รวมถึงความสัมพันธ์ทางการผลิตของสังคม การเกษตรและส่วนอื่นๆ ในสังคมอีกทอดหนึ่ง (Ellis, 1993 ; 48)

ในอดีต ภายใต้ระบบการผลิตแบบศักดินา (หรือระบบไพร่-ทาส) ซึ่งถือเป็นวิธีการผลิตหลักในสังคมชนชั้นชาวนาเป็นชนชั้นที่จะต้องผลิตผลผลิตส่วนเกินสำหรับการดำรงอยู่ของตนเอง และของสังคมส่วนรวม โดยผ่านระบบการเก็บส่วยสินค้ำ และการใช้แรงงานของตนในการทำงานให้ราชการและนายทาส ซึ่งเป็นระบบการดึงเอาผลผลิตส่วนเกินออกจากสังคมการเกษตร โดยมีได้ผ่านกลไกการตลาด แต่ผ่านกฎกติกาของสังคมต่างๆ (หรือโครงสร้างส่วนบน) และมีได้มุ่งเน้นการเพิ่มพลังการผลิตโดยการปรับปรุงเทคโนโลยีการผลิตอย่างชัดเจนนัก

ในช่วงเวลาปัจจุบัน ระบบการผลิตแบบทุนนิยมถือเป็นวิธีการผลิตในสังคม ซึ่งมีลักษณะแตกต่างไปจากวิธีการผลิตแบบศักดินาอย่างหน้ามือเป็นหลังมือ ภายใต้ระบบทุนนิยม ชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยสามารถตัดสินใจในการผลิต การใช้แรงงาน และการบริโภคของตน โดยผ่านกลไกการตลาด รวมถึงการพัฒนาพลังการผลิตของตน โดยการลงทุนในเทคโนโลยีและปัจจัยการผลิตสมัยใหม่ ซึ่งอาจเรียกโดยรวมว่า “การเกษตรเชิงพาณิชย์” หรือ “การเกษตรเชิงการค้า” อย่างไรก็ดี ในวิธีการผลิตในระบบทุนนิยม การดูดซับแรงงานหรือผลผลิตส่วนเกินออกไปจากชนชั้นและสังคมการเกษตรก็ยังมีอยู่อย่างต่อเนื่อง (อาจมากขึ้นหรือน้อยลงกว่าระบบศักดินาก็เป็นได้) เพียงแต่เป็นการดูดซับหรือถ่ายโอนผ่านกลไกตลาด ซึ่งกลายเป็นสถาบันหลักของสังคมแทน โครงสร้างส่วนบนในระบบทุนนิยมก็เป็นไปเพื่อรักษาและตอบสนองกลไกตลาดเป็นหลักเช่น การออกและพัฒนากฎหมายที่คุ้มครองทรัพย์สินส่วนบุคคลรูปแบบต่างๆ รวมถึงการคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญา หรือการที่มหาวิทยาลัยต้องผลิตกำลังคนเพื่อสนองความต้องการของตลาด เป็นต้น

ดังนั้น วงจรและความสัมพันธ์ทางการผลิตของชนชั้นและสังคมการเกษตร จึงมิได้อยู่โดดเดี่ยว หากแต่เป็นส่วนหนึ่งของวิธีการผลิตหลักโดยรวมของสังคมอีกทีหนึ่ง การศึกษาถึงวงจรและความสัมพันธ์ทางการผลิตของชนชั้นและสังคมการเกษตรจึงจำเป็นต้องศึกษาถึงวิธีการผลิตหลักของสังคม โดยมีอิทธิพลหรือกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ทางการผลิตของคนในสังคมด้วย

หากพิจารณาในแง่ดี วิธีการผลิตแบบทุนนิยมได้มีส่วนช่วยเพิ่มทางเลือกและเพิ่มพลังการผลิตในวงจรการผลิตของชนชั้นและสังคมการเกษตร ซึ่งจะส่งผลต่อกระบวนการผลิตซ้ำ ในหลายประการด้วยกัน ดังต่อไปนี้

- **การเพิ่มพลังการผลิต** โดยการใช้เทคโนโลยีและปัจจัยการผลิตสมัยใหม่ ทำให้ผลผลิตของชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะในเชิงปริมาณ
- **การเพิ่มผลผลิตที่สามารถขายได้ในตลาด** อันเป็นผลมาจากการเพิ่มพลังการผลิต และพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางการตลาด รวมถึงโครงสร้างส่วนบนที่สนับสนุนด้วย

- **การเพิ่มทางเลือกในการขายผลผลิต** เช่น การจัดตั้งตลาดกลาง ตลาดล่วงหน้า รวมถึงการแปรรูปต่างๆ เพื่อช่วยเพิ่มมูลค่าให้กับผลผลิต
- **การเพิ่มทางเลือกในการเป็นแรงงานรับจ้าง** เพื่อช่วยเพิ่มรายได้ให้กับครัวเรือนเกษตรกรรายย่อย
- **การเพิ่มทางเลือกในการบริโภค** เพื่อเป็นทางเลือกในการเพิ่มคุณภาพชีวิตในกระบวนการผลิตซ้ำของครัวเรือนเกษตรกรรายย่อย
- **การเพิ่มทางเลือกในการกู้ยืมเงิน** เพื่อใช้ในการรักษาหรือขยายกระบวนการผลิตซ้ำ รวมถึงเพื่อการเพิ่มพลังการผลิตของชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อย

อย่างไรก็ดี วิธีการผลิตในระบบทุนนิยมก็มีรูปแบบและช่องทางในการดูดซับทรัพยากร ผลผลิต และแรงงานส่วนเกินออกจากชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยหลายรูปแบบหรือหลายช่องทางกว่าที่เคยเป็นมา ด้วยเช่นกัน หรืออาจกล่าวได้ว่า ครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรรายย่อยก็ต้องให้ความระมัดระวังในการดำเนินวงจรการผลิตของตนผ่านกลไกตลาด มิฉะนั้นก็อาจถูกเอาเปรียบได้ โดยรูปแบบและช่องทางในการดูดซับทรัพยากรและผลผลิตส่วนเกินจากชนชั้นชาวนา มีอยู่ด้วย 7 ช่องทางใหญ่ๆ คือ

- **การจ่ายค่าเช่าที่ดิน** สำหรับครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินของตัวเองอย่างเพียงพอ อาจต้องจ่ายค่าเช่าที่ดินในอัตราที่สูง ไม่ว่าในรูปของค่าเช่าคงที่หรือการแบ่งส่วนผลผลิต การกระจุกตัวของที่ดินและการเก็งกำไรที่ดิน เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวนาและเกษตรกรรายย่อยต้องจ่ายค่าเช่าที่ดินเพิ่มขึ้น
- **อัตราแลกเปลี่ยนหรือราคาผลผลิตที่ไม่เป็นธรรม** เนื่องจากในหลายต่อหลายกรณี กลไกตลาดจริงมิได้เป็นไปตามกลไกตลาดทางทฤษฎี ทำให้ผู้ซื้อผลผลิตจากครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยอาศัยอำนาจต่อรองและข้อมูลที่เหนือกว่า กดราคารับซื้อผลผลิตจากครัวเรือนเกษตรกรได้ (รายละเอียดดูในบทที่ 8)
- **อัตราค่าจ้างแรงงาน และสภาพการทำงานที่ไม่เป็นธรรม** ซึ่งส่วนหนึ่งก็เกิดจากความไม่สมบูรณ์ในตลาดแรงงาน ทำให้นายจ้างมีอำนาจต่อรองเหนือกว่า และอาจมีผลให้ครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรรายย่อยจำนวนหนึ่งต้องทำงานในสภาพเสี่ยงภัยต่อสุขภาพของตนทั้งในไร่นาและในโรงงาน ซึ่งหมายถึงต้นทุนทางสุขภาพ และค่าเสียโอกาสในการหารายได้ของแรงงานผู้นั้นในอนาคต
- **อัตราแลกเปลี่ยนหรือราคาสินค้าและบริการที่ไม่เป็นธรรม และการบริโภคที่ไม่สมเหตุสมผล** ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรรายย่อยถูกโน้มน้าวหรือถูกกระตุ้นให้มีการบริโภคมากขึ้น โดยที่ราคาสินค้าและบริการเหล่านั้นถูกกำหนดมาจากภายนอก เป็นผลให้ค่าใช้จ่ายในการบริโภคเพิ่มขึ้น จนนำไปสู่ปัญหาอื่นๆ ตามมา
- **อัตราดอกเบี้ยและเงื่อนไขการกู้ยืมเงินที่ไม่เป็นธรรม** ซึ่งเป็นปัญหาต่อเนื่องมายาวนานตั้งแต่ยุคทาสในเรือนเบี้ย เพียงแต่รูปแบบเป็นไปตามตลาดการเงิน เช่น การเป็นหนี้บัตรเครดิตเพิ่ม

ขึ้น การเป็นหนี้กองทุนหมู่บ้านเพิ่มขึ้น ความเป็นธรรมในการกู้ยืมเงินมักเกิดขึ้นเนื่องจากความจำเป็นในการรักษากระบวนการผลิตซ้ำของครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยเอาไว้ ทำให้ผู้ให้กู้พบช่องทางในการกำหนดอัตราดอกเบี้ยที่สูงกว่าความเป็นจริง และเพิ่มเงื่อนไขในการกู้เงินเช่น ต้องขายผลผลิตให้ตน ต้องซื้อปัจจัยการผลิตของตนประกอบด้วย หรือต้องคงรูปแบบการผลิตแบบการค้าต่อไป

- **การได้ข้อมูลเกี่ยวกับปัจจัยการผลิตที่ไม่ถูกต้องและไม่ครบถ้วน และอัตราแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตที่ไม่เป็นธรรม** ทำให้เกษตรกรรายย่อยต้องซื้อหาปัจจัยการผลิตเพื่อการผลิตซ้ำของตนมากเกินไปจนเกินความจำเป็น หรือมากกว่าที่ควรจะเป็น และอาจยังไม่ทราบถึงผลกระทบทางลบที่จะเกิดขึ้นกับตนเอง และทรัพยากรการผลิตของตนเอง (เช่น สารกำจัดศัตรูพืชไปทำลายความสมดุลของระบบนิเวศในไร่ นา และทรัพยากรที่ใช้ร่วมกัน เช่น ทรัพยากรประมง เป็นต้น)
- **นโยบายและการตัดสินใจภาครัฐ** โดยผ่านทางระบบภาษีเช่น การเก็บภาษีส่งออกข้าวในอดีตหรือระบบภาษีที่ยังเน้นภาษีทางอ้อม ซึ่งจะเป็นภาระทางเศรษฐกิจต่อครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรรายย่อยในสัดส่วนที่สูงกว่าครัวเรือนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่า นอกจากนี้ การตัดสินใจในทางนโยบายและการดำเนินโครงการของรัฐก็มีส่วนดึงดูดทรัพยากรจากสังคมการเกษตรไปใช้เพื่อการผลิตปัจจัยพื้นฐานตอบสนองการเติบโตของภาคการผลิตอื่นๆ เช่น การทำเหมืองและการสร้างโรงไฟฟ้าถ่านหินลิกไนต์ ทำให้ผลผลิตของครัวเรือนเกษตรกรโดยรอบตกต่ำลง หรือการผันน้ำจากแม่น้ำหนึ่งไปอีกแม่น้ำหนึ่ง ซึ่งเท่ากับเป็นการจำกัดหรือลดทอนการผลิตของเกษตรกรในกลุ่มเดิม เป็นต้น

2.6 กลยุทธ์ในการรับมือของชนชั้นชาวนา

ดังที่กล่าวมาตั้งแต่ตอนต้นแล้วว่า สังคมการเกษตรไม่เคยอยู่อย่างโดดเดี่ยว หากแต่มีความสัมพันธ์กับสังคมภายนอกอย่างต่อเนื่อง โดยจำเป็นต้องปรับตัวเพื่อรับมือกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมภายนอกเสมอมา ในอดีต ภายใต้ระบบการผลิตแบบศักดินา ซึ่งมีการดึงผลผลิตและแรงงานส่วนเกินออกจากชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อย โดยมีได้ผ่านกลไกการตลาด ทำให้ในช่วงเวลาดังกล่าว ความแตกต่างภายในสังคมการเกษตรทั้งในเชิงฐานะ และในเชิงกลยุทธ์การรับมือยังมีไม่มากนัก แต่ในวิถีการผลิตแบบทุนนิยมที่มีการดูดซับผลผลิตส่วนเกินผ่านกลไกตลาดในหลายรูปแบบ พร้อมกับการเปิดทางเลือกขึ้นด้วย ดังที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้น ครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรแต่ละรายจึงจำเป็นต้องมีการตัดสินใจในทางเลือกต่างๆ มากขึ้น เนื่องจากเกษตรกรแต่ละรายมีขีดความสามารถไม่เท่ากัน ทั้งการเข้าถึง ครอบครองทรัพยากร และปัจจัยการผลิตได้ไม่เท่ากัน เกษตรกรแต่ละรายจึงมีทางเลือกหรือกลยุทธ์ในการรับมือกับกระแสความเปลี่ยนแปลงในกลไกตลาดที่แตกต่างกันไปด้วย ซึ่งความแตกต่างในกลยุทธ์ดังกล่าว มีทั้งการเข้าไปสัมพันธ์กับระบบทุนนิยมหรือระบบตลาดอย่างใกล้ชิด โดยการผลิตเพื่อการค้าอย่างเต็มที่ และการพยายามสร้างกันชนหรือรักษาระยะห่างกับกลไกตลาดเพื่อป้องกันความผันผวนที่เกิดขึ้นจากการผลิตเพื่อการค้า และกลไกการตลาด

หากมองโดยภาพรวม กลยุทธ์ในการรับมือที่มีครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรรายย่อยดำเนินการกันอยู่ในปัจจุบันประกอบด้วยกลยุทธ์ใหญ่ๆ 5 กลยุทธ์ด้วยกันดังต่อไปนี้

1) การผนวกเข้ากับวิถีการผลิตแบบทุนนิยมอย่างเต็มที่

การเลือกกลยุทธ์นี้หมายความว่า ครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรรายย่อยจะทุ่มเทพยายามการผลิตและแรงงานแรงใจของตนลงในวงจรการผลิตภายใต้ระบบทุนนิยมอย่างเต็มที่ โดยพยายามให้ครัวเรือนหรือหน่วยธุรกิจที่ตนตั้งขึ้นมีความสามารถในการแข่งขันกับครัวเรือนอื่นๆ หรือหน่วยธุรกิจอื่นๆ ธุรกิจหรืออุตสาหกรรมเดียวกัน หรือสามารถเป็นส่วนหนึ่งของวงจรการผลิตของหน่วยธุรกิจที่ใหญ่กว่า โดยทั่วไปแล้วกลยุทธ์ย่อยจะประกอบด้วย

- **การใช้และการพัฒนาเทคโนโลยีปัจจัยการผลิตสมัยใหม่** ในการเพิ่มปริมาณและคุณภาพทางด้านของผลผลิต เพื่อให้ได้มูลค่าเพิ่มจากการผลิตมากขึ้น
- **การทำการเกษตรแบบพันธะสัญญา** โดยอาศัยข้อเท็จจริงที่ว่า หน่วยธุรกิจและนายทุนในระบบทุนนิยมมักไม่ชอบทำการเกษตรด้วยตนเอง แต่ต้องการสินค้าที่มีคุณภาพ ปริมาณ ระยะเวลา และต้นทุนตามที่ต้องการ
- **การพัฒนาขึ้นมาเป็นนายทุนด้วยตนเอง** โดยการครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่จำเป็น เช่น การเป็นเจ้าของที่ดินรายใหญ่ หรือนายทุนเงินกู้ในชุมชน หรือทำการค้าและการแปรรูปผลผลิตการเกษตร โดยอาศัยการจ้างแรงงานในท้องถิ่น โดยในระยะเริ่มต้น ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยที่เลือกกลยุทธ์นี้อาจเป็นเพียงนายทุนน้อยในชุมชนเท่านั้น
- **การลงทุนนอกภาคเกษตร** ซึ่งมักเกิดขึ้นร่วมกับกลยุทธ์การพัฒนาขึ้นมาเป็นนายทุน เพราะการลงทุนนอกภาคการเกษตรอาจหมายถึง หนทางในการแสวงหาและดูดซับผลผลิตส่วนเกินจากภายในและภายนอกชุมชนเพิ่มขึ้น

การเลือกใช้กลยุทธ์ผนวกเข้ากับระบบทุนนิยม แม้ว่าจะสอดคล้องกับความเชื่อและนโยบายของรัฐและภาคธุรกิจในหลายประการ (รวมถึงสอดคล้องกับข้อเสนอหลายประการในวิชาเศรษฐศาสตร์เกษตร) แต่ข้อเท็จจริงในสังคมการเกษตรมักปรากฏว่า ความเป็นไปได้และความสำเร็จของการเลือกกลยุทธ์นี้ย่อมถูกจำกัดจากทรัพยากรที่ครัวเรือนมีอยู่ และโอกาสทางการตลาดเอง (เพราะความสำเร็จของธุรกิจย่อมขึ้นอยู่กับความหายากหรือความเป็นเอกลักษณ์ที่ไม่มีใครเหมือน อยู่แล้ว) นอกจากนี้ ทางเลือกนี้ยังมีความเสี่ยงที่ควบคุมไม่ได้ค่อนข้างสูงสำหรับครัวเรือนเกษตรกรรายย่อย (เช่น บริษัทที่ทำสัญญาับซื้อวัตถุดิบเงินจำเป็นต้องย้ายฐานการผลิต หรือลดราคาวัตถุดิบที่จะทำสัญญาด้วย) ดังนั้น กลยุทธ์นี้จึงไม่น่าจะเป็นทางเลือกเดียวสำหรับการแก้ปัญหาในกระบวนการผลิตซ้ำของชนชั้นและสังคมการเกษตรโดยภาพรวม

2) การพยายามรักษารฐานการผลิตเดิมของตนเอาไว้

กลยุทธ์นี้เหมือนกับกลยุทธ์แรกในลักษณะที่ครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรรายย่อยยังคงการผลิตภายใต้วิถีแบบทุนนิยมไว้ แต่มีความแตกต่างตรงที่ไม่มีทรัพยากรหรือโอกาสเพียงพอในการขยายการผลิตและการผลิตซ้ำของตนได้มากนัก กลยุทธ์นี้จึงเน้นเพียงการรักษาฐานทรัพยากรในการผลิตเดิมของตนเอาไว้เท่านั้น กลยุทธ์ย่อยที่เป็นอยู่ในปัจจุบันประกอบด้วย

- **การทำงานอย่างหนัก** เพื่อให้มีทรัพยากรและปัจจัยการผลิตพอเพียงกับกระบวนการผลิตซ้ำ โดยมีได้คำนึงถึงค่าแรงงานของตนเองในการดำเนินการ ซึ่งมีผลทำให้ต้นทุนการผลิตโดยรวมลดลง และสามารถดำรงอยู่หรือแข่งขันได้ในตลาด แต่ก็อาจต้องแลกมาด้วยผลตอบแทนที่ไม่คุ้มค่านัก (แต่ก็พอเพียงที่จะผลิตซ้ำต่อไป) และเนื่องจากกลยุทธ์นี้ตั้งอยู่บนฐานของการทำงานหนักและอาจไม่ได้ผลตอบแทนที่คุ้มค่าในแง่เศรษฐกิจ จึงมีบางท่านเรียกกลยุทธ์นี้ว่า “การขูดรีดตนเอง” (หรือ Self-exploitation)
- **การรับจ้างนอกภาคการเกษตร** โดยสมาชิกในครัวเรือน แล้วส่งเงินกลับเข้ามาเพื่อใช้ในวงจรการผลิตของครัวเรือน ซึ่งในระยะสั้น (เช่นในรอบปี) จะมีรายได้แน่นอนและมากกว่ารายได้จากการเกษตร
- **การพยายามรักษาฐานที่ดินของตนเอาไว้** โดยถือเป็นฐานทรัพยากรหรือฐานที่มั่นคงที่สุดสำหรับความอยู่รอดของวงจรการผลิตในวิถีการผลิตแบบทุนนิยม ครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรรายย่อยจึงต้องรักษาฐานที่ดินของตนไว้ให้ได้ โดยการดำเนินการร่วมกับการทำงานอย่างหนักและการกระจายความเสี่ยง (ซึ่งจะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป) และการสืบทอดทางวัฒนธรรมของการรักถิ่นฐาน

3) การกระจายความเสี่ยงและสร้างความมั่นคง

ในหลายกรณี ครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรรายย่อยมีข้อจำกัดหรือไม่ต้องการมีความเสี่ยงเกินไปในการเลือกใช้กลยุทธ์แรก และการใช้กลยุทธ์ที่สองก็อาจไม่เป็นการเพียงพอที่ทำให้ครัวเรือนมีความมั่นคงในวงจรการผลิต ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยจำนวนไม่น้อยจึงหันมาใช้ทางเลือกในการกระจายความเสี่ยงและสร้างความมั่นคงในระยะยาวแทน โดยอาจมีการดำเนินกลยุทธ์ย่อยๆ ดังต่อไปนี้

- **การปรับสู่ระบบการผลิตแบบเกษตรยั่งยืน** ซึ่งมีการผลิตพืชและสัตว์หลายชนิดแบบเกื้อกูลกัน และพยายามลดทอนการพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกลง พร้อมๆ กับปรับปรุงความสมบูรณ์ของฐานทรัพยากรเดิม ขณะเดียวกัน ก็ลดแรงกดดันในการบริโภคสินค้าจากตลาด (เพราะผลิตอาหารหลายอย่างได้เองมากขึ้น) เกษตรกรที่เลือกทางเลือกนี้จึงรับมือกับความผันผวนในกลไกตลาดได้ดีกว่า แต่อาจมีผลผลิตสู่ตลาดน้อยลงในระยะต้น
- **หนึ่งครัวเรือน สองระบบเศรษฐกิจ** ในช่วงของการปรับตัวเข้าสู่ระบบการผลิตแบบเกษตรยั่งยืน ครัวเรือนอาจยังคงจำเป็นต้องหารายได้เงินสดจากการจ้างแรงงาน หรือการผลิตทางการเกษตรในวงจรการผลิตแบบเดิม ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจึงพบว่า ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยอาจ

แบ่งทรัพยากรและปัจจัยการผลิตส่วนหนึ่งเพื่อใช้ในการผลิตแบบการเกษตรยั่งยืน แต่อีกส่วนหนึ่งยังอาจใช้เพื่อการค้า หรือครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยอาจแบ่งทรัพยากรและปัจจัยการผลิต (โดยเฉพาะแรงงาน) เพื่อการทำงานในไร่นาแบบเกษตรยั่งยืน และอีกส่วนหนึ่งอาจยังคงทำงานรับจ้างเป็นต้น

- **การรักษาฐานทรัพยากรที่ใช้ร่วมกันไว้** เพราะฐานทรัพยากรที่ใช้ร่วมกันเช่น ป่าไม้ แหล่งน้ำ หรือประมง สามารถใช้เป็นผลผลิตหรือแหล่งรายได้สำหรับวงจรการผลิตของครัวเรือนชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อย ตามระบบการผลิตแบบเก็บหาได้ โดยใช้รูปแบบของการจัดการทรัพยากรในชุมชน (รายละเอียดดูได้ในบทที่ 5) นอกจากนี้ ฐานทรัพยากรที่ใช้ร่วมกันยังอาจเป็นฐานสำหรับธุรกิจสมัยใหม่นอกภาคการเกษตรเช่น การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ เพื่อเป็นรายได้เสริมสำหรับชุมชนอีกด้วย
- **การสร้างตลาดท้องถิ่น** เพื่อช่วยลดทอนต้นทุนทางการตลาด ลดการถูกเอาเปรียบ และลดความผันผวนทางการตลาด อีกทั้งยังเป็นการเพิ่มโอกาสทางการตลาดด้วย เนื่องจากผู้ซื้อและผู้ขายมีความใกล้ชิดกัน และมีข้อมูลใกล้เคียงกัน

4) การรักษาและสร้างระบบความร่วมมือและการสนับสนุนทางสังคม

นอกเหนือจากกลยุทธ์ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินการในไร่นาของตนเองโดยตรงแล้ว การรับมือของชนชั้นชาวนายังเกี่ยวข้องกับการรักษาและสร้างระบบความร่วมมือและการสนับสนุนทางสังคมด้วย เพื่อช่วยเป็นหลักประกันหรือเป็นส่วนเสริมในการรักษาวงจรการผลิตของตนไว้ โดยกลยุทธ์ย่อยที่พบ ได้แก่

- **การรักษาและส่งเสริมคุณค่าของความเกื้อกูลกัน** ในชุมชนหรือในสังคมการเกษตร ผ่านทางการทำงานกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน รวมถึงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ได้กล่าวถึงข้างต้นด้วย ทั้งนี้เพื่อมิให้เกษตรกรในชุมชนกลายเป็นผู้ที่แสวงหาประโยชน์เฉพาะตนแต่เพียงอย่างเดียว
- **การสร้างกลุ่มออมทรัพย์ และระบบสวัสดิการสังคม** เพื่อช่วยเป็นฐานสำหรับการกู้ยืมเงิน และการได้รับความช่วยเหลือทางสวัสดิการในยามฉุกเฉิน ซึ่งช่วยให้ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยรอดพ้นจากการถูกเอาเปรียบ และภาวะความยากลำบากได้มากที่สุด
- **การพัฒนาธุรกิจและวิสาหกิจชุมชน** เพื่อเพิ่มทางเลือกในวงจรการผลิตของตนเอง โดยการทำ การดำเนินการผ่านธุรกิจและวิสาหกิจของชุมชน ซึ่งตนเองมีส่วนในการเป็นเจ้าของ แทนการดำเนินการผ่านธุรกิจเอกชน ซึ่งตนเองเสียเปรียบในหลายกรณี อย่างไรก็ตามก็ดี ธุรกิจและวิสาหกิจชุมชนที่จัดตั้งขึ้นก็ต้องแข่งขันกับธุรกิจเอกชนเช่นกัน แต่อาจจะสามารถแข่งขันได้ดีขึ้นเนื่องจากการประหยัดทางขนาด และการช่วยเหลือกันของเหล่าสมาชิก
- **การขยายเครือข่ายการเรียนรู้ทางสังคม** ซึ่งเป็นลำดับขั้นต่อไปของการสร้างความร่วมมือกัน คือเป็นการขยายจากความร่วมมือภายในชุมชน มาสู่ความร่วมมือระหว่างชุมชน เพื่อแลกเปลี่ยน

ความรู้และประสบการณ์ซึ่งกันและกัน อันจะเป็นการช่วยทำให้ครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรรายย่อยสามารถเตรียมรับมือกับวิถีการผลิตแบบทุนนิยม ขณะเดียวกัน ก็สามารถพัฒนาการเกษตรยั่งยืนได้ดีขึ้นด้วยเช่นกัน

5) การผลักดันทางนโยบาย

กลยุทธ์การรับมือประการสุดท้ายเป็นการเคลื่อนไหวในระดับการเมือง ซึ่งต้องอาศัยการรวมกลุ่มรวมพลังทางการเมืองเช่น การก่อตั้งสมัชชาคนจน หรือการก่อตั้งเครือข่ายเกษตรกรรวมทางเลือก (ซึ่งพัฒนาขึ้นมาจากเครือข่ายการเรียนรู้ทางสังคม) เพื่อผลักดันนโยบายและกรอบโครงสร้างส่วนบนเป็นไปในทิศทางที่เอื้อต่อการดำรงอยู่ของวงจรการผลิตของตน หรืออย่างน้อยไม่เป็นการคุกคามต่อความอยู่รอดของวงจรการผลิตของตน การเคลื่อนไหวทางการเมืองอาจมีได้หลายรูปแบบตั้งแต่การเสนอความคิดเห็น การเขียนจดหมายเปิดผนึก การประท้วงตามสิทธิในรัฐธรรมนูญ การก่อตั้งกลุ่ม สมัชชา พรรค หรือสถาบันการเมือง เป็นต้น ทั้งนี้ประเด็นที่เรียกร้องก็อาจแตกต่างกันไปในแต่ละกรณีตัวอย่างเช่น

- **การเรียกร้องในนโยบายการจัดการทรัพยากร** เพื่อให้มีการกระจายการถือครองทรัพยากรที่เท่าเทียมกันมากขึ้น (เช่น การปฏิรูปที่ดิน) หรือเพื่อให้รัฐยอมรับสิทธิในการจัดการทรัพยากรของชุมชน (เช่น การผลักดัน พรบ. ป่าชุมชน) และไม่ทำลายฐานทรัพยากรที่ใช้ร่วมกัน (เช่น การคัดค้านการสร้างเขื่อน)
- **การเรียกร้องในนโยบายราคาและการตลาด** ซึ่งเป็นตัวกำหนดกระบวนการแลกเปลี่ยนผลผลิตของครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรรายย่อย โดยการเรียกร้องอาจแบ่งเป็นการเรียกร้องเกี่ยวกับราคาโดยตรง (เช่น การขอให้พยุหราคา) หรือการปรับปรุงกลไกการตลาด (เช่น การรับจำนำข้าวเปลือก) หรือการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางการตลาด (เช่น การกำหนดมาตรฐานสินค้า การสร้างตลาดกลาง)
- **การเรียกร้องในนโยบายการเงิน** เช่น การขอพักชำระหนี้ การขอสินเชื่อดอกเบี้ยต่ำ เป็นต้น
- **การเรียกร้องในนโยบายแรงงานและสวัสดิการสังคม** เช่น คุณภาพในการให้บริการของโครงการ 30 บาทรักษาทุกโรค การประกันสังคม และการดูแลสุขภาพอนามัยและความเจ็บป่วยของแรงงานนอกระบบ เป็นต้น

ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยแต่ละครัวเรือนสามารถเลือกใช้กลยุทธ์ทั้งห้านี้ โดยขึ้นอยู่กับ (ก) เงื่อนไขทางทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ (ข) เครือข่ายทางสังคมที่ตนเองมี (ค) โอกาสทางการตลาด (ง) การเรียนรู้จากประสบการณ์ของตนเองและผู้อื่น และ (จ) สถานการณ์ทางการเมืองและทางสังคม ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยแต่ละครัวเรือนอาจไม่จำเป็นต้องใช้กลยุทธ์อย่างใดอย่างหนึ่งแต่เพียงอย่างเดียว แต่เลือกใช้ผสมผสานกันไป เพื่อให้ได้ประโยชน์เพิ่มพูนขึ้น และสามารถรักษาวงจรการผลิตของตนไว้ได้

และจากจุดเริ่มต้น (คือการครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่แตกต่างกัน) การเลือกกลยุทธ์ที่แตกต่างกันนี้เองที่ทำให้ภาคการเกษตรและสังคมการเกษตรของไทยมีความหลากหลายเป็นอย่างยิ่ง โดยในการผลิตสินค้าชนิดเดียวกัน อาจมีตั้งแต่การผลิตในระบบการค้าเดิมที่ ไปจนถึงการผลิตแบบพหุมีพอกิน ซึ่งการจะเข้าในการผลิตแต่ละแบบก็ต้องทำความเข้าใจกันตั้งแต่วิธีการผลิต การครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิต ความสัมพันธ์ทางการผลิต ไปจนถึงกลยุทธ์ในการรับมือของครัวเรือนแต่ละกลุ่มหรือแต่ละราย

2.7 ประโยชน์และการประยุกต์ใช้

บทเรียนนี้ได้นำเรื่องวงจรการผลิตและความสัมพันธ์ทางการผลิตของชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยมาไว้เป็นบทที่ 2 เนื่องจากเห็นถึงประโยชน์และความสำคัญของแนวคิดหรือกรอบความคิดดังกล่าว ในการทำความเข้าใจความเป็นมาและความเป็นไปของชนชั้นและสังคมการเกษตรไทย เพื่อใช้สำหรับการศึกษาประเด็นอื่นๆ ต่อไป เพราะหากนักศึกษาได้มีโอกาสทำความเข้าใจกับกรอบความคิดดังกล่าว และได้ทดลองประยุกต์ใช้ในการศึกษาและทำความเข้าใจกับสถานการณ์ปัญหาหรือปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นจริง นักศึกษาจะพบว่า กรอบความคิดดังกล่าวจะมีส่วนช่วยพัฒนาการศึกษาชนชั้นและสังคมการเกษตร หรือช่วยทำให้เกิดลักษณะที่สำคัญและจำเป็นต่อการทำความเข้าใจสังคมการเกษตรใน 5 ลักษณะคือ

1) **การศึกษาชนชั้นและสังคมการเกษตรอย่างมีมิติทางประวัติศาสตร์** เพราะว่าสิ่งที่เกิดขึ้นในวันนี้หรือในรอบการผลิตนี้ มิได้เกิดขึ้นจากปัจจัยต่างๆ ในรอบการผลิตนี้เท่านั้น หากแต่ยังถูกกำหนดจากสิ่งที่เกิดขึ้นในวงจรการผลิตรอบที่ผ่านๆ มาอย่างยาวนาน ทั้งในเชิงการรับมือ การขยายการลงทุน การเปลี่ยนไปสู่รูปแบบการผลิตแบบอื่น การขยายความร่วมมือ รวมถึงความสำเร็จและความล้มเหลวจากความพยายามดังกล่าว ดังนั้นผู้ที่ทำความเข้าใจเรื่องวงจรการผลิตจึงให้ความสนใจกับสิ่งที่เกิดขึ้นมาแล้วในอดีต เท่าๆ กับสิ่งที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน และสิ่งที่เกิดขึ้นในอนาคต

2) **การศึกษาชนชั้นและสังคมการเกษตรอย่างมีบริบท** กรอบคิดเรื่องวงจรการผลิตของชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยช่วยย้ำให้เห็นว่า พฤติกรรมและการตัดสินใจของแต่ละบุคคลย่อมขึ้นอยู่กับบริบทที่แวดล้อม เพราะวงจรการผลิตที่จะต้องดำเนินและรักษาไว้ของแต่ละครัวเรือนหรือแต่ละชุมชนย่อมมีความแตกต่างกัน การทำความเข้าใจชนชั้นและสังคมการเกษตรจึงต้องเริ่มจากการเข้าใจบริบทในการดำรงชีวิตของชาวนาและเกษตรกรรายย่อยเป็นลำดับแรก

3) **การศึกษาชนชั้นและสังคมการเกษตรตามเงื่อนไขที่เผชิญอยู่จริง** มิใช่ศึกษาตามแบบแผนการอธิบายทางทฤษฎีเท่านั้น เพราะครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยทุกครัวเรือนล้วนมีเงื่อนไขที่เผชิญอยู่จริง และต้องแก้ไขหรือก้าวข้ามมันไปให้ได้ ในบางครั้งเงื่อนไขอาจเป็นเพียงการขอแค่อยู่รอดในวงจรการผลิตต่อไป (แต่อาจจะไม่ง่ายเลยในบางสถานการณ์) ในบางกรณีเงื่อนไขอาจเป็นการขยายฐานทรัพยากรการผลิต หรือการกระจายความเสี่ยง การศึกษาครัวเรือนและชนชั้นชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยจึงต้องทำความเข้าใจกับเงื่อนไขที่เผชิญอยู่ และใช้เงื่อนไขเหล่านั้นเป็นตัวแปรเป้าหมายหนึ่งในการศึกษา มิใช่เริ่มต้นจากเป้าหมายการทำกำไรสูงสุดในรอบการผลิตนั้นเหมือนกันทั้งหมด

4) **การศึกษาชนชั้นและสังคมการเกษตรแบบเน้นความสัมพันธ์ของคน** หรือความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น แทนที่จะปล่อยให้ความเข้าใจเรื่องการจัดรูปความสัมพันธ์ในระบบเศรษฐกิจ เป็นเรื่องของกลไกตลาดแต่เพียงอย่างเดียว เพราะในที่สุดแล้วผู้ที่ตัดสินใจในกลไกการตลาดก็คือคนนั่นเอง การศึกษาวงจรการผลิตและความสัมพันธ์ทางการผลิต เป็นการศึกษาแบบเน้นความสัมพันธ์ระหว่างคน (ไม่ใช่ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัย) ซึ่งจะช่วยให้นักศึกษาเห็นถึงทางเลือกหรือทางออกในการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ได้มากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นโดยการเปลี่ยนแปลงอำนาจต่อรองที่กำหนดความสัมพันธ์ระหว่างคนสองกลุ่ม (รายละเอียดอยู่ในบทที่ 10) หรือการสร้างความสัมพันธ์ภายใต้ฐานคุณค่าอื่นขึ้นมาเทียบเคียง และปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ให้มีความเป็นธรรมมากขึ้น ดังนั้น การศึกษาแบบนี้จึงจำเป็นมากกว่าการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร และยังช่วยในการทำนายความเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในอนาคต (หากความสัมพันธ์รูปแบบนั้นยังดำรงอยู่หรือเปลี่ยนแปลงไปในทางใดทางหนึ่ง) รวมถึงแสวงหาทางออกผ่านการปรับความสัมพันธ์ระหว่างคนได้ด้วย

5. **การศึกษาชนชั้นและสังคมการเกษตรแบบโคร์คอรูญและสะท้อนคิด** หรือคิดแบบวิภาวชิ กล่าวคือ แทนที่จะคิดไปในทางใดทางหนึ่งตามทฤษฎีที่มีอยู่แต่เพียงอย่างเดียว การศึกษาวงจรและความสัมพันธ์ทางการผลิตช่วยเปิดมุมมองให้ผู้ศึกษาสามารถเห็นความเป็นมาและความเป็นไปของชนชั้นและสังคมการเกษตรในแง่มุมที่หลากหลายมากขึ้น ทั้งในทางมิติทางประวัติศาสตร์ ในบริบทที่แวดล้อม ในเงื่อนไขที่ชาวนาและเกษตรกรรายย่อยเผชิญอยู่จริง และในความสัมพันธ์ที่เป็นจริงระหว่างคนในสังคม ความเข้าใจเรื่องสังคมและชนชั้นชาวนาของผู้ศึกษาจึงน่าจะผ่านการคิดโคร์คอรูญอย่างรอบด้านมากขึ้น และไม่นำไปสู่ข้อสรุปที่สอดคล้องกับทฤษฎี แต่ไม่สอดคล้องกับข้อเท็จจริงในสังคม

ตัวอย่างของการศึกษาวงจรการผลิตและความสัมพันธ์ทางการผลิตที่นำไปสู่มุมมองที่แตกต่างไปจากเดิมมีอยู่มากมาย แต่ขอยกให้เห็นเพียง 3 กรณีคือ

การศึกษาเรื่องการปรับปรุงดิน นักปฐพีวิทยาอาจศึกษาพบว่า เกษตรกรขาดการปรับปรุงบำรุงดิน ทำให้ผลผลิตลดลง ดังนั้น ควรให้ความรู้กับเกษตรกรในเรื่องนี้ นักเศรษฐศาสตร์อาจช่วยยืนยันอีกว่า การปรับปรุงบำรุงดินจะให้ผลผลิตเพิ่มขึ้นคุ้มค่ากับการลงทุน แต่ปัญหาของครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยที่ต้องเผชิญในวงจรการผลิตคือ ราคาผลผลิตตกต่ำจนทำให้มูลค่าส่วนเกินที่เหลือจากการขายผลผลิต มาเป็นรายได้สุทธิและหักการบริโภคในครัวเรือนแล้วนั้น มีไม่มากพอที่จะลงทุนในกระบวนการผลิตซ้ำ เพื่อรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดินเอาไว้ (เช่น การใส่ปุ๋ยอินทรีย์) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยรักษาไว้ได้แต่การถือครองที่ดิน (เชิงปริมาณ) แต่ไม่สามารถลงทุนผลิตซ้ำในแง่ความสมบูรณ์ของดิน (เชิงคุณภาพ) ได้ ยิ่งไปกว่านั้น ในบางพื้นที่ยังมีการขายหน้าดิน ซึ่งเป็นส่วนที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดออกไป เพื่อรักษาการถือครองที่ดินในเชิงปริมาณเอาไว้ หรือบางกรณีเกษตรกรอาจขายหน้าดินแล้วนำพื้นที่นั้นมาปรับเป็นบ่อเลี้ยงปลา ซึ่งเปลี่ยนรูปแบบการผลิตก็เป็นได้ ทำให้เกษตรกรมีความยืดหยุ่นด้านการผลิตมากขึ้น การแก้ปัญหาจึงมีอาจอยู่ที่ความรู้เรื่องการปรับปรุงดินเพียงอย่างเดียว

การศึกษาเรื่องระบบเกษตรกรรมยั่งยืน นักเศรษฐศาสตร์เกษตรอาจศึกษาพบว่า ในหลายพื้นที่ การตัดสินใจปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการเกษตรเชิงพาณิชย์เป็นระบบเกษตรกรรมยั่งยืน เป็นการลงทุนที่คุ้มค่าทางเศรษฐศาสตร์ เพราะในระยะยาวแล้วการผลิตในระบบเกษตรกรรมยั่งยืนจะให้ผลผลิตเพิ่มขึ้น (จาก

การฟื้นฟูความสมบูรณ์ของทรัพยากร) การสร้างมูลค่าเพิ่มของผลผลิต (จากความปลอดภัยและคุณภาพของผลผลิตการเกษตรที่ได้) การสะสมมูลค่าของพืชยืนต้นที่ใช้ประโยชน์ในรูปเนื้อไม้) และจากการลดลงของต้นทุนในการซื้อหาปัจจัยการผลิตภายนอก แต่เกษตรกรจำนวนมากก็ไม่สามารถปรับระบบการผลิตมาสู่ระบบเกษตรกรรมยั่งยืนได้ เพราะการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมักจะต้องผ่านระยะเปลี่ยนผ่าน (ประมาณ 3-5 ปี) ซึ่งเป็นช่วงที่ต้องมีการลงทุน และมีรายได้เงินสดสุทธิลดลง ทำให้เกษตรกรอาจจะไม่สามารถดำรงกระบวนการผลิตซ้ำของตน (ซึ่งรวมกระบวนการบริโภคด้วย) ในช่วงเวลาดังกล่าว แม้ว่าผลตอบแทนในอนาคตจะคุ้มค่าก็ตาม ชาวนาหรือเกษตรกรรายย่อยบางรายอาจลงทุนอย่างหนักหรือขุดดินเองอย่างหนักเพื่อจะฝ่าข้ามช่วงนี้ไป และประสบความสำเร็จในที่สุด แต่ช่วงเวลานี้จะต้องไม่ยาวนานเกินไปด้วย เกษตรกรรายย่อยบางรายไม่สามารถผ่านช่วงนี้ได้ เพราะมีการระดมเงินกู้ และในบางกรณีก็ติดหนี้เงินกู้ที่จะต้องผลิตอยู่ในระบบการเดิม มิฉะนั้นจะไม่ได้เงินกู้มาใช้ในการกระบวนการผลิตซ้ำของตน คำตอบเรื่องความเป็นไปได้ในกระบวนการผลิตซ้ำจึงดูจะเป็นประเด็นสำคัญสำหรับการส่งเสริมนโยบายเกษตรกรรมยั่งยืน มิใช่ความคุ้มค่าในการลงทุนเหมือนที่เคยคิดกันเสียแล้ว (รายละเอียดดูในบทที่ 6)

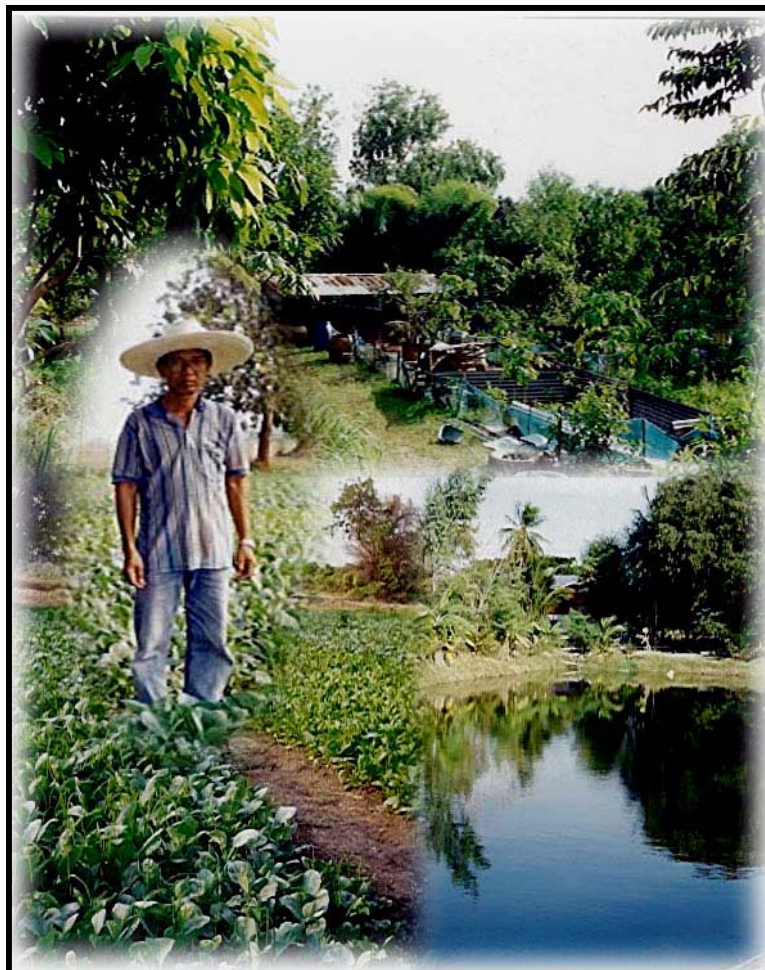
การศึกษาเรื่องผลกระทบจากการสร้างเขื่อน ซึ่งนักเศรษฐศาสตร์อาจชั่งน้ำหนักแล้วว่า ผลประโยชน์ที่ได้รับอาจคุ้มค่ากับการลงทุน แต่การสร้างเขื่อนก็ไปทำลายฐานทรัพยากรในวงจรการผลิตของครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรรายย่อย ซึ่งนักเศรษฐศาสตร์อาจจะเสนอให้มีการจ่ายค่าชดเชยโดยดูจากค่าเสียโอกาสของรายได้ของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบ โดยอาจไม่ทันได้คิดว่า ฐานทรัพยากรในการผลิตเป็นมากกว่าปัจจัยที่ทำให้เกิดรายได้ แต่เป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้วงจรการผลิตทั้งหมดของเกษตรกรรายย่อยเคลื่อนไปได้ การทำลายฐานทรัพยากรจึงเป็นเหมือนกับการทำลายวิถีชีวิตทั้งหมดของครัวเรือนเกษตรกรรายย่อย ซึ่งไม่อาจสร้างขึ้นมาใหม่ได้ง่ายๆ ด้วยเงินแต่เพียงอย่างเดียว เพราะเงินอาจซื้ออาหารได้ แต่ซื้อวงจรการผลิตทั้งหมดไม่ได้ (รายละเอียดดูในบทที่ 12) ประเด็นปัญหาของเรื่องนี้จึงมีอยู่ที่ว่าจะสร้างเขื่อนหรือไม่ แต่อยู่ที่จะมีวิธีการใดที่จะได้ไฟฟ้าหรือน้ำมาโดยรบกวนวงจรการผลิตและวิถีชีวิตของชาวนาและเกษตรกรรายย่อยน้อยที่สุด หรือหากจำเป็นต้องสร้างและมีผลกระทบเกิดขึ้น คำถามก็ไม่ได้อยู่ที่ว่าจะชดเชยเท่าไร แต่จะชดเชยอย่างไร ที่จะทำให้เกษตรกรรายย่อยมีวงจรการผลิตเดิมที่มั่นคงและไม่ด้อยลงไปกว่าเดิม

2.8 สรุป

กรอบความคิดเรื่องวงจรการผลิตและความสัมพันธ์ทางการผลิตของชนชั้นชาวนา ช่วยอธิบายให้เห็นถึงความแตกต่างของวิถีชีวิตในครัวเรือนหรือกลุ่มต่างๆ ในชนชั้นและสังคมการเกษตร ในสภาพความเป็นจริงของสังคมไทย ซึ่งกลายเป็นภาพความหลากหลายมากมายอยู่ระหว่างภาพ “ไร่ทฤษฏีสถูกลานสำราญกันได้เต็มที่” กับ ภาพ “จะแล้งฝนก็ทนทุกขันธ์วันต่อไป” และเป็นภาพหลากหลายมากมายอยู่ระหว่างการเกษตรเชิงการค้ากับการเกษตรแบบพออยู่พอกิน บทเรียนนี้เสนอให้นักศึกษาเริ่มต้นทำความเข้าใจกับสังคมการเกษตรที่หลากหลายนี้ผ่านการศึกษาวงจรการผลิตของชาวนา และการวิเคราะห์ความแตกต่างกันในการครอบครองทรัพยากรและปัจจัยการผลิต ซึ่งจะเป็นจุดที่ทำให้เรามองเห็นถึงความสัมพันธ์ทางการผลิตของกลุ่มชนต่างๆ ในสังคมการเกษตร รวมถึงทำให้เราเข้าใจถึงกลยุทธ์ของเกษตรกรที่แตกต่างกันในการรับมือกับวิถีการผลิตในระบบทุนนิยม

ความเข้าใจเบื้องต้นนี้ถือเป็นหลักการสำคัญของนักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตร เพราะการศึกษาทางเศรษฐศาสตร์เกษตรที่ดีจะต้องตั้งอยู่บนเงื่อนไขตามสภาพความเป็นจริงของครัวเรือนและสังคมการเกษตร มิใช่ขึ้นอยู่กับแบบแผนการอธิบายตามทฤษฎีแต่เพียงอย่างเดียว และการศึกษาทางเศรษฐศาสตร์เกษตรที่ดียังต้องให้ความสำคัญกับความเป็นมาทางประวัติศาสตร์และบริบทแวดล้อมของครัวเรือนและสังคมการเกษตรที่เราจะศึกษาด้วย เพราะมิติทั้งสองข้างต้นล้วนเป็นตัวกำหนดวงจรการผลิตและความสัมพันธ์ทางการผลิตที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน และที่กำลังจะเป็นไปในอนาคต เมื่อเข้าใจในมิติทั้งสามนี้แล้วเราจะเข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างแต่ละคน หรือแต่ละกลุ่มมากขึ้น ที่สำคัญที่สุดคือ จะช่วยให้เรามีวัตถุดิบทางความคิดมากพอ (ซึ่งก็คือข้อมูล และมุมมองที่แตกต่างหลากหลาย) ที่จะช่วยให้เราใคร่ครวญ ไตร่ตรอง และสะท้อนคิด ก่อนที่จะสรุปไปในทางใดทางหนึ่ง ซึ่งอาจไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงที่ซับซ้อนของชนชั้นและสังคมการเกษตรไทย

ภาพที่ 2.2 ตัวอย่างชาวนาไทยปัจจุบัน ผู้จัดการวงจรการผลิตของตนตามศักยภาพที่มีอยู่

บทที่ 3
นิเวศวัฒนธรรมการเกษตร

นาวัน โสภาภูมิ
เดชรัต สุขกำเนิด

“.....ขอเชิญแม่โพสพรักษาข้าวกล้าในนาให้รุ่งเรือง
ให้เก็บเกี่ยวได้เต็มยุ้งเต็มฉาง จงปกป้องรักษาอย่าจืดจางตลอดไป
ขอให้เสวยเครื่องสังเวยให้อิ่มเอม เป็นที่เกษมสำราญ ณ บัดนี้....”

บทเพลงแหล่งทำขวัญนา ของชาวนาภาคกลาง

เมื่อกล่าวถึงระบบการผลิตของเกษตรกร หลายคนอาจคิดถึงการผลิตพืชและสัตว์ โดยอาศัยทรัพยากรการผลิต ที่ดิน และน้ำเป็นสำคัญ โดยมองว่าเกษตรกรเป็นผู้ประกอบการผลิต ด้วยการใช้ปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ (ที่ดิน แรงงาน และทุน) ในการผลิตเพื่อให้ได้ผลผลิตทางการเกษตร และในฐานะที่เป็นผู้ผลิตเกษตรกรจึงเป็นผู้ตัดสินใจว่า จะผลิตอะไร จำนวนเท่าไร เพื่อการแลกเปลี่ยนหรือบริการ และหลายคนอาจเหมารวมว่าทั้งหมดนี้คือ วงจรการผลิตและเป็นวิถีชีวิตของเกษตรกร

อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาสภาพความเป็นจริง วิธีการผลิตของเกษตรกร มิได้จำกัดอยู่กับปัจจัยการผลิตและเป้าหมายในการผลิตเพื่อการผลิตสินค้าและการแลกเปลี่ยนหรือบริการเท่านั้น การตัดสินใจในการผลิตและระบบการผลิตของเกษตรกรเกี่ยวข้องกับ สภาพแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น รวมถึงกรอบประเพณีวัฒนธรรมที่ครอบคลุมวิถีชีวิตและวิธีการผลิตของเกษตรกรในท้องถิ่นนั้นด้วย นอกจากนี้การแทรกแซงจากอิทธิพลภายนอกยังมีผลต่อการตัดสินใจในการผลิตของเกษตรกรด้วยเช่นกัน

การดำรงชีพของเกษตรกรภายใต้กรอบความสัมพันธ์ของสภาพแวดล้อม ระบบนิเวศ ระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรมและการเมืองการปกครองที่มีสภาพแตกต่างกัน ส่งผลให้วิถีชีวิตและวิธีการผลิตของเกษตรกรแต่ละท้องถิ่นมีรูปแบบวิถีชีวิตและวิธีการผลิตที่แตกต่างกัน เป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น ที่ไม่อาจสรุปรวมเป็นรูปแบบเพียงหนึ่งเดียวได้

ความสัมพันธ์ของสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศกับวิถีชีวิตและวิธีการผลิต ได้สร้างระบบคุณค่าภูมิปัญญา และวิทยาการในการเพาะปลูก รวมเป็นระบบวัฒนธรรมของสังคมท้องถิ่น ดังนั้นระบบการผลิตของเกษตรกรไม่ว่าจะเป็นปลูกพืชหรือเลี้ยงสัตว์ในระบบนิเวศต่างๆ แสดงให้เห็นถึงความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับระบบนิเวศ ตั้งแต่ลักษณะคุณภาพของดิน น้ำ อากาศ และความเหมาะสมต่อพืชแต่ละชนิด ไปจนถึงระบบการจัดการผลิตที่ซับซ้อน เช่น การปลูกพืชเพื่อเป็นอาหาร เพื่อการแลกเปลี่ยน หรือเพื่อการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา เป็นต้น การผลิตพืชหนึ่งๆ จึงมีเป้าหมายในการผลิตที่แตกต่างกันไป

ดังตัวอย่าง ชาวนาเขตน้ำฝนในภาคอีสานสามารถทำนาได้ปีละครั้ง จึงทำการปลูกข้าว 2 สายพันธุ์ที่สำคัญ คือ ข้าวเจ้ากับข้าวเหนียว การปลูกข้าวสองพันธุ์ในท้องนา ก็ด้วยว่า ข้าวเหนียวนั้นเป็นข้าวทางวัฒนธรรมของชาวนาอีสาน ที่ต้องปลูกเพื่อบริโภคในครัวเรือน ใช้เพื่อทำบุญตามประเพณี เช่น บุญข้าวจี บุญกอง

ข้าวและใส่บาตรถวายพระ หรือใช้ทำขนมในงานพิธีกรรมต่างๆ อาทิ ข้าวต้มมัด ข้าวตอก เป็นต้น แต่สำหรับชาวเจ้า ขาวนาอีสานทำการปลูกเพื่อให้ได้ผลผลิตสำหรับขายสู่ตลาดให้มีรายได้ที่เป็นเงินสดสำหรับใช้จ่ายในครัวเรือน

การทำความเข้าใจในวิถีชีวิตและวงจรการผลิตของเกษตรกรจึงจำเป็นต้องศึกษาเกี่ยวข้องกับมิติต่างๆ ทั้งทางสังคม เศรษฐกิจ สภาวะแวดล้อม ระบบนิเวศ และการเมืองการปกครอง โดยพิจารณาความสัมพันธ์ของสิ่งเหล่านี้อย่างไม่หยุดนิ่ง ตัวอย่างความสัมพันธ์ของเกษตรกรกับสิ่งเหล่านี้ที่ชัดเจน คือ

กรณีชาวนาในที่ราบลุ่มภาคกลางในอดีตทำนาปีละครั้งเพื่อบริโภคในครัวเรือนและแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่นๆ การผลิตของชาวนาพึ่งพิงอยู่กับธรรมชาติ การเกิดน้ำหลาก และน้ำลดตามฤดูกาลมีผลต่อความอุดมของผลผลิต ความไม่แน่นอนของธรรมชาติ ทำให้ชาวนาสรางวัฒนธรรมชาวนาขึ้นมาเป็นเครื่องมือสร้างความเชื่อมั่นต่อความอุดมสมบูรณ์ของวิถีชีวิตและวิถีการผลิต อาทิ การไหว้แม่โพสพ การทำขวัญข้าว และการลงแขกช่วยเหลือกัน เป็นต้น แต่เมื่อรัฐมีนโยบายส่งเสริมการปลูกข้าวเพื่อการค้า และขยายโครงการชลประทานเข้ามาให้ชาวนาปลูกข้าวได้ปีละหลายครั้ง วิถีของชาวนาข้างต้นได้เปลี่ยนไป การมีระบบชลประทานทำให้ชาวนาไม่ต้องพึ่งพิงธรรมชาติดั้งเดิม เมื่อชาวนาแต่ละคนทำนาปีละหลายครั้งทำให้ไม่มีเวลาช่วยเหลือกันด้านแรงงานเหมือนเก่า การจ้างแรงงานและใช้เครื่องจักรกลเป็นทางเลือกที่เหมาะสมกับการผลิตแบบนี้ ข้าวกลายเป็นเพียงปัจจัยการผลิตมิใช่แม่โพสพที่มีคุณค่าต่อไป และด้วยระบบการผลิตแบบนี้ทำให้รัฐและชาวนาได้ปรับเปลี่ยนสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศให้เอื้อต่อรูปแบบการผลิตใหม่ ซึ่งส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบสังคมและวัฒนธรรมชาวนาในเวลาต่อมา

ตัวอย่างข้างต้นชี้ให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงสิ่งใดสิ่งหนึ่งในระบบสังคมการเกษตรล้วนมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงด้านอื่นๆ ในสังคมนั้น ความสัมพันธ์ของระบบการผลิตกับวิถีชีวิตจึงเชื่อมโยงกันอย่างแนบแน่นและมีผลต่อกันและกัน อย่างไรก็ตาม การศึกษาในบทนี้จะให้ความสำคัญกับการศึกษาวิถีชีวิตและวิถีการผลิตของเกษตรกรโดยพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมของเกษตรกร กับระบบนิเวศที่เกษตรกรอาศัยอยู่เป็นประเด็นหลัก เพื่อชี้ให้เห็นชัดเจนว่าเกษตรกรในแต่ละท้องถิ่นมีระบบการจัดการชีวิตและการผลิตที่แตกต่างกัน มิใช่เหมือนกันหมดทั้งประเทศหรือทั้งโลก โดยจะอธิบายความสัมพันธ์นี้ภายใต้แนวคิด “นิเวศวัฒนธรรม”

อย่างไรก็ดี ในความเป็นจริง ชุมชนการเกษตรหนึ่งๆ มิได้ดำรงอยู่ในระบบนิเวศวัฒนธรรมที่หยุดนิ่ง การปฏิสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับภายนอก ก็มีผลทำให้ระบบนิเวศวัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นพลวัต โดยเฉพาะการปฏิสัมพันธ์กับอำนาจการเมืองการปกครองของรัฐ หรืออำนาจของระบบการค้าที่แทรกซึมเข้าไปได้ในทุกพื้นที่นิเวศวัฒนธรรม การศึกษาในบทนี้จะพิจารณาถึงปัจจัยภายนอกต่างๆ เช่น นโยบายรัฐ ระบบตลาด นายทุน ฯลฯ ที่เข้ามาแทรกแซงระบบการผลิตของเกษตรกรให้เปลี่ยนไปจากเงื่อนไขทางนิเวศวัฒนธรรม

ดังนั้น เนื้อหาในบทนี้จะประกอบด้วย การทำความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับแนวคิดนิเวศวัฒนธรรม จากนั้นจึงเสนอให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศวัฒนธรรมกับการผลิตของเกษตรกร รวมถึงผลกระทบที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก ก่อนที่จะแสดงตัวอย่างของรูปแบบระบบนิเวศวัฒนธรรมที่สำคัญในสังคมไทยบางรูปแบบ ซึ่งมักจะไม่ค่อยทราบกันหรือละเลยไปบ้างแล้ว เช่น นิเวศวัฒนธรรมไร่หมุนเวียน นิเวศวัฒนธรรมข้าว นิเวศวัฒนธรรมเกษตรเพื่อการค้า

3.1 ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับนิเวศวัฒนธรรมการเกษตร

การศึกษาเพื่อทำความเข้าใจถึงความสัมพันธ์ของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ วิธีการทำมาหากิน รูปแบบทางเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนกระทั่งค่านิยมและรูปแบบทางวัฒนธรรม มีความหมายต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมเป็นอย่างดี เพราะจะทำให้มีการกำหนดทิศทางการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม หรือการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมกับเกษตรกรในชุมชนท้องถิ่นซึ่งเป็นหน่วยย่อยของสังคม อันจะเป็นแนวทางของการจัดการทรัพยากรและเศรษฐกิจได้อย่างยั่งยืน

ความสัมพันธ์ของระบบนิเวศกับวัฒนธรรม เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ที่สามารถอธิบายได้ด้วยแนวคิดที่ว่าด้วย นิเวศวัฒนธรรม ซึ่งเป็นแนวคิดที่ใช้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศกับระบบวัฒนธรรมของมนุษย์ (หรือระบบสังคมมนุษย์) โดยชี้ให้เห็นว่าสภาพแวดล้อมเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่มีส่วนกำหนดรูปแบบวัฒนธรรมในสังคม อย่างไรก็ตาม กิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมก็มีส่วนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อระบบนิเวศ นั่นคือ ทั้งสภาพของระบบนิเวศและระบบวัฒนธรรมต่างก็มีผลต่อกันและกัน

อย่างไรก็ดี เพื่อให้นักศึกษาเข้าใจถึงแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมมากขึ้น ในส่วนนี้จะให้ความรู้พื้นฐานสำหรับสร้างความเข้าใจต่อคำสำคัญ 2 คำ คือคำว่า “วัฒนธรรม” และ “นิเวศ” เพื่อให้เข้าใจตรงกันถึงเนื้อหาของคำเหล่านี้ และเพื่อให้เข้าใจได้ว่าวัฒนธรรมและระบบนิเวศหรือมีความสำคัญ และมีความสัมพันธ์กันอย่างไร และทั้งสองส่วนนี้เป็นสิ่งที่นักศึกษาสัมผัสและพบเห็นอยู่แล้วในชีวิตประจำวัน

1) วัฒนธรรม

การดำรงอยู่ของระบบการผลิตและสังคมเกษตรกรมีความเกี่ยวข้อง สัมพันธ์วัฒนธรรมอย่างแนบแน่น วัฒนธรรมทำให้เราทราบว่าสังคมเกษตรกรมีเอกลักษณ์เฉพาะแตกต่างจากสังคมชาวเมือง และสังคมเกษตรในแต่ละท้องถิ่นก็มีเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น มีความแตกต่างกันตามเงื่อนไขทางนิเวศและทางวัฒนธรรม ดังนั้นในส่วนนี้จะอธิบายให้เข้าใจถึงความหมายของวัฒนธรรมในเบื้องต้นเพื่อจะให้เห็นว่าแท้จริงแล้ววัฒนธรรมนั้นเกี่ยวข้องกับวิถีการผลิตและวิถีชีวิตของเกษตรกรอย่างแนบแน่น

กรอบแนวคิดทางวัฒนธรรมสามารถแบ่งออกได้เป็นสองแนวทาง คือ วัฒนธรรมในความหมายทั่วไป (General Definition) และวัฒนธรรมในความหมายเชิงปฏิบัติการ (Operation Definition) กล่าวคือ วัฒนธรรมในความหมายโดยทั่วไปนั้น เป็นความหมายที่เกิดจากวิธีการและกระบวนการคิดของแต่ละคนจนหลอมรวมเข้าเป็นวิถีชีวิตของคนในสังคม เป็นแบบแผนการประพฤติปฏิบัติและแสดงออกซึ่งความรู้สึกนึกคิดในสถานการณ์ต่างๆ ที่สมาชิกในสังคมยอมรับ เข้าใจ ชาบซึ้งและปฏิบัติร่วมกัน อันจะนำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในสังคมนั้น

ในขณะที่วัฒนธรรมตามความหมายเชิงปฏิบัติการเกิดจากการนำเอาวัฒนธรรมในความหมายทั่วไปมาสังเคราะห์และวิเคราะห์ เพื่อหาสาระสำคัญอีกชั้นหนึ่ง วัฒนธรรมในความหมายเชิงปฏิบัติการจึงหมายถึงความเจริญงอกงามซึ่งเป็นผลมาจากระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม และมนุษย์กับ

ธรรมชาติ จำแนกได้เป็น สามด้านหลัก คือ จิตใจ สังคม และวัตถุที่มีการสัมผัส สืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น จากสังคมหนึ่งไปสู่สังคมหนึ่ง

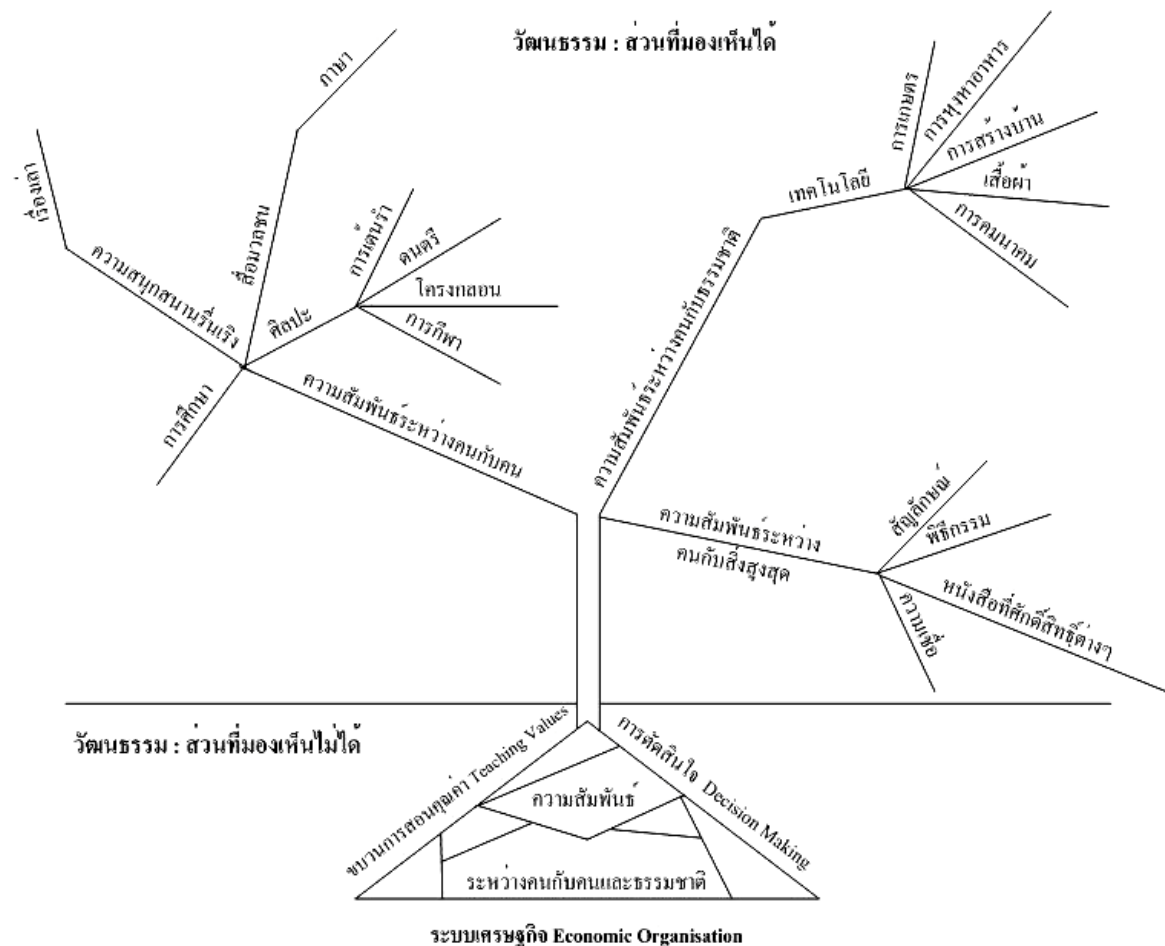
จนกลายเป็นแบบแผนที่สามารถเรียนรู้และก่อให้เกิดประติฐักรรรมทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมอันสูงค่าควรแก่การวิจัย อนุรักษ์ พัฒนา ถ่ายทอด ส่งเสริม สร้างเอตทัคคะ และแลกเปลี่ยน เพื่อเสริมสร้างและรักษาคุณภาพของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสังคมและธรรมชาติ ซึ่งจะช่วยให้ผู้คนดำรงชีวิตอยู่อย่างสันติสุข สันติภาพ และอิสรภาพ อันเป็นรากฐานของอารยธรรมของมนุษยชาติ (อาคม,2543 ; 33-34)

และเมื่อพิจารณาลักษณะพื้นฐานของวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับ ระบบความเชื่อ (belief system) และค่านิยมทางสังคม (social value) พบว่าวัฒนธรรมมีลักษณะพื้นฐานที่สำคัญ 6 ประการ คือ (ยศ,2544)

- (1) วัฒนธรรมเป็นความคิดร่วม (shared ideas) และค่านิยมทางสังคมซึ่งเป็นตัวกำหนดมาตรฐานของพฤติกรรม ของคนในสังคม
- (2) วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มนุษย์เรียนรู้ จากการเกิดเติบโตในสังคมที่ละเล็กที่ละน้อย เปรียบดังมรดกทางสังคม ที่ได้รับการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง โดยผ่านกระบวนการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม หรือกระบวนการเรียนรู้ทางวัฒนธรรม
- (3) วัฒนธรรมมีพื้นฐานมาจากการใช้สัญลักษณ์ ชีวิตประจำวันของมนุษย์เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเงินตรา หรือสัญลักษณ์ทางศาสนา ภาษา ก็เป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งในการสื่อความหมาย ระบบสัญลักษณ์ช่วยให้มนุษย์สามารถเก็บรวบรวมความรู้ความเข้าใจ เกี่ยวกับธรรมชาติอย่างเป็นระบบและสามารถนำความรู้ที่ถ่ายทอดสู่คนรุ่นหลังต่อไป
- (4) วัฒนธรรมเป็นองค์รวมของความรู้และภูมิปัญญา วัฒนธรรมมีหน้าที่สนองตอบความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ เช่น สอนให้มนุษย์รู้จักการผลิตอย่างมีประสิทธิภาพ วางกฎเกณฑ์ให้มนุษย์ดำเนินชีวิตอย่างมีระเบียบแบบแผนเพื่อให้สังคมทำงานได้อย่างเป็นระบบ นอกจากนั้น วัฒนธรรมยังช่วยให้มนุษย์ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม เป็นพื้นฐานของการพัฒนาเทคโนโลยีเพื่อความเจริญและความอยู่รอดของมนุษย์
- (5) วัฒนธรรมคือกระบวนการที่มนุษย์กำหนดนิยามความหมายให้กับชีวิตและสิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบตัวเรา เช่น กระบวนการกำหนดนิยามความหมายให้กับชีวิตอาจจะออกมาในรูปของความเชื่อทางศาสนา พิธีกรรม จักรวาลวิทยา เป็นต้น
- (6) วัฒนธรรมเป็นสิ่งไม่หยุดนิ่ง หากแต่มีการเปลี่ยนแปลงปรับตัวอยู่ตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมมีสาเหตุหลายประการ เช่น การเปลี่ยนแปลงอาจเป็นผลมาจากการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม (diffusion) เช่น ความคิดและค่านิยมที่มาจากวัฒนธรรมอื่นและมีอิทธิพลก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและการยอมรับในวัฒนธรรมของเรา การเปลี่ยนแปลง

ทางวัฒนธรรมยังอาจเกิดจากการเปลี่ยนแปลง ทางด้านเทคโนโลยี ซึ่งเป็นความพยายามของมนุษย์ในการควบคุมธรรมชาติและใช้พลังงานอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น เมื่อเทคโนโลยีการผลิตเปลี่ยนแปลงไป วัฒนธรรมก็จะเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย

กาญจนา แก้วเทพ(2538 ; 24-28) ได้อธิบายความหมาย ของวัฒนธรรม ว่ามีทั้งส่วนที่มองเห็นได้และส่วนที่มองเห็นไม่ได้ ดังภาพที่ 3.1

ภาพที่ 3.1 ความหมายของวัฒนธรรม

วัฒนธรรมส่วนที่มองเห็นได้ อันเปรียบเสมือนส่วนของลำต้น ดอก ใบ และผลของต้นไม้ ส่วนนี้เป็นส่วนของวัฒนธรรมที่เราเข้าใจกันโดยทั่วไป คือ ถ้ากล่าวถึงวัฒนธรรมไทย ก็หมายถึง ประเพณีไทย การรำไทย อาหารไทย เป็นต้น ส่วนนี้เป็น รูปแบบของวัฒนธรรม เป็นส่วนที่เราสัมผัสและดัดแปลงได้

วัฒนธรรมส่วนที่มองเห็นไม่ได้ เป็นเสมือนส่วนรากของต้นไม้ที่อยู่ใต้ดิน เราต้องคิดใคร่ครวญจึงจะเข้าใจ ส่วนนี้ได้แก่ ระบบคิด ระบบคุณค่า ซึ่งถือว่าเป็น “เนื้อหา” ของวัฒนธรรม

ฉะนั้นเวลาที่เรามองเห็น ชาวนาให้พระแม่โพสพ หรือให้ผีขุนน้ำ เราจะต้องพิจารณาไตร่ตรองและวิเคราะห์ไปถึง ระบบคุณค่าที่อยู่เบื้องหลัง วัฒนธรรมเหล่านี้ ซึ่งเป็นตัวแทนของความเคารพ ศรัทธาและความกตัญญูของคนที่มิต่อธรรมชาติ คนแต่ละกลุ่มย่อมมีวัฒนธรรมที่ประกอบด้วยรูปแบบและเนื้อหาของตนเอง

กล่าวโดยสรุปวัฒนธรรม หมายถึง ระบบความคิด ระบบคุณค่า ความเชื่อ และค่านิยมซึ่งเป็นผลมาจากกระบวนการความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม และมนุษย์กับธรรมชาติ แล้วหลอมรวมเข้าเป็นวิถีชีวิต และวิถีปฏิบัติของคนในสังคม กลายเป็นแบบแผนที่สามารถเรียนรู้และถ่ายทอดได้ผ่านสัญลักษณ์ในการสื่อความหมาย และก่อให้เกิดประติสฐ์กรรม นวัตกรรมและองค์รวมของความรู้และภูมิปัญญา ทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมอันสูงค่าในสังคม อาทิ วัฒนธรรมชาวนาภาคเหนือที่อยู่ในเขตที่ราบระหว่างหุบเขา มีการทำนาโดยจัดการน้ำด้วยระบบเหมืองฝาย และให้ความสำคัญกับการเลี้ยงผีฝาย และผีต้นน้ำ เพื่อที่จะได้นำทำอุดมสมบูรณ์ พอเหมาะพอดี เป็นต้น

สิ่งสำคัญที่ต้องเข้าใจในการศึกษา ก็คือ วัฒนธรรมเป็นสิ่งไม่หยุดนิ่ง มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ขึ้นกับปัจจัยหลายอย่าง อาทิ **การแพร่กระจายทางวัฒนธรรม** (diffusion) เช่น ความคิดและค่านิยมที่มาจากวัฒนธรรมอื่นและมีอิทธิพลก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและการยอมรับในวัฒนธรรมของเรา **การเปลี่ยนแปลงทางด้านเทคโนโลยี** ซึ่งเป็นความพยายามของมนุษย์ในการควบคุมธรรมชาติและใช้พลังงานอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น เมื่อเทคโนโลยีการผลิตเปลี่ยนแปลงไป วัฒนธรรมก็จะเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย **การเปลี่ยนแปลงทางนโยบายของผู้ปกครอง**ก็มีผลทำให้วัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงได้เช่นกัน เช่น รัฐห้ามมิให้ชาวกระเหรี่ยงทำไร่หมุนเวียน นำไปสู่การปลูกพืชเศรษฐกิจแบบเข้มข้นในที่ดินเดิม ซึ่งทำให้วิถีชีวิตและวิถีการผลิตของชาวกระเหรี่ยงเปลี่ยนไป

2) นิเวศหรือระบบนิเวศ

วิถีชีวิตและวิถีการผลิตของเกษตรกรมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับสภาพแวดล้อมหรือสภาพทางนิเวศ จนอาจกล่าวได้ว่าสภาพนิเวศมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการกำหนดรูปแบบวิถีชีวิตและวิถีการผลิตของเกษตรกร อาทิ ชุมชนเกษตรกรที่อาศัยอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำจะทำประมงพื้นบ้านเป็นหลัก ชาวบ้านจะมีความชำนาญในการทำปลา การเก็บรักษาแปรรูปปลา มีการทำเครื่องมือหาปลาที่หลากหลาย เหล่านี้รวมเรียกว่า "วัฒนธรรมปลา" เกษตรกรในเขตภาคเหนือมีที่ราบสำหรับเพาะปลูกจำกัด จึงมีการทำนาขั้นบันได และจัดการน้ำในนาด้วยระบบเหมืองฝาย เป็นต้น

หากสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศเกิดการเปลี่ยนแปลงย่อมส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตและวิถีการผลิตของเกษตรกร เช่น หลังการสร้างเขื่อนปากมูล ชาวประมงพื้นบ้านจำนวนมากต้องเลิกอาชีพจับปลา เปลี่ยนไปทำงานรับจ้างในเมือง เนื่องจากการสร้างเขื่อนปากมูลมีผลทำให้จำนวนและพันธุ์ปลาในแม่น้ำมูลลดลง จนไม่อาจคงความมั่นคงต่อระบบเศรษฐกิจของชุมชนได้

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า นิเวศ หรือ ระบบนิเวศ หมายถึงสภาพทางธรรมชาติที่เป็นที่อยู่ของมนุษย์และสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ซึ่งมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันตามธรรมชาติ เช่น การแข่งขัน การพึ่งพาอาศัยซึ่งกัน

และกัน การถ่ายทอดพลังงานการกระจายตัวและจำนวนของสิ่งมีชีวิตที่มีอยู่ตามธรรมชาติ ซึ่งถูกกำหนดโดยสิ่งแวดล้อม และความเป็นอยู่ของธรรมชาติ

ซึ่งหากจะอธิบายให้เข้าใจโดยง่าย ก็คือ ระบบนิเวศเป็น บ้าน หรือ แหล่งที่อยู่อาศัยของมนุษย์ ปลา กบ เขียด นก ไก่ เป็ด วัว ควาย แมลง จุลินทรีย์ และพืชพันธุ์ต่างๆ ฯลฯ ซึ่งระบบนิเวศนั้นอาจมีสภาพเป็นป่าเขาสูงที่ราบลุ่มแม่น้ำ ที่ดอน หรือชายฝั่งทะเล และสิ่งมีชีวิตเหล่านี้ที่อาศัยอยู่ในระบบนิเวศมีความสัมพันธ์ระหว่างกันทั้งในแง่ของการเป็นอาหารหรือแหล่งพลังงาน เช่น พืช ปลา ไก่ เป็นอาหารของมนุษย์ และ เมื่อมนุษย์เสียชีวิตแล้วก็กลายเป็นอาหารของจุลินทรีย์และพืช หรือ การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เช่น พืชสังเคราะห์แสงให้อากาศที่สิ่งมีชีวิตอื่นๆใช้หายใจ ขณะที่สิ่งมีชีวิตอื่นๆให้ มูลซึ่งเป็นอาหารแก่พืช เป็นต้น ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตแต่ละชนิดในระบบนิเวศจึงเป็นความสัมพันธ์ที่ต่างก็ต้องการกันและกัน เพื่อให้เกิดสมดุลของการดำรงอยู่ในระบบนิเวศนั้นๆ และความเป็นอยู่ของสิ่งมีชีวิตต่างๆ ในระบบนิเวศก็มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางกายภาพในระบบนิเวศด้วย หากเกิดการเปลี่ยนแปลงต่อสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตในระบบนิเวศก็ย่อมจะมีผลต่อทุกสิ่งทุกอย่างในระบบนิเวศ

การศึกษา นิเวศ หรือ ระบบนิเวศในบทนี้เน้นการอธิบายความสัมพันธ์ของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่มีผลต่อวิถีชีวิตและวิถีการผลิตของมนุษย์ ตัวอย่างเช่น การจัดการความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสภาพทางนิเวศในด้านการผลิตคือ ระบบนิเวศเกษตรในรูปแบบต่างๆ อาทิ ระบบไร่หมุนเวียน ระบบประมงพื้นบ้าน ระบบการทำนาในที่ราบลุ่ม เป็นต้น (นักศึกษาสามารถหาความรู้เพิ่มเติมได้จากหนังสือต่อไปนี้ อาทิ วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทยการคงอยู่และการเปลี่ยนแปลง นิเวศวัฒนธรรม แม่ขุนการกลับมาของคนหาปลา ภูมิปัญญานิเวศวิทยาชนพื้นเมือง:ศึกษากรณีชุมชนกะเหรี่ยงในป่าหุบใหญ่เนเรศวร เป็นต้น รายละเอียดดูในเอกสารอ้างอิง)

ความสัมพันธ์ของมนุษย์กับระบบนิเวศส่วนใหญ่เป็นความสัมพันธ์ด้านการใช้ประโยชน์ คือ **การใช้ประโยชน์เชิงนิเวศ** เป็นการใช้ประโยชน์เพื่อเป็นแหล่งที่อยู่อาศัย เป็นถิ่นที่อยู่ของพืชและสัตว์ชนิดต่างๆ ที่เกื้อกูลต่อการดำรงอยู่ของมนุษย์ **การใช้ประโยชน์เพื่อการยังชีพ** ทั้งในส่วนของอาหาร ยา และผลผลิตอื่นๆ ซึ่งอยู่นอกเหนือระบบเศรษฐกิจและการตลาด **และการใช้ประโยชน์เพื่อการพาณิชย์** ได้แก่การผลิตเพื่อการค้าขายในพื้นที่และการส่งออกผลผลิตต่างๆ เช่น ผลไม้ สีย้อมผ้า หวาย ไม้ ตลอดจนทรัพยากรพันธุกรรมเพื่อใช้ในการเกษตรและการป่าไม้

กล่าวโดยสรุป นิเวศและระบบนิเวศ ในที่นี้จึงหมายถึง แหล่งที่อยู่อาศัยตามธรรมชาติของบรรดาสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ทั้งมนุษย์ สัตว์ พืช และสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ที่แวดล้อมด้วยสิ่งไม่มีชีวิตทางกายภาพต่างๆ สิ่งมีชีวิตเหล่านี้มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันตามธรรมชาติ เช่น การแข่งขัน การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน มีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ ซึ่งก่อให้เกิดผลต่อกันและกัน เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตในระบบนิเวศย่อมมีผลต่อสมดุลของระบบนิเวศ นั่นคือมีผลต่อการดำรงอยู่ของสิ่งมีชีวิตทั้งหมดด้วย

3.2 แนวคิดด้วยนิเวศวัฒนธรรม (Cultural Ecology)

นิเวศวัฒนธรรมเป็นแนวคิดที่สนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม โดยเน้นที่อิทธิพลของสิ่งแวดล้อมเป็นตัวกำหนดกระบวนการวิวัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรม จูเลียน สจวต (Julian Steward) นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกัน ได้อธิบายว่า นิเวศวัฒนธรรมเป็นการศึกษากระบวนการปรับตัวทางสังคมภายใต้อิทธิพลของระบบนิเวศหรือสิ่งแวดล้อม โดยเน้นการศึกษาวิวัฒนาการหรือการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการปรับตัวของสังคม แนวคิดนี้มองสังคมในลักษณะพลวัตหรือการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงเป็นผลมาจากการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม โดยพื้นฐานสำคัญ คือ เทคโนโลยีการผลิต โครงสร้างสังคม และลักษณะของสภาพแวดล้อมธรรมชาติ

สจวตเห็นว่า “วัฒนธรรม” เป็นเครื่องมือช่วยให้นมนุษย์ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม ประเด็นสำคัญของการมองในเชิงมานุษยวิทยาก็คือว่า วัฒนธรรมมีการปรับตัวอย่างไร ให้เข้ากับสภาพแวดล้อม และมนุษย์มีวิธีการอย่างไรในการใช้เทคโนโลยีและระบบเศรษฐกิจในการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม นั่นคือ นิเวศวัฒนธรรมตามแนวคิดของสจวต เป็นการศึกษาวิเคราะห์ถึง 1) ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมกับเทคโนโลยีการผลิต ซึ่งเป็นตัวกำหนดที่สำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม 2) ความสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยีการผลิตกับพฤติกรรมของมนุษย์ และ 3) ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีต่อวัฒนธรรม

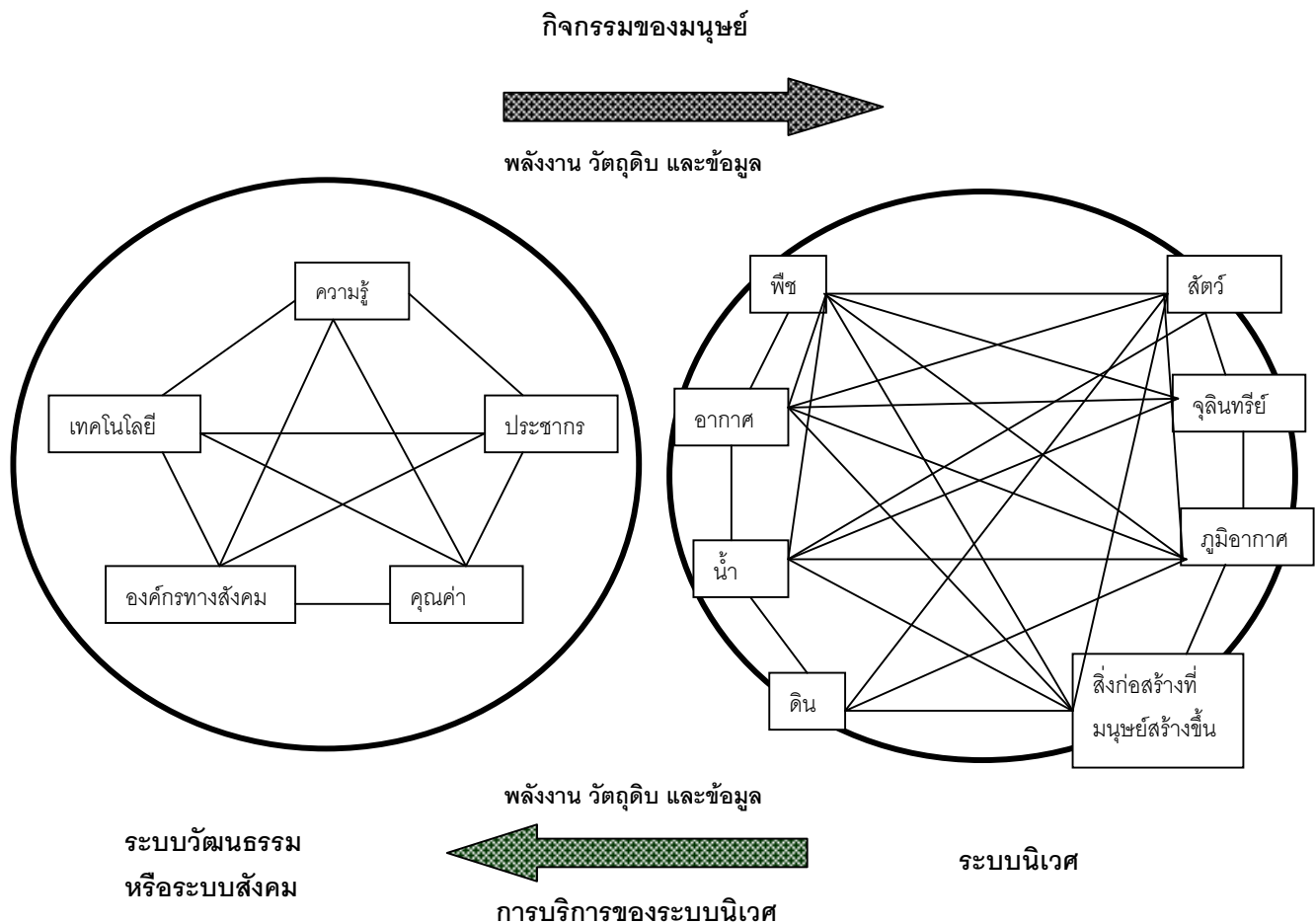
เลสลี ไวต์ (Leslie White) นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกันอีกท่านหนึ่ง ได้เสนอแนวคิด วัฒนธรรมวิทยา (culturology) ว่า วัฒนธรรมมีองค์ประกอบอยู่ 3 ประการ ด้วยกันคือ 1) **ระบบเทคโนโลยี** ซึ่งรวมถึงทรัพยากรธรรมชาติและเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ที่มนุษย์ประดิษฐ์คิดค้นขึ้น 2) **ระบบสังคม** ซึ่งเป็นการรวมตัวกันขององค์กรทางสังคม และพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์ และ 3) **ระบบความคิด** (Ideology) ซึ่งรวมถึงความเชื่อ ความศรัทธาและค่านิยมต่างๆ ระบบเทคโนโลยีเป็นโครงสร้างส่วนล่าง (infrastructure) หรือพื้นฐานสำคัญของวัฒนธรรม เพราะมนุษย์ต้องพึ่งพาระบบนี้ในการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม ส่วนองค์กรทางสังคมและระบบความคิดเป็นโครงสร้างส่วนบน (superstructure) ของวัฒนธรรม (ยศ ,อ้างแล้ว ; 34-36)

เมื่อพิจารณาสังคมการเกษตรในบริบทของสังคมไทย พบว่าวิถีการผลิตของเกษตรกรมิได้แยกขาดออกจากวิถีชีวิตในเชิงวัฒนธรรม ความสัมพันธ์ของวิถีการผลิตของเกษตรกรเชื่อมโยงผูกพันกับประเพณี วัฒนธรรม สำนึก คุณค่า โลกทัศน์ อุดมการณ์และพฤติกรรมของเกษตรกร ภายใต้วิถีการผลิตและความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมนี้มีความสอดคล้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติภายในระบบนิเวศการเกษตรที่เกษตรดำรงชีวิตอยู่นั่นคือ ภายใต้ระบบนิเวศแบบหนึ่งๆ เกษตรกรจะมีพัฒนาการของวัฒนธรรมที่สอดคล้องกับระบบนิเวศนั้น ภายใต้ความต้องการผลิตอาหารเพื่อเลี้ยงตนเองและครอบครัว ด้วยแรงงานที่มีในครัวเรือนหรือในชุมชน และด้วยปัจจัยการผลิตที่สามารถหาได้ภายในระบบนิเวศนั้นและภายใต้วัฒนธรรมนั้นๆ

เจอราร์ด มาร์เทิน (2001) ได้สรุปถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศ และระบบวัฒนธรรม (หรือระบบของสังคมมนุษย์) ไว้ในภาพที่ 3.2 โดยระบบนิเวศจะให้บริการเพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ในรูปของพลังงาน (รวมถึงอาหาร) วัตถุดิบที่ใช้ในการผลิตปัจจัยในการดำรงชีวิตอื่นๆ รวมถึงข้อมูลต่างๆ ของระบบนิเวศ (เช่น ความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร หรือการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ) ซึ่งจำเป็นสำหรับการปรับ

ตัวของมนุษย์ ส่วนสังคมมนุษย์ก็จะให้เข้าไปใช้ทรัพยากรในระบบนิเวศเพื่อให้ได้มาซึ่งพลังงานและวัตถุดิบ และทั้งวัตถุที่เหลือใช้ไว้ในรูปของของเสีย ขณะเดียวกันมนุษย์ก็อาจดัดแปลงระบบนิเวศ (เช่น การสร้างเขื่อน การสร้างถนน การปรับที่ดินการเกษตร การปลูกป่า) เพื่อความสะดวกสบายและการผลิตของตน ซึ่งนอกจากจะมีผลในการเพิ่มหรือลดพลังงานในระบบนิเวศ ยังถือเป็นการถ่ายโอนข้อมูลโดยทางอ้อม อันมีผลให้ระบบนิเวศต้องมีการปรับตัวตามไปด้วยในที่สุด

ภาพที่ 3.2 ปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบวัฒนธรรม (หรือระบบสังคมมนุษย์) กับระบบนิเวศ

ที่มา : Gerald Marten (2001; 2)

เจอราล์ด มาร์เทน (2001; 96) ยังได้ขยายความด้วยว่า ปฏิสัมพันธ์ของระบบนิเวศกับระบบวัฒนธรรมของมนุษย์สามารถแบ่งได้ออกได้เป็น 2 ลักษณะคือ

1) **การปรับตัวเข้าหากัน (หรือ Co-adaptation)** ได้แก่ การปรับสภาพความเป็นอยู่ของมนุษย์เพื่อให้เหมาะสมกับระบบนิเวศในแต่ละพื้นที่ เช่น ภูมิปัญญาในการสร้างบ้านของไทยจะแตกต่างกันไปตามแต่ละภูมิภาค โดยบ้านในภาคกลางจะยกได้สูงเพื่อป้องกันน้ำท่วม ส่วนบ้านในภาคเหนือ ทรงบ้านจะมีลักษณะเป็นทรงบ้านเพื่อป้องกันมิให้ลมหนาวเข้ามาในบ้าน เป็นต้น ขณะเดียวกันระบบนิเวศเองก็ต้องปรับตัวเข้ากับวัฒนธรรมและสังคมมนุษย์ด้วยเช่นกัน เช่น การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางประชากรของพืชและสัตว์บางชนิดที่

สามารถเติบโตได้ดีในสภาพระบบนิเวศที่เปลี่ยนไป เพียงแต่ว่าการปรับตัวของระบบนิเวศเหล่านั้นก็อาจมีทั้งที่เป็นที่พึงประสงค์ของมนุษย์ (เช่น การฟื้นตัวโดยธรรมชาติของป่า เมื่อหยุดหรือพักการใช้ที่ดิน) และอาจไม่เป็นที่พึงประสงค์ของมนุษย์ก็เป็นได้ (เช่น การขยายตัวของเพลี้ยกระโดดสีน้ำตาลเมื่อมีการปลูกข้าวชนิดเดียวกันมากขึ้น หรือการดื้อยาของแมลงศัตรูพืชหรือเชื้อโรคบางชนิด หลังจากการใช้สารกำจัดศัตรูพืชหรือยานั้นเป็นเวลานาน)

2) **การวิวัฒนาการร่วมกัน** หรือ การเปลี่ยนแปลงไปด้วยกัน (หรือ Co-evolution) โดยที่มนุษย์ก็มีการเปลี่ยนแปลงทั้งระบบนิเวศและระบบวัฒนธรรมของตนเอง ซึ่งระบบนิเวศก็จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปพร้อมกันด้วย ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนนก็คือ การเปลี่ยนจากระบบการเกษตรแบบยังชีพซึ่งมีการปลูกพืชหลายชนิด มาเป็นการเกษตรเชิงพาณิชย์ซึ่งนิยมปลูกพืชชนิดใดชนิดหนึ่งเพียงอย่างเดียว และมีการใช้ปุ๋ยเคมีและสารกำจัดศัตรูพืชเพื่อเร่งและควบคุมผลผลิตของพืชที่ปลูก (ดังตัวอย่างที่ยกขึ้นมาในตอนต้นของบทนี้) ซึ่งมีผลให้ระบบวัฒนธรรมของเกษตรกรเองก็เปลี่ยนไป ทั้งในแง่ความรู้และเทคโนโลยีที่เกี่ยวข้องกับการผลิต (ความรู้และเทคโนโลยีจากโลกตะวันตกเป็นที่ได้รับการยอมรับและส่งเสริมมากกว่า) ในแง่องค์กรทางสังคม (ซึ่งทำให้องค์กรเอกชนที่ทำหน้าที่ด้านการตลาดมีบทบาทมากขึ้น ส่วนองค์กรของชุมชนมีบทบาทน้อยลง) ในแง่ประชากร (การเปลี่ยนแปลงอาชีพและการอพยพเข้าเมือง) และในแง่คุณค่า (เงินย่อมมีความหมายมากขึ้น เพราะต้องใช้ซื้อสินค้าอื่นๆ ที่ตนไม่สามารถผลิตได้เอง) ขณะเดียวกัน ระบบนิเวศก็จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปด้วยกัน พื้นที่ป่าส่วนหนึ่งถูกเปลี่ยนมาเป็นพื้นที่การเกษตร พื้นที่การเกษตรเดิมถูกนำมาใช้เพื่อการเกษตรหลายรอบมากขึ้น โดยปลูกพืชชนิดเดียว และมีระยะพักของดินน้อยลง สารเคมีตกค้างในดินมีมากขึ้น ทำให้ดินขาดความอุดมสมบูรณ์พร้อมกันนั้น การปลูกพืชชนิดเดียวในพื้นที่กว้างใหญ่ก็ทำให้ศัตรูพืชขยายตัวได้มากขึ้น ซึ่งก็ย้อนกลับมาทำให้มนุษย์ต้องใช้สารกำจัดศัตรูพืชมากขึ้น มีความเสี่ยงทางสุขภาพเพิ่มขึ้น และมีต้นทุนในการผลิตสูงขึ้น จนกลายเป็นปัญหาทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม สุขภาพ และสิ่งแวดล้อม

ในทางกลับกัน การพลิกฟื้นคืนกลับของระบบนิเวศวัฒนธรรมการเกษตรจากเกษตรเคมีเชิงเดี่ยวมาสู่ระบบการเกษตรแบบยั่งยืน ซึ่งกำลังดำเนินการในสังคมไทยปัจจุบัน ก็จำเป็นต้องผ่านกระบวนการวิวัฒนาการร่วมกันเช่นกัน เพราะไม่เพียงแต่เกษตรกรที่ปรับเปลี่ยนมาสู่ระบบจะต้องปรับระบบการเพาะปลูกหรือระบบนิเวศการเกษตรของตน ด้วยการปลูกพืชหลายชนิด การลดการใช้สารเคมี การสร้างความเกื้อกูลกันระหว่างกิจกรรมการปลูกป่าชุมชน หรือการทำปะการังเทียมเท่านั้น แต่เกษตรกรจะต้องปรับเปลี่ยนระบบวัฒนธรรมของตนให้รับกันกับการเกษตรแบบยั่งยืนด้วย ไม่ว่าจะเป็นแง่ความรู้เรื่องระบบนิเวศการเกษตรและภูมิปัญญาท้องถิ่น ในแง่เทคโนโลยีทดแทนสารเคมี (เช่น น้ำหมักชีวภาพ น้ำส้มไม้) ในแง่การจัดองค์กรทางสังคม (เช่น การจัดกลุ่มหรือเครือข่ายการเรียนรู้ การจัดตลาดสีเขียว การจัดผ้าป่าพันธุ์ไม้) ในแง่การศึกษาและสุขภาพของประชากร และที่สำคัญคือ ในแง่ของคุณค่าที่ให้ความสำคัญกับการเกื้อกูลกัน และการดำรงชีวิตโดยไม่เบียดเบียนกัน มากกว่าการเร่งขยายตัวทางเศรษฐกิจหรือทางวัตถุ การวิวัฒนาการร่วมกันจึงจำเป็นต้องอาศัยระยะเวลา และความเข้าใจถึงความสัมพันธ์ของระบบทั้งสอง เพราะการขาดมิติในด้านใดด้านหนึ่งย่อมชะลอกระบวนการวิวัฒนาการให้เนิ่นนานออกไป การศึกษาเรื่องนี้จึงสิ่งที่จำเป็นสำหรับนักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรทุกคน

3.3 การศึกษาระบบการผลิตของเกษตรกรด้วยแนวคิดนิเวศวัฒนธรรม

การศึกษาสังคมเกษตรกรรมตามแนวทางนิเวศวัฒนธรรมอาจเรียกได้ว่าเป็น “การศึกษาในเชิงจิตสำนึก” เพราะการศึกษาดังกล่าวมีพื้นฐานอยู่ที่วิถีคิดแบบบูรณาการอย่างเป็นองค์รวม มุ่งทำความเข้าใจถึงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและระบบสังคมของเกษตรกร ซึ่งมีการปฏิสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อน ภายใต้เงื่อนไขของพื้นที่เฉพาะที่ใดที่หนึ่ง ในระบบนิเวศที่แตกต่างและหลากหลาย โดยมีจิตสำนึกทางวัฒนธรรมและความมีเหตุมีผลของแต่ละชุมชนท้องถิ่น ทำหน้าที่เสมือนเป็นหนึ่งในกลไกในการปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อม เพื่อรักษาคุณภาพและความมั่นคงของการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง

ด้วยเหตุนี้ วิธีการผลิตของเกษตรกรจึงไม่ใช่เพียงเกิดจากความต้องการผลิตเพื่อขายหรือแลกเปลี่ยน แต่เพียงอย่างเดียว แต่มีนัยสำคัญในเชิงจิตสำนึกทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น เพราะถือเป็นรากฐานของการดำเนินชีวิตของสังคมเกษตรกรรมและระบบนิเวศธรรมชาติในท้องถิ่นที่เกษตรกรอาศัยอยู่ การศึกษาในแนวนี้ให้ความสำคัญอย่างมากกับความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมกับระบบนิเวศท้องถิ่นของสังคมเกษตรกรรม สำหรับวัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่นนั้นหมายถึง ระบบคิด ระบบศีลธรรม ระบบคุณค่า และพฤติกรรมซึ่งแสดงออกมาผ่านการจัดการองค์กร และการจัดการเชิงระบบ ในกิจกรรมเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตด้านต่างๆ ที่เชื่อมโยงกับบริบทและเงื่อนไขของพื้นที่ในระบบนิเวศ

แนวคิดนี้สนับสนุนความหมายของทรัพยากรในแง่ทรัพย์สินส่วนรวมของชุมชนท้องถิ่น ที่ผูกติดอยู่กับวัฒนธรรมและหลักเหตุผลแบบเศรษฐกิจเชิงจิตสำนึกอย่างมีศีลธรรม (Moral Economy) ซึ่งมีลักษณะแตกต่างกันอย่างหลากหลาย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมและระบบนิเวศในท้องถิ่นที่แตกต่างกันไป

วิธีการศึกษาที่ยึดแนวนิเวศวัฒนธรรม อาจจำแนกออกได้เป็น 2 วิธีการหลักๆ คือ วิธีการแรกจะเน้นการศึกษาด้านพฤติกรรมและจิตสำนึกของชุมชนท้องถิ่น ซึ่งเป็นการศึกษาแบบสหวิทยาการ ที่ประกอบด้วยสาขาวิชาการด้านต่างๆ เช่น สังคมวิทยา มานุษยวิทยา และภูมิศาสตร์ และรวมกันเรียกว่านิเวศวิทยามนุษย์ ขณะที่วิธีการที่สอง จะเน้นการศึกษาเชิงระบบ ในแบบของสหวิทยาการเช่นกัน ประกอบด้วยวิชาด้านสังคมศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ นิเวศวิทยา และเกษตรศาสตร์ มุ่งประเด็นเกี่ยวข้องกับหลักเหตุและผลการปรับตัวในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมเพื่อการผลิต

ในด้านนิเวศวิทยามนุษย์จะเน้นการศึกษาขององค์กรทางสังคม จิตสำนึกและวัฒนธรรมความเชื่อของชุมชน ในการจัดการการเกษตร น้ำ และที่ป่า ในแง่ที่เป็นรากฐานของการยังชีพและทรัพยากรส่วนรวม เช่น การจัดการไร่นาชุมชน การจัดการระบบเหมืองฝาย และการจัดการป่าชุมชน โดยพยายามแสดงถึงยุทธวิธีในการปรับตัวของชุมชน ภายใต้การเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศในท้องถิ่น ทั้งที่แสดงออกมาผ่านการปรับตัวของพฤติกรรม และกฎเกณฑ์ทางวัฒนธรรมของชุมชน ตลอดจนการสร้างจิตสำนึกของส่วนรวมขึ้นใหม่ ซึ่งช่วยให้ชุมชนนั้นๆ สามารถดำรงชีพอยู่ร่วมกับทรัพยากรต่างๆ ได้อย่างยั่งยืน

ส่วนการศึกษาเชิงระบบใช้แนวทางการศึกษาระบบนิเวศการเกษตรเป็นหลัก ซึ่งพยายามวิเคราะห์แนวทางในการปรับตัวของวัฒนธรรมการผลิต ที่มีอิทธิพลต่อการปรับเปลี่ยนระบบนิเวศเพื่อการผลิตอาหารและผลผลิตทางการเกษตรอื่นๆ เมื่อต้องรับเทคโนโลยีใหม่ๆ โดยเน้นลักษณะเชิงซ้อนของความเชื่อมโยงระหว่างระบบ

ย่อยในระดับต่างๆในระบบนิเวศเกษตร ทั้งระบบนิเวศของสิ่งมีชีวิต ระบบพืช สัตว์ เกษตรกรรม ประชากรมนุษย์ ครอบครัว และชุมชน และการประเมินคุณสมบัติของระบบต่างๆ คือ ด้านปริมาณของผลผลิต ด้านความมั่นคงของระบบ ด้านความยั่งยืนของระบบ และด้านความเสมอภาคภายในระบบเพื่อเลือกคุณสมบัติต่างๆ ของระบบย่อยๆ ให้เหมาะสมกับลักษณะเฉพาะของระบบนิเวศการเกษตรให้มากที่สุด (อานันท์, 2543 ; 11)

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าระบบการผลิตของเกษตรกรเมื่อพิจารณาผ่านมุมมองทางนิเวศวัฒนธรรม จึงเป็นวิถีการผลิตที่มีความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับระบบนิเวศแวดล้อมธรรมชาติในแต่ละท้องถิ่น ซึ่งระบบการผลิตที่อยู่บนฐานของนิเวศวัฒนธรรมธรรมนั้น อยู่คู่กับสังคมการเกษตรไทยมาช้านาน แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงไปบ้าง ตามกระแสของการพัฒนาระบบการผลิตและการพัฒนาประเทศ แต่เมื่อพิจารณาระบบการผลิตในเงื่อนไขและกรอบแนวคิดทางนิเวศวัฒนธรรมแล้ว ยังพบว่าเกษตรกรยังมีระบบการผลิตที่อยู่บนฐานของนิเวศวัฒนธรรมกระจายตัวกันอยู่ตามภูมิโนเวศที่แตกต่างกันหลากหลายของประเทศไทย

ความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมของเกษตรกรกับระบบนิเวศหนึ่งๆ ก่อให้เกิดการเลือกสรรวิถีชีวิตและระบบการผลิตให้สอดคล้อง และใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศนั้นอย่างเหมาะสม เช่น วิถีการของแม่น้ำมีผลต่อการทำนา การค้าขาย การจับปลา ตลอดจนมีผลต่อความคิดความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับแม่น้ำ เมื่อระบบนิเวศของกลุ่มน้ำเปลี่ยนไปย่อมมีผลต่อวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของคนในท้องถิ่นนั้น นั่นคือ ระบบนิเวศวัฒนธรรมคือการจัดการวิถีชีวิตและวิถีการผลิตอย่างสอดคล้องลงตัว

ตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนถึงการจัดการที่สอดคล้องลงตัวคือ คำบอกเล่านายดำ ชาตะพันธุ์(2545) พรานปลาหรือชาวประมงบ้านหัวเหว อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดอุดรธานี ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบวัฒนธรรมกับระบบนิเวศก่อนการสร้างเขื่อนปากมูลว่า

“แม่น้ำมูลเป็นเกาะเป็นแก่ง สมัยก่อนแก่งตรงนี้เรียกว่าเมืองหลวงของปลา คือบริเวณที่เขาส่งเขื่อนเรียกว่า แก่งคันหัวเหว ฤดูปลาขึ้น จะมีปลาขึ้นมาวางไข่ตามซุ่ม แก่ง เวน วัง ซึ่งเป็นที่อาศัยของปลา ส่วนลูกปลาเมื่อมันออกจากไข่ก็จะไปหลบซ่อนตัวอยู่ตามป่า บุ่งป่าทามที่น้ำท่วมถึง ชาวบ้านก็อาศัยจับปลากันมาตลอด ฤดูปลาล่องที่มันกลับลงโขงก็จับได้อีกครั้งหนึ่ง มันจะเป็นช่วงเวลาของปี

บริเวณเกาะแก่งที่ไหลผ่านน้ำขึ้นมาก็ได้มีการจัดงานตามประเพณีของทุกบ้าน คนทุกกลุ่มทุกเหล่านี้นี้เคยอาศัยอยู่กับเกาะกับแก่งก็ดีใจ เด็กน้อยที่กลับจากโรงเรียนก็ลงเล่นน้ำตามธรรมชาติ อีกอย่างหนึ่งคือพืชผักสมุนไพรตามริมฝั่งก็พื้นตัว แต่ก่อนเราไม่ได้ซื้อหูกซื้อยาเพราะว่าถ้าเจ็บหรือป่วยเราก็ไปเก็บหูกเก็บยาตามป่า บุ่งป่าทามที่ริมมูล และเกษตรริมมูลมีการทำกันมานานแล้ว ฤดูแล้งริมน้ำจะมีสันดอนพื้นขึ้นมา อาศัยธาตุอาหารที่มาจากตอนน้ำหลากปลูกผักพื้นบ้านพอกินกัน เหลือกก็ขายแบ่งปันกันไป

สำหรับการจับปลา ก็วางเครื่องมือบริเวณที่หาปลา จะวางตามแก่ง และชาวบ้านจะใช้เครื่องมือหลากหลาย ถ้าเป็นตุ้มใหญ่ ตุ้มปลายอนลงก็จะเป็นวัง แล้วอีกอย่างหนึ่งเขาใช้มองตามน้ำที่ไหลบริเวณที่เป็นหลวงปลา ถ้าตามแก่งก็ใช้จันหรือเบ็ดราว นี่เป็นลักษณะการ

หาปลา ที่เป็นชุมที่อาศัยของปลา บางคนก็หาปลาตามชุม บางคนก็หาปลาตามแก่ง แล้วแต่ความถนัดของชาวบ้านภูมิปัญญาของไทยบ้าน

เครื่องมือนี้ก็ไม่เหมือนกันถ้าคนรวยเขาใช้เยอะเขาก็หาได้มาก ถ้าคนชั้นกลางนี้มีทุนเขาก็ใช้เครื่องมืออีกแบบเขาก็หาได้เยอะ จะว่าหาได้เท่ากันก็ไม่ใช้เครื่องมือไม่เหมือนกัน บางคนก็มีเรือเครื่อง บางคนก็มีเรือพาย บางคนไม่มีเรือก็ยืมเพื่อนได้ แต่สังคมเราหาปลาได้ก็มีการหยิบยืมเราก็ก็นำมาแบ่งปันกันเลยและไม่เคยได้ถกเถียงกันเลยว่าเรือใครเรือมันมีการแบ่งให้กัน

ปลานั้นมันเป็นปลาเศรษฐกิจทุกตัว ปลาปากมันไม่เป็นราคา เราก็กินอย่างหนึ่ง เช่น ปลาร้า ปลาจิ้ม แก้วบ้านโคกเขาอยู่ห่างไกลจากปากมูน เขาเอาข้าว ข้าวแลกปลา พี่น้องปากมูนเอาปลาไปแลกข้าว ถึงฤดูข้าวใหม่ ข้าวก็มาปลาก็ไป มันเป็นความสัมพันธ์ระหว่างบ้านโคกกับบ้านน้ำ บางหมู่บ้านที่ห่างไกลก็จะมีการทำบุญ เขาก็บอกว่าให้ลงหาปลาด้วยนะจะมีการทำบุญประเพณี ที่มีการปิดเขื่อนนี้ก็มีบ้านไกลๆ เขาก็มีความสัมพันธ์มาเหมือนแต่พ่อแม่แม่ เราเอาปลาแลกข้าว ข้าวแลกปลา มันเป็นธรรมดาของชาวปากมูนที่บ้านทุกบ้านเขาจะมีศาลากลางบ้าน ชาวชุมชนบ้านโคกลงมาเอาปลามาแลกข้าว จะมาพักที่ศาลากลางบ้าน เขาก็เอาข้าวมาแลกปลา เราก็กินปลาเอาขึ้นไปแลกข้าว มันเป็นธรรมดาที่คนไม่มีน้ำจะหาเพราะยังงี้ ก็ต้องขายข้าวเพื่อซื้อปลาเหมือนกัน ปลาส่วนหนึ่งเราก็กินขาย ส่วนหนึ่งเราก็กินให้พี่น้องกิน ปลาเป็นอาหารสำคัญของชาวปากมูนรวมทั้งภาคอีสานเลยที่เดียวละ”

อย่างไรก็ดี เมื่อรัฐได้มีบทบาทในการกำหนดแนวทางการทำเกษตรกรรมของเกษตรกรทั้งประเทศ โดยมีได้คำนึงถึงองค์ความรู้ ภูมิปัญญา วัฒนธรรมการผลิตที่สอดคล้องกับระบบนิเวศของเกษตรกรในแต่ละท้องถิ่น ส่งผลให้เกิดระบบการผลิตแบบใหม่ที่สร้างผลกระทบต่อวิถีชีวิตของเกษตรกรและระบบนิเวศอย่างรุนแรง เช่น การส่งเสริมทำนาแบบเข้มข้นในภาคกลาง ทำให้อาหารตามธรรมชาติเช่น ปลา กุ้งในท้องนาหมดไป เนื่องจากสารเคมีกำจัดศัตรู หรือการที่รัฐส่งเสริมให้มีการปลูกสวนป่าเชิงเดี่ยวเพื่อการค้าในเขตป่า แต่ห้ามมิให้ชาวกระเหรี่ยงทำไร่หมุนเวียนเพื่อเลี้ยงชีพ หรือการสร้างเขื่อนปากมูลทำให้ปิดกั้นการอพยพของปลาตามธรรมชาติ และทำให้วิถีชีวิตของชุมชนดั้งเดิมตามลำน้ำมูลสั่นคลอน ปัญหาเหล่านี้ก่อตัวขึ้นจนก่อให้เกิดกระบวนการเคลื่อนไหวทางนโยบายของเกษตรกร ด้วยกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม และการผลิตวาทกรรมของเกษตรกรโดยการนำเอาวัฒนธรรมเดิมมาผสมผสานกับเทคโนโลยีใหม่ๆ เพื่อต่อสู้กับรัฐในการผลิตภายใต้เงื่อนไขทางทรัพยากรที่รัฐเข้ามาแทรกแซง

ความชัดเจนของความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับรัฐนี้ เห็นได้จากกรณีความขัดแย้งระหว่างชุมชนบนพื้นที่สูงกับรัฐที่ได้ขยายอำนาจเข้าครอบงำสิทธิดั้งเดิมของชาวบ้าน และภายใต้ความขัดแย้งนี้ ประเด็นเรื่องนิเวศและสิ่งแวดล้อมกลายเป็นประเด็นที่ชุมชนบนพื้นที่สูงและรัฐนำมาใช้ในการต่อสู้ กล่าวคือ รัฐได้ถือเอาความชอบธรรมในการจัดการสิ่งแวดล้อมมาใช้ในการไล่ชาวบ้านที่เป็นชนเผ่าออกจากพื้นที่ป่า ขณะที่ชาวชนเผ่าก็อ้างสิทธิชุมชนเหนือป่า และแสดงให้เห็นว่าชุมชนสามารถรักษาป่าได้เป็นอย่างดี

นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้อธิบายความสัมพันธ์ที่สลับซับซ้อนและเชื่อมโยงกันระหว่าง “ชีวิต” ต่างๆ ในระบบนิเวศหนึ่งๆ และได้ชี้ให้เห็นว่า โครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ โดยเฉพาะนโยบายของรัฐและการขยายตัวของธุรกิจเอกชน ตลอดจนการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตของเกษตรกรมีผลกระทบอย่างรุนแรงและต่อเนื่องต่อสมดุลของระบบนิเวศ และต่อคุณภาพชีวิตของมนุษย์ (อรรถจักร, 2541 ; 20)

นั่นคือ เมื่อพิจารณาโครงสร้างระบบนิเวศวัฒนธรรมโดยรวมแล้ว สิ่งที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศวัฒนธรรมของสังคมการเกษตรไทย ก็คือ การเปลี่ยนแปลงทางนโยบายของรัฐในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น ด้านการปกครอง การพัฒนาประเทศ ด้านความมั่นคง หรือแม้แต่ด้านการค้าขายกับต่างประเทศ เป็นต้น หรือ อาจกล่าวได้ว่า นโยบายของรัฐทั้งในอดีตและปัจจุบันมีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศวัฒนธรรมนั่นเอง

ประเด็นเหล่านี้เป็นสิ่งที่นักศึกษาต้องทำความเข้าใจให้ลึกซึ้ง โดยเฉพาะเมื่อต้องทำความเข้าใจระบบการผลิตของเกษตรกรภายใต้สภาพความเป็นจริงในสังคม เพราะระบบการผลิตของเกษตรกรมิได้เป็นปรากฏการณ์ที่หยุดนิ่งไร้ความเคลื่อนไหว หากแต่มีการปรับตัวโดยสัมพันธ์กับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา ระบบการผลิตของเกษตรกรจึงเป็นระบบที่เคลื่อนไหวและปรับเปลี่ยนอย่างต่อเนื่อง ทั้งในแง่ของการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม จารีต วิถีการปฏิบัติ และการผลิตใหม่ของระบบการจัดการเพื่อปรับตัวให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

3.4 รูปแบบของระบบนิเวศวัฒนธรรมการเกษตรในประเทศไทย

ระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรในระบบนิเวศที่สะท้อนถึงภูมิปัญญาและความเข้าใจในนิเวศวัฒนธรรมของเกษตรกรนั้นมีด้วยกันหลายรูปแบบ ในส่วนนี้จะนำเสนอภาพรวมของระบบการผลิตภายในนิเวศวัฒนธรรมท้องถิ่นต่างๆ ในประเทศไทย โดยเลือกนำเสนอตัวอย่างของระบบการผลิตภายใต้ระบบนิเวศวัฒนธรรมบางท้องถิ่น ตัวอย่างของระบบการผลิตเหล่านี้ไม่เพียงแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาท้องถิ่น ในการจัดการระบบการผลิตและทรัพยากรเท่านั้น หากยังแสดงถึงการปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของยุคสมัย ด้วยการปรับวัฒนธรรมการผลิตหรือภูมิปัญญาให้สอดคล้องกับความต้องการใหม่ๆ ตลอดจนการรับเอานวัตกรรมใหม่ๆ เข้ามาใช้ในการปรับปรุงยกระดับระบบการผลิตและวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมือง รวมถึงสภาพนิเวศทางธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา

การทำความเข้าใจระบบการผลิตของเกษตรกรในนิเวศวัฒนธรรมต่างๆ ต้องพิจารณาในลักษณะที่เป็นองค์รวม (ดังที่กล่าวมาข้างต้น) และต้องทำความเข้าใจถึงการเปลี่ยนแปลงและเคลื่อนไหวของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติท่ามกลางเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

ในบทนี้ จะนำเสนอตัวอย่างของระบบการผลิตผ่านมุมมองทางนิเวศวัฒนธรรมใน 3 รูปแบบด้วยกัน คือ นิเวศวัฒนธรรมไร่หมุนเวียน นิเวศวัฒนธรรมข้าว และรูปแบบนิเวศวัฒนธรรมเกษตรเพื่อการค้า(เกษตรเคมี)

1) นิเวศวัฒนธรรมไร่หมุนเวียน

นักศึกษาหลายคนอาจสงสัยว่าระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียนจะมีรูปแบบเป็นเช่นไร แตกต่างจากระบบไร่เลื่อนลอย หรือ ไร่มันสำปะหลัง ไร่อ้อย หรือไร่ถั่ว ที่นักศึกษาเคยรับรู้ได้อย่างไร เนื้อหาในส่วนนี้จะให้ภาพผ่านคำบรรยายเกี่ยวกับระบบการผลิตภายใต้นิเวศวัฒนธรรมไร่หมุนเวียนให้ชัดเจนขึ้น และเมื่อนักศึกษาได้มีโอกาสขึ้นไปทางภาคเหนือ ในช่วงฤดูหนาวหากพบเห็นภาพแปลงไร่ข้าวบนภูเขาสูงที่บางส่วนยังปกคลุมด้วยผืนป่าเขียวขจี นั่นแหละคือภาพไร่หมุนเวียนของชุมชนบนพื้นที่สูง ที่ทำการเพาะปลูกเพื่อเลี้ยงชีพด้วยวิธีการนี้อย่างต่อเนื่องมานับร้อยปี

ไร่หมุนเวียนเป็นระบบวนเกษตรอีกแบบหนึ่งที่พบมากในพื้นที่ทางภาคเหนือตอนบนที่มีสภาพภูมิศาสตร์เต็มไปด้วยภูเขาสูง มีที่ราบลุ่มซึ่งเหมาะสมกับการเพาะปลูกอย่างจำกัด ด้วยสภาพภูมิประเทศแบบนี้ ทำให้กลุ่มชนที่อาศัยในพื้นที่เหล่านี้ คือ ชาวลัวะ และชาวกระเหรี่ยง ในเขตจังหวัดแม่ฮ่องสอน และทางใต้ของจังหวัดเชียงใหม่ และชาวขมุทางตอนเหนือของพะเยา เชียงรายและน่าน รวมทั้งคนเมืองหรือไทยวนบางส่วนทำการเพาะปลูกในรูปแบบนี้ (ยศ,อ้างแล้ว)

ตามสภาพภูมิประเทศ กลุ่มชนที่มีรูปแบบการเพาะปลูกแบบไร่หมุนเวียนส่วนใหญ่มักตั้งถิ่นฐานและบุกเบิกที่ทำกินอยู่ตามหุบเขาหรือที่ราบติดกับเชิงเขา ในพื้นที่ป่าเบญจพรรณอันเป็นต้นน้ำของลำห้วยขนาดเล็ก ซึ่งหล่อเลี้ยงระบบการผลิตแบบนาดำบนที่ราบแคบๆ ระหว่างหุบเขา การจัดการควบคุมน้ำและการรักษาป่าต้นน้ำจึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อระบบการผลิตของชุมชน ทำให้ชุมชนมีวัฒนธรรมของการดำรงวิถีชีวิตที่พึ่งพาและผูกพันกับป่าอย่างแนบแน่น มีการพัฒนาจารีตประเพณีความเชื่อเกี่ยวกับผีขุนน้ำ และอุดมการณ์อำนาจซึ่งเป็นพื้นฐานของความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าอย่างไม่อาจแยกออกจากกันได้โดยเด็ดขาด

อย่างไรก็ดี การตั้งถิ่นฐานอยู่บนดอยและตามเชิงเขาติดกับที่ราบ ทำให้ชุมชนเหล่านี้ประสบปัญหาการขาดแคลนที่นา หรือมีที่นาไม่เพียงพอต่อการปลูกข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือน ทำให้มีการพัฒนาระบบการผลิตแบบอื่นๆเข้ามาเสริม เช่น การทำสวนท้ายบ้าน หรือตามหัวไร่ปลายนาเพื่อปลูกผักและไม้ผลเป็นอาหาร และการทำไร่หมุนเวียนบนภูเขาใกล้ชุมชน ดังนั้น พื้นที่ป่าจึงเป็นพื้นที่สำหรับใช้ประโยชน์เพื่อผลิตข้าวในรูปแบบข้าวไร่ จึงเกิดระบบการจัดการป่าในรูปแบบของไร่หมุนเวียนในกลุ่มชนที่อาศัยอยู่บนพื้นที่สูง กลุ่มชาวลัวะ กระเหรี่ยง และขมุ เป็นต้น

รูปแบบทางนิเวศวัฒนธรรมของกลุ่มชนบนพื้นที่สูงที่จะนำมาอธิบายเป็นตัวอย่างในที่นี้ คือ การทำไร่หมุนเวียนของชาวกระเหรี่ยงที่ได้พัฒนาองค์ความรู้ในการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและวัฒนธรรมเป็นภูมิปัญญาในการจัดการวิถีการผลิตที่สอดคล้องกับการดำรงวิถีชีวิตภายใต้ระบบนิเวศและภูมิประเทศที่เป็นพื้นที่สูง

ลำดับแรกของการทำความเข้าใจระบบไร่หมุนเวียนของชาวกระเหรี่ยงจะต้องทำความเข้าใจแนวคิดในการจำแนกการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าของชาวกระเหรี่ยงก่อนเป็นอันดับแรก ชาวกระเหรี่ยงได้จำแนกพื้นที่ป่าตามการใช้ประโยชน์เป็น 6 ประเภท ดังนี้

ป่าต้นน้ำหรือป่าอนุรักษ์ เป็นผืนป่าธรรมชาติที่เป็นแหล่งกำเนิดของต้นน้ำลำธาร ป่าประเภทนี้เป็นพื้นที่หวงห้ามมิให้เข้าไปเก็บเห็ดป่า เก็บหน่อไม้ ตัดต้นไม้ หรือทำการสิ่งใดที่จะเป็นการรบกวนผืนน้ำ ซึ่งอาจจะก่อให้เกิดผลเสียและครอบครัวเกิดภัยพิบัติได้

ป่าใช้สอย เป็นพื้นที่ป่ารอบหมู่บ้าน ซึ่งส่วนใหญ่จะมีต้นพลวงหรือต้นตองตึงขึ้นอยู่มาก ป่าประเภทนี้จะเป็นพื้นที่สำหรับเก็บเห็ด เก็บหาอาหาร และเก็บตองตึงเพื่อมุงหลังคาที่อยู่อาศัย

ป่าช้า เป็นพื้นที่ใกล้หมู่บ้าน ใช้เป็นที่ฝังศพ ไม่มีการเข้าไปใช้ประโยชน์อื่น เนื่องจากเกรงว่าจะรบกวนวิญญาณคนตาย และอาจจะถูกทำวิญญาณทำร้ายได้

ป่าศักดิ์สิทธิ์หรือป่าสำหรับประกอบพิธีกรรมตามประเพณี เช่น การเลี้ยงผี ป่าบริเวณนี้เป็นสถานที่ต้องห้าม มิให้ใครเข้าไปใช้ประโยชน์

ป่าสะดือ เป็นป่ารอบหมู่บ้านที่มีไม้ใหญ่ขึ้น ตามธรรมเนียมของชาวกระเหรี่ยง จะเอาสายสะดือเด็กทารกใส่กระบอกลูกไม้ไปวางอยู่บนไม้ใหญ่ โดยเชื่อว่าขวัญของเด็กจะอยู่กับต้นไม้ ชีวิตเด็กจะได้เจริญเติบโตตั้งแต่ต้นไม้มัน จึงห้ามตัดต้นไม้สะดือ มิฉะนั้นเด็กเจ้าของขวัญอาจเจ็บป่วยหรือตายได้

ป่าทำกินหรือไร่หมุนเวียน มีอยู่ 2 รูปแบบ คือ รูปแบบแรก เป็นที่ทำกินร่วมกันของคนทั้งชุมชน พื้นที่ส่วนนี้จะมีการจัดสรรแบ่งปัน และให้ “สิทธิการใช้” (รายละเอียดดูในบทที่ 5) แก่ครัวเรือนใดครัวเรือนหนึ่งตามความจำเป็นและความเหมาะสม เช่น คนจนที่ไม่มีที่ดินทำกิน ส่วนป่าทำกินรูปแบบที่สอง เป็นการถือครองรายบุคคล เช่นเดียวกับที่นาและที่สวน ซึ่งถือเป็นกรรมสิทธิ์ของครอบครัว ที่จะสืบทอดกันไปในแต่ละตระกูล

ในส่วนของป่าทำกินหรือไร่หมุนเวียนยังมีการจำแนกพื้นที่ป่าสำหรับทำไร่หมุนเวียนออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

พื้นที่แบบแรกเป็นภูเขาสูง มีการจำแนกพื้นที่ออกเป็นส่วนๆ ตามระดับความสูง คือ พื้นที่บริเวณเชิงเขา เป็นดินลูกรังมีเนื้อกรวดและหินมาก หรือ พื้นที่ป่าแพะ พื้นที่ส่วนนี้ไม่เหมาะกับการปลูกพืช พื้นที่ส่วนที่สองเป็นพื้นที่สูงชันไปจากป่าแพะอีกระดับหนึ่ง มีลักษณะเป็นป่าเบญจพรรณหรือป่าเต็งรัง รวมทั้งป่าไผ่ ซึ่งถือเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมกับการทำไร่หมุนเวียน ส่วนป่าที่สูงชันไปจากนี้ เป็นป่าดงดิบที่มีพื้นที่ต่อกับป่าไผ่และที่เป็นป่าดิบเขาที่มีอากาศเย็นและมีความชื้นสูง เป็นพื้นที่ที่ไม่เหมาะกับการทำไร่หมุนเวียน

พื้นที่ป่าแบบที่สอง เป็นพื้นที่ม่อนดอยเชิงเขา มีความสูงไม่มากนัก ส่วนใหญ่เป็นป่าไผ่อยู่ติดกับที่ราบหรือที่นา พื้นที่แบบนี้ชาวกระเหรี่ยงนิยมใช้ทำไร่หมุนเวียนมากกว่าพื้นที่แบบแรก เพราะสามารถจัดการได้ง่าย ในด้านการจัดสรรพื้นที่และการทำแนวกันไฟก่อนเผาไร่

การทำไร่หมุนเวียนของชาวกระเหรี่ยงเป็นวิธีการเพาะปลูกแบบพินโค่นเผาในพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง มีการใช้พื้นที่เป็นระยะเวลาเพียงหนึ่งฤดูกาลเพาะปลูก หลังจากนั้นจึงย้ายไปทำการเพาะปลูกในที่ดินแปลงอื่นในปีถัดไป เพื่อให้ที่ดินแปลงเดิมได้ฟื้นตัวตามธรรมชาติ โดยปกติแล้วชาวกระเหรี่ยงหรือชาวลัวะมักมีไร่หมุนเวียนอย่างน้อย 7 แปลง ซึ่งในการเพาะปลูกหลังจากใช้ไร่แปลงที่ 1 ทำการเพาะปลูกในปีแรกไปแล้ว ก็จะปล่อยให้

แปลงนั้นได้ฟื้นตัวตามธรรมชาติเป็นเวลาก่อนอย่างน้อย 6 ปี ในระหว่างนั้นจะทำการตัดฟันและใช้ประโยชน์จากพื้นที่ไร่แปลงที่ 2, 3, 4, 5, 6, 7 ที่ละปีไปเรื่อยๆจนย้อนกลับมาสู่แปลงที่ 1 ใหม่ในอีก 6-7 ปีต่อมา

การตัดฟันไร่เพื่อเตรียมการเพาะปลูกจะทำในฤดูแล้ง หลังการตัดฟันไร่ ชาวกระเหรี่ยงจะใช้ไฟเผาทำลายเศษไม้ใบหญ้าและให้กลายเป็นสารอาหารสำหรับพืชบางชนิด การตัดฟันและเผาไร่เป็นงานที่หนักต้องใช้แรงงานมาก ทั้งในช่วงของการตัดฟัน การชักลากไม้ออกจากแปลง การทำแนวกันไฟ ไปจนถึงการควบคุมไฟไม่ให้ลุกลามไปยังผืนป่าที่อยู่ติดไร่ งานทั้งหมดนี้ต้องใช้แรงงานในครัวเรือน กลุ่มเครือญาติและเพื่อนบ้านเข้ามาช่วยกันอย่างเต็มที่กำลัง ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางการผลิตเชื่อมโยงกับระบบการจัดแรงงานของชุมชน

หลังการเผาไร่ ชาวกระเหรี่ยงจะหยอด พันธุ์ข้าวโพด เผือก มัน แล้วปล่อยให้เติบโตตามธรรมชาติ หลังจากเข้าสู่หน้าฝนแล้วชาวกระเหรี่ยงจะเอาพันธุ์ข้าวหลากหลายพันธุ์ลงปลูกในไร่ โดยการแทงหลุมแล้วหยอดเมล็ดข้าว ร่วมกับแตง ถั่ว งา และพืชผักอีกหลายสิบชนิด แล้วปล่อยให้พืชเหล่านี้เจริญเติบโตตามธรรมชาติ นอกจากนี้ไร่ข้าวยังปลูกดอกดาวเรือง และดอกหงอนไก่เอาไว้สำหรับทำพิธีกรรมด้วย

ชาวกระเหรี่ยงจะให้ความสำคัญกับการปลูกข้าวเป็นพิเศษ เพราะผลผลิตข้าวหมายถึงความมั่นคงในชีวิตของพวกเขา ทำให้มีการพัฒนาความเชื่อและพิธีกรรมที่สำคัญๆหลายอย่าง ตั้งแต่ขั้นตอน พิธีการปลูกแม่ข้าว 7 หลุม การเชิญขวัญข้าวจากฟ้า การแทงหลุมข้าว การหยอดเมล็ดข้าว การเลี้ยงผีไร่และผีไฟ การทำพิธีมัดมือเพื่อตีข้าว การส่งนกขวัญข้าวขึ้นสวรรค์ และการกินข้าวใหม่ เป็นต้น

ระบบการทำไร่หมุนเวียนเป็นระบบการผลิตที่เน้นการประสานภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมการผลิตกับการจัดการสภาพธรรมชาติแวดล้อมอย่างยั่งยืน ชาวกระเหรี่ยงมีความเชื่อว่า หากเก็บไร่ไว้ไม่ครบ 7 ปี แต่กลับทำการตัดฟันโค่นเผา ก็เปรียบเสมือนเด็กที่ “สายสะดือยังไม่ขาด” การทำไร่จะไม่ได้ผลดี ความเชื่อนี้เป็นส่วนหนึ่งของอำนาจทางศีลธรรมที่เป็นพื้นฐานของระบบการจัดการทรัพยากรที่เน้นการรักษาความสมดุลของระบบนิเวศอย่างยั่งยืน

ระบบการทำไร่หมุนเวียนมีความสัมพันธ์กับความหลากหลายทางชีวภาพที่ตอบสนองต่อความมั่นคงด้านอาหารของชุมชนบนพื้นที่สูง ในไร่ข้าวแปลงที่ชาวกระเหรี่ยงกำลังเก็บเกี่ยวผลผลิต จะพบพืชอาหารทั้งที่เกิดจากการเพาะปลูก และที่เกิดเองตามธรรมชาติ หลังจากเก็บเกี่ยวผลผลิตและทิ้งให้พื้นที่แห่งนี้เป็นไร่เก่า พืชพันธุ์ในไร่ก็ยังเจริญเติบโตต่อไป เป็นแหล่งอาหารที่ชาวกระเหรี่ยงมาเก็บกินได้ และพื้นที่นี้ มีสัตว์ป่าจำพวก นก กระต่าย และไก่ป่าเข้ามาหากิน ซึ่งสัตว์เหล่านี้เป็นแหล่งอาหารโปรตีนที่หาได้จากธรรมชาติ

ไร่เก่าที่ทิ้งไว้ 3-4 ปี จะเริ่มเป็นป่าเบญจพรรณเกิดใหม่ ต้นไม้ป่ามีขนาดสูงท่วมหัว มีความหลากหลายของพันธุ์พืช และเป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์ป่านานาชนิด ไร่ประเภทนี้จะมีผักป่าและพืชสมุนไพรเกิดขึ้น ให้ชาวบ้านเข้ามาเก็บไปใช้ประโยชน์ พอเข้าปีที่ 5 และ 6 พื้นที่ไร่เก่าจะเริ่มมีสภาพเป็นป่าที่ค่อนข้างสมบูรณ์ ที่สามารถเข้าไปหาไม้ใช้สอย เพื่อการสร้างและซ่อมแซมบ้าน และคอกสัตว์ได้ นอกจากนี้ พื้นที่ไร่เก่ายังเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของวัวที่ชาวกระเหรี่ยงเลี้ยงแบบปล่อยให้หากินตามธรรมชาติอีกด้วย

การใช้ประโยชน์ของพื้นที่ไร่หมุนเวียนอย่างรอบด้านทำให้ชาวกระเหรี่ยงแทบจะไม่มีเวลาว่างในการใช้ไม้จากพื้นที่ป่าแบบอื่นๆเลย ถือได้ว่าระบบการทำไร่หมุนเวียนนับเป็นรูปแบบการผลิตที่ทรงภูมิปัญญาของชาวกระเหรี่ยงที่คิดหาวิธีการเพาะปลูกพืชอาหารในสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศที่เป็นภูเขา มีพื้นที่ราบจำกัด ได้อย่างเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพธรรมชาติแวดล้อม

ระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียนเป็นระบบที่ให้ความสำคัญกับความมั่นคงทางการผลิต ด้วยการจัดการพื้นที่ธรรมชาติมีศักยภาพในการผลิตอย่างเหมาะสม โดยไม่ต้องพึ่งปัจจัยภายนอก และมีการใช้ความหลากหลายของสายพันธุ์พืชที่ได้รับการคัดเลือกเป็นอย่างดีจากองค์ความรู้ของท้องถิ่น ให้เหมาะสมกับสภาพดินในพื้นที่นั้น การอนุรักษ์ไร่หมุนเวียนเป็นการจัดการระบบการผลิตในป่าอย่างยั่งยืน ไร่หมุนเวียนเป็นระบบการผลิตที่ให้ทั้งแหล่งอาหาร ยา ที่อยู่อาศัย และเป็นแหล่งเก็บรักษาและพัฒนาสายพันธุ์พืชเขตร้อนอย่างหลากหลาย

อย่างไรก็ดี เมื่ออำนาจในการจัดการป่าไม้ขึ้นอยู่กับรัฐเพียงอย่างเดียว แนวคิดในการจัดการป่าไม้และการสร้างผลผลิตจากป่าไม้จึงถูกกำหนดและจัดการโดยรัฐอย่างสิ้นเชิง ชุมชนบนพื้นที่สูงที่ทำไร่หมุนเวียน จึงได้รับแรงกดดันให้เลิกระบบการผลิตแบบนี้ และรัฐพยายามเข้ามากำหนดรูปแบบการผลิตของคนกลุ่มนี้ โดยเน้นให้ปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อขาย บนพื้นที่แปลงเดี่ยวแบบเข้มข้น วิธีการเพาะปลูกแบบนี้นอกจากจะทำลายวัฒนธรรมในการผลิตของกลุ่มคนบนพื้นที่สูงแล้ว ระบบการผลิตแบบนี้ยังมีผลต่อความเสื่อมสภาพของสภาพธรรมชาติและระบบนิเวศอีกด้วย เพราะมีการใช้สารเคมีทางการเกษตร และไม่มีการอนุรักษ์หน้าดินและทำให้ดินเสื่อมสภาพรวมทั้งเป็นการทำลายพื้นที่ป่าอย่างถาวร โดยไม่ให้ผืนป่าได้มีโอกาสฟื้นตัว เหมือนกับการทำไร่หมุนเวียน และที่สำคัญพืชเหล่านี้ไม่ใช่พืชอาหารหรือพืชสมุนไพรของคนบนพื้นที่สูง การปลูกพืชเหล่านี้จึงเป็นการทำลายความมั่นคงทางอาหารและทำลายภูมิปัญญาในการจัดการอาหารและยาของคนกลุ่มนี้ด้วย

แต่ชุมชนบนพื้นที่สูงที่มีการผลิตแบบไร่หมุนเวียนก็ได้พยายามแสดงให้เห็นถึงคุณค่าของระบบการผลิตของพวกเขาเป็นระบบการผลิตที่เหมาะสมกับสภาพนิเวศที่พวกเขาอาศัยอยู่และสอดคล้องกับวัฒนธรรมของสังคมการเกษตรบนพื้นที่สูง โดยการแสดงให้เห็นว่าแท้จริงแล้วระบบการทำไร่หมุนเวียนคือระบบการเกษตรอนุรักษ์ที่มีการใช้ประโยชน์ทรัพยากรบนพื้นที่สูงอย่างยั่งยืน โดยคนและธรรมชาติอยู่ร่วมกันได้ ด้วยการสนับสนุนของนักพัฒนาเอกชน และนักวิชาการกลุ่มหนึ่ง ที่พยายามสื่อสารข้อมูล องค์ความรู้ ภูมิปัญญาของการทำไร่หมุนเวียนแก่สังคม เพื่อให้ระบบการเกษตรแบบนี้เป็นที่ยอมรับของสังคมและรัฐไทยในที่สุด

2) นิเวศวัฒนธรรมข้าว

ประเทศไทยมีภูมิประเทศและภูมิอากาศเหมาะสมต่อการปลูกข้าว ซึ่งเป็นพืชอาหารหลักของคนไทย ทำให้ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศเป็นผู้ปลูกข้าวหรือชาวนา คนไทยรู้จักการทำนามานาน้อยกว่า 1,000 ปี และยังคงสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน แม้ว่าวิถีการผลิตจะปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจ การเมืองหรือเนื่องจากปัจจัยทางธรรมชาติ

ก่อนที่ระบบการทำนามุ่งไปสู่การผลิตเพื่อการค้าดังในปัจจุบัน เดิมชาวนาทำการเพาะปลูกเพื่อให้ได้ผลผลิตสำหรับการบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ความอุดมสมบูรณ์ของผลผลิตขึ้นกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ

ชาติ และสภาพของระบบนิเวศที่เอื้ออำนวย ชวนาจึงต้องพัฒนาองค์ความรู้และภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบการผลิตให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตและให้เหมาะสมกับสภาพธรรมชาติ

การปลูกข้าวมีแบบแผนการผลิต มีประเพณีพิธีกรรมในการทำนาแตกต่างกันไปตามภูมิภาคที่ต่างกันของประเทศ การปลูกข้าวหรือที่เรียกว่าการทำนา เป็นระบบการเพาะปลูกในเขตพื้นที่ราบของประเทศทั้งในส่วนที่เป็นที่ราบลุ่มภาคกลาง ที่ราบสูงในภาคอีสาน ที่ราบระหว่างภูเขาในภาคเหนือ หรือ ภาคใต้ การทำนามีความสัมพันธ์กับความอุดมสมบูรณ์ของน้ำ ดิน ภูมิอากาศและภูมิประเทศที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ ทำให้แต่ละท้องถิ่นมีการพัฒนาสายพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับแหล่งเพาะปลูกนั้น เช่นในที่ราบลุ่มภาคกลางพันธุ์ข้าวที่ปลูกจะเป็นพันธุ์ข้าวที่สามารถขึ้นได้ดีในสภาพน้ำท่วมสูง แต่ในภาคอีสานพันธุ์ข้าวที่ปลูกสามารถเจริญเติบโตได้ดีแม้จะมีน้ำน้อยกว่า

โดยทั่วไป การทำนาเพื่อผลิตข้าวนั้นมีขั้นตอนดำเนินงานหลายขั้นตอนตั้งแต่ก่อนการเพาะปลูกข้าว จะต้องมีการเตรียมปรับดินในนา ถ้าเป็นการปลูกข้าวนาดำต้องมีการทำแปลงตกกล้า ก่อนเริ่มทำแปลงตกกล้าหรือหว่านต้องมีการไถตะ ไถแปร หรือบางที่มีไถคราดด้วย เมื่อเริ่มหว่านหรือถอนกล้าไปปักดำแล้ว ต้องรอจนข้าวเติบโตจนเก็บเกี่ยวได้ จึงเริ่มเกี่ยวข้าว เมื่อได้ข้าวแล้วต้องขนไปลานนวดข้าว มีการนวดข้าว จากนั้นขนข้าวขึ้นยุ้ง หรือมีพ่อค้ามาซื้อถึงที่ จากกระบวนการผลิตดังกล่าวที่มีขั้นตอนการผลิตซับซ้อน และต้องพึ่งพิงพารธรรมชาติสูง ทั้งในส่วนของปริมาณน้ำฝนที่ต้องพอเหมาะกับการปลูกข้าว ไม่มากหรือน้อยเกินไป ทั้งในส่วนของโรคระบาดและแมลงศัตรูพืชที่จะทำความเสียหายแก่ผลผลิต สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่ชวนาไม่สามารถกำหนดหรือควบคุมได้

เมื่อการทำนาปลูกข้าวเป็นเรื่องของความไม่แน่นอน ชวนาจึงต้องยึดอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรืออำนาจเหนือธรรมชาติเข้ามาช่วยในการทำนา จึงทำให้เกิดความเชื่อเรื่องแม่โพสพ แม่คงคา ศาลพระภูมิ เกิดประเพณีต่างๆ เช่น พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ แห่นางแมว พิธีขอฝน ทำขวัญข้าว ทำขวัญวัวควาย ทำบุญลาน พิธีปิดและเปิดยุ้งข้าว เป็นต้น นอกจากนั้นยังเกิดคติชาวบ้านประเภทต่างๆ เช่น นิทานพื้นบ้าน สุภาษิต คำคม เทพนิยายที่เกี่ยวข้องข้าว รวมทั้งชวนาจะมีโลกทัศน์หรือทัศนะในการมองโลกเป็นแบบหนึ่ง และมีความนิยมที่เฉพาะตัว สิ่งเหล่านี้รวมเรียกว่าวัฒนธรรมข้าวที่ถูกหล่อหลอมขึ้นมาภายใต้ระบบนิเวศการผลิตนั่นเอง

ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศกับวิถีการผลิตได้สะท้อนออกมาเป็นวัฒนธรรมข้าวในแต่ละท้องถิ่น โดยมีรูปแบบการผลิตที่มีลักษณะเฉพาะภายใต้ระบบนิเวศวัฒนธรรมชวนา ดังนี้ (งามพิศ, 2545)

(1) การผลิตข้าวเพื่อยังชีพและทำเฉพาะนาปี

วัฒนธรรมข้าวเป็นระบบที่เรียกว่าระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ คือ การผลิตข้าวเพื่อไว้บริโภคในครัวเรือนให้พอเพียงตลอดปี ชุมชนมีการผลิตทางเกษตรกรรมและหัตถกรรมไปพร้อมๆ กัน เพื่อการบริโภคและการแลกเปลี่ยนภายในชุมชนหรือระหว่างชุมชน ผลผลิตบางส่วนจะถูกแบ่งปันไปเพื่อการทำบุญในพระพุทธศาสนา เช่น การทำบุญกองข้าว การทอดผ้าป่า หรือ กฐินข้าว เป็นต้น

ระบบการผลิตภายใต้วัฒนธรรมข้าวเป็นระบบการผลิตที่ประสานองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับระบบนิเวศและสภาพดินฟ้าอากาศ วัฒนธรรมการผลิตจึงมีความเกี่ยวข้องกับฤดูกาลในรอบปี การทำนาในระบบวัฒนธรรมก็เกี่ยวข้องกับรอบฤดูกาลที่มีอิทธิพลต่อการเพาะปลูก การทำนาที่ต้องพึ่งพาสภาพดินฟ้าอากาศที่เอื้ออำนวย ทำให้ชาวนาสามารถทำนาได้เพียงปีละครั้ง หรือ ทำนาปี โดยมีแหล่งน้ำที่สำคัญคือ น้ำฝน รูปแบบการทำนาภายใต้วัฒนธรรมข้าวที่สำคัญ คือ การทำนาดำ เพราะให้ผลผลิตต่อไร่สูง และไม่ต้องใช้พื้นที่เพาะปลูกหรือ แรงงานในการผลิตมาก อาศัยเพียงแรงงานในครัวเรือนหรือในกลุ่มเครือญาติก็สามารถเพาะปลูกได้

ในระบบนิเวศของท้องนา นอกจากชาวนาจะจัดการระบบการเพาะปลูกเพื่อผลิตข้าวแล้ว ในท้องนายังมีผลผลิตอื่นที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ และชาวนาสามารถเก็บเกี่ยวไปใช้ประโยชน์ได้ ได้แก่ สัตว์น้ำ จำพวกปลา กุ้ง หอย กบ เขียด แมลงที่กินได้ นก หนู และอื่นๆ พืชผักพื้นบ้าน เช่น ผักแว่น ผักบุ้ง ผักโขม กระถิน ผักแขยง ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีไม้ผลที่ขึ้นในนา เช่น ต้นตาล มะม่วง มะขาม พุทรา ฯลฯ ตามธรรมชาติ สิ่งที่เกิดขึ้นในท้องนาเหล่านี้ถือเป็นผลผลิตที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ คนอื่นๆในชุมชนสามารถเก็บไปเพื่อบริโภคได้ แต่ผู้อื่นที่เข้ามาเก็บเอาผลผลิตก็ต้องเก็บเอาในขอบเขตที่เจ้าของนาอนุญาต ถือเป็นการแบ่งปันทรัพยากรธรรมชาติแก่กันและกันฉันท์พี่น้อง

(2) พิธีกรรมในทุกขั้นตอนของการปลูกข้าว

การทำนาที่พึงพิงธรรมชาติหรือน้ำฝนเป็นหลัก ทำให้เกิดความไม่แน่นอนเนื่องจากไม่สามารถควบคุมธรรมชาติได้ ทำให้เกิดความเชื่อในสิ่งที่เหนือธรรมชาติหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ขึ้นมา ชาวนามีความเชื่อในอำนาจของเทพและผีต่อไปนี้คือ แม่โพสพ แม่พระคงคา พระวรุณ แม่พระธรณีและผีเจ้านา เป็นต้น โดยการแสดงความเคารพผ่านพิธีกรรมต่างๆ ดังนั้นการปลูกข้าวเพื่อให้เพียงพอต่อการบริโภคตลอดปีเป็นเรื่องสำคัญมากต่อชาวนาและครอบครัว หลักประกันอย่างหนึ่งที่จะทำให้ความเชื่อมั่นในการเพาะปลูกให้ได้ผลผลิตเพียงพอต่อการบริโภค คือการประกอบพิธีกรรมบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพื่อให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นช่วยดูแลข้าวให้อุดมสมบูรณ์ และช่วยป้องกันต้นข้าวจากการทำลายของแมลง หนู ปู นก และโรคพืชอีกหลายชนิด ตัวอย่างพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการทำนา มีดังต่อไปนี้

▪ พิธีกรรมเพื่อบวงสรวงอันวอนเสี่ยงทาย เช่น

- **พิธีบุญกลางบ้าน บุญหน้าบ้าน บุญหลังบ้าน** ในราวเดือนเมษายน-มิถุนายน ก่อนลงมือปรับดินเพื่อทำนา ชาวนาในท้องถิ่นต่างๆ หลายแห่งจะจัดทำงานบุญกลางบ้าน โดยทุกคนในหมู่บ้านร่วมกันจัดทำอาหารคาวหวานถวายพระสงฆ์ ตรงบริเวณที่เป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน ชาวนาเชื่อว่าเมื่อทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้พระภูมิเจ้าที่แล้ว จะได้ทำมาหากินคล่องขึ้น นอกจากนี้การทำบุญกลางบ้านยังเป็นประเพณีที่ช่วยให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ของคนในชุมชน ก่อนที่จะต้องเจองานหนักในช่วงของการลงมือเพาะปลูก

- **ประเพณีเกี่ยวกับการขอฝน** การทำนาขึ้นอยู่กับธรรมชาติ คือ ปริมาณน้ำฝน สิ่งที่ชาวนาต้องการมากที่สุดในช่วงทำนา คือ น้ำฝน ดังนั้นเมื่อได้เวลาไถดำแล้ว แต่ปรากฏว่าฝนฟ้าไม่ยอมตก ชาวนาในภูมิภาคต่างๆ จะมีประเพณีขอฝน ซึ่งแตกต่างกันไปบ้างในท้องถิ่นต่างๆ ในภาคกลางจะมีการแห่หางแมวเพื่อ

ขอฝน ในภาคอีสานมีพิธีขอฝนหลายอย่างเช่น พิธีเต้าแม่นางดั่ง พิธีโยนครกโยนสาก พิธีแห่ข้าวพันก้อน การเทศน์พญาคันคา การสวดคาถาปลาคอง การบ้านางธรรณี และบุญบั้งไฟ ส่วนภาคเหนือจะมีพิธีแห่พระเจ้าฝนแสนห่า เป็นต้น

▪ **พิธีกรรมเพื่อการเพาะปลูก เช่น พิธีแรกนา** การทำนาจะเริ่มตั้งแต่วันที่ 2 ค่ำ เดือน 6 เพราะตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ชาวนาจะเตรียมเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ในการทำนาไว้ให้พร้อม และรอฤกษ์งามยามดีเพื่อทำพิธีแรกนาหรือแรกไถ พิธีแรกนาของชาวนาในภาคต่างๆ มีจุดประสงค์เพื่อบูชาผี เทวดาที่เกี่ยวข้องกับการทำนา คือ พระภูมิเจ้าที่ แม่โพสพ แม่พระธรณีและผีนา ผีไร่ (ตาแฮกของอีสาน) เพื่อขอให้ช่วยดูแล ต้นข้าวให้เจริญงอกงามปราศจากโรคศัตรูพืชและสัตว์ทุกชนิดและขอให้ได้ผลผลิตมากมาย

▪ **พิธีกรรมเพื่อการบำรุงรักษา** เมื่อข้าวออกรวงแก่ใกล้จะเก็บเกี่ยวได้แล้ว ชาวนาจะต้องระมัดระวังสัตว์หลายประเภทที่เป็นศัตรูข้าว เช่น นกกระจาปที่พากันมากินข้าวเป็นฝูงๆ หรือ ปูที่จะทำอันตรายต้นข้าว นอกนั้นมีสัตว์อื่นๆ อีก เช่น หนูพุก และเต่านา ดังนั้นในตอนนี้นักชาวนาจะทำหุ่นไล่กา หรือ ทำที่ปักสำหรับไล่คน หรือทำเป็นกังหันให้ลมพัดหมุนมีเสียงดัง หรือทำอย่างอื่นเพื่อคอยดูแลต้นข้าว นอกจากนี้มีพิธีไล่หนู นกเพี้ย แมลง ปู หนอน และศัตรูข้าวอื่นๆ เพื่อคุ้มครองข้าวให้ได้ผลผลิตสมบูรณ์

▪ **พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยว** เมื่อข้าวแก่พอที่จะเก็บเกี่ยวได้ ชาวนาจะทรมานพิธีกรรมในการเก็บเกี่ยวผลผลิตหลายอย่าง ตั้งแต่ พิธีรวบข้าว ซึ่งจะทำการก่อนที่จะลงมือเกี่ยวข้าว โดยจะมีเครื่องบูชาเพื่อทำขวัญข้าว เมื่อถึงตอนเกี่ยวข้าวอาจมีการลงแขกกัน ซึ่งช่วงนี้จะเป็นเวลาที่คนในชุมชนได้ช่วยเหลือกันด้านแรงงานและหนุ่มสาวจะมีโอกาสเกี่ยวพาราศีกัน

▪ **พิธีเชิญขวัญข้าวสู่ลาน** พิธีนี้ อาจเรียกว่าพิธีเชิญขวัญแม่โพสพหรือพิธีทำขวัญข้าวขวัญลานก็ได้ พิธีเป็นพิธีเชิญแม่โพสพจากท้องนาเข้าสู่ลานนวดข้าว และเพื่อเป็นการขอโทษแม่โพสพที่ต้องทำรุนแรงกับข้าวที่จะนวด

▪ **พิธีทำบุญลานหรือทำขวัญยุง** พิธีทำบุญลาน หรือ พิธีเชิญขวัญข้าวเป็นพิธีที่ทำก่อนขนข้าวขึ้นยุ้ง โดยมีการทำพิธีทางศาสนา นิมนต์พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ ก่อนที่จะขนข้าวขึ้นยุ้ง การขนข้าวขึ้นยุ้งต้องขนข้าวแม่โพสพและข้าวที่จะเก็บไว้เป็นข้าวปลูกทำพันธุ์ก่อนข้าวอื่นๆ สำหรับข้าวที่เก็บไว้ปลูกทำพันธุ์จะเก็บใส่ภาชนะแล้วตั้งไว้ส่วนใดส่วนหนึ่งของยุ้ง และทำพิธีไหว้แม่โพสพให้อยู่ประจำคอยพิทักษ์รักษาข้าวที่จะทำพันธุ์ให้ปราศจากสิ่งรบกวนใดๆ

ประเพณีและพิธีกรรมที่เป็นวัฒนธรรมข้าวที่กล่าวมาข้างต้นเป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งของวัฒนธรรมข้าวในสังคมการเกษตรไทย ยังมีรายละเอียดปลีกย่อยของพิธีกรรมในการทำนาอีกหลายส่วน ซึ่งมีรูปแบบแตกต่างกันไปตามแต่ละท้องถิ่น ที่มีสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และระบบนิเวศที่แตกต่างกัน เช่น ชาวนาอีสานจะมีพิธีกรรมในการขอฝนหลากหลายรูปแบบมากกว่าชาวนาในภาคกลาง เป็นต้น

(3) **การใช้ปัจจัยการผลิตในท้องถิ่น** ในการเพาะปลูกชาวนาจะพึ่งพาปัจจัยการผลิตที่หาได้จากท้องถิ่น หรือที่จัดการได้เองในไร่นา เป็นหลัก ปัจจัยการผลิตเหล่านี้ ได้แก่

▪ **การใช้ปุ๋ยธรรมชาติ** การเพาะปลูกข้าวต้องใช้ปุ๋ยเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของดินและผลผลิต ลักษณะเด่นของการทำนาในระบบนิเวศวัฒนธรรมข้าว คือ การใช้ปุ๋ยที่ได้จากธรรมชาติ คือ ปุ๋ยคอกที่ได้จากมูลวัว ควาย และปุ๋ยธรรมชาติที่ได้ตะกอนดินที่ถูกน้ำหลากพัดพามาในฤดูฝน

▪ **การใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมือง และปลูกทั้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียว** การปลูกข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือนนั้น ชาวนาจะใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองทั้งสิ้น อาทิ ข้าวขาวตาแห้ง พระยาหนอง ข้าวคดขาว ข้าวขาวสุพรรณ ข้าวเหนียวดำใน ข้าวเหนียวหอมละออ ข้าวเหนียวตองอ่อน เป็นต้น พันธุ์ข้าวเหล่านี้ เป็นพันธุ์ที่ให้ผลผลิตดีและเหมาะสมกับภูมิประเทศ และภูมิอากาศท้องถิ่น และยังทนทานต่อโรคและแมลงศัตรูพืชด้วย

ข้าวที่ชาวนาปลูกในวัฒนธรรมการผลิตมีทั้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียว ในภาคกลาง ข้าวเจ้าเป็นอาหารหลักประจำวัน ข้าวเหนียวใช้ทำขนมในเทศกาลงานบุญต่างๆ ชาวนาจึงปลูกทั้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียวไปพร้อมๆ กัน โดยปลูกข้าวเจ้ามากกว่าข้าวเหนียว แต่ในภาคอีสาน ชาวนาปลูกข้าวเหนียวเป็นอาหารหลักประจำวัน

▪ **การใช้แรงงานคนและแรงงานสัตว์เป็นหลัก** ระบบแรงงานที่สำคัญในระบบวัฒนธรรมข้าว คือ การใช้แรงงานคนและแรงงานสัตว์ แรงงานคนได้จากสมาชิกในครัวเรือน กลุ่มเครือญาติ และสมาชิกในชุมชน โดยการจัดสรรแรงงานด้วยระบบการลงแขก หรือเอามื้อเอววันกัน ในขั้นตอนของการดำนา เก็บเกี่ยว นวดข้าว และช่วงขนข้าวขึ้นยุ้ง ซึ่งจะวนเวียนช่วยกันไปจนกว่าจะเสร็จ แรงงานสัตว์ได้แก่สัตว์เลี้ยงในครัวเรือน คือ วัว ควาย แต่สัตว์ที่นิยมใช้ในการทำนามากที่สุด คือ ควาย ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการไถ คราด เตรียมดิน สำหรับการเพาะปลูก ความสัมพันธ์ของชาวนากับควายยังสะท้อนผ่านพิธีกรรมที่ชาวนาแสดงความขอบคุณควายเมื่อเสร็จการทำนาในแต่ละรอบ เช่น การทำขวัญควาย

▪ **การมียุ้งสำหรับเก็บข้าว** ในวัฒนธรรมการผลิตข้าวของชาวนา เมื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตแล้ว ชาวนาจะเก็บข้าวที่ไว้สำหรับทำพันธุ์ และสำหรับบริโภคตลอดปีไว้ในยุ้งฉาง ซึ่งชาวนาแต่ละครัวเรือนจะยุ้งฉางเป็นของตนเอง

▪ **ชาวนาส่วนมากมีฐานะและวิถีชีวิตคล้ายๆ กัน** ในสังคมชาวนา ชาวนาทุกคนจะมีฐานะใกล้เคียงกันและมีวิถีชีวิตคล้ายๆ กัน คือ มีอาชีพหลักเหมือนกันคือการทำนา ยึดมั่นในพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัด วัดคือ ศูนย์กลางชุมชน สถาบันครอบครัว ชุมชน และศาสนามีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด วัดเป็นสถานที่พบปะกันของผู้คนในชุมชนหรือคนนอกชุมชน ในโอกาสที่มีงานบุญเทศกาลต่างๆ

ภาพระบบนิเวศวัฒนธรรมข้าวที่กล่าวมาข้างต้นเป็นเพียงภาพตัวอย่างที่อยากให้นักศึกษาได้เห็นและเข้าใจ อย่างไรก็ตาม วัฒนธรรมชาวนาภายใต้ระบบนิเวศท้องถิ่นยังมีความซับซ้อนกว่าเนื้อหาในส่วนนี้อีกมาก วัฒนธรรมชาวนาหลายส่วนก็หายไปจากสังคมชาวนาแล้ว หรือบางส่วนยังคงอยู่แต่ได้มีการปรับเปลี่ยนไปตามสภาพเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และสิ่งแวดล้อมที่แปรเปลี่ยนไปอย่างไม่หยุดนิ่ง เช่น ชาวนาในภาคกลางส่วนใหญ่ได้เลิกพิธีแรกนาไปแล้ว เนื่องจากใช้รถไถนาขนาดใหญ่ไถนาและปลูกข้าวปีละ 2-3 ครั้ง โดยไม่ขึ้นกับฤดูกาลหรือฤกษ์ยาม ในขณะที่ชาวนาในภาคอีสานบางส่วนยังทำพิธีการแรกนาเมื่อเริ่มต้นทำนา แม้ว่าจะใช้รถไถนาก็ตาม หากนักศึกษาสนใจควรหาหนังสือ หรืองานวิจัยที่เกี่ยวข้องอ่านเพิ่มเติม เพื่อให้เข้าใจวัฒนธรรมชาวนาที่เป็นรากฐานของสังคมไทยให้ลึกซึ้งกว่านี้ อาทิ งานวิจัยเรื่อง *วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทยการคงอยู่และการ*

เปลี่ยนแปลง เป็นต้น (รายละเอียดดูในเอกสารอ้างอิง) และนักศึกษาควรตระหนักด้วยว่าสภาพความเป็นจริงในสังคมมีการเปลี่ยนแปลงอย่างไม่หยุดนิ่ง นักศึกษาไม่ควรยึดติดว่าภาพชาวนาในบทนี้หรือแม้แต่ในงานวิชาการอื่นๆ จะเป็นภาพตัวแทนของชาวนาทั่วประเทศ นักศึกษาควรเปิดใจและเปิดการรับรู้ที่จะเรียนรู้และเข้าใจถึงวิถีชีวิตชาวนาในสภาพสังคมนอกห้องเรียนในพื้นที่จริงด้วย สิ่งนี้จะช่วยให้นักศึกษาวิเคราะห์และเข้าใจเงื่อนไขความเป็นอยู่ ความเป็นไปของชาวนาได้อย่างลึกซึ้งมากขึ้น

3) นิเวศวัฒนธรรมเกษตรเพื่อการค้า (เกษตรเคมี)

จากเนื้อหาในส่วนที่ผ่านมา นักศึกษาได้เห็นภาพชาวนาในระบบนิเวศวัฒนธรรมข้าวแล้ว ในส่วนนี้จะเห็นภาพของระบบนิเวศวัฒนธรรมการเกษตรเพื่อการค้า เพื่อจะแสดงให้เห็นว่าเมื่อชาวนาได้ปรับระบบการผลิตเข้าไปสู่การผลิตเพื่อการค้าแล้วชาวนามีการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศกับวัฒนธรรมอย่างไร

ตัวอย่างของนิเวศวัฒนธรรมเกษตรเพื่อการค้าหรือเกษตรเคมีในที่นี้จะยกตัวอย่างการทำนาเพื่อการค้าเพื่อให้เห็นภาพเปรียบเทียบกับระบบนิเวศวัฒนธรรมข้าวซึ่งเป็นการทำนาแบบยังชีพ ซึ่งจะให้นักศึกษาเข้าใจได้ชัดเจนว่าระบบเกษตรเพื่อการค้ามีลักษณะวัฒนธรรมการผลิตภายใต้ระบบนิเวศเกษตรและสังคมอย่างไร

เมื่อชาวนาพัฒนาระบบการทำนาโดยมีจุดประสงค์เพื่อการค้าเป็นสำคัญ ชาวนาได้ปรับเปลี่ยนสภาพแวดล้อมธรรมชาติและระบบนิเวศในไร่นาให้เหมาะสมกับการผลิตเพื่อให้ได้ผลผลิตสูงสุด โดยใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาจัดการการเพาะปลูก ชาวนาลงทุนซื้อ รถไถนา ปุ๋ยเคมี และสารเคมีกำจัดศัตรูพืช มาใช้ในการเพาะปลูก และรัฐได้สนับสนุนระบบชลประทาน ให้ขยายมายังไร่นาทำให้ชาวนาสามารถทำนาได้ปีละ 2-3 ครั้ง เกิดการผลิตที่เรียกว่า นาปรัง ที่สามารถปลูกข้าวได้โดยไม่ต้องรอน้ำฝนตามฤดูกาล

ภายใต้ระบบการเกษตรเพื่อการค้า ชาวนาได้เปลี่ยนมุมมองต่อคุณค่าของข้าว ที่ดิน และแม่น้ำ ต่างออกไปจากเดิม คุณค่าของข้าวมิใช่แม่โพสพที่เลี้ยงชีวิตชาวนาให้อิ่มท้อง แต่กลายเป็นสินค้าที่มีมูลค่าสำหรับขายแลกกับเงินสด ที่ดินและแม่น้ำก็มีใช้แม่ธรณีและแม่คงคาต่อไป แต่กลายเป็นปัจจัยการผลิตที่จะทำให้ได้ผลตอบแทนสูงสุด ชาวนาลดการพึ่งพิงทางจิตใจต่อระบบคุณค่าที่มีต่อธรรมชาติลง และหันมาใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร เช่น ปุ๋ยเคมี และสารเคมีทางการเกษตรเพื่อสร้างมั่นใจว่าจะได้ผลผลิตเต็มที่ ระบบนิเวศในท้องนาที่เคยอุดมไปด้วยอาหารธรรมชาติ เช่น ปลา หอย กบ เขียด และผักพื้นบ้าน ถูกทำลายลงด้วยสารเคมีทางการเกษตรที่ชาวนาใช้เพื่อกำจัดศัตรูพืชหรือวัชพืช ทำให้ชาวนาต้องไปพึ่งพาอาหารกับระบบตลาด สิ่งเหล่านี้มีผลสืบเนื่องต่อวิถีชีวิตของสังคมชาวนาอย่างยากที่จะหลีกเลี่ยง

เนื้อหาต่อไปนี้จะอธิบายให้เห็นลักษณะของวัฒนธรรมการผลิตของชาวนาภายใต้ระบบการเกษตรเพื่อการค้า เพื่อให้เห็นสภาพการผลิตที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมและระบบนิเวศ ดังต่อไปนี้ (งามพิศ, อ้างแล้ว)

(1) เป็นระบบการผลิตข้าวเพื่อการค้า

จากนโยบายการส่งเสริมการเกษตรเพื่อการค้าของรัฐ ร่วมกับการผลักดันของพ่อค้าทำให้ชาวนาส่วนใหญ่ของประเทศเข้าสู่ระบบการผลิตข้าวเพื่อขายเป็นหลัก ชาวนาในภาคกลางส่วนใหญ่จะทำนาเพื่อขายผลผลิตแล้วนำเงินที่ได้ไปซื้อข้าวสารมาบริโภคในครัวเรือน ขณะที่ชาวนาในภาคอีสานหรือภาคเหนือจะนิยมปลูก

ข้าว 2 อย่าง ด้วย 2 วัตถุประสงค์ คือ ปลุกข้าวเจ้าเพื่อขายเป็นหลักและปลุกเหนียวเพื่อบริโภคในครัวเรือนและทำบุญตามประเพณี

เมื่อก้าวเข้าสู่ระบบการทำนาเพื่อการค้า สิ่งที่ชาวนาต้องเพิ่มเข้ามาในระบบการผลิต คือ ปัจจัยการผลิตจากภายนอก เช่น ปุ๋ยเคมี สารเคมี การจ้างแรงงาน หรือ การใช้เครื่องจักรในการผลิต สิ่งเหล่านี้ทำให้ชาวนาต้องใช้จ่ายเงินสดในการซื้อหาปัจจัยการผลิต หรือไม่ก็ต้องไปกู้ยืมหรือเชื่อกับนายทุน เมื่อเข้าสู่ระบบการค้า สิ่งที่ชาวนาไม่สามารถควบคุมได้ก็คือ ราคาข้าว ซึ่งมีความผันผวนไปตามระบบตลาดหรือบางครั้งเป็นไปตามที่พ่อค้ากำหนด ซึ่งโดยส่วนใหญ่ราคาข้าวที่ได้จะต่ำกว่าต้นทุนการผลิตเสมอ ทำให้ชาวนาส่วนใหญ่ประสบปัญหาขาดทุนเป็นหนี้สินนายทุน และชาวนาบางส่วนต้องเสียที่ดินทำกินอย่างถาวรและกลายเป็นแรงงานรับจ้างในที่สุด

เมื่อรายได้ที่ได้จากการทำนาแต่ละครั้งมีน้อย ชาวนาก็ยิ่งลงทุนทำนามากขึ้น ทั้งในด้านการเพิ่มปัจจัยการผลิตเช่นปุ๋ยเคมีและสารเคมีการเกษตร และเพิ่มรอบการทำนาในแต่ละปีมากขึ้นในพื้นที่ที่มีระบบชลประทานเอื้ออำนวย ทำให้ชาวนาไม่มีเวลาในการทำการผลิตอื่นๆ เช่น การทำหัตถกรรมพื้นบ้าน การหาอาหารธรรมชาติ นอกจากนี้จากใช้สารเคมีการเกษตรในท้องนายังทำให้อาหารธรรมชาติเช่น กุ้ง หอย ปู ปลา หรือผักพื้นบ้านสูญหายไป ในที่สุดเมื่อขายข้าวได้เงินสดมาแล้ว เงินก้อนนี้ก็จะถูกแบ่งไปใช้หนี้จากการลงทุน และใช้จ่ายอื่นๆ ในครัวเรือน เช่น ซื้อข้าว กับข้าว เสื้อผ้า รวมทั้งเป็นค่าค่าส่งลูกเรียนหนังสือ และอาจรวมถึงเป็นค่ารักษายามเจ็บป่วยด้วย ท้ายสุดแล้วสิ่งที่ได้จากการทำนาเพื่อขายก็คือหนี้สินนั่นเอง

(2) การใช้น้ำจากระบบชลประทาน

เมื่อรัฐได้มีการสร้างเขื่อน อ่างเก็บน้ำ และฝายทดน้ำ เพื่อเก็บกักน้ำไว้ใช้สำหรับระบบชลประทานเพื่อการเพาะปลูก ทำให้ชาวนาสามารถปลูกข้าวได้ตลอดปีโดยไม่ต้องพึ่งพาน้ำฝนตามฤดูกาลดังในอดีต ชาวนาปลูกข้าวได้ทั้งนาปีและนาปรัง คือทำนาได้อย่างน้อยปีละ 2 ครั้ง ทำให้ชาวนาได้ผลผลิตข้าวต่อปีมากขึ้น แต่ในขณะเดียวกันการใช้พื้นที่ทำการผลิตแบบเข้มข้นอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้ดินไม่มีโอกาสพักตัว และเสื่อมคุณภาพ

(3) การเช่าที่ดินเพื่อการปลูกข้าว

เมื่อชาวนาประสบปัญหาขาดทุนจากการเพาะปลูก และประสบภาวะหนี้สินอย่างต่อเนื่อง ในที่สุดก็ต้องสูญเสียที่ดินทำกินแก่นายทุน ชาวนาส่วนนี้ต้องกลายเป็นชาวนาไร้ที่ดิน และต้องเช่าที่นายทุนทำการเพาะปลูกข้าว หรือไม่ก็กลายเป็นแรงงานรับจ้างในไร่ นา สิ่งเหล่านี้ก่อตัวขึ้นในวัฒนธรรมการผลิตเพื่อการค้าอย่างชัดเจน โดยเฉพาะในภาคกลาง ชาวนาส่วนใหญ่จะเช่าที่ดินเพื่อทำการเพาะปลูก โดยจะเสียค่าเช่าในรูปของข้าวเปลือกหลังการเก็บเกี่ยว สิ่งเหล่านี้ทำให้สังคมชาวนาลดความผูกพันกับที่ดิน และแม่โพสพ และเป็นส่วนที่ทำให้ระบบคุณค่าวัฒนธรรมข้าวเสื่อมถอยลง

(4) การจ้างแรงงานในการเพาะปลูก

การทำนาเพื่อขายทำให้ชาวนาแต่ละครัวเรือนต่างทุ่มเทกับการเพาะปลูกของตน ทำให้ไม่มีเวลามาช่วยกันด้านแรงงานดังอดีต ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และสังคมทำให้แรงงานในครัวเรือนหรือในชุมชนส่วนหนึ่งได้มุ่งเข้าสู่ภาคการผลิตในเมืองหรือในภาคอุตสาหกรรม ทำให้ต้องมีการจ้างแรงงานเข้ามา

ช่วยในการผลิต ชาวนาบางครอบครัวต้องส่งสมาชิกในครัวเรือนไปทำงานรับจ้างในเมืองเพื่อให้ได้เงินสด สำหรับมาจ้างแรงงานในการทำนา แรงกดดันด้านแรงงานนี้ทำให้ชาวนาพัฒนารูปแบบการทำนาจากการทำนาดำไปสู่การทำนาหว่านน้ำตม ซึ่งใช้แรงงานในการผลิตน้อยกว่า แต่การทำนาหว่านน้ำตมให้ผลผลิตต่อไร่ต่ำกว่าการทำนาดำ

(5) การใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอก (เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ยเคมี และสารเคมีทางการเกษตร)

การเพิ่มผลผลิตจากการทำนาเพื่อการค้าทำได้โดย การใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวใหม่ที่ทำให้ผลผลิตต่อไร่สูง แต่ปัญหาของพันธุ์ข้าวใหม่คือมักจะไม่ทนทานต่อการทำลายจากแมลงศัตรูพืช ทำให้เกษตรกรต้องใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืช และพันธุ์ข้าวนี้จะให้ผลผลิตเต็มที่เมื่อมีการใส่ปุ๋ยเคมี ผลจากการเพาะปลูกแบบนี้ทำให้พื้นนาของเกษตรกรเสื่อมคุณภาพลง เนื่องจากปุ๋ยเคมีและสารเคมีทางการเกษตรเป็นตัวทำลายสิ่งมีชีวิตที่ประโยชน์ในดิน เช่น จุลินทรีย์ ไส้เดือน และสารเคมีเหล่านี้ยังทำลายระบบนิเวศในไร่นาให้เสียหาย ทั้งในส่วนของแมลงที่เป็นประโยชน์ เช่น ตัวห้ำ ตัวเบียน หรือสัตว์น้ำที่เป็นอาหารของชาวนา เช่น ปลา กุ้ง ปู เป็นต้น และเมื่อดินยังเสื่อมคุณภาพลง ชาวนาก็ยังต้องใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีมากยิ่งขึ้นเพื่อให้ได้ผลผลิตสูง ทำให้ต้องลงทุนมากขึ้นด้วย

(6) การพึ่งพาเครื่องจักร เทคโนโลยีสมัยใหม่และผู้เชี่ยวชาญด้านการเกษตร

เมื่อแรงงานในการทำนาได้ยากขึ้นและมีค่าจ้างสูง ประกอบกับต้องเร่งทำการผลิตให้ได้เร็วขึ้น ชาวนาได้ใช้เครื่องจักรทางการเกษตรเข้ามาช่วยในเกือบทุกขั้นตอนของการทำนา ไม่ว่าจะเป็น การไถ คราด ทำเทือก การเกี่ยวข้าว การนวดข้าวและการขนข้าวไปสู่ลานตาก หรือยุ้งฉาง เครื่องจักรเหล่านี้ทำให้ชาวนาทำงานได้เร็วขึ้นมาก ชาวนาสามารถเก็บเกี่ยวข้าว พร้อมนวด และขนออกจากที่นา แล้วไถ คราด ทำเทือก แล้วหว่านน้ำตมปลูกข้าวเสร็จได้ในวันเดียว แต่อย่างไรก็ดี ชาวนาส่วนใหญ่จะไม่ทุนในการซื้อเครื่องจักรเหล่านี้ได้ทั้งหมด พวกเขาต้องจ้างเครื่องจักรให้มาทำงานในที่นา นั่นก็หมายถึงการลงทุนที่ชาวนาต้องเพิ่มขึ้นด้วย

นอกจากนี้การใช้เครื่องจักรยังทำให้ชาวนาต้องเปลี่ยนแปลงธรรมชาติและระบบนิเวศให้เหมาะกับการทำนายิ่งขึ้น เช่น การปรับที่ดอนหรือที่ป่าให้เป็นที่ราบ การถมห้วยหนอง คลอง บึง เพื่อปรับเป็นพื้นที่เพาะปลูก สิ่งเหล่านี้ทำให้ระบบนิเวศเปลี่ยนไปและยังผลมาสู่การผลิตที่ต้องพึ่งพาวิทยาการสมัยใหม่มากกว่าเดิม

การทำนาแบบสมัยใหม่ทำให้ชาวนาสู้ภัยแล้งและความรู้และภูมิปัญญาในการทำที่เหมาะสมกับท้องถิ่น ชาวนาต้องพึ่งพาความรู้ในการเพาะปลูกจากเจ้าหน้าที่รัฐ เช่น เกษตรตำบล เกษตรอำเภอ หรือตัวแทนขายปุ๋ยเคมีหรือสารเคมีจากบริษัท วิทยาการสมัยใหม่มีผลกระทบต่อชีวิตชาวนามากขึ้นทุกที สารเคมีทางการเกษตรนอกจากจะส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศไร่นาแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อสุขภาพของชาวนาอีกด้วย เมื่อชาวนาไม่สามารถใช้ภูมิปัญญาในการทำนาได้อีกต่อไป ชาวนาจึงไม่สามารถควบคุมปัจจัยการผลิตต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเพาะปลูกข้าวได้เลย ส่งผลให้ชาวนาและสังคมชาวนายู่อานะขาดความเข้มแข็ง ขาดความภูมิใจในอาชีพของตนเอง ทำให้ไร้พลังที่จะรักษาความมั่นคงในการผลิตและในวิถีชีวิตได้ดังอดีต

(7) ประเพณีและพิธีกรรมในการทำนายน้อยลง

ความเชื่อของชาวนาที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง เช่น แม่โพสพ แม่ธรณี แม่คงคา และผีไร่เนา เป็นต้น ได้ลดน้อยลงเมื่อชาวนาทำการเพาะปลูกข้าวเพื่อการค้า ส่งผลให้ประเพณี พิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อเหล่านี้หายไปจากสังคมชาวนา แม้จะไม่หมดไปอย่างสิ้นเชิงแต่ก็คงเหลือในสังคมน้อยมาก ทั้งนี้เพราะ ชาวนาได้ลดการพึ่งพาธรรมชาติลง และหันมาใช้วิทยาการและเทคโนโลยีในการผลิตมากขึ้น ชาวนาใช้น้ำจากระบบชลประทานแทนน้ำฝนและ ใช้สารเคมีควบคุมศัตรูพืชในการเพาะปลูก นอกจากนี้การทำนาปีละ 2 ครั้ง ก็มิได้ลดการทำพิธีกรรมต่างๆ ลดลง เพราะชาวนาต้องเร่งทำการเพาะปลูกและฤกษ์ยามในการเพาะปลูกก็ไม่สอดคล้องกับรอบการผลิต นั่นคือวัฒนธรรมการผลิตของชาวนาได้ก้าวเข้าสู่วัฒนธรรมการผลิตเพื่อการค้าอย่างไม่หยุดนิ่ง

(8) สังคมชาวนามีความแตกต่างทางฐานะเศรษฐกิจมากขึ้น

เมื่อระบบเศรษฐกิจของสังคมชาวนาเป็นการผลิตข้าวเพื่อขายเป็นหลัก ชาวนาแต่ละรายทำการเพาะปลูกเพื่อขายอย่างเข้มข้น และมีผลได้จากการทำนาที่แตกต่างกัน ทำให้เกิดความแตกต่างทางฐานะในสังคมชาวนา ครอบครัวชาวนาบางส่วนที่ประสบปัญหาในการผลิตจะมีฐานะแย่ลง จนสูญเสียที่ดินทำกิน กลายเป็นชาวนาไร้ที่ดิน ต้องเช่านาทำการเพาะปลูก หรือไม่ก็เป็นแรงงานรับจ้าง และต้องกู้ยืมเงินจากนายทุน มาใช้ในการผลิต ทำให้เป็นหนี้สิน ชาวนากลุ่มนี้เป็นชาวนายากจนในสังคม แต่ชาวนาบางส่วนที่สามารถปรับตัวเข้าสู่ระบบการค้าได้ดี จะมีฐานะดีขึ้นเรื่อยๆ จนกลายเป็นชาวนารวย และชาวนาส่วนหนึ่งที่ยังพอประกอบตนเองให้อยู่ได้ในระบบการค้าโดยไม่ติดลบจากการผลิตมากนัก ชาวนากลุ่มนี้ถือเป็นชาวนาฐานะปานกลางในสังคม แต่หากประสบปัญหาในการผลิตเมื่อใดก็อาจจะกลายเป็นชาวนายากจนได้เช่นกัน นั่นก็คือ ในสังคมชาวนาหนึ่งๆ จะพบชาวนา 3 ระดับ คือ ชาวนารวยซึ่งจะมีอยู่จำนวนน้อย ชาวนาฐานะปานกลาง ซึ่งจะมีอยู่มาก และชาวนายากจนซึ่งจะมีมากที่สุด และมีแนวโน้มจะเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ในอนาคต

ความแตกต่างทางฐานะเช่นนี้ จะนำไปสู่การสร้างระบบอุปถัมภ์ในสังคม โดยชาวนารวยหรือพ่อค้า หรือนายทุนจะเป็นผู้ให้ความอุปถัมภ์แก่ชาวนาในลักษณะของการให้เงินกู้ยืมไปลงทุนในการเพาะปลูก และเพื่อใช้จ่ายในครัวเรือน ความสัมพันธ์แบบนี้ทำให้ชาวนาสำนึกในบุญคุณของผู้ให้อุปถัมภ์ และมีวิถีชีวิตอยู่ในวังวนของหนี้สินยากที่จะหลุดพ้นได้ เพราะเป็นไปได้อย่างมากที่ชาวนาจะมีกำไรจากการขายข้าว ได้เพียงพอกับการใช้จ่ายในครัวเรือนและเหลือพอที่จะไปใช้หนี้สินได้หมด

วิถีชีวิตชาวนาที่กล่าวมาข้างต้น เป็นเพียงภาพบางส่วนของชาวนาที่ทำการผลิตอยู่ในระบบเศรษฐกิจการค้า ซึ่งสะท้อนให้เห็นระบบนิเวศวัฒนธรรมการเกษตรเพื่อการค้าในเพียงบางส่วนนั้น วิถีชีวิตและวิธีการผลิตของชาวนาในระบบการเกษตรแบบนี้มีความซับซ้อนมากกว่านี้มาก และเป็นภาพใหญ่ของเกษตรกรไทยทั่วประเทศ นักศึกษาควรไปค้นคว้าหาข้อมูลเพิ่มเติมงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ซึ่งจะให้ข้อมูลที่ใกล้เคียงความเป็นจริงและร่วมสมัยมากที่สุด

ตารางที่ 3.1 การเปรียบเทียบลักษณะสำคัญของนิเวศวัฒนธรรมข้าวกับนิเวศวัฒนธรรมเกษตรเพื่อการค้า

นิเวศวัฒนธรรมข้าว	นิเวศวัฒนธรรมเกษตรเพื่อการค้า
- เป็นการปลูกข้าวเพื่อยังชีพ	- เป็นการเกษตรเพื่อการค้าหรือเพื่อขาย
- ใช้น้ำฝน	- ใช้น้ำจากระบบชลประทาน
- ทำแต่นาปี	- ทำทั้งนาปีและนาปรัง
- ปลูกข้าวแบบนาดำเป็นหลัก	- ปลูกข้าวนาดำและนาหว่านน้ำตม
- ใช้แรงงานคนและสัตว์เป็นหลัก	- จ้างแรงงานและใช้เครื่องจักรสมัยใหม่ในการผลิต
- มีพิธีกรรมเกือบทุกขั้นตอนของการปลูกข้าว	- มีพิธีกรรมน้อยลง
- ใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมือง	- ใช้พันธุ์ข้าวส่งเสริมจากราชการ
- ใช้ปุ๋ยธรรมชาติ	- ใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์และสารเคมีการเกษตร
- ปลูกทั้งข้าวเหนียวและข้าวเจ้า	- ปลูกแต่ข้าวเจ้า
- มียุ่งฉางไว้เก็บข้าว	- ไม่มียุ่งฉางเก็บข้าว
- ชาวนาส่วนมากจะมีฐานะและวิถีชีวิตคล้ายกัน	- ชาวนามีฐานะทางเศรษฐกิจต่างกัน
- ใช้ปัจจัยการผลิตและเงินทุนภายในครัวเรือน	- กู้เงินเพื่อการลงทุนในการผลิตข้าว
- การทำนาเป็นเรื่องที่ต้องช่วยกันในชุมชน	- การทำนาเป็นเรื่องของปัจเจก
- มีการค้าข้าวเฉพาะผลผลิตส่วนเกิน	- ควบคุมการค้าข้าวไม่ได้
- ใช้ภูมิปัญญาและประสบการณ์ที่มีอยู่	- ต้องพึ่งผู้เชี่ยวชาญทางด้านการเกษตร

ที่มา: ดัดแปลงจาก งามพิศ สัตย์สงวน (อ้างแล้ว)

3.5 สรุป

นิเวศวัฒนธรรมการเกษตรเป็นความสัมพันธ์ระหว่างวิถีการผลิตและวิถีชีวิตของเกษตรกรกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและระบบนิเวศ รูปแบบนิเวศวัฒนธรรมต่างๆ แตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ เกษตรกรในแต่ละพื้นที่จะมีรูปแบบการผลิตแตกต่างกันไป โดยสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและระบบนิเวศมีผลต่อการเกิดรูปแบบวัฒนธรรมในสังคม และวัฒนธรรมที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างไม่หยุดนิ่งก็มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมธรรมชาติและระบบนิเวศ นั่นคือ ทั้งระบบนิเวศและวัฒนธรรมต่างก็มีผลต่อกันและกัน จากความสัมพันธ์เช่นนี้ ส่งผลให้นิเวศวัฒนธรรมของสังคมหนึ่งๆ มีลักษณะไม่หยุดนิ่ง เปลี่ยนแปลงไปตามปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น เงื่อนไขทางธรรมชาติ ระบบเศรษฐกิจ การเมือง สังคม ตลอดจนวิทยาการและเทคโนโลยีสมัยใหม่ เป็นต้น

ตัวอย่างนิเวศวัฒนธรรมการเกษตรที่กล่าวมาในบทนี้ เป็นเพียงตัวอย่างเบื้องต้นให้นักศึกษาได้รับรู้ถึงระบบนิเวศวัฒนธรรมการเกษตรบางส่วนในประเทศไทยเท่านั้น ยังมีระบบนิเวศวัฒนธรรมการเกษตรอีกหลายอย่างในแต่ละท้องถิ่น เช่น นิเวศวัฒนธรรมชาวนา นิเวศวัฒนธรรมประมงพื้นบ้าน นิเวศวัฒนธรรมป่าชุมชน และนิเวศวัฒนธรรมชาวไร่ เป็นต้น สิ่งสำคัญที่นักศึกษาต้องทำความเข้าใจก็คือ ระบบนิเวศวัฒนธรรมมีลักษณะไม่หยุดนิ่ง มีการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นพลวัต ดังนั้น เมื่อนักศึกษาพิจารณาถึงระบบการผลิตของเกษตรกรต้องพิจารณาถึงปัจจัยต่างๆ ที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตของเกษตรกรด้วย อาทิ สภาพนิเวศธรรมชาติ เศรษฐกิจ สังคม และการเมือง เป็นต้น และต้องไม่พิจารณาโดยยึดติดกับรูปแบบที่รับรู้จากบทเรียนเท่านั้น แต่ต้องพร้อมที่จะเรียนรู้เพิ่มเติม ทั้งจากบทเรียนอื่นๆ ในพื้นที่จริงนอกห้องเรียนและจากเอกสารวิชาการ งานวิจัย หรืองานสารคดีเชิงวิชาการต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง สิ่งเหล่านี้จะช่วยให้นักศึกษาเข้าใจสภาพนิเวศวัฒนธรรมการเกษตรได้อย่างลึกซึ้ง อันจะเป็นประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจวิถีชีวิตและวิถีการผลิตของเกษตรกรไทยได้มากขึ้น ซึ่งจะทำให้เข้าใจถึงลักษณะเฉพาะและพื้นฐานสังคมการเกษตรไทย อันจะเป็นแนวทางพิจารณาถึงการพัฒนากการเกษตรที่เหมาะสมกับสภาพสังคมไทยต่อไป

ภาพที่ 3.3 วิถีของชาวนาใน
นิเวศวัฒนธรรมข้าว

ภาพที่ 3.4 วิถีของชาวนาใน
นิเวศวัฒนธรรมเกษตรเคมี

ภาพที่ 3.5 ไร่ข้าวในนิเวศวัฒนธรรมไร่หมุนเวียน

บทที่ 4

การตัดสินใจทางเศรษฐกิจของเกษตรกร

เดชรัตน์ สุขกำเนิด

“...หากเรา ไม่ว่าจะเป็ชาติ ชุมชน หรือปัจเจกชน ต้องพึ่งพาผู้อื่นมากเท่าใด การแสวงหาผลประโยชน์ของเราเองย่อมต้องรวมถึงความผาสุกของผู้อื่นมากขึ้นเท่านั้น...”

องค์ทะไลลามะแห่งทิเบต

อ้างโดยแซนเดอ ทิเดอมาน, 2543 ; 1

การตัดสินใจทางเศรษฐกิจของคนแต่ละคน รวมถึงเกษตรกร ถือว่าเป็นกระบวนการที่ซับซ้อนมาก เพราะนอกเหนือไปจากการถูกกำหนดจากกรอบทางนิเวศและวัฒนธรรมแล้ว การตัดสินใจของเกษตรกรยังมีความเกี่ยวพันพฤติกรรมของมนุษย์ในหลายลักษณะ ทั้งสัญชาตญาณ การยึดถือตามธรรมเนียมปฏิบัติ การใช้เหตุผลคิดคำนวณ การใช้คุณค่าที่ศรัทธาับถือ และการใช้อารมณ์ความรู้สึกเป็นแรงผลักดัน ดังนั้น การตัดสินใจทางเศรษฐกิจของคนแต่ละคนจึงแตกต่างกันไป และยังแตกต่างกันไปในแต่ละสถานการณ์ จนทำให้การคาดการณ์พฤติกรรมทางเศรษฐกิจในสังคมเป็นไปได้ยากตามไปด้วย บทเรียนบทนี้มีความมุ่งหวังให้นักศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรมีความเข้าใจถึงความหลากหลายและความซับซ้อนในการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของเกษตรกร โดยผ่านการศึกษาและทำความเข้าใจปัจจัยสำคัญที่สุด 3 ปัจจัยในกระบวนการตัดสินใจคือ การเลือกใช้กรอบการตัดสินใจทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกันในแต่ละคน และในแต่ละสถานการณ์ (หัวข้อที่ 4.1) การคำนึงถึงประโยชน์ของตนเองและผู้อื่น หรือลักษณะของจิตใจในขณะที่มีการตัดสินใจ (หัวข้อที่ 4.2) และขอบเขตของเวลา หรือการชั่งน้ำหนักความสำคัญระหว่างผลที่จะเกิดขึ้นในปัจจุบันและในอนาคต (หัวข้อที่ 4.3) รวมถึงบทสรุปสำหรับการประยุกต์ใช้ในชีวิตรจริง (หัวข้อที่ 4.4)

4.1 กรอบการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของเกษตรกร

กรอบการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของเกษตรกรหมายถึง ลักษณะของกระบวนการหลักๆ ในการค้นหาและพิจารณาข้อมูลทางเลือกต่างๆ ซึ่งนำมาสู่การตัดสินใจทางเศรษฐกิจของเกษตรกร กรอบการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของคนแต่ละคน รวมถึงเกษตรกร สามารถแบ่งออกเป็นกรอบหรือลักษณะใหญ่ๆ ได้ โดยอาศัยความแตกต่างพื้นฐานที่สำคัญ 2 ด้านด้วยกันคือ (ก) ความแตกต่างระหว่างการตัดสินใจโดยใช้เหตุผลเชิงตรรกะหรือการคิดคำนวณผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้น กับการตัดสินใจโดยมิได้ใช้เหตุผลคิดคำนวณหรือใคร่ครวญในขณะที่ทำการตัดสินใจนั้น และ (ข) ความแตกต่างระหว่างการใช้ประสบการณ์ที่ผ่านมาในอดีต (หรือที่เรียกว่า because of) และการมุ่งคำนึงถึงผลลัพธ์ที่จะได้รับในอนาคต (หรือที่เรียกว่า in order to) เป็นแรงผลักดันหลักในการตัดสินใจ ซึ่งเมื่อผสานความแตกต่างทั้งสองด้านเข้าด้วยกัน ในรูปของเมตริกซ์ตามตารางที่ 4.1 ก็จะพบว่า กรอบการตัดสินใจทางเศรษฐกิจที่สำคัญของเกษตรกร สามารถแบ่งออกได้เป็น 4 ลักษณะด้วยกันคือ

ตารางที่ 4.1 กรอบการตัดสินใจของเกษตรกรใน 4 ลักษณะ

ลักษณะความแตกต่าง	มุ่งผลลัพธ์ในอนาคต (in order to)	ใช้ประสบการณ์ในอดีต (because of)
ใช้เหตุผลคิดคำนวณหรือ ใคร่ครวญ	แบบมุ่งเป้าหมาย (Goal-oriented)	แบบเน้นคุณค่า (Valued-based)
ไม่ใช่เหตุผลคิดคำนวณหรือ ใคร่ครวญ	แบบใช้อารมณ์ความรู้สึก (Emotional)	แบบประเพณีนิยม (Traditional)

ที่มา: ดัดแปลงจาก Sukkumnoed (1997)

1) การตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมาย (Goal-oriented Decision-making)

การตัดสินใจลักษณะนี้เป็นการตัดสินใจที่เกษตรกรจะต้องนำข้อมูลต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการตัดสินใจนั้น มาคำนวณดูว่า ทางเลือกใดที่น่าจะให้ผลลัพธ์ที่ดีที่สุดในอนาคต (หรือภายหลังจากการตัดสินใจ) โดยผ่านการใช้เหตุผลคำนวณและคิดใคร่ครวญ ตัวอย่างของกรอบการตัดสินใจลักษณะนี้คือ การที่ชาวนาต้องคิดคำนวณว่าตนเองควรขายผลผลิตข้าวเปลือกของตนในลักษณะใดดี หรือผ่านช่องทางใดดี เช่น นางทองประศรีต้องตัดสินใจว่าจะขายผ่านสหกรณ์ หรือขายผ่านโรงสีของเอกชน หรือขายให้กับตลาดกลาง หรือจำหน่ายกับธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร(ธกส.) ก่อนและค่อยขายในภายหลัง หรือฝากไว้กับธนาคารข้าวในหมู่บ้านแล้วค่อยนำมาสีเพื่อบริโภค หรือขายในภายหลัง หรือนำไปสีเป็นข้าวสารที่โรงสีของชุมชนแล้วค่อยขายในรูปข้าวสาร เป็นต้น จึงจะเกิดประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากที่สุด ซึ่งอาจจะมีได้หมายถึง รายได้มากที่สุดแต่เพียงอย่างเดียว แต่อาจรวมการรักษาสภาพคล่องหรือการมีเงินหมุนเวียนที่เพียงพอสำหรับการผลิตซ้ำ และการบริโภคในครัวเรือนในแต่ละช่วงเวลา หรือการสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจในระยะยาวด้วย

กรอบการตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมายมักถูกใช้เป็นแบบจำลองหรือกรอบการอธิบายพื้นฐานในตำราทางเศรษฐศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์เกษตร และมักได้รับการนับถือว่าเป็นกรอบการตัดสินใจที่มีความเป็นวิทยาศาสตร์ และน่าเชื่อถือที่สุด เนื่องจากการใช้เหตุผลในการคิดคำนวณถึงผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นก่อนการตัดสินใจ ซึ่งช่วยให้ผู้ตัดสินใจ รวมถึงเกษตรกรสามารถประเมินผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นจากการตัดสินใจได้อย่างรอบคอบ เช่น นางทองประศรีอาจคำนวณถึงรายรับที่แตกต่างกันจากการขายข้าวเปลือกหรือข้าวสารตามทางเลือกต่างๆ ที่ระบุไว้ข้างต้น ลบด้วยค่าใช้จ่ายที่เกิดขึ้นในแต่ละทางเลือก (เช่น การขนข้าวไปขายสหกรณ์ ซึ่งอยู่ไกลกว่าโรงสีเอกชน หรือค่าใช้จ่ายในการเก็บรักษาข้าวเปลือกหรือข้าวสาร เป็นต้น) และเลือกทางเลือกที่ให้ผลลัพธ์ที่ดีที่สุด

อย่างไรก็ดี กรอบการตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมายไม่สามารถนำไปสู่ผลลัพธ์ที่ดีได้ในหลายต่อหลายกรณี เหตุผลสำคัญคือ ในความเป็นความจริง มนุษย์ทุกคน (รวมถึงเกษตรกร) มีความสามารถในการใช้เหตุผลได้จำกัด (หรือเรียกว่า Bound Rationality) เนื่องจาก ปัจจัยสำคัญ 3 ประการคือ

- (1) **ความจำกัดในการหาและวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการตัดสินใจนั้น** อาจต้องใช้ต้นทุนมาก หรือใช้เวลามาก หรือไม่สามารถหาได้เลยเนื่องจากเกี่ยวข้องกับความเสี่ยงที่ไม่แน่นอนในอนาคต ทำให้การตัดสินใจดังกล่าวตั้งอยู่บนฐานของข้อมูลที่ไม่ครบถ้วน เช่น ชาวนาไม่สามารถทราบถึงราคาข้าวที่โรงสีต่างๆ รับซื้อ ไม่สามารถทราบราคาข้าวเปลือกและข้าวสารในอนาคต ยิ่งไปกว่านั้น ผลลัพธ์ที่ดีที่สุดในการตัดสินใจบางอย่างอาจเกี่ยวข้องกับการตัดสินใจของผู้อื่น หรือชาวนายรายอื่นๆ เช่น หากนางทองประศรีเห็นว่า การนำข้าวไปสีที่โรงสีข้าวของชุมชนแล้วนำมาบริโภคหรือขายในรูปข้าวสารน่าจะเป็นทางเลือกดี แต่จะเป็นทางเลือกที่ดีจริงหรือไม่ย่อมขึ้นกับว่า ชาวนาคนอื่นๆ จะร่วมนำข้าวไปสีที่โรงสีชุมชนด้วยหรือไม่ (เพื่อลดต้นทุนต่อหน่วยในการสีลง) หรือ พ่อค้าจะตอบสนองต่อการสูญเสียส่วนแบ่งตลาดให้กับโรงสีชุมชนอย่างไร เช่น อาจขึ้นราคารับซื้อข้าวเปลือก หรืออาจพยายามปิดกั้นตลาดข้าวสารของโรงสีชุมชน เป็นต้น
- (2) **ประโยชน์ทางเศรษฐกิจอาจมีหลายด้าน ซึ่งไม่ได้เป็นไปในทางเดียวกัน และไม่สามารถเทียบเคียงกันได้** ในหน่วยวัดเดียวกัน และในช่วงเวลาเดียวกัน เช่น หากนางทองประศรีจะขายข้าวให้โรงสีเอกชนอาจได้ราคาน้อยกว่า เมื่อเทียบกับสหกรณ์ แต่ได้เงินรวดเร็วทันใจ และอาจใช้เป็นแหล่งเงินกู้ยืมยามฉุกเฉินได้ หรือหากนางทองประศรีนำข้าวไปฝากไว้กับธนาคารข้าวในหมู่บ้าน อาจได้รายได้ไม่มากนัก แต่ได้มีส่วนช่วยเหลือผู้ที่ขาดแคลนข้าวในชุมชน และสร้างทางเลือกหรือหลักประกันเผื่อไว้สำหรับกรณีที่ดินตนเองขาดแคลนข้าวในการบริโภคในอนาคต เป็นต้น จะเห็นได้ว่า ราคาข้าวที่ดีกว่า การได้เงินรวดเร็วทันใจ แหล่งเงินกู้ยืมยามฉุกเฉิน การได้ช่วยเหลือชุมชน หรือการสร้างหลักประกันสำหรับอนาคต ล้วนไม่สามารถนำมาเทียบเคียงกันเพื่อให้ได้คำตอบที่ดีที่สุดคำตอบเดียวได้โดยง่าย เพราะเกี่ยวข้องกับสถานการณ์ที่แตกต่างกัน (เช่น นางทองประศรีอาจเป็นชาวนาผู้มีอันจะกิน อาจเป็นชาวนาที่มีผลผลิตเหลือในบางปี และขาดแคลนในบางปี หรืออาจเป็นชาวนาจนที่สุดในชุมชน) เกี่ยวพันกับผู้ได้รับประโยชน์ที่ต่างกัน (เช่น ระหว่างนางทองประศรีขายข้าวได้ราคาดีกับผู้ขาดแคลนข้าวในชุมชนได้ยืมข้าวจากธนาคารข้าวไปใช้) และยังเกี่ยวข้องกับช่วงเวลาที่ใช้ในการคำนวณเพื่อตัดสินใจที่แตกต่างกันด้วย (เช่น ระหว่างการได้เงินรวดเร็วทันใจ กับการสร้างหลักประกันสำหรับอนาคต เป็นต้น)
- (3) **ความจำกัดของทางเลือกภายใต้กรอบโครงสร้างที่เป็นจริงในสังคม** เนื่องจากในความเป็นจริง นางทองประศรีอาจไม่ได้มีทางเลือกมากมายขนาดนั้นก็เป็นได้ โรงสีของเอกชนที่อยู่ใกล้กับบ้านของนางทองประศรีอาจมีเพียงรายเดียวหรือสองราย ตลาดกลางหรือสหกรณ์ที่ให้ราคาดีกว่าอาจอยู่ในตัวจังหวัด ซึ่งไกลออกไปกว่า 50 ก.ม. และนางทองประศรีก็ไม่มีรถบรรทุกขนไป โรงสีชุมชนอาจยังคงเป็นเพียงความคิดความหวังของคนในหมู่บ้าน ธนาคารข้าวที่ตั้งขึ้นอาจจะตั้งไม่สำเร็จ เพราะในหมู่บ้านมีแต่ชาวนาที่ผลิตข้าวไม่พอกิน (หรือชาวนาผู้ผลิตข้าวพอกินอาจตัดสินใจขายข้าวกับโรงสีเอกชนทั้งหมด) จึงไม่มีใครนำข้าวมาฝากไว้กับธนาคาร เป็นต้น นางทองประศรีจึงไม่อาจจะตัดสินใจโดยใช้เหตุผลคิดคำนวณได้มากนัก

ไม่เพียงแต่ชาวนาอย่างนางทองประศรีเท่านั้นที่อาจต้องพบกับความลำบากในการตัดสินใจแบบใช้เหตุผล ผู้บริโภค และผู้ประกอบการกิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกคนล้วนต้องตกอยู่ภายใต้ข้อจำกัดเดียวกันทั้งสิ้น เช่น

- ผู้บริโภคอาจไม่สามารถทราบได้ว่า ข้าวหอมมะลิที่ซื้อมาจากซูเปอร์มาร์เก็ตมีการปนพันธุ์ข้าวอื่นๆ ด้วยเท่าไร และมียี่ห้อหรือตราสินค้าอื่นๆ ที่ปนพันธุ์ข้าวอื่นๆ น้อยกว่านี้ หรือไม่ปนเลยหรือไม่ หรือ
- ผู้บริโภคอาจไม่ทราบว่า ผักต่างๆ ที่ตนซื้อจากตลาดมีการใช้สารเคมีซึ่งเป็นอันตรายมากน้อยเพียงใด และจะเป็นอันตรายอย่างไร เมื่อใด และรุนแรงมากน้อยเพียงใด ต้องสูญเสียรายได้หรือค่าใช้จ่าย (หรือต้องเสียใจ) ในอนาคตสักเพียงใด ขณะเดียวกันก็ไม่ทราบว่าผักที่มีอันตรายน้อยกว่านี้ หรือไม่มีเลย วางขายในท้องตลาดหรือไม่ หรือ
- แม้กระทั่งโรงงานอุตสาหกรรมเกษตรเองอาจกังวลใจว่า เกษตรกรที่ทำสัญญาขายผลผลิตกับโรงงานของตนไว้ จะแอบนำผลผลิต (หรือไม่แอบเลย) ไปขายให้กับโรงงานอื่นๆ หรือไม่ หากราคาสินค้าเกิดสูงกว่าที่ทำสัญญาไว้ หรือโรงงานอื่นๆ มาแย่งสินค้าโดยให้ราคาที่สูงกว่า เป็นต้น

ดังนั้น ในขณะที่เกษตรกร และนักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรจะต้องฝึกฝนและพัฒนาการตัดสินใจแบบใช้เหตุผลเพื่อมุ่งเป้าหมาย (จะกล่าวถึงไว้ในหลายส่วนของเอกสารการสอนนี้) เพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตจริง เกษตรกร และนักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรจะต้องเข้าใจเป็นเบื้องต้นด้วยว่า กรอบการตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมาย มีใช้กรอบการตัดสินใจที่ดีที่สุดเพียงกรอบเดียวอย่างที่อาจจะเข้าใจกัน การผสมผสานกรอบการตัดสินใจอื่นๆ ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป อาจช่วยให้การตัดสินใจของเกษตรกรมีความรอบด้านและรอบคอบ และสอดคล้องกับความเป็นจริงในสังคมมากขึ้น ก็เป็นไปได้

2) การตัดสินใจแบบเน้นคุณค่า (Value-based Decision-making)

การตัดสินใจแบบเน้นคุณค่าเป็นการตัดสินใจอีกลักษณะหนึ่งที่มีการใช้เหตุผลคิดคำนวณ หรือมีคำอธิบายเป็นเหตุผลอย่างชัดเจน แต่ไม่ได้เกิดจากความปรารถนาถึงผลลัพธ์ใดผลลัพธ์หนึ่งในอนาคตเป็นการเฉพาะ หากแต่เกิดมาจากคุณค่า (หรือการให้ความสำคัญ) กับหลักการที่ศรัทธาแน่นถือกันมานาน และผ่านการพิสูจน์โดยการปฏิบัติในสังคมมาแล้วในอดีต จนเป็นผลให้เกษตรกรมีการตัดสินใจไปในทิศทางหรือแนวทางที่ตนศรัทธาและนับถือ นั่น โดยการใช้วิธีคร่าวๆ อย่างรอบคอบแล้ว แม้ว่าจะไม่ได้คำนวณถึงผลที่จะเกิดขึ้นในอนาคตเป็นรูปธรรม (หรือเป็นตัวเงิน) ในลักษณะเดียวกับการตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมายก็ตาม

ตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมคือ คุณลุงทองดำ (นามสมมติ) พrawnปลาแห่งลุ่มน้ำมูล จ. อุบลราชธานี ได้เคยตั้งคำถามกับนักวิชาการ และนักศึกษาในวงเสวนาว่า “เราควรจะทำอย่างไรกับปลาตัวโตตัวหนึ่งที่ลุงแก่จับได้จากแม่น้ำมูลเมื่อเช้านี้ เพื่อที่จะช่วยให้แกสามารถกินปลาไปได้ยาวนานที่สุด” คำตอบที่นักศึกษาตอบมาในวงเสวนาล้วนเป็นคำตอบที่ผ่านการตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมายทั้งสิ้นเช่น นำไปแปรรูป หรือแบ่งเป็นส่วนๆ แล้วเก็บไว้ในตู้เย็น (เพื่อจะได้ไม่เสื่อมสภาพ) หรือนำไปขายที่ตลาดพืชมูลมังสาหาร แล้วนำเงินไปฝากธนาคาร เพื่อใช้ซื้อ

ปลาจากการเพาะเลี้ยง ซึ่งมีราคาถูกกว่าแทน แต่คำตอบที่ลุงดำเฉลยกับวงเสวนากลับเป็นคำตอบที่ผ่านมาจากกรอบการตัดสินใจอีกกรอบหนึ่งอย่างสิ้นเชิง ลุงทองดำบอวงเสวนาว่า “เราควรแบ่งให้คนอื่น ๆ ในชุมชนให้มากที่สุด เท่าที่จะเป็นไปได้ แล้ววันหน้าเขาก็จะแบ่งให้เราคืน แล้วเราจะมีปลากินตลอดปี แม้ว่าในวันที่เราป่วยจนไม่อาจจะจับปลาได้” (หรือไม่อาจจะไปธนาคารหรือไปตลาดเพื่อซื้อปลามากินได้ก็ตาม)

จะเห็นได้ว่า (ก) คำตอบของลุงทองดำเป็นคำตอบ (หรือการตัดสินใจ) ที่ผ่านการคิดและใช้เหตุผลมาแล้ว (ข) แต่ลุงทองดำไม่ได้คำนวณว่าคนอื่น ๆ ในชุมชน จะนำปลาให้แก่ เมื่อไร อย่างไร (ปลาอะไร ปลาสด ปลาเลี้ยง หรือปลาร้า) และเท่าไร (ค) ลุงทองดำเองก็ไม่ได้คำนวณว่า ตกลงแล้วคุ้มกันหรือไม่ ที่จะแบ่งปลาให้เพื่อนบ้าน และเพื่อนบ้านจะตอบแทนกลับคืน (ซึ่งไม่ทราบว่าจะเมื่อไร อย่างไร เท่าไร))เมื่อเทียบกับค่าเสียโอกาสในการขายปลาในตลาด (ง) แต่การตัดสินใจของลุงทองดำ ย่อมผ่านการพิสูจน์มาแล้วจากประสบการณ์ในอดีต ว่าเมื่อ “เราให้คุณค่ากับการแบ่งปัน เราย่อมได้รับการแบ่งปันเป็นการตอบแทน” (ภาษาเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่เรียกว่า ทฤษฎีสังคม และ (จ) ถือเป็นคุณค่าที่ลุงทองดำศรัทธาและนับถือ แม้ว่าจะยังไม่แน่ใจว่าผลลัพธ์ที่เป็นรูปธรรมในอนาคตจะเป็นอย่างไรก็ตาม (เช่น เพื่อนบ้านบางคนก็แบ่งปลาให้ อาจย้ายไปอยู่ที่ยื่น เปลี่ยนอาชีพ หรือตายไป แกจึงไม่ได้รับปลาตอบแทนจากเพื่อนบ้านคนนั้น หรือหากมองโลกในแง่ดี ลุงทองดำก็อาจได้รับผลตอบแทนในรูปแบบอื่น ๆ ที่จำเป็นหรือมีประโยชน์มากกว่าแทนก็เป็นได้)

การตัดสินใจแบบเน้นคุณค่ามีบทบาทในการตัดสินใจในทางเศรษฐกิจของเกษตรกรมาเป็นเวลานาน คุณค่าที่สำคัญและมีผลทางเศรษฐกิจตัวอย่างเช่น ความซื่อสัตย์ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความกรุณา ความกตัญญูรู้คุณ ความยุติธรรม ความเท่าเทียมกัน คุณค่าเหล่านี้ได้รับการปลูกฝัง สั่งสอน ทดลองปฏิบัติ และผ่านการคิดทบทวน โดยคนรุ่นแล้วรุ่นเล่า โดยผ่านการเชื่อมโยงทางการอบรมในครอบครัวหรือชุมชน ศาสนา และวัฒนธรรม ดังจะเห็นได้จากคำสอนในศาสนา (เช่น ผู้ให้ย่อมเป็นที่รัก ในพุทธศาสนา) พิธีกรรมทางศาสนา (เช่น การทำบุญอุทิศบุญให้พ่อแม่เพื่อความเป็นสิริมงคล) หรือแม้กระทั่งกลายเป็นทบบัญญัติในสังคม (เช่น การทำชะกาตในสังคมมุสลิม) และแน่นอนที่สุด คุณค่าทางเศรษฐกิจเหล่านี้ย่อมเอื้อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ทั้งต่อตนเอง ผู้อื่น และส่วนรวม ดังเช่น กรณีของลุงทองดำ จะเห็นได้ว่า ทุกฝ่ายได้รับประโยชน์ร่วมกันจากการตัดสินใจแบ่งปันของลุงทองดำ และในบางกรณี คุณค่าทางเศรษฐกิจเหล่านี้ก็รวมไปถึงประโยชน์ของสรรพสัตว์หรือสรรพสิ่งนอกเหนือจากมนุษย์เองด้วย ดังจะเห็นจากคำสอนของชาวนาในภาคใต้ว่า “(ให้) นกกินเป็นบุญ (ให้) คนกินเป็นทาน” หรือชาวนาของไทยที่นับถือ (หรือให้คุณค่า) ข้าวเป็นถึง “แม่โพสพ” ที่ต้องให้ความเคารพ มิใช่เป็นเพียงสินค้าหลักอย่างหนึ่งเหมือนในปัจจุบัน (ปัจจุบันความนับถือนี้ก็ยังมีอยู่ แต่ว่าลดน้อยลงมากในหลายๆ พื้นที่)

แม้กระทั่งในทางธุรกิจ การตัดสินใจแบบเน้นคุณค่าก็มีความสำคัญมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมธุรกิจในโลกตะวันออก ดังจะเห็นได้จากคำสอนต่างๆ ในการทำธุรกิจของนักธุรกิจเชื้อสายจีนที่จะเน้น การทำงานหนักด้วยตนเอง (แทนที่จะจ้างคนอื่น ๆ ซึ่งอาจจะประหยัดกว่า เมื่อคำนึงถึงค่าเสียโอกาสของตนเองด้วย ทั้งนี้เพื่อจะได้เข้าใจและไม่ลืมความยากลำบากในการทำงาน) การสำนึกบุญคุณและการช่วยเหลือทางการเงิน (แม้ว่าอาจจะมีการเลือกอื่นที่ให้ผลตอบแทนมากกว่าก็ตาม เพราะได้เคยช่วยเหลือกันมาในอดีต) การใช้ชีวิตอย่างสมถะ (แม้ว่าจะมีเงินทองมากมายแล้วก็ตาม เพื่อไม่ลืม และไม่ให้นำไปสู่ความยากลำบากเหมือนที่ผ่านมาในอดีต) เป็นต้น

ที่ผ่านมา การตัดสินใจแบบเน้นคุณค่า ได้ตกหล่นไปจากตำราเรียนทางเศรษฐศาสตร์อื่นๆ มานานพอสมควร เพราะ การตัดสินใจแบบเน้นคุณค่าย่อมมีความแตกต่างไปตามคุณค่าที่แต่ละคนนับถือ และคุณค่าที่แต่ละคนหรือแต่ละสังคมนับถือยังมีความแตกต่างกันไปในแต่ละช่วงเวลาด้วย (ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ นักธุรกิจเชื้อสายจีนในปัจจุบันในเมืองไทยจำนวนมาก มีการใช้ชีวิตอย่างหรูหราฟุ่มเฟือย เพราะเชื่อว่าเป็นการชดเชยชีวิตการทำงานที่แข่งขันและเคร่งเครียด ซึ่งต่างไปจากคุณค่าที่เคยยึดถือกันมา) ทำให้นักเศรษฐศาสตร์และผู้สอนเศรษฐศาสตร์จำนวนหนึ่งเห็นว่า เป็นการยาก และอาจไม่เป็นประโยชน์ใดๆ ที่จะสอนในเรื่องที่คำนวณไม่ได้ชัดเจน และวัดผลไม่ได้อย่างชัดเจน จึงตั้งข้อสมมติเบื้องต้นไว้เลยว่า การวิเคราะห์ทางเศรษฐศาสตร์เป็นการวิเคราะห์ที่ไม่ต้องนำคุณค่าเข้ามาพิจารณา

แต่การละเลยการสอน และการทำความเข้าใจในเรื่องการตัดสินใจแบบเน้นคุณค่า ทำให้วิชาเศรษฐศาสตร์ไม่สามารถอธิบายปรากฏการณ์ที่เป็นจริงในสังคมชนบท เพราะคุณค่าและการตัดสินใจแบบเน้นคุณค่า นั้นมีอยู่จริงในสังคมชนบท หรือแม้กระทั่งในสังคมเมือง แม้จะยากแก่การคำนวณด้วยวิธีการสมัยใหม่ก็ตาม ที่สำคัญไปกว่านั้น คือ การละเลยการสอนในเรื่องคุณค่าทางเศรษฐกิจจะมีผลทางอ้อมให้นักศึกษาเศรษฐศาสตร์กลายเป็นผู้ละเลยถึงคุณค่า และการตัดสินใจในเชิงคุณค่าตามไปด้วย ซึ่งในที่สุด นักศึกษาเหล่านั้นก็คงไม่เข้าใจว่าทำไมลุงทองดำต้องทำเช่นนั้น แล้วก็เลยไม่สามารถทำแบบลุงทองดำได้ (ดังเช่นที่นักศึกษาไม่สามารถตอบคำถามของลุงทองดำได้) นักศึกษาเหล่านั้นย่อมต้องเสียโอกาสในการได้รับการแบ่งปันจากผู้อื่นไปด้วย

อย่างไรก็ดี การตัดสินใจเชิงคุณค่าอาจถูกใช้ไปในทางที่ไม่พึงปรารถนาด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้เพื่อการทุจริตหรือการแลกเปลี่ยนผ่านระบบอุปถัมภ์ เช่น คุณค่าของความกตัญญูอาจถูกใช้เพื่อให้นางทองประศรีขายข้าวให้กับโรงสีเอกชนที่ให้ราคาต่ำ เพราะเคยช่วยเหลือกันมา (และนางทองประศรีเองก็อาจตอบแทนความช่วยเหลือดังกล่าวไปแล้วเช่น จ่ายดอกเบี้ยสำหรับเงินที่กู้ยืมมา) หรือผู้ใหญ่ทองด้วงอาจใช้คุณค่าความกตัญญูของคุณชักจูงให้ลูกบ้านเลือกแกเป็นผู้ใหญ่บ้านอีกสมัย แลกกับการที่แกจัดรถไปส่งลูกบ้านในการทำงานที่โรงงานริมถนนใหญ่ทุกเช้าเย็น (ซึ่งลูกบ้านก็อาจจ่ายค่าโดยสารแล้วด้วย)

การแก้ปัญหาของการใช้คุณค่าไปในทางที่ไม่พึงประสงค์ หรือไม่เป็นผลดีต่อเกษตรกร สามารถแก้ไขด้วย(ก) การอ้างอิงถึงคุณค่าด้านอื่นๆ ที่เกี่ยวพันด้วย เช่น ความเป็นธรรม การพึ่งตนเอง การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน (ข) การใช้การตัดสินใจแบบอื่น ๆ โดยเฉพาะการตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมายมาคิดคำนวณประกอบการตัดสินใจได้ และ (ค) การเพิ่มทางเลือกในการบริการสาธารณะ

ตัวอย่างเช่น นางทองประศรีอาจชักชวนชาวบ้านให้มาร่วมกันตั้งกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ เพราะสอดคล้องกับหลักการพึ่งตนเอง และช่วยทำให้รอดพ้นจากการต้องไปพึ่งพาและถูกเอาเปรียบโดยโรงสีเอกชน รวมถึงอาจคิดคำนวณแล้วว่า กลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์มีความเป็นไปได้ในทางปฏิบัติ หรือชาวบ้านในหมู่บ้านของผู้ใหญ่ทองด้วงอาจพบว่า การรวมตัวกันเพื่อเสนอให้โรงงานจัดรถสวัสดิการให้พนักงาน หรืออาจต่อรองกับผู้ประกอบการรายอื่นให้มีรถประจำทางผ่านหมู่บ้าน โดยคำนวณดูแล้วว่าคุ้มค่าสำหรับทุกฝ่าย และน่าจะเป็นทางเลือกที่ดีกว่าการที่ต้องอาศัยรถของผู้ใหญ่ทองด้วง และถูกบังคับทางอ้อมให้ลงคะแนนให้ผู้ใหญ่ทองด้วง (ซึ่งอาจมีผลงานไม่ดี)

ดังนั้น โดยสรุป การตัดสินใจแบบเน้นคุณค่า เป็นการตัดสินใจที่มีความสำคัญมาก และเอื้อประโยชน์มากในสังคมการเกษตร และเป็นรูปแบบการตัดสินใจที่นักศึกษาเศรษฐศาสตร์ควรศึกษาให้เข้าใจมากขึ้น และสามารถประยุกต์ใช้ได้ด้วยตนเอง อย่างไรก็ตาม การตัดสินใจแบบเน้นคุณค่ามิใช่การตัดสินใจที่ดีที่สุดเพียงทางเดียวเสมอไป

3) การตัดสินใจแบบประเพณีนิยม (Traditional Decision-making)

การตัดสินใจแบบประเพณีนิยมเป็นการตัดสินใจที่ใช้ประสบการณ์ที่ผ่านมาในอดีตเป็นตัวนำทางในการตัดสินใจเช่นการตัดสินใจในเชิงคุณค่า แต่สิ่งที่แตกต่างไปจากการตัดสินใจแบบเน้นคุณค่าก็คือ การตัดสินใจแบบประเพณีนิยมเป็นการตัดสินใจทางเศรษฐกิจที่ยึดตามธรรมเนียมหรือแบบแผนที่ปฏิบัติต่อกันมา มากกว่าที่จะเหตุผลคิดใคร่ครวญ หรือคิดคำนวณในการตัดสินใจ

โดยทั่วไป คำว่าการตัดสินใจแบบ “ประเพณีนิยม” อาจให้ความรู้สึกที่ไม่ดีในหมู่นักเศรษฐศาสตร์ (หรือแม้กระทั่งในหมู่นักสังคมศาสตร์บางคน) เพราะเหมือนไม่ได้ใช้เหตุผลที่เพียงพอในการตัดสินใจ แต่ที่น่าแปลกใจคือ ทุกสังคมกลับเรียกร้องให้มีการรักษาประเพณี “ที่ดีงาม” หรือเอกลักษณ์ของแต่ละสังคมหรือชุมชนเอาไว้ แสดงว่า ประเพณีและการตัดสินใจตามประเพณีเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ (และอาจซ่อนอยู่) และน่าจะมีประโยชน์กับทุกๆ สังคม

ในทางเศรษฐศาสตร์ ประเพณีถือเป็นกลไกที่ทำหน้าที่สำคัญทางเศรษฐกิจ เพราะเป็นการกำหนดกรอบกติกาการปฏิบัติของคนในสังคม ทำให้คนแต่ละคนในสังคมสามารถตัดสินใจได้ โดยมีต้องใช้เวลาและต้นทุนในการตัดสินใจทางเศรษฐกิจมากเกินไป (ไม่ว่าในการคำนวณเพื่อมุ่งเป้าหมาย หรือการตัดสินใจใคร่ครวญในเชิงคุณค่า รวมถึงการลองผิดลองถูกด้วย) และสามารถคาดเดาได้ว่าคนอื่นๆ ในสังคมจะตัดสินใจต่อเรื่องดังกล่าวอย่างไร เช่น หากนางทองประศรีเลือกการฝากข้าวกับธนาคารข้าวเป็นทางเลือกหลัก แต่นางต้องการความร่วมมือของคนในชุมชนเพื่อให้มีข้าวเพียงพอสำหรับการกู้ยืม ดังตัวอย่างข้างต้น นางทองประศรีอาจคาดได้ว่าความร่วมมือดังกล่าวอาจเกิดขึ้นได้ หากมีการจัดงานบุญหรือผ้าป่าข้าวขึ้นในหมู่บ้านของนาง

หากพิจารณาให้ลึกลงไปอาจพบว่า ทุกประเพณีจะมีเหตุผลหรือคุณค่าอยู่เบื้องหลังทั้งสิ้น และได้ผ่านกระบวนการทำให้เกิดการยอมรับ และปฏิบัติสืบต่อกันมา โดยมีได้ต้องนำเหตุผลหรือคุณค่าดังกล่าวขึ้นมาสู่การพิจารณาอีก การทำเช่นนี้ ในด้านหนึ่งก็ทำให้เหตุผลหรือคุณค่าที่อยู่เบื้องหลังมี “ความศักดิ์สิทธิ์” ขึ้น แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ทำให้เกิดการสืบทอดเหตุผลและคุณค่าที่ซ่อนอยู่เบื้องหลัง จนอาจนำไปสู่ความเข้าใจและการปฏิบัติที่คลาดเคลื่อนไปจากเดิมได้ เมื่อเวลาผ่านไปนานๆ หรือมีคุณค่าใหม่เข้ามาแทนที่

ดังนั้น การตัดสินใจแบบประเพณีนิยมอาจเป็นได้ทั้งประโยชน์และเป็นโทษในทางเศรษฐกิจ สำหรับเกษตรกรแต่ละคน ขึ้นอยู่กับคุณค่าที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังประเพณี (และมีได้ถูกหยิบยกมาวิเคราะห์ในการตัดสินใจของเกษตรกร) ตัวอย่างในด้านบวกเช่น พระและชาวนาในภาคเหนือได้ทำพิธีบวงสรวงไม้ และสืบทอดแม่น้ำ ซึ่งมีผลให้การตัดสินใจทางเศรษฐกิจเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์ทรัพยากรในเขตป่าเปลี่ยนไปในทางที่ดีขึ้น หรือความเชื่อและความเกรงในเรื่องผีทำให้ชาวนาที่สุรินทร์ต้องลุกขึ้นมาตอนดึกในคืนฝนตกในช่วงต้นฤดูฝนเพื่อมาเปิดคันนาในที่สูงเพื่อให้น้ำได้ไหลไปสู่แปลงนาอื่นๆ ของหมู่บ้านได้อย่างทั่วถึง

สำหรับการตัดสินใจแบบประเพณีนิยมที่สร้างปัญหาทางเศรษฐกิจสำหรับเกษตรกร เช่น การจัดงานบวชลูกชายอย่างใหญ่โต จนเป็นภาระทางเศรษฐกิจ เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิบัติกันมา หากไม่ทำตามก็อาจได้รับการมองอย่างแปลกๆ จากเพื่อนบ้านได้ หรือแม้กระทั่งในเชิงเศรษฐศาสตร์การผลิต การตัดสินใจแบบประเพณีนิยมก็อาจสร้างปัญหาได้ด้วยเช่นกัน เช่น น้ำทองดี (นามสมมติ) เกษตรกรดีเด่นจากจังหวัดชัยนาทได้ยอมรับว่า ตนเองและเพื่อนบ้านมุ่งมั่นที่จะแข่งขันให้ปลูกข้าวให้ได้ผลผลิตสูงสุด อันเป็นประเพณีหรือแบบแผนที่นิยมกันในแถบนั้น โดยที่มิได้คิดใคร่ครวญถึงต้นทุนที่เพิ่มขึ้น และผลตอบแทนสุทธิที่ลดลงเลย จนเมื่อได้มาเยี่ยมโรงเรียนเกษตรกรบ้านท่าหลั่น จึงได้พบว่า หากตน (และเพื่อนบ้าน) ลดการใช้ปัจจัยการผลิตลงบ้าง ตนเองจะได้ผลตอบแทนหรือกำไรมากขึ้น แม้ว่าจะได้ผลผลิตข้าวลดลงก็ตาม อย่างไรก็ตาม สิ่งที่น่าสนใจที่สุดก็คือ น้ำทองดีก็ยังยืนยันว่า “อย่างไรก็ตาม ตนเองก็จะต้องทำตามแบบที่เคยทำกัน เพราะทำใจไม่ได้ เกรงว่าเพื่อนบ้านจะหาว่าขี้เกียจ หากไม่ออกไปใส่ปุ๋ยเคมี” แม้ว่าจะทราบดีแล้วว่า ประโยชน์ที่จะเพิ่มขึ้นจากการใส่ปุ๋ยจะน้อยกว่าผลตอบแทนที่ได้รับก็ตาม

สิ่งที่ต้องย้ำไว้อีกประการหนึ่งก็คือ โดยทั่วไป คนทั่วไปมักเข้าใจว่าคำว่า ประเพณีหมายถึง สิ่งที่ยึดถือและปฏิบัติสืบต่อกันมาในอดีต หรือในสังคมชนบทเท่านั้น ทั้งๆ ที่ในความเป็นจริงสังคมสมัยใหม่ ก็ได้สร้างประเพณีใหม่ๆ ขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง ทั้งประเพณีที่มีประโยชน์ (เช่น การไม่สูบบุหรี่ในที่สาธารณะ) และประเพณีที่อาจจะไร้ประโยชน์สำหรับคนหลายๆ คน (เช่น ประเพณีการใช้จ่ายอย่างฟุ่มเฟือยในการรับน้อง การเลี้ยงส่งพี่พี่ และการฉลองการรับปริญญา ประเพณีวันแห่งความรัก หรือประเพณีที่รัฐบาลบางประเทศนิยมใช้จ่ายอย่างฟุ่มเฟือยในการจัดประตุนานาชาติ โดยคำนึงถึงหน้าตามากกว่าเนื้อหาและผลกระทบต่อเนื่องของการประชุม (คล้ายกับการจัดงานบวชในชนบท) หรือแม้กระทั่งน้ำทองดีและเพื่อนบ้านจากชัยนาท ก็เป็นตัวอย่างของประเพณีนิยมสมัยใหม่ ในการใช้เทคโนโลยีโดยไม่ได้ยั้งคิด ทั้งในเชิงเป้าหมายและในเชิงคุณค่าทางเศรษฐกิจ เช่นเดียวกับวัยรุ่นสมัยปัจจุบันที่นิยมใช้โทรศัพท์มือถือกันอย่างฟุ่มเฟือย และอาจถึงขั้นเรียกว่า “เสพติด”

ดังนั้น การตัดสินใจแบบประเพณีนิยมจึงไม่แตกต่างไปจากการตัดสินใจแบบอื่นๆ ที่มีทั้งประโยชน์และข้อจำกัดในตัวมันเอง การตัดสินใจตามประเพณีนิยมจะเป็นการตัดสินใจที่รอบคอบและรอบด้านมากขึ้น หากมีการตัดสินใจที่เน้นคุณค่า และการตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมายประกอบกันไปด้วย

4) การตัดสินใจแบบใช้อารมณ์ความรู้สึก (Emotional Decision-making)

การตัดสินใจแบบใช้อารมณ์ความรู้สึกเป็นการตัดสินใจแบบที่มุ่งผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นในอนาคต แต่ไม่ได้ผ่านการใช้เหตุผลคิดคำนวณ แต่ผ่านความต้องการที่ชัดเจนในแง่อารมณ์ความรู้สึก (เลยมิได้ใช้เหตุผลในการตัดสินใจประกอบด้วย)

สิ่งที่น่าสนใจก็คือ หลายคนอาจจะเห็นว่า การตัดสินใจแบบนี้เป็นการตัดสินใจที่มีความเป็นเหตุเป็นผล หรือมีความเป็นวิชาการน้อยที่สุดในบรรดากรอบการตัดสินใจ 4 ลักษณะ จึงไม่น่าที่จะให้ความสนใจในการศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์ แต่ในความเป็นจริง การตัดสินใจลักษณะนี้กลับเป็นรูปแบบการตัดสินใจที่ระบบทุนนิยมใช้เป็นหลักในการกระตุ้นให้ผู้บริโภคซื้อสินค้าและบริการของตน มิใช่การเชิญชวนให้ผู้บริโภคคิดใคร่ครวญ

ในเชิงเหตุผลและในเชิงคุณค่าก่อนการตัดสินใจซื้อสินค้าและบริการ ดังนั้น การทำความเข้าใจกับกรอบการตัดสินใจลักษณะนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญเช่นกัน โดยเฉพาะยังเพื่อให้เกิดสติรู้เท่าทันความเป็นไปของระบบทุนนิยม

หากเราพิจารณาจากตัวอย่างการโฆษณาสินค้าและบริการต่างๆ ทางสื่อสารมวลชน เราจะเห็นได้ชัดเจนว่า เนื้อหาของการโฆษณาส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับภาพพจน์ของสินค้า และภาพพจน์ที่ผู้บริโภคจะได้รับภายหลังจากใช้สินค้า มากกว่าคุณสมบัติของตัวสินค้าเอง และค่าใช้จ่ายที่ผู้บริโภคจะต้องจ่ายในการบริโภคสินค้านั้น เช่น การโฆษณาให้ดื่มเปียร์เพราะจะได้ภูมิใจว่าคนไทยทำเอง การโฆษณาให้ดื่มเครื่องดื่มบำรุงกำลังเพื่อจะได้สวมบทบาทเป็นวีรบุรุษช่วยเหลือสังคม (ซึ่งหากใช้เหตุผลพิจารณาแม้เพียงแวบหนึ่งจะทราบได้ว่าไม่ได้เกี่ยวกันเลย) หรือการโฆษณาว่าการใช้ปุ๋ยเคมีหรือสารเคมีกำจัดศัตรูพืชจะให้ผลทันตาเห็น เป็นต้น

คำถามที่น่าสนใจคือ ทำไมระบบทุนนิยมจึงนิยมกระตุ้นให้ผู้บริโภค (รวมถึงเกษตรกรผู้ซื้อปัจจัยการผลิต) ใช้การตัดสินใจแบบใช้อารมณ์ความรู้สึก คำตอบก็คือ กรอบการตัดสินใจแบบนี้เป็นกระบวนการที่ง่ายที่สุดที่จะทำให้ผู้บริโภคยอมควักเงินในกระเป๋าของตนออกมาซื้อสินค้าและบริการ แทนที่จะต้องปล่อยหรือรอให้ผู้บริโภคคิดใคร่ครวญอย่างรอบคอบเสียก่อน หรืออาจจะตอบอีกทางหนึ่งได้ว่า หากไม่ใช้การกระตุ้นการตัดสินใจแบบใช้อารมณ์ความรู้สึก สินค้าและบริการหลายชนิดคงขายไม่ได้ในท้องตลาด (หรือขายได้น้อยลง) เพราะเป็นสินค้าและบริการที่ไม่มีความหมายทั้งในเชิงเป้าหมายและในเชิงคุณค่าทางเศรษฐกิจ

หากจะกล่าวให้ซับซ้อนขึ้นอีกนิด ก็อาจกล่าวได้ว่า ระบบทุนนิยมได้ใช้กรอบการตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมาย โดยผ่านการใช้เหตุผลคิดคำนวณมาเป็นอย่างดี (รวมถึงการจ้างบริษัทออกแบบและจัดทำโฆษณา) แล้วว่า จะทำอย่างไรให้ผู้บริโภคตัดสินใจโดยใช้อารมณ์ความรู้สึก (ที่ถูกชักนำโดยโฆษณา) ให้มากที่สุด และใช้เหตุผลและคุณค่าที่เคยนับถือกันมาให้น้อยที่สุด ในการตัดสินใจซื้อสินค้าและบริการของตน

คำถามที่น่าสนใจยิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็คือ แล้วทำไมผู้บริโภค (รวมถึงเกษตรกรผู้ซื้อปัจจัยการผลิต) ถึงได้ยอมตัดสินใจโดยใช้กรอบการตัดสินใจที่ใช้อารมณ์ความรู้สึก ทั้งๆ ที่นำมาซึ่งการสูญเสียเงินทองของตนโดยได้ผลตอบแทนไม่คุ้มค่าทั้งในเชิงเป้าหมาย และในเชิงคุณค่า คำตอบก็คือ

(1) ผู้บริโภคอาจมีทางเลือกจำกัดในการหาข้อมูลและคิดใคร่ครวญตัดสินใจในเชิงคุณค่า เนื่องจากไม่มีผู้ประกอบการรายใด (หรือผู้อื่น) ที่ให้ข้อมูลที่แตกต่างไปจากที่มีในตลาด และเป็นข้อมูลที่เพียงพอที่จะตัดสินใจเชิงเหตุผลได้

(2) ผู้บริโภคอาจไม่ยอมเสียต้นทุน (รวมถึงเวลา และความงุนงง) หรือมีขีดความสามารถจำกัดในการใคร่ครวญเชิงเหตุผล (กล่าวคือ ไม่ทราบกรอบหรือปัจจัยในการพิจารณาเลือกซื้อสินค้า เช่น ไม่ทราบว่าข้อมูลความเป็นพิษของสารกำจัดศัตรูพืชมีความหมายอย่างไร) ซึ่งข้อจำกัดนี้เกี่ยวข้องกับความจำกัดของข้อมูลด้วย

(3) ผู้บริโภคอาจต้องการมายาภาพที่ติดมากับสินค้าและบริการชิ้นนั้นเช่น ดื่มน้ำอัดลมบางยี่ห้อเหมือนเดวิด เบ็คแฮม (ทั้งที่ไม่มีวันจะเหมือนได้ ทั้งในแง่ความหล่อ ความสามารถในการเตะฟุตบอล หรือฐานะ) หรือใช้ปุ๋ยเคมีบางยี่ห้อแล้วจะให้ผลผลิตดีจนมนุษย์ต่างดาวต้องมาดูงาน (ซึ่งไม่มีวันจะเป็นไปได้เช่นกัน)

คำถามที่อาจจะต้องถามต่อก็คือ แล้วผู้บริโภครวมจะอย่างไร คำตอบก็คือ ผู้บริโภคก็ต้องเข้มแข็ง หรือต้องการเสริมหนุนให้ผู้บริโภคเข้มแข็ง ทั้งในเชิงข้อมูล ความรู้ ความสามารถในการวิเคราะห์ และในเชิงสติ และปัญญา (ในความหมายทางพุทธศาสนา ซึ่งหมายถึง “การตระหนักรู้เท่าทันถึงความเป็นมาและเป็นไปของสรรพสิ่ง” เช่น รู้ว่าหากต้องการจะเล่นฟุตบอลให้เก่งเหมือนเบ็คแฮมก็ควรไปซ้อม มิใช่มายืนหรือนั่งดื่มน้ำอัดลม) ที่จะหลุดพ้นจากมายาภาพที่จะนำไปสู่การสูญเสียทรัพย์สินเงินทองเกินกว่าความจำเป็น

ถึงแม้ว่า การตัดสินใจแบบใช้อารมณ์ความรู้สึกจะกลายเป็นเครื่องมือสำคัญของระบบทุนนิยม แต่การตัดสินใจแบบใช้อารมณ์ความรู้สึกในหลายกรณีก็อาจนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในทางที่ดีได้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น ความสะเทือนใจที่ตนเองต้องสูญเสียเงินไป และต้องเร่งรีบไปทำงานตามที่ต่างๆ เพื่อหาเงินเนื่องจากวิถีการผลิตและการบริโภคที่ต้องพึ่งพาผู้อื่นมาโดยตลอด ทำให้พ่อใหญ่บุญทัน(นามสมมติ) จากจังหวัดขอนแก่น กลับมาตั้งฟลิกฟ้านการเกษตรที่พึ่งตนเองในที่นาที่เหลืออยู่ อย่างทุ่มเทแบบที่ไม่เคยเป็นมาก่อน ทั้งนี้โดยที่มิได้คิดว่า การตัดสินใจดังกล่าวจะให้ผลคุ้มค่าในเชิงเป้าหมายทางเศรษฐกิจหรือไม่ แต่ในที่สุดแล้ว ความตั้งใจจริงดังกล่าวก็ทำให้ครอบครัวและชุมชนกลับมามีความมั่นคงขึ้นอีกครั้งหนึ่ง หรือการที่พ่อใหญ่บุญยิ่ง (นามสมมติ) ได้ไปเดินป่าเห็นความสมบูรณ์ของผืนป่าภูพาน จึงเกิดแรงบันดาลใจที่จะกลับมา “ปลูกป่าไว้ในสวน” จนพัฒนาเป็นวนเกษตร ที่ให้ความยั่งยืนทั้งทางเศรษฐกิจและทางสังคมในปัจจุบัน

การสร้างแรงบันดาลใจเชิงบวก (หรือความปรารถนาอย่างแรงกล้า) ที่นำไปสู่การลงมือปฏิบัติอย่างแท้จริง โดยที่อาจยังไม่ได้คิดว่ามีความคุ้มค่าทางเศรษฐกิจหรือไม่ คือกุญแจของการใช้การตัดสินใจแบบใช้อารมณ์ความรู้สึกอย่างสร้างสรรค์ อย่างไรก็ตาม หากวิเคราะห์ให้ลึกลงไปแล้ว การตัดสินใจที่เข้มแข็งดังกล่าว ย่อมต้องมีการตัดสินใจในเชิงคุณค่าสนับสนุนอยู่เบื้องหลังด้วยเสมอ มิฉะนั้นผลของการตัดสินใจแบบใช้อารมณ์ก็อาจกลับตาลปัตรไปในทางที่ไม่พึงปรารถนา เช่น หากพ่อบุญทันมิได้มีคุณค่าของการพึ่งตนเอง และการรักครอบครัวสนับสนุนอยู่เบื้องหลัง ความสะเทือนใจดังกล่าวก็อาจผลักดันให้พ่อบุญทันติดสุรา หรือยาเสพติด เพื่อลืมนึกเรื่องสะเทือนใจดังกล่าว หรือแม้กระทั่ง หากพ่อบุญยิ่งขาดซึ่งสำนึกของการลงมือทำงานด้วยตนเอง ความประทับใจในความงามของผืนป่า ก็อาจทำให้พ่อบุญยิ่งอาจตั้งคำถามว่า “ฉันจะซื้อหรือครอบครองป่าแห่งนี้ได้อย่างไร” (เหมือนในโฆษณาสินค้าบางรายการ) แทนที่จะลงมือสร้างป่าผืนใหม่ด้วยตัวเอง

การตัดสินใจเชิงอารมณ์ความรู้สึกในทางบวกยังมีส่วนสร้างความผูกพันกันในสังคมด้วย ความรู้สึกทุกขหรือ น หรือรู้ร้อนรู้หนาวแทนกัน อาจนำไปสู่ความตั้งใจจริงในการช่วยเหลือและการสร้างระบบหลักประกันทางสังคม เพื่อมิให้สมาชิกในสังคมต้องตกอยู่ในสภาพที่ขัดสนหรือทนทุกข์ทรมาน ดังเช่น คำบอกเล่าของคุณนิคม (นามสมมติ) ซึ่งเป็นแกนนำหลักในการคุ้มครองสภาพแวดล้อมของชุมชน ใน จ.ระยอง ว่า “แรงบันดาลใจในการทำงานด้านสิ่งแวดล้อมของเขา เกิดมาจากเหตุการณ์วันหนึ่งที่นิคมอุตสาหกรรมข้างเคียงมีการปล่อยมลพิษมารบกวนชุมชน จนไม่สามารถทนอยู่ได้ ทุกคนในชุมชนจึงต่างแยกย้ายหนีออกไปจากชุมชน เหลือแต่คนพิการคนหนึ่ง ซึ่งไม่สามารถหนีไปไหนได้ จึงต้องนั่งทนดมก๊าซพิษจากโรงงานอุตสาหกรรม จนกว่าจะเจ็จจางลงไปเอง ทำให้เขาตั้งคำถามกับตัวเองว่า เราและชุมชนของเราจะอยู่ในสภาพนี้ไปอีกนานเท่าไร” ทั้งนี้ โดยที่มิได้รู้เลยว่า อนาคตในการดำเนินการจะเป็นอย่างไร และจะมีความสำเร็จมากน้อยเพียงใด

ตัวอย่างที่กล่าวมานี้ อาจชี้ให้เห็นว่า แม้การตัดสินใจที่อาจจะดูไม่ได้ใช้เหตุผลใดๆ เลยก็ตาม แต่หากเป็นการตัดสินใจที่ตั้งอยู่บนฐานของคุณค่าที่ดี คือฐานคุณค่าของการพึ่งตนเอง การพึ่งพาอาศัยหรือการเกื้อกูลซึ่งกันและกัน การตัดสินใจดังกล่าวย่อมมีโอกาสที่จะนำไปสู่ผลลัพธ์ทางเศรษฐกิจที่ดี ทั้งกับตนเองและผู้อื่น (ซึ่งย่อมต้องผ่านการตัดสินใจในลักษณะอื่นๆ ตามมา) ในขณะที่การตัดสินใจที่ใช้เหตุผลคำนวณอย่างละเอียดละออที่สุด แต่หากตั้งอยู่บนฐานของการหาประโยชน์ตนแต่ฝ่ายเดียว ก็อาจเป็นเพียงเครื่องมือในการโยกย้ายทรัพยากรทางเศรษฐกิจจากผู้บริโภคที่ไม่เข้มแข็ง และไม่รู้เท่าทัน ไปสู่ผู้ประกอบการที่ฉลาดกว่า โดยเหลือผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและสังคมจากการผลิตและการบริโภคสินค้าตกค้างไว้ เท่านั้นเอง

4.2 การคำนึงถึงประโยชน์ของตนเองและของผู้อื่น

ดังนั้น องค์ประกอบของการตัดสินใจทางเศรษฐกิจที่ดีของเกษตรกร จึงต้องเกี่ยวข้องกับลักษณะของจิตใจของผู้ตัดสินใจในการคำนึงถึงประโยชน์ของตนเองและประโยชน์ผู้อื่นที่จะเกิดขึ้นจากการตัดสินใจนั้นด้วย (หรือภาษาพระท่านเรียกว่า “คิดถึงประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน”) เพราะหากลักษณะของจิตใจในการตัดสินใจของเกษตรกรแต่ละราย (หรือลักษณะของจิตใจในการตัดสินใจแต่ละครั้ง) มีความแตกต่างกันออกไป (เช่น คำนึงเฉพาะประโยชน์ตนเอง หรือคำนึงเฉพาะประโยชน์ผู้อื่น หรือคำนึงถึงผลประโยชน์ร่วมกัน) กระบวนการตัดสินใจ ผลของการตัดสินใจ และผลลัพธ์สุดท้ายที่จะเกิดขึ้นย่อมมีความแตกต่างกันไปด้วย

หากเราสมมติว่า ความพึงพอใจในผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจของเกษตรกรเป็นความสัมพันธ์กับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับตนเอง และผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับผู้อื่น ในรูปของฟังก์ชันในภาษาหรือสมการทางคณิตศาสตร์ ดังนี้ คือ

$$U = a * \text{Returns}_{\text{own}} + b * \text{Returns}_{\text{others}} \dots\dots\dots(4.1)$$

โดยที่ U แทน ความพึงพอใจที่ได้รับจากการตัดสินใจ
 $\text{Returns}_{\text{own}}$ แทน ประโยชน์ของตนเองที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจ
 $\text{Returns}_{\text{others}}$ แทน ประโยชน์ของผู้อื่นที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจ
 a และ b คือ สัมประสิทธิ์ที่แสดงถึงความสำคัญ (หรือคุณค่า) ของประโยชน์ของตนเองและผู้อื่น

ในการตัดสินใจตามลำดับ

จากรูปแบบของสมการทางคณิตศาสตร์ดังกล่าว เราสามารถจำแนกลักษณะของจิตใจในการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของชาวแต่ละคนหรือแต่ละครั้งได้เป็น 4 ลักษณะที่สำคัญ ทั้งนี้ตามความแตกต่างของสัมประสิทธิ์ที่แสดงถึงความสำคัญ (หรือคุณค่า) ของประโยชน์ของตนเองและผู้อื่นในการตัดสินใจ (หรือค่าสัมประสิทธิ์ a และ b) ดังแสดงให้เห็นในตารางที่ 4.2

ตารางที่ 4.2 ลักษณะของจิตใจที่ต่างกันตามการคำนึงถึงประโยชน์ตนเองและผู้อื่นในการตัดสินใจ (แสดงโดยความแตกต่างของค่าสัมประสิทธิ์)

ลักษณะของจิตใจ	ค่าสัมประสิทธิ์ของความสำคัญของผลประโยชน์ต่อตนเอง (a)	ค่าสัมประสิทธิ์ของความสำคัญของผลประโยชน์ต่อผู้อื่น(b)
จิตใจแบบเฉพาะตน หรือตัวใครตัวมัน (Individualistic Mind)	1	0
จิตใจแบบเสียสละหรือไม่คิดประโยชน์ตน (Altruistic Mind)	0	1
จิตใจแบบเอื้อประโยชน์หรือเกื้อกูลกัน (Co-operative Mind)	1	1
จิตใจแบบแข่งขันหรือแก่งแย่ง (Competitive Mind)	1	-1

ที่มา: Sukkumnoed (1997)

1) **จิตใจแบบเฉพาะตน หรือตัวใครตัวมัน (Individualistic Mind)** เป็นลักษณะของจิตใจที่คำนึงถึงเฉพาะประโยชน์ของตนเองเท่านั้น (ค่าสัมประสิทธิ์ของความสำคัญของผลประโยชน์ต่อผู้อื่น หรือ ค่า b จึงเท่ากับ 0) โดยไม่สนใจหรือไม่คำนึงผลดีหรือผลเสียจากการตัดสินใจที่จะเกิดขึ้นกับผู้อื่น รูปแบบการตัดสินใจลักษณะที่พบในชีวิตประจำวันคือ การบริโภคเพื่อตอบสนองความต้องการของตนเอง หรือการใช้ปัจจัยการผลิตเพื่อเพิ่มผลผลิต โดยไม่ทันยั้งคิดถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อผู้อื่น

2) **จิตใจแบบเสียสละหรือไม่คิดประโยชน์ตน (Altruistic Mind)** เป็นลักษณะของจิตใจแบบที่ตรงกันข้ามกับจิตใจแบบตัวใครตัวมัน กล่าวคือ แทนที่จะคำนึงเฉพาะประโยชน์ตน กลับคำนึงเฉพาะประโยชน์ของทานแทน โดยไม่คำนึงถึงผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นกับตนเอง (ค่าสัมประสิทธิ์ของความสำคัญของผลประโยชน์ต่อตนเอง หรือ ค่า a จึงเท่ากับ 0) หลายคนอาจนึกไม่ออกว่า ยังคงมีการตัดสินใจโดยลักษณะจิตใจแบบนี้ในสังคมปัจจุบัน แต่หากพิจารณาถึงการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของพ่อแม่ที่ยอมเสียสละเพื่อการศึกษาของลูก (เช่น ตาผูกซุมแพขายนาและควายส่งลูกเรียนมหาวิทยาลัย) หรือการเสียสละของลูกเพื่อช่วยรักษาพ่อแม่ (เช่น มนต์สิทธิ์ขายควายช่วยแม่) ก็จะเป็นตัวอย่างที่ดีของการตัดสินใจแบบนี้ สิ่งที่ควรย้ำเพื่อให้ลืมนึกไปเกี่ยวกับการตัดสินใจด้วยจิตใจแบบนี้ ก็คือ แบบแผนหนึ่งในการตัดสินใจของครอบครัวไทยในอดีต (รวมสังคมคนไทยเชื้อสายจีนด้วย) คือ พี่คนโต (โดยเฉพาะพี่สาว) มักจะเสียสละโอกาสในการศึกษาของตนเอง เพื่อมาช่วยกิจการของครอบครัว เพื่อส่งให้น้องคนหลังได้เรียนหนังสือสูง จนจบปริญญาตรี โท หรือเอก

3) **จิตใจแบบเอื้อประโยชน์หรือเกื้อกูลกัน (Co-operative Mind)** ลักษณะของจิตใจแบบนี้คือ การคำนึงถึงทั้งประโยชน์ต่อตนเอง และประโยชน์ต่อผู้อื่นพร้อมกันด้วย (ค่าสัมประสิทธิ์ของความสำคัญของผลประโยชน์ต่อตนเอง และ ค่าสัมประสิทธิ์ของความสำคัญของผลประโยชน์ต่อผู้อื่นจึงเท่ากับ 1 ทั้งคู่) การตัดสินใจลักษณะยังคงพบได้ทั่วไปในสังคมชนบท ซึ่งยังเน้นการช่วยเหลือพึ่งพากัน ตัวอย่างของลุงทองดำ พรานปลาแห่งลุ่มน้ำมูน ซึ่งแบ่งปลาให้เพื่อนบ้านอาจเป็นอย่างหนึ่งของจิตใจแบบเอื้อประโยชน์หรือเกื้อกูลกัน รวมถึงการ

ทำงานร่วมกันในชุมชน เช่น ป่าชุมชน หรือกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ ก็มักตั้งอยู่บนฐานของจิตใจแบบนี้เป็นสำคัญ นอกจากนี้ การตัดสินใจด้วยลักษณะจิตใจแบบนี้ยังหลีกเลี่ยงการตัดสินใจที่สร้างเดือดร้อนให้กับผู้อื่น (หรือทำให้ผลประโยชน์ของผู้อื่นติดลบ) เพราะความทุกข์ของผู้อื่นก็ส่งผลให้ความพึงพอใจที่ได้รับจากการตัดสินใจของตนเองลดลงไปด้วย ดังนั้นเกษตรกรผู้ตัดสินใจด้วยจิตใจแบบนี้จึงมักเลือกที่จะประหยัดน้ำหรือจัดการน้ำในไร่นาของตนเองให้เต็มที่ แทนที่จะเรียกร้องให้รัฐบาลมีการสร้างเขื่อน ซึ่งอาจสร้างความเดือดร้อนให้กับเกษตรกรผู้อื่น (ซึ่งอาจต้องอพยพเพราะถูกน้ำท่วม) แต่เพียงอย่างเดียว

4) จิตใจแบบแข่งขันหรือแก่งแย่งกัน (Competitive Mind) ลักษณะของจิตใจแบบนี้ก็คำนึงประโยชน์ของตนเองและผู้อื่น แต่ที่ตรงข้ามกับจิตใจแบบเอื้อประโยชน์หรือเกื้อกูลกัน คือ ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับผู้อื่นกับสร้างความทุกข์หรือความไม่พึงพอใจให้กับตนเอง (ค่าสัมประสิทธิ์ของความสำคัญของผลประโยชน์ต่อผู้อื่น หรือ ค่า b จึงเท่ากับ -1) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า มีความทุกข์เมื่อเห็นผู้อื่นดีขึ้น หรือในทางกลับกัน ดีใจที่เห็นคนอื่นเป็นทุกข์หรือพินาศ จิตใจลักษณะแบบนี้อาจเกิดขึ้นได้ในชีวิตจริง เมื่อมีความเกี่ยวข้องกับการแข่งขันที่เข้มข้น (เช่น บริษัทหนึ่งดีใจที่โรงงานของอีกบริษัทหนึ่งประสบปัญหาไม่สามารถผลิตได้) หรือในกรณีที่เกิดความขัดแย้งรุนแรง (เช่น ในกรณีสงคราม หรือแม้กระทั่งความขัดแย้งในครอบครัว) ทั้งนี้ ในสังคมการเกษตรเองก็อาจเกิดการตัดสินใจลักษณะนี้ได้เช่นกัน เช่น ในกรณีการแข่งขันทางการตลาด (การขายตัดราคาหรือแย่งลูกค้ากัน) หรือในทางการเมือง (เช่น การเลือกตั้ง อบต.)

ตัวอย่างต่อไปนี้จะเป็นการแสดงให้เห็นถึงผลในการตัดสินใจที่แตกต่างกันอันเนื่องมาจากลักษณะของจิตใจที่แตกต่างกันทั้ง 4 แบบ

นายบุญหลาย กำลังต้องตัดสินใจในการสูบหรือชักน้ำจากเหมืองฝายเข้าสู่ไร่นาของตนเอง เพื่อทำการเกษตรในช่วงฤดูแล้ง แต่บังเอิญปีนี้น้ำในฝายและในลำเหมืองมีน้อย จึงอาจไม่พอเพียงกับความต้องการใช้น้ำของเกษตรกรทุกรายได้ แต่โชคดีที่ที่นาของนายบุญหลายอยู่ช่วงต้นที่สุดของลำเหมือง จึงสามารถสูบน้ำไปใช้ได้ก่อน นายบุญหลายจึงต้องขบคิดว่าเขาควรจะสูบน้ำไปใช้อย่างไรดี รวมถึงจะปล่อยน้ำที่ผ่านการใช้งานในไร่นาคืนสู่ลำเหมืองอย่างไร โดยมีทางเลือกและผลลัพธ์ของการตัดสินใจในแต่ละทางเลือก ดังแสดงในตารางที่ 4.3

จากค่าสัมประสิทธิ์ที่แสดงถึงการคำนึงถึงประโยชน์ของตนเองและประโยชน์ของผู้อื่นในการตัดสินใจ ซึ่งแสดงไว้ในตารางที่ 4.2 และทางเลือกและผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นจากการตัดสินใจตามทางเลือกต่างๆ ของนายบุญหลาย ซึ่งแสดงไว้ในตารางที่ 4.3 ซึ่งหากนายบุญหลายนำตัวเลขทั้งสองตารางมาคำนวณตามสมการที่ 4.1 ผลลัพธ์ที่ได้รวมถึงวิธีการคำนวณก็จะแสดงให้เห็นในตารางที่ 4.4 ซึ่งจะเห็นได้ว่า ทางเลือกที่นายบุญหลายเลือกจะแปรผันไปตามลักษณะของจิตใจของนายบุญหลายในขณะที่ตัดสินใจ ดังจะเห็นได้ว่า (ผู้ที่ไม่ถนัดหรือไม่สนใจคณิตศาสตร์สามารถอ่านคำอธิบายส่วนนี้ โดยไม่ต้องดูตารางที่ 4.4 ก็ได้)

ตารางที่ 4.3 ทางเลือกในการตัดสินใจของนายบุญหลายและผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อตนเองและผู้อื่น

ทางเลือกในการตัดสินใจ	ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้น	
	ต่อตนเอง	ต่อผู้อื่น
ก) ไม่สูบน้ำมาใช้เลย นายบุญหลายจึงไม่ได้ประโยชน์ใดๆ แต่เพื่อนบ้านจะได้ใช้น้ำอย่างเต็มที่	0	3
ข) สูบน้ำมาใช้เต็มที่ นายบุญหลายจึงได้ประโยชน์เต็มที่ และระมัดระวังไม่ให้สารเคมีปนเปื้อนลงสู่แหล่งน้ำ อย่างไรก็ตาม ทางเลือกนี้ก็ยิ่งทำให้เพื่อนบ้านจะทำการเกษตรได้น้อยลง	3	0
ค) สูบน้ำมาใช้เต็มที่ และปล่อยน้ำที่ปนเปื้อนสารกำจัดศัตรูพืชลงสู่แหล่งน้ำ จนเพื่อนบ้านได้รับผลกระทบอย่างมาก และต่อว่านายบุญหลายอย่างรุนแรง และไม่ให้ความร่วมมือกับนายบุญหลายในกิจการอื่นๆ	2	-2
ง) สูบน้ำขึ้นมาน้อยลง และใช้ด้วยความระมัดระวัง ซึ่งมีผลให้นายบุญหลายน้อยกว่าทางเลือก ข) แต่ก็ส่งผลให้เพื่อนบ้านสามารถใช้น้ำทำการเกษตรได้ด้วย	2	2

ที่มา: ตัวเลขสมมติ

- หากนายบุญหลายตัดสินใจด้วย**จิตใจแบบตัวใครตัวมัน** นายบุญหลายจะไม่สนใจเลยว่า ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นกับผู้อื่นจะเป็นอย่างไร นายบุญหลายย่อมเลือกที่จะให้ประโยชน์กับตนเองมากที่สุด ซึ่งก็คือ **ทางเลือก ข)** คือ **สูบน้ำมาใช้เต็มที่** แต่ก็มิได้สร้างมลพิษให้กับแหล่งน้ำ
- หากนายบุญหลายตัดสินใจด้วย**จิตใจแบบเสียสละ** นายบุญหลายก็จะไม่สนใจเลยว่าตนเองจะได้ประโยชน์หรือไม่ แต่จะเลือกทางเลือกที่ให้ผลประโยชน์กับผู้อื่นมากที่สุด ซึ่งก็คือ **ทางเลือก ก)** คือ**ไม่สูบน้ำมาใช้เลย** แล้วปล่อยให้เพื่อนบ้านทำการเกษตร ในชีวิตจริง ตัวอย่างนี้ก็อาจเป็นจริงได้ในสถานการณ์พิเศษเช่น นายบุญหลายมีรายได้อื่นๆ หรือมีผลผลิตสำรองไว้มากเกินไปแล้ว เป็นต้น
- หากนายบุญหลายตัดสินใจด้วย**จิตใจแบบเกื้อกูล** นายบุญหลายจะคำนึงถึงทั้งประโยชน์ของตนเองและประโยชน์ของเพื่อนบ้าน ทำให้นายบุญหลายเลือก**ทางเลือก ง)** คือ **สูบน้ำขึ้นมาน้อยลง** และแบ่งให้เพื่อนบ้านได้ใช้บ้าง ซึ่งทางเลือกนี้ นายบุญหลายเองจะได้ประโยชน์น้อยกว่าทางเลือก ข) (คือได้ประโยชน์เพียง 2 หน่วย แทนที่จะเป็น 3 หน่วย) แต่ที่นายบุญหลายตัดสินใจเลือกทางเลือกนี้ เพราะผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับเพื่อนบ้านก็มีความหมายต่อนายบุญหลายด้วย
- หากนายบุญหลายตัดสินใจด้วย**จิตใจแบบแข่งขัน** นายบุญหลายก็อาจทำในสิ่งที่คนทั่วไปก็ทราบดีว่าไม่ควรทำ นั่นคือ **ทางเลือก ค)** กล่าวคือ นอกจากจะ**สูบน้ำมาใช้เต็มที่แล้ว** ยัง**ปล่อยมลพิษลงสู่แหล่งน้ำ** แต่ที่นายบุญหลายทำเช่นนี้ (ซึ่งในกรณีนี้ ไม่ใช่เป็นนายบุญหลายไม่รู้) เป็นเพราะผลกระทบทางลบของเพื่อนบ้านกลายเป็นความพึงพอใจของนายบุญหลาย ทั้งนี้ ใน

ความเป็นจริง กรณีนี้ก็อาจเกิดขึ้นได้ หากทั้งสองฝ่ายมีเรื่องขัดแย้งกัน จนเกิดอุปสรรค (คือโทษะ) ขึ้นมาในใจของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง (หรือทั้งสองฝ่าย) และกลับตีใจที่เห็นความทุกข์ของผู้อื่น

ตารางที่ 4.4 ตัวอย่างการคำนวณความพึงพอใจของนายบุญหลายที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจ ตามลักษณะของจิตใจที่แตกต่างกัน

ลักษณะจิตใจในการตัดสินใจ	การคำนวณความพึงพอใจที่ได้รับในแต่ละทางเลือก				การตัดสินใจ
	ทางเลือก ก	ทางเลือก ข	ทางเลือก ค	ทางเลือก ง	
จิตใจแบบตัวใครตัวมัน (a=1 และ b=0)	$(1*0)+(0*3)$ = 0	$(1*3)+(0*0)$ = 3	$(1*2) + (0*-2)$ = 2	$(1*2) + (0*2)$ = 2	ทางเลือก ข
จิตใจแบบเสียสละ (a=1 และ b=0)	$(0*0)+(1*3)$ = 3	$(0*3)+(1*0)$ = 0	$(0*2) + (1*-2)$ = -2	$(0*2) + (1*2)$ = 2	ทางเลือก ก
จิตใจแบบเกื้อกูล (a=1 และ b=1)	$(1*0)+(1*3)$ = 3	$(1*3)+(1*0)$ = 3	$(1*2) + (1*-2)$ = 0	$(1*2) + (1*2)$ = 4	ทางเลือก ง
จิตใจแบบแก่งแย่ง (a=1 และ b=-1)	$(1*0)+(-1*3)$ = -3	$(1*3)+(-1*0)$ = 3	$(1*2) + (-1*-2)$ = 4	$(1*2) + (-1*2)$ = 0	ทางเลือก ค

ที่มา: คำนวณจากตารางที่ 4.2 และตารางที่ 4.3 ตามสมการที่ 4.1

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า การทำความเข้าใจกับลักษณะของจิตใจในขณะทำการตัดสินใจ จึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญมาก เพราะแม้กระทั่ง ในตัวอย่างที่ผ่านมา นายบุญหลายซึ่งใช้กรอบการตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมาย (เพราะมีคิดคำนวณถึงผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้น) แต่เนื่องจากนายบุญหลายอาจคิดคำนึงถึงผลลัพธ์ของตนเองและผู้อื่นในการตัดสินใจที่ต่างกัน (ตามจิตใจ 4 แบบ) การตัดสินใจสุดท้ายของนายบุญหลายจึงแตกต่างกันไปด้วย และแน่นอนที่สุด ผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นกับนายบุญหลาย เพื่อนบ้าน ชุมชน และสังคมส่วนรวมก็ย่อมแตกต่างกันไปด้วยทั้งในปัจจุบัน และในอนาคต (เช่น ความขัดแย้งอาจรุนแรงขึ้น หากนายบุญหลายใช้จิตใจแบบแข่งขัน และเลือกทางเลือก ค. ในการสูบน้ำ)

สิ่งที่น่าสนใจประการหนึ่งก็คือ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่ตัดสินใจกับคนอื่น ๆ เป็นตัวกำหนดหลักว่าผู้ที่ตัดสินใจจะใช้จิตใจลักษณะใดในการตัดสินใจ เช่น พ่อแม่ (หรือพี่) รัก “ลูก” (หรือน้อง) จึงยอมเสียสละเพื่อการศึกษาของลูก (หรือน้อง) หรือนายบุญหลายเคยได้รับความช่วยเหลือจากเพื่อนบ้านตอนที่เจ็บป่วย นายบุญหลายจึงตัดสินใจด้วยจิตใจแบบเกื้อกูลกัน หรือในทางตรงกันข้าม หากนายบุญหลายเคยได้รับความเจ็บช้ำน้ำใจจากการกระทำของเพื่อนบ้านก็อาจตัดสินใจด้วยจิตใจแบบแก่งแย่งแทนก็เป็นได้ ดังนั้น แม้ว่าลักษณะของจิตใจในการตัดสินใจจะเป็นเรื่องที่อยู่ในใจของคนแต่ละคน แต่การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีในครอบครัว ในชุมชน ในสังคมก็จะมีผลต่อการตัดสินใจนั้น และช่วยให้คนแต่ละคนตัดสินใจโดยคำนึงถึงผลกระทบของผู้อื่นมากขึ้น

ที่ผ่านมา ทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์เกือบทั้งหมดพัฒนาขึ้นมาจากฐานข้อสมมติที่ว่า มนุษย์เป็นผู้มีความสามารถในการใช้เหตุผล เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดกับตนเอง (เช่น ผู้ผลิตก็ต้องการกำไรสูงสุด ผู้บริโภคก็ต้องการความพอใจสูงสุด โดยเสียเงินน้อยที่สุด) ส่วนผลประโยชน์ที่เกิดกับผู้อื่นนั้นถือว่าเป็น ผลกระทบภายนอก

(หรือ Externality) ซึ่งจะต้องมีกลไกของรัฐหรือกลไกการตลาดมาจัดการ ดังนั้น วิชาเศรษฐศาสตร์ รวมถึงวิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรซึ่งพัฒนามาจากฐานทฤษฎีเดียวกัน จึงมักวิเคราะห์พฤติกรรมทางเศรษฐกิจโดยถือว่าทุกคนมีลักษณะจิตใจแบบตัวใครตัวมัน จนเป็นที่เข้าใจกันทั่วไปในสังคมว่า วิชาเศรษฐศาสตร์เป็นวิชาที่สอนให้คนเห็นแก่ตัว (เพราะไม่ต้องคำนึงถึงผลที่เกิดขึ้นกับผู้อื่นในการตัดสินใจ)

การละเลยพฤติกรรมการตัดสินใจที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจด้วยลักษณะจิตใจแบบอื่นๆ ถือเป็นความผิดพลาดอย่างรุนแรง และเป็นสิ่งที่ไม่ควรทำอย่างยิ่งสำหรับนักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตร เพราะลักษณะจิตใจแบบตัวใครตัวมันจะอธิบายความเป็นมาและเป็นไปในสังคมได้เพียงบางส่วน (หรือเพียงบางเลี้ยว) เท่านั้น (กรณาย้อนดูตัวอย่างที่ผ่านมา) ยิ่งไปกว่านั้น ยังอาจมีผลให้จิตใจของนักศึกษา และผู้คนที่สังคมถูกเหนี่ยวนำไปในทิศทางนั้น (คือ คิดถึงผลประโยชน์) จนไม่สามารถส่งเสริมให้เกิดพฤติกรรมทางเศรษฐกิจที่ดีมาบางอย่างให้เกิดขึ้นในสังคมได้เลย อาทิ

- พ่อแม่ก็อาจลงทุนเพื่อการศึกษาหรือสุขภาพให้กับลูก ตามที่ระบุไว้ในกฎหมายเท่านั้น เพราะไม่เห็นว่าการลงทุนเพิ่มเติมขึ้นมา (รวมถึงการให้เวลาในการอยู่ คูย สอน และเล่นกับลูก) จะเป็นประโยชน์ที่ชัดเจนอย่างไรต่อตนเอง (เมื่อเทียบกับผลตอบแทนและความก้าวหน้าในการทำงาน หรือเทียบกับความสนุกในการใช้เวลาไปกับสังคมผู้ใหญ่มากกว่า)
- ผู้บริโภคก็คงไม่ซื้อผักหรือข้าวอินทรีย์ (หรือซื้อน้อยลง) เพราะไม่ได้คำนึงผลดีที่มีต่อสุขภาพของเกษตรกร และสิ่งแวดล้อม แต่คำนึงเฉพาะความปลอดภัยของตนเองเท่านั้น
- เกษตรกร (และผู้บริโภค) ก็คงไม่ประหยัดน้ำ トラバドที่ยังสูบน้ำมาใช้ได้ (และยังมีเงินจ่าย หากต้องเสียค่า น้ำ) เพราะไม่เห็นว่าการหาน้ำจะมีความหมายอย่างไรต่อความพึงพอใจของตัวเอง

แม้กระทั่ง นายอดัม สมิท ซึ่งถือกันว่าเป็นบิดาของวิชาเศรษฐศาสตร์ (และมักมีผู้เข้าใจผิดคิดว่า นายอดัม สมิท ส่งเสริมให้คนใช้ความเห็นแก่ตัวอย่างเต็มที่ โดยจะมีมือที่มองไม่เห็นมาจัดการ ซึ่งจริงๆ แล้ว นายอดัม สมิท ไม่เคยกล่าวเช่นนั้นเลย) ก็ยังกล่าวถึงลักษณะพื้นฐานของจิตใจมนุษย์ไว้อย่างชัดเจนว่า

“...ต่อให้มนุษย์เห็นแก่ตัวขนาดไหนก็ตาม ก็เห็นได้ชัดว่า ยังมีหลักการบางอย่างอยู่ในธรรมชาติของมนุษย์ ที่ทำให้มนุษย์เองใส่ใจในชะตากรรมของคนอื่นๆ และถือว่าความสุขของคนอื่นก็เป็นสิ่งสำคัญสำหรับตน แม้ว่าตัวเองจะไม่ได้อะไรเลยนอกจากอิมเมจใจที่ได้เห็น...”

อดัม สมิท

อ้างโดยเดวิด ซี คอร์ทเทน (2545 ; 184)

4.3 ขอบเขตเวลาในการตัดสินใจ

ความซับซ้อนของการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของเกษตรกรที่ล้าคัญอีกประการหนึ่งคือ ขอบเขตของเวลา ที่จะต้องคำนึงถึงในการตัดสินใจแต่ละครั้ง เพราะประโยชน์หรือคุณค่าทางเศรษฐกิจแต่ละอย่างหรือแต่ละด้านที่จะเกิดขึ้นจากการตัดสินใจเกิดขึ้นในช่วงเวลาที่แตกต่างกัน ดังตัวอย่างในกรณีนางทองประศรีต้องตัดสินใจขายข้าว นางทองประศรีอาจต้องตัดสินใจระหว่าง**ผลประโยชน์เฉพาะหน้าหรือประโยชน์ชั้นตาเห็น** (เช่น นางทองประศรีอาจขายข้าวให้โรงสีเอกชน เพราะได้เงินรวดเร็วทันใจ แต่ได้ราคาต่ำ ซึ่งก็จำเป็นหากนางทองประศรีมีความจำเป็นต้องใช้เงิน) **ผลประโยชน์ที่คาดหมายได้** (เช่น นางทองประศรีอาจนำข้าวไปสีที่โรงสีชุมชน แล้วค่อยขายในรูปข้าวสาร เพราะคาดว่าจะป็นวิธีที่ทำให้มูลค่าเพิ่มของผลผลิตสูงสุด) และ**ผลประโยชน์ระยะยาวหรือประโยชน์ชั้นเลตาเห็น** (เช่น นางทองประศรีนำข้าวไปฝากไว้ที่ธนาคารข้าว เพื่อเป็นหลักประกันหากเกิดการขาดแคลนข้าวในอนาคต ซึ่งยังไม่ทราบว่าจะเมื่อไร แต่ค่อนข้างแน่ใจว่ามีความเป็นไปได้ที่จะเกิดขึ้น)

1) ความสำคัญของการพิจารณาขอบเขตเวลาในการตัดสินใจ

ตัวอย่างข้างต้นชี้ให้เห็นว่า การตัดสินใจของเกษตรกรมิใช่เป็นเพียงการเปรียบเทียบระหว่างผลประโยชน์ที่จะได้รับกับต้นทุนที่ต้องใช้ไปเท่านั้น หากแต่ยังเป็นการเปรียบเทียบระหว่างผลประโยชน์ที่แตกต่างกันในแต่ละทางเลือกอีกด้วย (ทั้งในเชิงลักษณะของผลประโยชน์ และในเชิงช่วงเวลาที่ได้รับ) ซึ่งในทางเศรษฐศาสตร์เรียกว่า **“ค่าเสียโอกาส”** หมายถึงว่า โอกาสหรือประโยชน์ที่ต้องสูญเสียเมื่อตัดสินใจไปในทางใดทางหนึ่ง (เช่น ถ้านางทองประศรีขายข้าวให้โรงสีเอกชน เพราะกำลังร้อนเงิน นางย่อมเสียโอกาสในการได้รับราคาดี หากสามารถขายในรูปของข้าวสาร หรือเสียโอกาสในการสร้างหลักประกันกับธนาคารข้าว เพื่อประกันความเสี่ยงกับความลำบากในอนาคต) อย่างไรก็ดี โดยทั่วไป ค่าเสียโอกาสในทางเศรษฐศาสตร์ก็มักใช้ในการเปรียบเทียบในช่วงเวลาเดียวกันหรือใกล้เคียงกันเป็นหลัก

ในทางปฏิบัติ การตัดสินใจของนางทองประศรีนอกจากจะขึ้นอยู่กับ**สถานการณ์**ของตัวนางทองประศรีเองเป็นสำคัญประการหนึ่งแล้ว (เช่น กำลังร้อนเงินหรือไม่) แล้วยังขึ้นอยู่กับ**ขอบเขตเวลา**ที่นางทองประศรีใช้ในการตัดสินใจว่าจะคำนึงถึงผลประโยชน์ในระยะเวลาใดบ้าง และด้วยความสำคัญมากน้อยเพียงใด เช่น หากนางทองประศรีตัดสินใจโดยคิดครอบคลุมเฉพาะช่วงระยะเวลาหนึ่งปี (หรือคิดถึงอนาคตแต่ให้ความสำคัญน้อย) แน่หนอนที่สุดว่านางทองประศรีคงไม่นำข้าวไปฝากที่ธนาคารข้าว เพราะอย่างไรเสียปีนี้นางทองประศรีก็ไม่ขาดแคลนข้าวแล้ว (เพราะนางมีข้าวเหลือขาย) และนางก็ควรทำกำไรจากการขายข้าวในปีนี้ให้มากที่สุด

ยิ่งไปกว่านั้น ในชีวิตจริง การเปรียบเทียบระหว่างช่วงเวลายังเกี่ยวข้องกับการ**เปรียบเทียบผลประโยชน์ และผลกระทบในทางลบซึ่งเกิดขึ้นในช่วงเวลาที่แตกต่างกันด้วย** เช่น นายบุญน้อยอาจมีความพึงพอใจสูงมากในช่วงเวลาปัจจุบัน เพราะเพิ่งกู้ยืมเงินจากกองทุนหมู่บ้าน มาซื้อเครื่องใช้ในบ้าน และเครื่องเสียงใหม่ (ผลประโยชน์เฉพาะหน้า หรือผลประโยชน์ทันตาเห็น) แต่นายบุญน้อยมีแนวโน้มที่จะต้องทุกข์ใจในอนาคต เพราะคงต้องทำงานหนักและหาเงินมาจ่ายคืนหนี้ของกองทุน (ผลกระทบที่คาดหมายได้) ดังนั้น การตัดสินใจกู้เงินและใช้เงินของนายบุญน้อย นอกจากจะขึ้นอยู่กับ**สถานการณ์** (เช่น จะหาเงินมาใช้คืนกองทุนได้ง่ายหรือไม่) ยังขึ้นอยู่กับนายบุญน้อยจะให้ความสำคัญผลกระทบที่คาดหมายได้ในอนาคตหรือไม่ เพียงใด

2) ปัญหาที่พบในการพิจารณาขอบเขตเวลาในการตัดสินใจ

ปัญหาที่พบในปัจจุบันก็คือ ผู้บริโภคส่วนใหญ่ รวมถึงเกษตรกรมักถูกแนะนำโดยทางอ้อมให้เน้นเฉพาะประโยชน์ขั้นต้นตาเห็น (เช่น การกระตุ้นให้บริโภคเพื่อความสุขในขณะนั้น และสามารถซื้อหาได้ตลอด 24 ชั่วโมง) และเลื่อนหรือหลังลืมผลประโยชน์และผลกระทบในอนาคตไป (เช่น ลืมไปว่าจะต้องใช้เวลาหรือกำลังแรงงานมากเท่าใดในการไปหาเงินมาชำระหนี้) ยิ่งไปกว่านั้น นายบุญน้อยเองก็อาจเลื่อนเวลาของความทุกข์ยากไปได้ หากรัฐบาลจัดสรรเงินกู้ยืมก้อนใหม่มาให้ นายบุญน้อยจึงกู้เงินก้อนใหม่มาชำระหนี้ แทนการทำงานหนัก ดังนั้น ผลกระทบหรือความทุกข์ยากในอนาคตก็อาจถูกเลื่อนออกไปกลายเป็นผลกระทบในระยะยาวที่ยังไม่มองไม่เห็น (ในขณะการตัดสินใจ) จนไม่มีผลต่อการตัดสินใจก่อนหน้านี้ของนายบุญน้อย (แต่แน่นอนว่า ในที่สุดนายบุญน้อยจะต้องทุกข์ใจและทำงานหนักเพื่อจ่ายคืนหนี้ เพียงแต่นายบุญน้อยยังไม่เห็นเท่านั้นเอง) นี่คือตัวอย่างของการเลื่อนและหลังลืมผลประโยชน์ในอนาคตไปจากการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของเกษตรกร

ปัญหาดังกล่าวเกิดขึ้นในด้านการผลิตด้วยเช่นกัน เกษตรกรจำนวนมาก ตัดสินใจใช้ปุ๋ยเคมีและสารกำจัดศัตรูพืชกันอย่างมาก เพราะคำนึงถึงผลประโยชน์เฉพาะหน้าหรือขั้นต้นตาเห็น (คือ ข้าวใบเขียวขึ้นมาทันที หรือหอมหรือแมลงศัตรูพืชตายชักดิ้นชักงอ) โดยอาจลืมหรือให้ความสำคัญน้อยกับผลประโยชน์ที่คาดหมายได้ เช่น การใช้ปุ๋ยและสารกำจัดศัตรูพืชเกินจุดที่จะทำให้ได้กำไรสูงสุด (กรุณาดูตัวอย่างน้ำทองดีจากชยันนาท ที่ผ่านมานับที่) และไม่ได้คิดถึงผลกระทบขั้นเลวตาเห็น เช่น การสูญเสียความสมดุลของระบบนิเวศ และความสมบูรณ์ของดิน ซึ่งทำให้เสียโอกาสในรายได้หลายส่วนไป เช่น การจับปลาหรือกบในนาข้าว (เพราะถูกสารพิษตายไปหมดแล้ว) และอาจทำให้ต้องใช้ปุ๋ยเคมีและสารกำจัดศัตรูพืชในอนาคต

ในทำนองเดียวกัน การส่งเสริมให้เกษตรกรทำการผลิตด้วยวิธีแบบเกษตรยั่งยืนเช่น ระบบวนเกษตร ก็ประสบปัญหาแบบเดียวกัน กล่าวคือ เกษตรกรกังวลใจกับผลประโยชน์หรือผลกระทบขั้นต้นตาเห็น และผลประโยชน์ขั้นที่คาดหมายได้ กล่าวคือ กังวลว่าจะมีผลผลิตพอขายและมีเงินเพียงพอไปชำระหนี้ ธกส. หรือกองทุนต่างๆ ในปีนี้หรือไม่ (เพราะผลผลิตในระบบวนเกษตรอาจต้องใช้เวลานานกว่า ระบบการผลิตการปลูกพืชอายุสั้นในปัจจุบัน) แต่เกษตรกรไม่สามารถคิดได้ชัดเจนว่า ผลประโยชน์ขั้นเลวตาเห็นที่เกิดขึ้นจากการทำการเกษตรแบบระบบวนเกษตรจะเป็นเช่นไร และมีความสำคัญอย่างไร เช่น มีผลดีต่อสุขภาพในระยะยาว (เพราะไม่ใช้สารพิษในการเกษตร) ลดความเสี่ยง (เพราะมีการปลูกพืชหลายชนิด) เสริมความมั่นคง (เพราะมีการปลูกไม้ใหญ่เพื่อขายเอาเนื้อไม้ในอนาคต) และช่วยลดความรุนแรงจากภัยธรรมชาติ (เพราะเป็นส่วนหนึ่งของการเพิ่มพื้นที่ป่าและความสมดุลทางธรรมชาติ)

3) ข้อเสนอแนะในการพิจารณาขอบเขตเวลาในการตัดสินใจ

อย่างไรก็ดี นักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรเองก็จำเป็นต้องเข้าใจด้วยว่า **ผลประโยชน์ขั้นต้นตามเห็นหลายประการก็เป็นความจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับกระบวนการผลิตซ้ำ และการดำรงอยู่ในสังคมการเกษตร** เช่น การรักษาสภาพคลองหรือการมีเงินเพียงพอสำหรับการดำรงชีพ หรือการรักษาความน่าเชื่อถือและความสามารถในการกู้ยืมเงินไว้เพื่อให้สามารถมีเงินหมุนเวียนสำหรับการผลิตต่อไป ดังนั้น การแนะนำให้เกษตรกรเน้นถึงผลประโยชน์ขั้นเลวตาเห็น โดยลืมประโยชน์หรือผลกระทบขั้นต้นตาเห็น จึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ในทางปฏิบัติ เพราะอย่างไรเสีย เกษตรกรจำเป็นต้องรักษากระบวนการผลิตซ้ำของตนเองไว้ ดังที่กล่าวไว้ในบทที่ 2

ทางเลือกที่ดีและเป็นไปได้ที่สุดคือ **ทางเลือกที่สามารถบรรลุถึงผลประโยชน์ขั้นเลยตาเห็น โดยที่ไม่สร้างผลกระทบขั้นทันตาเห็นมากเกินไป จนไม่สามารถผลิตซ้ำกระบวนการผลิตได้** (เช่น การปรับโครงสร้างหนี้ เพื่อให้เกษตรกรสามารถมีเงินลงทุนในการทำนเกษตร และชำระหนี้คืนได้ในอนาคต)

สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งที่นักศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรต้องทำความเข้าใจคือ การตัดสินใจทางเศรษฐกิจของเกษตรกรโดยคำนึงถึงผลประโยชน์ขั้นเลยตาเห็น ซึ่งมีความสำคัญต่อการสร้างความยั่งยืนในอนาคต ย่อมขึ้นอยู่กับ**การรับรู้ข้อมูลเกี่ยวกับผลประโยชน์ (หรือผลกระทบ) ในอนาคต และความตระหนักของเกษตรกรต่อความสำคัญของข้อมูลดังกล่าว** เช่น เกษตรกรอาจไม่ทราบ (หรือไม่ตระหนักว่า) การใช้สารเคมีทางการเกษตรจะเป็นพิษภัยสะสมต่อตนเองอย่างไร นอกจากนี้ การตัดสินใจยังขึ้นอยู่กับ**ทางเลือกที่มีอยู่ด้วย** เพราะหากปราศจากทางเลือกที่เกษตรกรสามารถมั่นใจได้ว่าจะสามารถบรรลุถึงผลประโยชน์ขั้นเลยตาเห็น โดยไม่สร้างผลกระทบรุนแรงต่อความอยู่รอดในขั้นตาเห็นของเกษตรกร เกษตรกรโดยทั่วไปย่อมไม่เสี่ยงที่จะเกิดปัญหาแบบทันตาเห็นแน่นอน

ทั้งนี้ คำว่า “ทางเลือก” ที่กล่าวถึงข้างต้นก็ได้จำกัดเฉพาะการสนับสนุนจากภายนอก (ดังตัวอย่างเรื่องการปรับโครงสร้างหนี้เท่านั้น) หากแต่ยังรวมถึงทางเลือกที่เกิดจากภูมิปัญญาและการคิดอย่างรอบคอบของเกษตรกรเองด้วย เช่น **ลุงบุญล่อม (นามสมมติ) จากเพชรบุรี ได้ตัดสินใจทำระบบเกษตรผสมผสาน** โดยมีกรวางแผนการปลูกพืชอย่างละเอียด เพื่อให้ได้ผลผลิตและรายได้อย่างรวดเร็ว ต่อเนื่อง และยั่งยืน เริ่มจากพืชที่ใช้เวลาหนึ่งหรือสองสัปดาห์ก็ได้ผลผลิต พืชที่ใช้เวลาเป็นเดือน พืชที่ใช้เวลาเป็นฤดูกาล พืชที่ใช้เวลาเป็นปี และพืชที่ใช้เวลาหลายปีก็จะให้ผลผลิต (แต่มีผลตอบแทนสูง) หรือ **น้าบุญเขียน (นามสมมติ) จากสกลนครตัดสินใจที่จะปลูกหวาย และการเพาะพันธุ์กล้วยไม้ยืนต้น** ในระหว่างที่รอให้สวนวนเกษตรเติบโตตามแผนที่วางไว้ จะเห็นได้ว่า ด้วยความคิดที่ละเอียดละออ ลุงบุญล่อมและน้าบุญเขียนจึงไม่ประสบปัญหารุนแรงในขั้นทันตาเห็น และสามารถบรรลุถึงผลประโยชน์ที่ยั่งยืนในอนาคต (หรือขั้นเลยตาเห็น) ได้ตามที่ตั้งใจไว้

4) มูลค่าทางเศรษฐศาสตร์ของปัจจุบันและอนาคต

หลักคิดทางเศรษฐศาสตร์ (รวมถึงเศรษฐศาสตร์เกษตร) มักแนะนำให้นักศึกษา (และเกษตรกร) คำนึงถึงมูลค่าของเงินที่แตกต่างกันตามกาลเวลา (หรือ Time Value of Money) โดยการทำการคิดลด หรือลดทอนผลประโยชน์ในอนาคตให้ลงมาเป็นผลประโยชน์ปัจจุบัน (ภาษาทางเศรษฐศาสตร์เรียกว่า มูลค่าปัจจุบัน หรือ Present Value) หลักคิดนี้เป็นหลักคิดที่เทียบเคียงมาจากการฝากหรือการลงทุนทางการเงิน เพราะในการลงทุนทางการเงิน เงินร้อยบาทในปีหน้าย่อมมีค่าน้อยกว่าเงินร้อยบาทในปีนี้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ถ้ามีใครมายืมเงินเราหนึ่งร้อยบาท และสัญญาว่าจะคืนเงินเราในปีหน้า เราย่อมคาดหวังว่าเงินที่เขาจะคืนให้เราควรมีมูลค่ามากกว่าหนึ่งร้อยบาท เช่น อาจเป็นหนึ่งร้อยห้าบาท (ทางเศรษฐศาสตร์ เราตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมายโดยคิดเฉพาะผลประโยชน์เฉพาะตน) เพราะเราเสียโอกาสในการใช้เงินในปีนี้ และอาจมีความเสี่ยงที่จะไม่ได้เงินคืน ดังนั้น ในความคิดของเรา เงินหนึ่งร้อยบาทในอนาคตหรือในปีหน้า จึงมีค่าเทียบเท่ากับเงินหนึ่งร้อยบาทในปีนี้

หลักคิดทางเศรษฐศาสตร์แบบนี้ใช้ได้ดียิ่งสำหรับการตัดสินใจในทางการเงิน เพราะช่วยให้เราตัดสินใจโดยไม่หลงลืมถึงค่าเสียโอกาสที่ควรจะได้รับจากประโยชน์ในชั้นตาเห็น (นั่นคือ เราอาจนำเงินหนึ่งร้อยบาทไปซื้อของที่เป็นหรือลงทุนที่สร้างประโยชน์แทนการปล่อยอยู่) แต่หากมีการนำหลักคิดนี้ไปใช้กับการวางแผนชีวิตของเกษตรกร โดยไม่ระมัดระวัง ก็อาจนำไปสู่ข้อผิดพลาดได้ในหลายกรณี เพราะโดยธรรมชาติแล้วหลักคิดนี้แนะนำให้เราให้ความสนใจกับปัจจุบันมากกว่าอนาคต (เพราะผลประโยชน์หรือผลกระทบในอนาคตจะต้องถูกคิดลด) ทั้งที่จริงๆ แล้วการให้ความสำคัญระหว่างปัจจุบันกับอนาคตขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายประการ อาทิ ทางเลือกและความขาดแคลน ของแต่ละคนในปัจจุบันและในอนาคต

ยกตัวอย่างเช่น นายบุญทองซึ่งกำลังตัดสินใจว่าจะทำระบบวนเกษตรดีหรือไม่ นายบุญทองผู้มีการศึกษาไม่สูง ย่อมทราบดีว่า เมื่อตนเองมีอายุมากขึ้น ตนเองย่อมทำงานหนักได้น้อยลง และอาจมีหลักประกันในชีวิตน้อยลงไปด้วย ดังนั้น นายบุญทองจึงตัดสินใจที่จะให้ความสำคัญกับผลประโยชน์ในอนาคตมากกว่าปัจจุบัน ด้วยการยอมลงทุนและทำงานหนัก (ในระบบวนเกษตร) ในวันนี้เพื่อประโยชน์ในวันหน้า เพราะในวันนี้ นายบุญทองยังมีพลังในการทำงานและยังมีทางเลือกมากกว่าวันหน้าด้วย แม้กระทั่ง หากระบบวนเกษตรยังไม่สัมฤทธิ์ผล นายบุญทองก็ยังสามารถทำงานอื่นๆ เพิ่มเติมได้ ในขณะที่หากปล่อยให้ไปลำบากในวันหน้า นายบุญทองอาจมีทางเลือกน้อยลง หรือไม่สามารถดำเนินการใดๆ ได้เลย

4.4 สรุป: ความซับซ้อนและความรอบคอบในการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของเกษตรกร

จากที่กล่าวมาทั้งหมดในบทนี้ จะเห็นได้ว่าการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของเกษตรกรมีความหลากหลายและซับซ้อนเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นในแง่กรอบพื้นฐานของการตัดสินใจ ซึ่งเกี่ยวข้องกับการใช้เหตุผลแบบมุ่งเป้าหมาย หรือเหตุผลแบบเน้นคุณค่า หรือการตัดสินใจตามประเพณี หรือตามอารมณ์ความรู้สึก ในแง่ลักษณะของจิตใจในขณะที่ตัดสินใจ ซึ่งเกี่ยวข้องกับการคำนึงถึงประโยชน์ของตนเองและผู้อื่น และในแง่ขอบเขตเวลาในการตัดสินใจซึ่งเกี่ยวข้องกับการให้ความสำคัญกับผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นในปัจจุบันและในอนาคต การตัดสินใจที่ผ่านกรอบที่ต่างกัน ลักษณะของจิตใจที่ต่างกัน และขอบเขตของเวลาที่ต่างกันย่อมแตกต่างกันไปด้วย และย่อมมีผลให้เกิดผลลัพธ์ที่แตกต่างกัน ทั้งกับตนเอง ผู้อื่น และสังคมส่วนรวม

นักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรจึงจำเป็นต้องเข้าใจถึงความแตกต่างของกรอบหรือสิ่งที่มีผลต่อการตัดสินใจของเกษตรกรเหล่านี้ให้ดี ทั้งนี้ มิใช่เพื่อใช้แยกแยะ และตอบคำถามว่า คนคนนั้นตัดสินใจบนกรอบการตัดสินใจแบบใด เพราะในความเป็นจริง การตัดสินใจแต่ละครั้งอาจมีกรอบหรือลักษณะของจิตใจหลายอย่างซ้อนและขัดแย้งกันอยู่ (เหมือนที่เราในฐานะผู้ฟังได้ยินเสียงจากความคิดของตัวละครที่ถกเถียงกันอยู่ในใจ ในละครโทรทัศน์ หรือละครวิทยุในอดีต) และคงไม่มีใครสามารถบอกได้อย่างชัดเจนว่า การตัดสินใจแบบใดจะเป็นการตัดสินใจที่ดีที่สุดเพียงแบบเดียว แต่วัตถุประสงค์หลักของการเรียนรู้ในเรื่องนี้คือ การเตือนให้ยังคิดและซึ้งใจว่า เรา(ในฐานะนักศึกษา หรือเกษตรกร) กำลังตัดสินใจบนฐานหรือกรอบการตัดสินใจเพียงกรอบเดียวหรือไม่ และฐานหรือกรอบที่กำลังตัดสินใจนั้นเป็นฐานหรือกรอบที่ถูกต้องแน่นอนแล้วหรือ หากเราลองหยุดเพื่อคิดและตัดสินใจในฐานหรือกรอบการตัดสินใจแบบอื่นๆ ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจะแตกต่างกันหรือไม่ และการตัดสินใจแบบใดควรจะเป็นการตัดสินใจที่น่าจะดีที่สุดสำหรับเรา คนอื่นๆ และสังคม

ในฐานะนักศึกษา (รวมถึงเกษตรกรผู้ศึกษาเรียนรู้) เราไม่ควรคาดหวังหรือคาดหวังกับตัวเองจนเกินไปว่า เราจะสามารถตัดสินใจได้ถูกต้องตลอดเวลา เพราะการตัดสินใจทางเศรษฐกิจแต่ละครั้งล้วนเกี่ยวข้องกับปัจจัยที่ควบคุมไม่ได้จำนวนมาก รวมถึงความไม่แน่นอนของอนาคตและคุณค่าที่อยู่ในจิตใจด้วย แต่เราควรมุ่งมั่นที่จะใช้ผลลัพธ์ที่เกิดจากการตัดสินใจแต่ละครั้ง เพื่อการเรียนรู้และการปรับปรุงการตัดสินใจของเรา อันจะนำไปสู่การเพิ่มพูนประโยชน์กับทุกๆ ฝ่าย ทั้งในปัจจุบันและในอนาคต บทเรียนบทนี้จะจบลงการน้อมนำหลักการในการตัดสินใจที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมไว้ เพื่อเป็นหลักในการดำเนินชีวิตของนักศึกษาและเกษตรกรสืบต่อไป

กรอบที่ 4.1 การนำชีวิตสู่จุดหมายตามแนวทางของพระพุทธเจ้า

การนำชีวิตสู่จุดหมาย คือ การดำเนินชีวิตให้บรรลุประโยชน์ที่เป็นจุดหมายของการมีชีวิต ที่เรียกว่า อุตตะ 3 หรืออรรธ 3 คือ

1. ทิฐธัมมิกัตตะ จุดหมายชั้นตาเห็น หรือประโยชน์ปัจจุบัน ที่สำคัญ คือ

- ก) มีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง ไร้โรค งามสง่า อายุยืนยาว
- ข) มีเงินมีงาน มีทรัพย์จากอาชีพสุจริต พึ่งตนได้ทางเศรษฐกิจ
- ค) มีสถานภาพดี ทนยศ เกียรติ ไมตรี เป็นที่ยอมรับในสังคม
- ง) มีครอบครัวผาสุก ทำวงศ์ตระกูลให้เป็นที่ยับยติ

2. สัมปรายิกัตตะ จุดหมายชั้นเลขาเห็น หรือประโยชน์เบื้องหน้า ที่เป็นคุณค่าของชีวิต ซึ่งให้เกิดความสุขลึกภายใน โดยเฉพาะ

- ก) ความอบอุ่น ซาบซึ้งใจ ด้วยความศรัทธา มีหลักใจ
- ข) ความภูมิใจ ในชีวิตสะอาด ที่ได้ประพฤติแต่การดีงามสุจริต
- ค) ความอุมใจ ในชีวิตมีคุณค่า ที่ได้เสียสละบำเพ็ญประโยชน์
- ง) ความแก้แค้นล้ำนใจ ด้วยปัญญาที่จะแก้ปัญหาหน้าพาชีวิตไป
- จ) ความโปร่งโล่งมั่นใจ ว่าได้ทำกรรมดี มีหลักประกันวิสุภาพใหม่

3. ปรมัตตะ จุดหมายสูงสุด หรือประโยชน์อย่างยิ่ง คือ การมีปัญญารับรู้เท่าทันความจริง เข้าถึงธรรมชาติของโลกและชีวิต อันทำให้จิตใจเป็นอิสระ

- ก) ไม่หวั่นไหวหรือถูกครอบงำด้วยความผันผวนปรวนแปรต่างๆ
- ข) ไม่ผิดหวังโศกเศร้าบีบคั้นจิต เพราะความยึดมั่นในสิ่งใด
- ค) ปลอดโปร่ง สงบ ผ่องใส สดชื่น เบิกบานใจตลอดเวลา
- ง) เป็นอยู่และทำการด้วยปัญญาซึ่งมองที่เหตุปัจจัย

ถ้าบรรลุจุดหมายชีวิตถึงขั้นที่สองขึ้นไป เรียกว่าเป็น “บัณฑิต”

กรอบที่ 4.1 (ต่อ)

จุดหมาย 3 ด้าน

อัตตะ หรือจุดหมาย 3 ขั้นข้างต้นนี้ พึงปฏิบัติให้ครบทั้ง 3 ด้านคือ

- ด้านที่ 1 **อัตตัตตะ** **จุดหมายเพื่อตน** หรือ **ประโยชน์ตน** คือ ประโยชน์ 3 ขั้นข้างต้น ซึ่งพึงทำให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง หรือพัฒนาชีวิตของตนขึ้นไปให้ได้ให้ถึง
- ด้านที่ 2 **ปรัตตะ** **จุดหมายเพื่อผู้อื่น** หรือ **ประโยชน์ผู้อื่น** คือประโยชน์ 3 ขั้นข้างต้น ซึ่งพึงช่วยเหลือผู้อื่นให้ได้ถึง ด้วยการชักนำสนับสนุนให้เขาพัฒนาชีวิตของตนขึ้นไปตามลำดับ
- ด้านที่สาม **อุภยัตตะ** **จุดหมายร่วมกัน** หรือ **ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย** คือประโยชน์สุขและความดีงามร่วมกันของชุมชนหรือสังคม รวมทั้งสภาพแวดล้อมและปัจจัยต่างๆ ซึ่งพึงช่วยกันสร้างสรรค์บำรุงรักษา เพื่อเกื้อหนุนให้ทั้งตนและผู้อื่นก้าวไปสู่จุดหมาย 3 ขั้นข้างต้น

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) (2545 ; 9 และ 32.)

บทที่ 5
ทรัพยากรธรรมชาติและสิทธิในทรัพย์สิน
ของสังคมการเกษตร

จตุพร เทียรมา
เดชรัตน์ สุขกำเนิด

“...โลกเรามีทรัพยากรมากพอที่จะตอบสนองของความจำเป็นของมนุษย์ทุกคน
แต่ไม่เพียงพอที่จะตอบสนองของความโลภของคนบางคน...”

มหาตมะ คานธี

สังคมการเกษตรเป็นสังคมที่ต้องพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ เพราะการผลิตหลักในสังคมการเกษตรคือ การเก็บหาผลผลิตตามธรรมชาติ (เช่น การประมง การเก็บของป่า) และการทำการเกษตร ซึ่งต้องอาศัยความ สมบูรณ์ของฐานของทรัพยากรธรรมชาติ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้มีความสมบูรณ์และยั่งยืน จึงเป็นสิ่ง สำคัญมาก เท่าๆ กับการเอื้ออำนวยให้สมาชิกแต่ละคนสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์ได้อย่างเพียงพอต่อการ ดำรงชีวิตรอด ประเด็นหนึ่งที่มีความสำคัญมากในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติคือ การกำหนดสิทธิในทรัพย์สิน ของเกษตรกร หรือสิทธิของสมาชิกแต่ละคนในสังคมในการเข้าถึง การใช้ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้น รวมถึงการกีดกันและการป้องกันไม่ให้ทรัพยากรถูกใช้โดยขาดการดูแลรักษา หรือใช้ไปในทางที่เป็นผลเสียต่อ สมาชิกคนอื่นๆ และสังคมส่วนรวม

เพื่อให้นักศึกษาเห็นภาพของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิทธิในทรัพย์สินของสังคมการเกษตร บทเรียนบทนี้จึงขอเริ่มต้นจากตัวอย่างการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิทธิในทรัพย์สินของสังคมชาวลัวะ (หัวข้อ 5.1) ซึ่งเป็นชาวไทยที่อาศัยอยู่บนพื้นที่สูง ห่างไกล และพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติในการดำรงชีวิตเป็นอย่างมาก จากนั้นจึงทำความเข้าใจเรื่องสิทธิในทรัพย์สิน (หัวข้อ 5.2) และระบอบสิทธิในทรัพยากร (หัวข้อ 5.3) ใน ฐานะของเครื่องมือทางสังคมที่ใช้จัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนต่างๆ ในสังคมในการใช้และครอบครอง ทรัพยากรต่างๆ ในสังคม เมื่อนักศึกษาเห็นภาพกว้างโดยรวมแล้ว ก็จะเจาะเข้าสู่ระบอบสิทธิชุมชน ซึ่งเป็น ระบอบสิทธิที่สำคัญและเป็นคุณลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของสังคมการเกษตร โดยจะกล่าวถึงลักษณะเด่นของ ระบอบสิทธิชุมชน (หัวข้อ 5.4) และการแก้ไขความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนเกี่ยวกับระบอบสิทธิชุมชนในสังคมการ เกษตร (หัวข้อ 5.5) รวมถึง การสรุปถึงเงื่อนไขในการจัดการทรัพยากรโดยสิทธิชุมชน (หัวข้อ 5.6) บทเรียนบทนี้ จะจบลงด้วยการนำเสนอว่า ในขณะที่สังคมไทยโดยรวมกำลังประสบปัญหาความขัดแย้งกันในเรื่องการแย่งชิง ทรัพยากรธรรมชาติ และความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม ความเข้าใจเรื่องการจัดการทรัพยากรในระบอบสิทธิ ชุมชน (หัวข้อที่ 5.7) ก็น่าจะเป็นทางเลือกที่ดี สำหรับการแก้ไขปัญหาที่ซับซ้อน และการรับมือกับความไม่ สมบูรณ์ของการใช้ระบอบสิทธิใดสิทธิหนึ่งแต่เพียงอย่างเดียว

5.1 ตัวอย่างการจัดการสิทธิในทรัพย์สินของสังคมชาวลัวะ

ไกลออกไปจากความเป็นชุมชนเมือง เรามักเรียกสังคมหรือชุมชนเหล่านี้ว่า “ชนบท” หลายชุมชนที่เป็นชุมชนชนบทเช่นว่านี้ ยังคงดำรงชีวิตที่พึ่งพิง พึ่งพา เก็บหาเอาจากธรรมชาติเป็นสำคัญ ความห่างไกลจากสังคมเมืองทำให้ผู้คนในชุมชนเหล่านี้จินตนาการถึงสังคมเมืองไม่ออก เช่นเดียวกับผู้คนในสังคมเมืองก็ไม่เข้าใจถึงความเป็นอยู่และระบบการจัดการของชุมชนชนบทเช่นกัน ดังนั้น บทเรียนนี้จึงถือเป็นโอกาสที่ดีจะนำเรื่องราวของชุมชนที่อยู่ห่างไกลนี้ มาเล่าพอเป็นเรื่องราวให้เข้าใจถึงสิทธิของสังคมการเกษตรในเบื้องต้น

ห่างจากเมืองเชียงใหม่ราว 200 กิโลเมตรไปทางทิศตะวันตก ยังมีชุมชนหนึ่ง (จากหลายชุมชน) ตั้งหมู่บ้านอยู่ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ ของอำเภอแม่แจ่ม เป็นชุมชนชาวเขาเผ่าลัวะ มีสมาชิกราว 30 หลังคาเรือน ไม่มีไฟฟ้า ไม่มีโทรศัพท์ ไม่มีเครื่องอำนวยความสะดวกใดๆ ที่เกินไปกว่าความจำเป็นขั้นพื้นฐาน

ชุมชนชาวลัวะที่ว่่านี้นี้มีวิถีชีวิตที่พึ่งพิงอยู่กับธรรมชาติเป็นหลัก โดยการเก็บหาของป่าและการทำการเกษตร ในส่วนของการเกษตร ชุมชนชาวลัวะจะใช้ระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียน กล่าวคือ ชุมชนจะแบ่งพื้นที่เพาะปลูกออกเป็น 7 แปลง ในแต่ละแปลงจะถูกแบ่งให้กับแต่ละครัวเรือนใช้ทำการเพาะปลูก ในแต่ละปี ชุมชนจะใช้พื้นที่เพาะปลูกเพียง 1 แปลงเท่านั้น ผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันไปเช่นนี้จนครบ 7 ปี จนในปีที่ 8 จึงจะกลับมาเริ่มใช้พื้นที่เพาะปลูกรอบใหม่ในแปลงที่ 1 ต่อไป ระบบการใช้พื้นที่เพาะปลูกเช่นนี้ เรียกว่า “ระบบไร่หมุนเวียน” (ซึ่งบางครั้งคนภายนอกเข้าใจสับสนว่าเป็น “ไร่เลื่อนลอย”)

ในพื้นที่เพาะปลูกแต่ละแปลงของชุมชน เมื่อจัดสรรให้กับสมาชิกแต่ละครัวเรือนแล้ว พื้นที่ดังกล่าวจะกลายเป็นกรรมสิทธิ์ของครัวเรือน แต่กรรมสิทธิ์ของครัวเรือนเช่นนี้ จะคงอยู่เพียงหนึ่งฤดูกาลเพาะปลูกเท่านั้น เมื่อสิ้นสุดการเก็บเกี่ยวผลผลิตแล้ว กรรมสิทธิ์ในพื้นที่ก็จะตกเป็นของชุมชนดั้งเดิม และจะเป็นเช่นเดียวกันนี้สำหรับพื้นที่เพาะปลูกทุกๆ แปลงของชุมชนลัวะแห่งนี้

สำหรับหลักเกณฑ์ในการจัดสรรพื้นที่เพาะปลูกให้กับสมาชิกแต่ละครัวเรือน รวมถึงขนาดของพื้นที่นั้น จะยึดหลักความเพียงพอของผลผลิตสำหรับการบริโภคในครัวเรือนในช่วงเวลา 1 ปี ประกอบกับจำนวนแรงงานที่มีอยู่ในครัวเรือน โดยหัวหน้าครัวเรือนจะเป็นผู้เสนอขนาดพื้นที่ที่ต้องการใช้ทำการเพาะปลูก เมื่อสามารถคำนวณและเสนอขนาดที่ต้องการได้แล้ว ชุมชนก็จะตกลงแบ่งสรร รวมถึงกำหนดตำแหน่งของพื้นที่กันภายในที่ประชุมของหมู่บ้าน โดยมีพ่อหลวง (ผู้ใหญ่บ้าน) เป็นประธานในการจัดสรรพื้นที่เพาะปลูกในแต่ละปี

เมื่อฤดูกาลเพาะปลูกมาถึง แต่ละครัวเรือนก็จะลงแรงเพาะปลูกข้าว และพืช ผัก ชนิดต่างๆ ในแปลงเพาะปลูกของตนเอง ซึ่งพืช ผัก ที่แต่ละครัวเรือนเพาะปลูกจะขึ้นอยู่กับความชอบหรือความถนัดของแต่ละครัวเรือน ในขณะเดียวกัน ยังมีพืช ผัก ชนิดอื่นๆ ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติก็องงามและเจริญเติบโตประปรายไปกับพืชผักที่ครัวเรือนต้องการและปลูกด้วย ทั้งนี้พืชผักที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติเหล่านี้ สมาชิกชุมชนครัวเรือนอื่นที่แม้ไม่มีกรรมสิทธิ์ในพื้นที่เพาะปลูกนี้ ก็สามารถมาเก็บหาไปบริโภคได้ โดยที่ไม่จำเป็นต้องแจ้งให้เจ้าของพื้นที่ทราบก็ได้ แต่สิทธินี้ไม่สามารถกระทำได้อีกหรือใช้ได้กับพืช ผัก ที่เจ้าของพื้นที่เป็นผู้ลงแรงเพาะปลูกเองในพื้นที่ดังกล่าว

นอกจากพื้นที่เพาะปลูกของชุมชนแล้ว ชุมชนลัวะแห่งนี้ยังมีพื้นที่ป่าไม้ที่จำแนกออกเป็น พื้นที่ป่าใช้สอย และพื้นที่ป่าอนุรักษ์ และพื้นที่ป่าอนุรักษ์นี้ ยังแบ่งพื้นที่ป่าออกเป็น ป่าช้า ป่าต้นน้ำ ป่าแนวกันไฟ และป่าสำหรับประกอบพิธีกรรมร่วมกันของชุมชน พื้นที่ป่าประเภทต่างๆ เหล่านี้ ล้วนแต่มีเงื่อนไข กฎเกณฑ์ในการใช้ที่แตกต่างกันไป เช่น พื้นที่ป่าอนุรักษ์ จะห้ามไม่ให้ใช้ประโยชน์ไม้ในทางตรง แต่สามารถเก็บหากิ่งไม้แห้งมาทำเป็นฟืนได้ หรือเก็บหาของป่ามาเป็นอาหารได้ สำหรับไม้ที่จะนำมาใช้ประโยชน์สำหรับก่อสร้างบ้านเรือน หรืออื่นๆ สามารถตัดหาเอาได้จากป่าใช้สอยเท่านั้น

จากเรื่องที่เล่ามา จึงเห็นได้ว่า ผู้มีกรรมสิทธิ์หลัก(ถูกต้องตามกฎหมาย) คือรัฐ เพราะพื้นที่ตั้งของชุมชนอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ในขณะที่ชุมชนก็ได้ใช้สิทธิของชุมชนในการจำแนกพื้นที่ของชุมชนออกเป็นพื้นที่เพาะปลูก และพื้นที่ป่าประเภทต่างๆ และในพื้นที่เพาะปลูกของชุมชน ชุมชนยังได้แบ่งให้แต่ละครัวเรือนใช้เพาะปลูกเพื่อบริโภคในครัวเรือน หรือเป็นสิทธิของเอกชน กรรมสิทธิ์ในพื้นที่เพาะปลูกเหล่านี้จึงตกเป็นกรรมสิทธิ์ของครัวเรือน(ชั่วคราว) อีกต่อหนึ่ง แต่พืชพรรณธรรมชาติที่เกิดขึ้นในพื้นที่เหล่านี้ก็ถือเป็นสิทธิของชุมชนที่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ โดยไม่ทำลายหรือไปเก็บเกี่ยวผลผลิตซึ่งเป็นสิทธิของชุมชน ดังนั้น ภาพรวมสำคัญที่แสดงให้เห็นในตัวอย่างนี้ ระบอบกรรมสิทธิ์ที่แตกต่างกัน และการซ้อนกันของกรรมสิทธิ์ระหว่างรัฐ ชุมชน และครัวเรือน นั่นเอง

5.2 ความเข้าใจเรื่องสิทธิในทรัพย์สิน

“ทรัพย์สิน” ตามความเข้าใจโดยทั่วไป และใช้กันอยู่ในชีวิตประจำวันมักหมายถึง สิทธิการเป็นเจ้าของใน “สิ่งใดสิ่งหนึ่ง” โดยผู้เป็นเจ้าของจะได้รับประโยชน์ตอบแทนจากของสิ่งนั้น ซึ่งทรัพย์สินนี้ ก็ได้แก่ ทรัพย์สินที่เคลื่อนที่ได้ เช่น รถ เรือ สัตว์เลี้ยง ฯลฯ และทรัพย์สินที่เคลื่อนที่ไม่ได้ เช่น อาคารบ้านเรือน ที่ดิน รวมถึงทรัพยากรทางธรรมชาติ

ดังนั้น นักศึกษาจึงเห็นได้ว่าแนวคิดเรื่อง “ทรัพย์สิน” มีความเกี่ยวข้องกับ “สิทธิ” เพราะสิทธิเป็นตัวที่นำมาซึ่งการได้รับประโยชน์ตอบแทนใน “สิ่งใดสิ่งหนึ่ง” ของผู้อ้างสิทธิเหนือสิ่งของนั้น

“สิทธิในทรัพย์สิน” จึงหมายถึง ความเป็นเจ้าของ ครอบครอง และใช้ประโยชน์ของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งการเป็นเจ้าของ ครอบครอง และใช้ประโยชน์นี้ เป็นความสัมพันธ์ของคนในสังคม ทั้งในเรื่องของการยอมรับคุณค่าหรือผลประโยชน์ของผู้อ้างสิทธิเหนือทรัพย์สินหรือของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ขณะเดียวกัน ความสัมพันธ์ดังกล่าว ยังเป็นการยอมรับการกีดกันไม่ให้ผู้อื่นได้รับประโยชน์โดยผู้อ้างสิทธิเหนือทรัพย์สินนั้น

โดยสรุป จะเห็นได้ว่า การมีทรัพย์สิน ก็คือการมีสิทธิได้รับประโยชน์ตอบแทนจากทรัพย์สิน หรือของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง และสังคมก็ให้การยอมรับ “สิทธิ” ใน “ทรัพย์สิน” จากผู้อ้างสิทธิเหนือทรัพย์สินหรือสิ่งของนั้น

ดังนั้น สิทธิจึงไม่ใช่เรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งของ หากแต่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างเรากับบุคคลอื่น ซึ่งสังคมได้ทำหน้าที่กำหนดพฤติกรรมของคนในสังคมที่เกี่ยวข้องกับการใช้และการครอบครองสิ่งของต่างๆ ของคนในสังคม (ยศ, 2542 อ้างโดย พรพนา,2545)

5.3 ระเบียบสิทธิในทรัพยากร

รูปแบบของการมีสิทธิหรือระเบียบสิทธิ (Property Rights Regimes) โดยทั่วไป สามารถแบ่งออกได้เป็น 4 กลุ่มหลัก ดังต่อไปนี้ (สุรารัตน์, 2543)

- 1) **ความไม่มีสิทธิ** หรือ การที่ทรัพยากรตกอยู่ในสภาพเป็นทรัพยากรเปิดเสรี (Open Access) ซึ่งก็คือสถานะที่ไม่มีผู้ใดหรือหน่วยทางสังคมใดมีสิทธิในทรัพยากรนั้น ทำให้ใครๆ ก็สามารถเข้ามาแสวงหาประโยชน์จากทรัพยากรนั้นได้อย่างเสรี
- 2) **สิทธิส่วนรวม** (Common Property) คือ การมีสิทธิร่วมกันของกลุ่มในการควบคุม และมีสิทธิที่กีดกันผู้ที่ไม่ได้เป็นสมาชิก ขณะเดียวกัน ผู้ที่ไม่ได้เป็นสมาชิกก็ยอมรับการกีดกันนั้น พร้อมกันนั้นสมาชิกของกลุ่มเองก็มีหน้าที่เคารพต่อกฎเกณฑ์การใช้ ตลอดจนดูแลรักษาทรัพยากรของกลุ่ม
- 3) **สิทธิส่วนบุคคล** (Private Property) คือ การมีสิทธิโดยปัจเจกบุคคล ซึ่งเป็นผู้ที่สังคมให้การยอมรับในการใช้ทรัพยากรนั้น เช่น ที่ดินเอกชน สวนป่าเอกชน แต่ปัจเจกบุคคลผู้นั้นจะต้องไม่กระทำการใดๆ ที่สังคมไม่ให้การยอมรับ ขณะเดียวกัน บุคคลอื่นก็มีหน้าที่ที่จะไม่ไปกีดขวางการใช้ทรัพยากรของบุคคลนั้น พร้อมกันนั้นก็มีสิทธิคาดหวังให้บุคคลนั้นใช้ทรัพยากรได้เฉพาะที่สังคมยอมรับได้เท่านั้น
- 4) **สิทธิโดยรัฐ** (State Property) คือ การที่ทรัพยากรถูกควบคุมโดยรัฐตามกฎหมาย เช่น ทรัพยากรป่าไม้ ทรัพยากรประมง เป็นต้น ปัจเจกบุคคลจึงต้องมีหน้าที่ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์การใช้ หรือการเข้าถึงทรัพยากร ตามที่กำหนดในกฎหมาย และควบคุมดูแลโดยเจ้าหน้าที่รัฐ ซึ่งมีอำนาจหน้าที่ตามกฎหมาย

ในสังคมชนบทก็มีระเบียบสิทธิต่างๆ นี้เช่นเดียวกัน โดยมีประเด็นที่น่าสนใจแต่ละระเบียบสิทธิดังต่อไปนี้

1) การไม่มีกรรมสิทธิ์ (Open access)

การไม่มีกรรมสิทธิ์เป็นสถานการณ์ที่ไม่มีการกำหนดกลุ่มผู้ใช้หรือผู้ที่เป็นเจ้าของ และคนทุกคนสามารถเข้าไปแสวงหาประโยชน์จากทรัพยากรนั้นได้ ปัจเจกบุคคลก็ไม่มีหน้าที่ที่ชัดเจนในการใช้และการดูแลรักษาทรัพยากร ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าว ใครที่เข้าถึงทรัพยากรได้ก่อนก็จะมีสิทธิในทรัพยากรนั้นก่อน และหากผู้ใช้ไม่ดูแลรักษาทรัพยากรนั้น ทรัพยากรนั้นก็จะเสื่อมโทรมหรือหมดลงไปอย่างรวดเร็ว ตัวอย่างเช่น ทรัพยากรประมงในบางพื้นที่ ซึ่งไม่มีการกำหนดสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร ทำให้ชาวประมงทุกคนเข้าไปใช้ได้อย่างเสรี จนทำให้ทรัพยากรเสื่อมโทรมตามมา

ทั้งนี้ การไม่มีกรรมสิทธิ์ในบางกรณีเกิดขึ้นจากการไม่ดูแล หรือไม่ขีดความสามารถในการดูแลของเจ้าของสิทธิ หรือความไม่สมบูรณ์ในกลไกการดูแลของเจ้าของสิทธินั่นเอง เช่น ทรัพยากรประมงที่กล่าวถึงข้างต้น ความเป็นจริงมีกฎหมายที่เกี่ยวข้องถือว่า ทรัพยากรประมงเป็นทรัพยากรของรัฐ รัฐมีหน้าที่ และมีอำนาจในการดูแลรักษา แต่เนื่องจากกลไกการทำงานไม่ทั่วถึง ทรัพยากรดังกล่าวกลายเป็นทรัพยากรที่ใครต่างเข้าถึงได้

หรือตัวอย่างในสังคมเมือง ซึ่งมีพื้นที่สาธารณะจำนวนมากที่ถูกปล่อยจนตกอยู่ในสภาวะดังกล่าว เช่น สนามเด็กเล่นของหมู่บ้านหรือชุมชน ซึ่งจริงๆ เป็นพื้นที่ของชุมชน แต่เนื่องจากกลไกการดูแลของชุมชนไม่ทำงาน พื้นที่ดังกล่าวจึงถูกปล่อยให้เข้าถึงได้อย่างเสรี จนอาจเป็นที่ทิ้งขยะ ที่มั่วสุมของมิจฉาชีพ ที่อาศัยของสุนัขจรจัด เป็นต้น

2) ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวม (Common property regimes)

ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมเป็นรูปแบบสิทธิในทรัพย์สินเหนือสิ่งแวดล้อมหรือทรัพยากรธรรมชาติที่ใช้ร่วมกันที่มีมาแต่ดั้งเดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมที่มีวิถีการผลิตแบบล่าสัตว์และเก็บหาอาหาร รวมถึงประมงพื้นบ้านในภาคใต้ และประมงในลุ่มน้ำมูน ซึ่งต้องดำรงชีวิตด้วยการเก็บหาอาหารจากธรรมชาติ เช่น ผัก ผลไม้ ปลา สัตว์ และรากไม้ต่างๆ ตลอดจนการล่าสัตว์ด้วยเครื่องมือง่ายๆ เช่น หอก ธนู โลบ มงกรพญากธรรมชาติเหล่านี้ ทั้งที่ดิน แหล่งน้ำ พืชผัก ผลไม้ รวมทั้งสัตว์ชนิดต่างๆ จึงเป็นทรัพยากรที่มีความจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับสังคม และสังคมจึงต้องร่วมกันกำหนดกฎระเบียบการใช้ประโยชน์สำหรับสมาชิกในสังคม

ในสังคมที่มีวิถีการผลิตแบบเลี้ยงสัตว์ พึ่งพาสัตว์เลี้ยงสัตว์ รวมทั้งแหล่งน้ำและเส้นทางเดินถือเป็นสาธารณสมบัติที่ใช้ร่วมกันของกลุ่มต่างๆ พื้นที่ดังกล่าวอาจมีขนาดใหญ่นับพันตารางกิโลเมตร ซึ่งที่ดินและทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆ จะเป็นสาธารณสมบัติ ที่สมาชิกในชุมชนสามารถใช้ร่วมกันได้ แต่สัตว์เลี้ยงถือเป็นทรัพย์สินของครอบครัว (ยศ, 2542 อ้างโดย พรพนา, อ้างแล้ว)

ในสังคมชาวละวะที่ดำรงวิถีชีวิตอยู่บนพื้นที่สูง ใช้ระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียน ร่วมกับการพึ่งพาอาศัยจากธรรมชาติ ผลผลิตในไร่หมุนเวียนมักเป็นผลผลิตที่ไม่สามารถเก็บหาเอาได้จากธรรมชาติ เช่น ข้าว ถั่ว งา พืชผักจำพวกแตง ผักทอง เป็นต้น การพึ่งพาจากธรรมชาติยังปรากฏในรูปของปัจจัยการผลิต เช่น น้ำ ฝน น้ำท่า การพึ่งพาปัจจัยการผลิตของสังคมจะแสดงออกโดยการร่วมกันดูแล รักษา ทรัพยากร ในรูปของป่าอนุรักษ์ ที่ชุมชนกำหนดให้เป็นพื้นที่ป่าต้นน้ำสำหรับเป็นแหล่งกำเนิดของน้ำสำหรับชุมชน (จตุพร, 2545)

สิทธิในทรัพย์สินที่ใช้ร่วมกันนี้ มักมีข้อห้ามไม่ให้บุคคลนอกชุมชนเข้ามาใช้ทรัพยากร และได้กำหนดกฎระเบียบการใช้ประโยชน์สำหรับสมาชิกในชุมชน ซึ่งอาจเป็นมาตรการกว้างๆ ในการกีดกัน ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับชนิดของทรัพยากรและชุมชน (Devlin and Grafton, 1998 อ้างโดย พรพนา, อ้างแล้ว) สมาชิกชุมชนมี “สิทธิ” กีดกันผู้ที่มิใช่สมาชิกของชุมชน และผู้ที่มีใช้สมาชิกของชุมชนมี “หน้าที่” ยอมรับการกีดกันนั้น และบุคคลที่เป็นสมาชิกของชุมชนมี “หน้าที่” ในการดูแลรักษาทรัพยากรของตน (Bromley, 1991 อ้างโดย พรพนา, อ้างแล้ว)

3) ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล (Private property regimes)

ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล หมายถึง สิทธิในทรัพย์สินที่ผู้ซึ่งเป็นเจ้าของสามารถควบคุมทรัพย์สินสามารถตัดสินใจในการใช้ประโยชน์ได้ด้วยตนเอง เพื่อให้ได้รับผลตอบแทนจากการลงทุนเพื่อใช้ประโยชน์ดังกล่าว สิทธิประเภทนี้จะต้องได้รับความเห็นพ้องจากสังคมด้วย กล่าวคือ ผู้ที่เป็นเจ้าของทรัพย์สินเลือกที่จะจัดการสินค้าและบริการไปในทางที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม เช่น การปลูกข้าวสาลี มะเขือเทศ แต่หากปัจเจกชนนั้นปลูกฝิ่น กัญชา แม้ว่าจะเป็นที่ดินของตนก็ตาม สังคมย่อมไม่ยอมรับการใช้ประโยชน์นั้น หรือ การใช้ “สิทธิ”

ของปัจเจกจะต้องได้รับการยอมรับจากสังคม ขณะเดียวกัน บุคคลอื่นก็มี “หน้าที่” ละเว้นการขัดขวางจากการใช้ประโยชน์ใดๆ ของเจ้าของสิทธิที่สังคมให้การยอมรับแล้ว แต่บุคคลอื่นก็ยังมิ “สิทธิ” ที่คาดหวังผู้มีสิทธิในทรัพย์สินนั้นจะใช้ประโยชน์เฉพาะในรูปแบบที่สังคมยอมรับได้เท่านั้น (Bromley, 1991 อ้างโดย พรพนา, อ้างแล้ว)

4) ระบบกรรมสิทธิ์โดยรัฐ (State property regime)

ระบบกรรมสิทธิ์โดยรัฐหมายถึง สิทธิในทรัพย์สินที่อยู่ในอำนาจรัฐตามกฎหมาย โดยรัฐมีฐานะเป็นเจ้าของและควบคุมการใช้ประโยชน์ในทรัพย์สิน ปัจเจกชนมี “หน้าที่” ยอมรับกฎเกณฑ์การใช้หรือการเข้าถึงที่กำหนดโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐตามกฎหมาย เจ้าหน้าที่รัฐมี “สิทธิ” ในการกำหนดกฎเกณฑ์การใช้หรือการเข้าถึงของปัจเจกชนและชุมชน ดังนั้น ปัจเจกบุคคลหรือชุมชนอาจสามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากร แต่รัฐก็มีสิทธิในการยับยั้งการใช้ประโยชน์ดังกล่าวได้ ทั้งนี้ตามกระบวนการและเงื่อนไขที่กฎหมายกำหนด (Chusak, 1994 อ้างโดย พรพนา, อ้างแล้ว)

รูปแบบการจัดการทรัพยากรในระบบกรรมสิทธิ์โดยรัฐนี้ มักผูกติดอยู่กับหน่วยของพื้นที่และชนิดของทรัพยากร เช่น การกำหนดเขตพื้นที่ป่าของรัฐ หรือการกำหนดเขตพื้นที่หาปลาในทะเล เพื่อควบคุมทรัพยากร กิจกรรม และการเข้าถึงจากปัจเจกชน การกำหนดแนวเขตโดยรัฐเช่นนี้ จะกระทำผ่านกฎหมาย เช่น กฎหมายที่ดิน กฎหมายป่าไม้ โดยทั่วไปหลักกฎหมายมักกำหนดสิทธิ โดยอาศัยฐานคิดที่ผสมผสานหลักการทางการเมืองและเศรษฐกิจไว้ด้วย (อานันท์, 2544x อ้างโดย พรพนา, อ้างแล้ว)

5) สถานการณ์ของระบบสิทธิในการจัดการทรัพยากรในปัจจุบัน

ปัจจุบัน ระบบกรรมสิทธิ์ทั้งกรรมสิทธิ์โดยรัฐ และกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล เป็นเพียงสองระบบกรรมสิทธิ์ที่ได้รับการยอมรับตามกฎหมาย และได้รับการยอมรับจากภาครัฐ เพราะภาครัฐเองเชื่อว่าเป็นระบบที่มีประสิทธิภาพที่สุดสำหรับการจัดสรรทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดให้เกิดประโยชน์สูงสุด และปัจจุบันระบบกรรมสิทธิ์ก็กำลังได้รับการขยายการยอมรับและการบังคับใช้ในการจัดการทรัพยากรอื่นๆ มากขึ้น อาทิ ความพยายามในการร่างพระราชบัญญัติทรัพยากรน้ำแห่งชาติที่ระบุว่า ทรัพยากรน้ำทั้งหมดเป็นของรัฐ (ทั้งน้ำบนผิวน้ำผิวดิน และน้ำใต้ดิน) เพื่อให้รัฐเข้ามาจัดการทรัพยากรน้ำได้อย่างเต็มที่ และความพยายามใช้ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลเข้ามามีการจัดการทรัพยากรน้ำ โดยให้เอกชนแต่ละคนในภาคการผลิตต่างๆ มีสิทธิในทรัพยากรน้ำในปริมาณที่แน่นอน และสร้างระบบตลาดน้ำเพื่อให้เอกชนเหล่านั้นใช้ในการแลกเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ของตนกับผู้อื่น โดยมุ่งหวังว่าระบบกรรมสิทธิ์ของเอกชน และกลไกตลาดจะทำให้เกิดประสิทธิภาพและประโยชน์สูงสุดสำหรับส่วนรวม

ฐานความเชื่อของการกำหนดระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล และกรรมสิทธิ์โดยรัฐ มาจาก แรนดอล (Randall) ที่กล่าวว่า “กรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินระบุไว้ซึ่งความสัมพันธ์ของการใช้ประโยชน์ในสิ่งของระหว่างบุคคล รวมทั้งการลงโทษในกรณีที่มีการฝ่าฝืน หรือละเมิดความสัมพันธ์ในการใช้ประโยชน์นั้น” (Randall, อ้างโดย เรืองเดช, 2531) สิทธิในทรัพย์สินตามคำกล่าวนี้จึงหมายถึง เอกสิทธิ์ที่แสดงสิทธิการเป็นเจ้าของ การได้รับประโยชน์ และการจำกัดการใช้ประโยชน์ของสิ่งของนั้น และการมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินที่สมบูรณ์จะต้องประกอบด้วยลักษณะ 4 ประการ ดังนี้ (Tietenberg, 1984 และ Randall, 1987 อ้างโดย สมพร, 2540)

- 1) จะต้องเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปในสังคม (Universality) ซึ่งเป็นเครื่องแสดงถึงการได้ครอบครองในสิ่งของนั้น และเป็นหลักฐานเพื่อแสดงถึงการมีเอกสิทธิ์ในทรัพย์สินอย่างแท้จริง
- 2) มีสิทธิเด็ดขาด (Exclusivity) ซึ่งหมายถึง ผลตอบแทนอันได้จากการครอบครอง และการใช้ทรัพย์สินนั้น ผู้อื่นจะมาล่วงละเมิดมิได้ และผลตอบแทนที่เกิดขึ้นจะตกอยู่กับผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สิน
- 3) มีสิทธิที่จะเปลี่ยนมือหรือจ่ายโอน (Transferability) ผู้ครอบครองอยู่เดิมสามารถเปลี่ยนการครอบครองไปสู่บุคคลอื่นๆ ได้โดยความสมัครใจ ทั้งนี้จะต้องเป็นไปตามกฎเกณฑ์ในการจัดทำนิติกรรม
- 4) มีสิทธิในการปกป้องมิให้ผู้อื่นเข้ามาเกี่ยวข้องหรือใช้ประโยชน์ (Enforceability) ซึ่งเป็นการแสดงถึงการถือกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินนั้น ย่อมเป็นที่เกิดของสิทธิในการปกป้องเพื่อไม่ให้คนอื่นเข้ามายุ่งครองหรือล่วงละเมิดในทรัพย์สินนั้น

อาจกล่าวได้ว่า พื้นฐานของความเชื่อในระบบกรรมสิทธิ์โดยรัฐ และระบบกรรมสิทธิ์โดยเอกชนคือ ความเชื่อใน (ก) ความเบ็ดเสร็จเด็ดขาดของกลไกรัฐ (ตามกฎหมาย) และ กลไกเอกชน (โดยการซื้อขาย) และ (ข) ความมีเหตุผลในกระบวนการตัดสินใจของรัฐและเอกชน

อย่างไรก็ดี ในทางปฏิบัติ ระบบกรรมสิทธิ์โดยรัฐ และระบบกรรมสิทธิ์โดยเอกชนก็มีปัญหาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเหมือนกัน ตัวอย่างเช่น การจัดการทรัพยากรประมง และทรัพยากรป่าไม้ โดยระบบกรรมสิทธิ์โดยรัฐ ซึ่งแม้มีอำนาจเด็ดขาดตามกฎหมาย แต่เนื่องจากภาครัฐมีขีดความสามารถจำกัดในการควบคุมดูแล (คือ ไม่สามารถดำเนินการได้อย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาด) และเจ้าหน้าที่รัฐบางส่วนเองก็ยังมีผลประโยชน์แอบแฝงในการควบคุมและการจัดการการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดังกล่าว (ไม่ได้ใช้เหตุผลในการตัดสินใจเพื่อประโยชน์ของส่วนร่วมอย่างแท้จริง) ทำให้การจัดการทรัพยากรทั้งสองอย่างเป็นไปอย่างไม่มีประสิทธิภาพ มีการใช้ประโยชน์เกินขอบเขตโดยไม่มีการควบคุมจริงจัง จนเกิดความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติทั้งสองอย่างอย่างชัดเจน

ในกรณีของทรัพยากรที่ดินสำหรับการผลิต (ไม่รวมพื้นที่ป่า) ซึ่งปัจจุบันใช้ระบบกรรมสิทธิ์โดยเอกชนเป็นหลักในการจัดการ โดยเชื่อว่า เอกชนจะสามารถตัดสินใจใช้ประโยชน์จากที่ดินของตนให้เกิดประโยชน์ และกลไกตลาด (การซื้อขายที่ดิน) จะช่วยให้มีการจัดสรรทรัพยากรที่ดิน ซึ่งเป็นประโยชน์สูงสุดแก่สังคม แต่ผลที่เกิดขึ้นกลับปรากฏว่า ที่ดินจำนวนมากมีการกระจุกตัวอยู่ในมือคนจำนวนน้อย เกษตรกรจำนวนมากซึ่งเป็นผู้ใช้ประโยชน์จากที่ดินโดยตรงมิได้เป็นเจ้าของที่ดิน หรือเข้าถึงทรัพยากรที่ดิน ยิ่งไปกว่านั้น ที่ดินจำนวนมากก็ถูกทิ้งร้างว่างเปล่าไว้โดยมิได้ใช้ประโยชน์ ส่วนที่ดินที่มีการใช้ประโยชน์ในการผลิต ในหลายพื้นที่ก็มีกรณีขัดแย้งในการใช้ประโยชน์กันมากมาย เช่น การทำการเกษตรเชิงพาณิชย์ในพื้นที่ลาดชัน และพื้นที่ต้นน้ำลำธาร การตั้งโรงงานอุตสาหกรรมหรืออาคารพาณิชย์กั้นขวางทางน้ำโดยธรรมชาติ จนเกิดอุทกภัยขึ้นเรื่อยๆ ปัญหาที่เกิดขึ้นทั้งหมด เนื่องจากฐานคิดของเอกชนซึ่งไม่ได้คำนึงประโยชน์ส่วนรวมเป็นตัวตั้ง และความจำกัดของภาคเอกชนในการมองถึงผลกระทบภาพรวม

ดังนั้น ในปัจจุบันจึงมีเสียงเรียกร้องให้มีการจัดการทรัพยากรโดยระบอบสิทธิชุมชนเพิ่มมากขึ้น ดังจะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 ก็ได้ระบุถึงสิทธิและหน้าที่ของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และรักษาสีงแวดล้อมไว้อย่างชัดเจนในหลายมาตรา รวมถึงความพยายามในการร่างและผลักดันพระราชบัญญัติป่าชุมชน เพื่อให้ชุมชนได้รับการยอมรับในสิทธิของชุมชนในการดูแลทรัพยากรของตนเอง ก็เป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงความพยายามดังกล่าวได้อย่างชัดเจน อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ ภาครัฐและสังคมไทยก็ยังขาดความเข้าใจอย่างชัดเจนถึงระบอบสิทธิชุมชน ทั้งที่เป็นสิ่งที่อยู่คู่กับสังคมไทยมานานแล้ว บทเรียนบทนี้จึงจะได้นำเสนอถึงหลักการต่างๆ ในระบอบสิทธิชุมชน เพื่อเป็นพื้นฐานในการใช้ประโยชน์ของนักศึกษาและเกษตรกรในวันข้างหน้าต่อไป

5.4 ระบอบสิทธิชุมชน

ระบอบกรรมสิทธิ์ส่วนรวม (Common property regimes) ซึ่งเป็นแนวคิดที่ใช้ในการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่นมานานแล้วในสังคมไทย โดยเรียกว่าการจัดการทรัพยากรส่วนรวม (ชูศักดิ์, 2543) เป็นระบบการจัดการทรัพยากรที่ให้ชุมชนมีสิทธิในการจัดการทรัพยากร ดิน น้ำ และป่าไม้ ในลักษณะที่เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนรวม เช่น การจัดการป่าชุมชนในภาคเหนือ และการจัดการระบบเหมืองฝายในภาคเหนือ การจัดการทรัพยากรประมงชายฝั่งในภาคใต้ เป็นต้น

ชุมชนหลายชุมชนในประเทศไทยได้พัฒนาระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของตนเองขึ้นมา เช่น การจัดการป่าชุมชน เพื่อเป็นการกำหนดสิทธิและหน้าที่ในการควบคุมดูแลจัดการป่าโดยชุมชน และจัดสรรประโยชน์ที่ได้จากการจัดการให้กระจายไปยังผู้มีหน้าที่ในการปกป้องรักษาทรัพยากรนั้น การละเมิดหรือการบุกรุกทำลายทรัพยากรให้เกิดความเสียหายถือว่าการกระทำผิดต่อชุมชน และจะต้องได้รับการลงโทษตามที่ชุมชนกำหนด การจัดการทรัพยากรในลักษณะดังกล่าวนี้ ได้รวมถึงโครงสร้างและหน้าที่ที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากรธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคม โดยใช้กฎกติกาที่สังคมสร้างขึ้น เป็นกลไกในการควบคุมการใช้ทรัพยากร และยังใช้ในการกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติ (ชูศักดิ์, 2538 อ้างโดย จตุพร, อ้างแล้ว)

โดยทั่วไปแล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากรประเภทที่ใช้ร่วมกัน (Common-pool resources CPR) แบ่งออกเป็น 5 ระดับ (Ostrom and Schlager, 1996 อ้างโดย พรพนา, อ้างแล้ว) ดังนี้

- 1) **สิทธิในการเข้าถึง** (Access rights) หมายถึง สิทธิในการเข้าไปกำหนดพื้นที่ทางกายภาพ และได้รับประโยชน์จากทรัพยากร
- 2) **สิทธิในการเก็บหา** (Withdrawal rights) หมายถึง สิทธิในการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากทรัพยากร
- 3) **สิทธิในการจัดการ** (Management rights) หมายถึง สิทธิในการกำหนดกฎเกณฑ์ แบบแผนการใช้ทรัพยากร โดยการทำให้ทรัพยากรนั้นอยู่ในสภาพที่ดี

- 4) **สิทธิในการกีดกัน** (Exclusion rights) หมายถึง สิทธิร่วมที่กำหนดว่าใครบ้างที่สามารถเข้าถึงและใครบ้างที่จะต้องถูกกีดกัน หรือเป็นอำนาจสำหรับการกำหนดคุณสมบัติของผู้ที่จะเข้าถึงทรัพยากร
- 5) **สิทธิในการถ่ายโอน** (Alienation rights) หมายถึง สิทธิในการขายหรือให้เข้ากับบุคคลอื่น หรือการยินยอมให้ผู้มีสิทธิสามารถเคลื่อนย้ายส่วนหนึ่งส่วนใด หรือทั้งหมดของสิทธิในการตัดสินใจด้วยตนเองไปยังบุคคลหรือกลุ่มอื่น

ตัวอย่างเช่น ในสังคมชาวเขาเผ่าลัวะ อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ เห็นได้จาก การกำหนดพื้นที่ทำกินของสมาชิกชุมชนเมื่อแรกเริ่มฤดูกาลเพาะปลูก คือ ในช่วงเดือนมกราคมถึงเดือนกุมภาพันธ์ พ่อหลวงหรือผู้ใหญ่บ้านก็จะเรียกสมาชิกชุมชนมาประชุมร่วมกัน เพื่อกำหนดขอบเขตพื้นที่ทำการเพาะปลูกของแต่ละครัวเรือนภายในขอบเขตพื้นที่ทำกินของชุมชน ซึ่งการดำเนินการถือเป็นการกำหนดสิทธิในการเข้าถึงของสมาชิกในชุมชนแต่ละครัวเรือน ส่วนการเรียกประชุมและการดำเนินการประชุมของพ่อหลวงก็เป็นสิทธิในการจัดการ ซึ่งชุมชนกำหนดขึ้น และได้รับการยอมรับกันในชุมชน

การกำหนดขอบเขตพื้นที่ทำกินนี้ จะถูกพิจารณาจากกำลังแรงงานที่มีอยู่ในครัวเรือน และปริมาณผลผลิตที่เพียงพอต่อการบริโภคภายในครอบครัวได้ตลอดปี นอกจากการกำหนดขอบเขตหรือขนาดของพื้นที่ที่ต้องการของแต่ละครัวเรือนแล้ว การเลือกบริเวณเพาะปลูกก็จะเกิดขึ้นในช่วงเวลานี้เช่นกัน เมื่อสมาชิกชุมชนได้กำหนดขนาดพื้นที่ทำกินของตนได้แล้ว การเจรจาภายในกลุ่มเครือญาติก็จะเกิดขึ้น เพื่อจัดสรรบริเวณที่ตั้งของพื้นที่ที่จะทำการเพาะปลูกของแต่ละครัวเรือน ซึ่งกิจกรรมนี้ถือเป็นการดำเนินการตามสิทธิในการถ่ายโอนที่เกิดขึ้นภายในช่วงเวลาหนึ่งปีตามกฎระเบียบของชุมชน

เมื่อฤดูฝนมาถึง แต่ละครัวเรือนจะเริ่มทำการเพาะปลูกข้าว รวมถึงพืช ผัก อีกหลากหลายชนิดภายในพื้นที่ทำกินของครัวเรือน ผลผลิตหลักที่ครัวเรือนต้องการคือข้าว ส่วนพืชผักต่างๆ ที่เพาะปลูกลงไปนั้น จะใช้เป็นอาหารประจำวันในระหว่างที่รอการเก็บเกี่ยวผลผลิต (ซึ่งการวางแผนการเพาะปลูกนี้ถือเป็นสิทธิในการจัดการของแต่ละครัวเรือน) ทั้งข้าว และพืชผัก ที่แต่ละครัวเรือนได้ลงแรงเพาะปลูกไปนั้น จะเป็นกรรมสิทธิ์ของครัวเรือน หากสมาชิกชุมชนครัวเรือนอื่นต้องการจะนำไปบริโภค จะต้องขออนุญาตกับครัวเรือนที่ทำการเพาะปลูกเสียก่อน (ซึ่งถือว่าเป็นไปตามสิทธิในการกีดกัน) ในทำนองเดียวกัน ถ้าพืชผักชนิดใดที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ไม่ว่าจะขึ้นอยู่ในพื้นที่ทำกินของใครก็ตาม พืชผักชนิดนั้น สมาชิกคนใดก็สามารถเก็บหา นำไปบริโภคได้ โดยไม่จำเป็นต้องขออนุญาตต่อผู้ที่มีกรรมสิทธิ์ทำกินในพื้นที่นั้น ซึ่งก็คือ การถือสิทธิในการเก็บหาตนเอง และจะสังเกตได้ว่าผู้ที่เก็บหาจะไม่มีสิทธิในการจัดการทรัพยากรต่างๆ ในที่ดิน หรือไม่มีสิทธิในการกีดกันผู้อื่นอีกต่อหนึ่ง

นอกจากนี้ สิทธิในการเก็บหาของชุมชนลัวะ ยังเห็นได้จากการเก็บหาพืชผัก สมุนไพร ที่ขึ้นอยู่ในพื้นที่ป่าของชุมชน หรือการเก็บหาไม้ฟืน รวมถึงไม้ก่อสร้างบ้านเรือน ในเขตป่าใช้สอยของชุมชน ซึ่งการเก็บหาพืชผักหรือแม้แต่ไม้ใช้สอย สมาชิกชุมชนสามารถไปเก็บหา หรือนำมาใช้ประโยชน์ได้โดยไม่ต้องทำการขออนุญาต หากการเก็บหา หรือการนำมาใช้ประโยชน์นั้นมาจากพื้นที่ที่ชุมชนกำหนดไว้ เช่น ตัดไม้สร้างบ้านจากพื้นที่ป่าใช้สอยของชุมชน เป็นต้น

การกำหนดหลักเกณฑ์การใช้ทรัพยากรของชุมชนลัวะ หรือสิทธิในการจัดการของชุมชนชาวลัวะ ได้ถูกกำหนดมาตั้งแต่แรกตั้งหมู่บ้าน โดยได้กำหนดพื้นที่ของหมู่บ้านออกเป็น 3 ประเภท ได้แก่ พื้นที่ทำกินหรือพื้นที่ไร่หมุนเวียน พื้นที่ป่าอนุรักษ์ และพื้นที่ป่าใช้สอย

พื้นที่ทำกินหรือพื้นที่ไร่หมุนเวียน ชุมชนได้กำหนดอาณาเขตเป็นแปลงอย่างชัดเจน ซึ่งอาณาเขตพื้นที่ทำกินนี้ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้ ภายในอาณาเขตของพื้นที่ทำกิน จะถูกแบ่งเป็นแปลงย่อยๆ ให้กับแต่ละกลุ่มเครือญาติ และภายในแปลงของแต่ละกลุ่มเครือญาติ จะถูกแบ่งย่อยให้กับครัวเรือนที่เป็นเครือญาติเดียวกันอีกครั้งหนึ่ง การกำหนดพื้นที่ทำกินเช่นนี้ ชุมชนได้จัดการอย่างเข้มงวดภายในอาณาเขตที่ชุมชนกำหนดไว้เท่านั้น ส่วนการจัดสรรให้กับกลุ่มเครือญาติ หรือการจัดสรรให้กับครอบครัวที่เป็นเครือญาติกันนั้น สมาชิกชุมชนสามารถเจรจาเพื่อทำการแลกเปลี่ยนหรือถายโอนพื้นที่ทำกินกันได้ในแต่ละรอบปี

ความเข้มงวดของการบังคับใช้กฎเกณฑ์ที่ชุมชนได้กำหนดขึ้นมานั้น จะเกิดขึ้นกับพื้นที่ป่าอนุรักษ์ และพื้นที่ป่าใช้สอยเท่านั้น โดยพื้นที่ป่าอนุรักษ์นี้ได้รวมถึง พื้นที่ป่าช้า พื้นที่ป่าเพื่อประกอบพิธีกรรม และพื้นที่ป่าต้นน้ำ ส่วนพื้นที่ป่าใช้สอย ชุมชนได้กำหนดไว้สำหรับการใช้ไม้เพื่อก่อสร้างบ้านเรือน ซึ่งพื้นที่ป่าทั้งสองประเภทนี้ สมาชิกชุมชนจะต้องปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของชุมชนเท่านั้น หากผู้ใดกระทำการใด ที่แสดงถึงการละเมิดต่อกฎเกณฑ์จะต้องได้รับการลงโทษ ซึ่งบทลงโทษก็มีตั้งแต่ระดับเบา คือ การเสียผีเพื่อขอขมาต่อพื้นที่หรือบรรพบุรุษของชุมชน หากสมาชิกผู้ที่จะละเมิดกฎเกณฑ์ของชุมชน และไม่ยินยอมรับการลงโทษตามที่กำหนดไว้นี้ สมาชิกผู้นั้นก็ไม่อาจอยู่ร่วมภายในชุมชนได้ ซึ่งถือว่าเป็นการลงโทษทางสังคมที่รุนแรงที่สุด

ที่กล่าวมานี้เป็นการแสดงให้เห็นถึง สิทธิในการจัดการทรัพยากรในระบอบกรรมสิทธิ์ส่วนรวม และสิทธิในการถ่ายโอนกรรมสิทธิ์ของชุมชน ซึ่งทั้งสิทธิในการจัดการจะถูกกำหนดเอาไว้อย่างชัดเจนโดยบรรพบุรุษของชุมชน รวมถึงได้กำหนดบทลงโทษเพื่อประกอบการบังคับใช้ในกฎเกณฑ์ที่กำหนดไว้ ส่วนสิทธิในการถ่ายโอนนั้น จะเป็นการถ่ายโอนกรรมสิทธิ์กันภายในชุมชน ซึ่งการถ่ายโอนนั้น ชุมชนได้ยึดหลักการเจรจาเพื่อความพึงพอใจร่วมกันของสมาชิกภายในชุมชนเอง และการถ่ายโอนกรรมสิทธิ์นี้ ก็เป็นไปเพื่อการผลิตเพื่อใช้บริโภคภายในชุมชนตามฤดูกาลเพาะปลูกเท่านั้น เมื่อเสร็จสิ้นฤดูกาลเพาะปลูก การถ่ายโอนกรรมสิทธิ์ที่ได้กระทำมา ถือว่าสิ้นสุดด้วยเช่นกัน

ความสำคัญในการจัดการทรัพยากรในระบอบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมนี้คือ ระบอบสิทธิชุมชนจะทำหน้าที่ในด้านการผลิต ความมั่นคงด้านอาหาร การอนุรักษ์ทรัพยากรและระบบนิเวศ และแก้ไขปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในชุมชน โดยที่ (Berkes, 1997 อ้างโดย สุรินทร์, 2543)

- **ด้านการผลิต** ระบอบการจัดการด้วยสิทธิชุมชนเป็นรูปแบบพื้นฐานของระบบการผลิต ที่จัดตั้งขึ้นในระดับย่อย เช่น หมู่บ้าน และประกอบด้วยกลุ่มครัวเรือนที่ประกอบอาชีพอย่างหลากหลาย สมาชิกของกลุ่มจะมีวัฒนธรรมร่วมกัน มีความรู้เรื่องทรัพยากรร่วมกัน และใช้กฎเกณฑ์ในการจัดสรรทรัพยากรร่วมกัน เพื่อความยั่งยืนของวิถีการผลิตในระยะยาว
- **ด้านความมั่นคงด้านอาหาร** การจัดการทรัพยากรโดยฐานของชุมชนเป็นหลักประกันสิทธิการเข้าถึงทรัพยากรได้เป็นอย่างดี เพราะเป็นระบบที่คำนึงถึงความจำเป็นและประโยชน์ร่วม

กันของสมาชิกแต่ละคน ทำให้ทุกๆ คนมีโอกาสในการตอบสนองความจำเป็นขั้นพื้นฐานของตนเอง

- **การอนุรักษ์ทรัพยากรและระบบนิเวศ** ระบบสิทธิชุมชนเป็นพื้นฐานของวิถีการอนุรักษ์ เพราะทรัพยากรจะถูกใช้ไปในทางที่เกิดประโยชน์อย่างแท้จริง เนื่องจากการใช้ในทางมิชอบ หรือขัดกับกฎเกณฑ์ของชุมชนจะได้รับการลงโทษจากสังคม การลงโทษหรือการประนามทางสังคมถือว่าเป็นมาตรการต่อต้านการใช้ประโยชน์ทรัพยากรแบบกอบโกยมากเกินไป ดังนั้น การคำนึงถึงการคงอยู่ของผลผลิตทรัพยากรจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งจึงเป็นเป้าหมายสำคัญของระบบสิทธิชุมชน

5.5 ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนเกี่ยวกับระบบสิทธิชุมชน

เหตุผลสำคัญที่ทำให้ระบบสิทธิส่วนรวมไม่ได้รับการยอมรับในสังคมยุคปัจจุบัน ก็เพราะภาครัฐและสังคมไทยบางส่วนยังมีความเชื่ออยู่ว่า ทรัพยากรที่เป็นทรัพย์สินที่ใช้ร่วมกัน ซึ่งบุคคลใดบุคคลหนึ่งหรือองค์กรใดองค์กรหนึ่งไม่สามารถควบคุมเฉพาะในทรัพยากรนั้นได้ การใช้ทรัพยากรก็จะเป็นไปตามหลักที่ว่าใครมาก่อนได้รับผลประโยชน์ไปก่อน เมื่อทรัพยากรยังคงอยู่ในภาวะที่อุดมสมบูรณ์ ผู้ใช้ประโยชน์สามารถดึงดวงผลประโยชน์ได้อย่างเต็มที่ เพราะเกรงว่าถ้าปล่อยให้หลงเหลืออยู่ในวันข้างหน้า ผู้อื่นจะเป็นผู้ได้รับประโยชน์จากทรัพยากรนั้น ดังนั้น การใช้ทรัพยากรที่เป็นทรัพย์สินที่ใช้ร่วมกัน เมื่อถึงจุดหนึ่งจะเกิดสภาพร่อยหลอ และทำให้สูญเสียสภาพได้ การจัดการทรัพยากรที่เป็นลักษณะเช่นนี้ ถ้าหากปราศจากการตัดสินใจของเอกชนหรือการแทรกแซงของรัฐแล้ว ทรัพยากรดังกล่าวก็จะถูกใช้โดยขาดประสิทธิภาพ และนำไปสู่ความเสื่อมโทรมไปในที่สุด (Gordon, 1977 อ้างโดย สมพร, อ้างแล้ว)

อย่างไรก็ดี หากพิจารณาถึงแนวคิดเกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมโดยละเอียดพบว่า ในความเป็นจริง ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมสามารถแบ่งออกเป็น 2 แนวคิด ได้แก่ (Berkes, 1987 อ้างโดย สุรินทร์, อ้างแล้ว)

- **แนวคิดแรก** ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวม หมายความว่า ไม่มีใครเป็นเจ้าของในทรัพยากร ทรัพยากรจึงเป็นของฟรี ทุกคนจะเข้าไปใช้ประโยชน์อย่างไรก็ได้ตามความต้องการของตน ซึ่งความหมายเช่นนี้ สอดคล้องกับระบบการไม่มีกรรมสิทธิ์ (Open access) หรือ ทรัพยากรจะถูกนำไปสู่การใช้ประโยชน์และเข้าถึงอย่างเสรี และการใช้ทรัพยากรดังกล่าวเป็นไปตามหลักที่ว่าใครมาก่อนได้รับผลประโยชน์ไปก่อน
- **แนวคิดที่สอง** มองว่าระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมควรจะมีการจัดการและเป็นเจ้าของโดยชุมชน หมายความว่า ทรัพยากรที่ชุมชนจัดการอยู่ก็เพื่อกีดกันผู้อื่นที่ไม่ใช่เจ้าของ และเพื่อแจกจ่ายปันผลประโยชน์ระหว่างผู้ที่เป็นเจ้าของร่วมกัน หรือกล่าวได้ว่า ผู้ใช้ทรัพยากรที่ไม่ใช่สมาชิกของกลุ่มผลประโยชน์จะถูกกีดกันการใช้ประโยชน์ ดังนั้น ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมจึงเป็นทรัพย์สินของชุมชน เพราะใช้บรรทัดฐานและกฎระเบียบของชุมชนในการจัดการทรัพยากร มิใช่การปล่อยปละละเลยให้ใช้ทรัพยากรได้อย่างเสรีดังที่หลายฝ่ายเข้าใจ

มุมมองของสังคมยุคปัจจุบัน กับสังคมการเกษตรในระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมมีความแตกต่างที่สำคัญอยู่ที่การให้คุณค่าของการจัดการทรัพยากร โดยที่สังคมปัจจุบันให้คุณค่ากับประโยชน์สูงสุดของปัจเจกชนในระบบเศรษฐกิจ จึงมองว่าหากการจัดการใช้ประโยชน์ทรัพยากรในระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวม จะเป็นการเปิดโอกาสให้กับบุคคลเข้าใช้ประโยชน์ในทรัพยากรนั้นได้อย่างเสรี (Open access) ขาดผู้มีเอกสิทธิ์ในการกีดกันการใช้ประโยชน์ เป็นเหตุให้ทุกคนดักตวงผลประโยชน์ในทรัพยากรนั้นอย่างเต็มที่เท่าที่กำลังความสามารถของบุคคลจะกระทำได้ สุดท้ายทรัพยากรก็จะเสื่อมโทรม และหมดประสิทธิภาพ

ตัวอย่างที่มักถูกอ้างถึงอยู่บ่อยๆ ได้แก่ การปล่อยสัตว์เลี้ยงเข้าไปในทุ่งหญ้าของส่วนรวม ทุกคนในสังคมที่มีสัตว์เลี้ยงก็จะพยายามเพิ่มจำนวนสัตว์เลี้ยงของตนในทุ่งหญ้างกล่าว โดยไม่มีใครคำนึงถึงการบำรุง ดูแลรักษาทุ่งหญ้างกล่าว จนในที่สุดทุ่งหญ้าของชุมชนกลับกลายเป็นทะเลทรายที่แห้งแล้ง เพราะทนต่อการใช้ประโยชน์ไม่ได้ มุมมองแบบนี้เป็นการมองว่า สมาชิกทุกคนในชุมชนจะต้องตัดสินใจโดยคำนึงถึงผลประโยชน์ส่วนตนเป็นที่ตั้ง หรือหากกล่าวตามเนื้อหาบทที่ 4 ก็ถือเป็นการตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมาย และใช้จิตใจแบบตัวใครตัวมันเป็นที่ตั้ง

แต่สำหรับสังคมการเกษตรนั้น ให้คุณค่ากับความเสมอภาค ความเท่าเทียม และความมั่นคงของสังคมในการจัดการทรัพยากร มุมมองที่มีต่อระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมจึงเป็นการเปิดโอกาสให้สมาชิกของสังคมเข้าถึงหรือใช้ประโยชน์ทรัพยากรได้อย่างเท่าเทียมกัน ตราบเท่าที่การกระทำของบุคคลนั้นยังไม่ละเมิดหรือฝ่าฝืนต่อเงื่อนไขที่สังคมร่วมกันกำหนดขึ้น และถือว่าสมาชิกของสังคมก็ล้วนมีหน้าที่ในการบำรุง ดูแล รักษา ทรัพยากรส่วนรวมของสังคม ซึ่งการให้คุณค่าดังกล่าวได้รับการปลูกฝังทั้งการสั่งสอนอบรม การปฏิบัติของคนรุ่นก่อน และการสร้างวัฒนธรรมประเพณีเพื่อเป็นแบบแผนในการปฏิบัติ

เมื่อสิทธิชุมชน ในสังคมการเกษตรให้คุณค่ากับความเสมอภาค ความเท่าเทียม และความมั่นคงของสังคม และสิทธิชุมชนยังเป็นการผูกโยงกับสิทธิการใช้ (Usufruct rights) โดยที่สิทธิการใช้นี้หมายถึง ความสามารถของบุคคลในการเก็บหาเอาจากธรรมชาติ ที่เหนือพ้นจากการกีดกันของสมาชิกชุมชน แต่ต้องอยู่ภายใต้กติกาของสิ่งเหนือธรรมชาติที่แสดงออกผ่านความเชื่อที่สืบทอดกันมาตามประเพณี จนกลายเป็นจารีตของชุมชนที่สมาชิกของสังคมจะล่วงละเมิดมิได้

ในสังคมการเกษตรของภาคเหนือ สิทธิชุมชนแสดงออกในรูปของสิทธิในน้ำหมู โดยชุมชนได้กำหนดอาณาเขตการใช้ทรัพยากรอย่างชัดเจน เช่น เขตป่าต้นน้ำ เขตป่าศักดิ์สิทธิ์หรือป่าพิธีกรรม เขตป่าใช้สอย และเขตพื้นที่ทำกิน เป็นต้น พื้นที่ต่างๆ เหล่านี้ สมาชิกชุมชนจะใช้ประโยชน์รวมถึงต้องดูแลรักษาทรัพยากรร่วมกัน

ชุมชนประมงในอ่าวพังงา ซึ่งเป็นชุมชนมุสลิมได้แสดงถึงสิทธิในการใช้พื้นที่ชายฝั่งทะเลที่เรียกว่าเขตหาปลา ในเขตนี้จะมีกฎเกณฑ์ที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร กำหนดการใช้เครื่องมือในการจับปลาชนิดต่างๆ ตลอดจนกฎเกณฑ์ในการแบ่งทรัพยากรกับชุมชนใกล้เคียง ซึ่งสามารถเข้ามาจับปลาได้ ทั้งนี้เพราะเขตหาปลาไม่ได้กำหนดชัดเจนตายตัว มักถือเอาแนวปะการังรอบนอกสุดเป็นเขตจับปลาของหมู่บ้าน ส่วนพื้นที่นอกเขตนี้ออกไปจะเปิดให้ชาวประมงเล็กจับปลาได้อย่างเสรี ในกรณีที่ใช้เครื่องมือหาปลาแบบง่ายๆ จะไม่มีกฎเกณฑ์มากนัก แต่

ถ้าเป็นการใช้เครื่องมือหาลาที่ติดตั้งอยู่กับที่ เช่น ลอบ จะถือเป็นพื้นที่ของใครของมันตามสายสัมพันธ์ทางเครือญาติ โดยต้องปักธงสีไว้บนท่อนเป็นเครื่องหมาย (Ruohomaki, 1996 อ้างโดย อานันท์, 2543ข)

ทั้งชุมชนการเกษตรในภาคเหนือ และชุมชนประมงในภาคใต้ ล้วนแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร ทั้งสองชุมชนต่างมีกฎเกณฑ์หรือเงื่อนไขในการจัดการทรัพยากรที่เป็นทรัพย์สินส่วนรวม โดยถือเอาความเท่าเทียม ความเสมอภาค และความมั่นคงทางสังคมของชุมชนเป็นหลักในการพิจารณา อาจกล่าวได้ว่า ในการจัดการทรัพยากรในระบอบสิทธิชุมชน กรอบการตัดสินใจแบบเน้นคุณค่ามีความสำคัญเหนือกว่าการตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมาย และต้องใช้จิตใจแบบพึ่งพากันหรือเกื้อกูลกันเป็นพื้นฐานหลักของการตัดสินใจ โดยมองถึงประโยชน์ของทั้งตนเอง และผู้อื่น ทั้งในระยะสั้นและระยะยาวเป็นสำคัญ

5.6 เงื่อนไขการจัดการทรัพยากรด้วยสิทธิชุมชน

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า คนทั่วไปมักเข้าใจคลาดเคลื่อนว่า กรรมสิทธิ์ส่วนรวม หรือการจัดการทรัพยากรด้วยสิทธิชุมชน คือ สถานการณ์ที่ทรัพยากรถูกเปิดเสรีให้ใครๆ เข้ามาใช้ได้ ซึ่งเป็นลักษณะของรูปแบบของการมีสิทธิในทรัพยากร ไม่ใช่ประเภทของทรัพยากร (สุธาวัลย์, อ้างแล้ว) ในความเป็นจริงการจัดการทรัพยากรด้วยสิทธิชุมชน ไม่ได้หมายถึงการเปิดโอกาสให้เข้าถึง หรือใช้ประโยชน์ทรัพยากรอย่างเสรี โดยปราศจากเงื่อนไข ในทางตรงกันข้าม การจัดการทรัพยากรด้วยสิทธิชุมชน มีเงื่อนไขที่สำคัญ 3 ประการคือ ประการแรก เพื่อให้มีการใช้และการอนุรักษ์ทรัพยากรอย่างยั่งยืน ประการที่สอง เพื่อให้มีความเสมอภาคในการใช้ทรัพยากร และประการที่สาม เพื่อดำรงไว้ซึ่งความมั่นคงของวิถีชีวิตชุมชน (ปิ่นแก้วและสุธาวัน, 2543)

การเกิดขึ้นของเงื่อนไขในการจัดการทรัพยากรด้วยสิทธิชุมชน เป็นกระบวนการสั่งสมประสบการณ์ และภูมิปัญญาความรู้เกี่ยวกับสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ ในลักษณะที่คนกับธรรมชาติสามารถดำรงอยู่ และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันได้ การยอมรับว่าทรัพยากรเป็นสิทธิร่วมกันของชุมชน สมาชิกของชุมชนจึงมีสำนึกร่วมกันในสิทธิและหน้าที่ในการดูแล จัดการ และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรพร้อมกันไป (ยศ, อ้างแล้ว)

ตัวอย่างที่เด่นชัดสำหรับการจัดการทรัพยากรด้วยสิทธิชุมชน ได้แก่ การจัดการป่าชุมชน ซึ่งอาจจะเรียกชื่อแตกต่างกันไปในแต่ละภาค และตามประโยชน์ใช้สอยหรือลักษณะที่ตั้งของป่า เช่น ป่าต้นน้ำในภาคเหนือ หรือป่าทาม ป่าโคก ในภาคอีสาน แต่ความหมายโดยรวมก็คือ ป่าที่สมาชิกชุมชนถือว่าเป็นของส่วนรวม หรือ "ป่าน้ำหมู" (ยศ, อ้างแล้ว)

ป่าชุมชนเป็นรูปแบบหนึ่งของประเพณีการอนุรักษ์ป่าของชาวบ้าน เชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับวัฒนธรรมการผลิตในภาคเกษตร โดยมีจารีตประเพณีและความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติ หรือ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การปลูกฝังให้สมาชิกตัดสินใจบนกรอบของการตัดสินใจแบบเน้นคุณค่า (ของการดำรงอยู่อย่างยั่งยืน) และการตัดสินใจแบบประเพณีนิยม ในลักษณะของการพึ่งพิงอิงกัน มากกว่าที่จะใช้การตัดสินใจแบบมุ่งเป้าหมาย เพื่อผลประโยชน์เฉพาะตน เป็นหลักในการจัดการทรัพยากร

การจัดการทรัพยากรด้วยสิทธิชุมชนนี้ ความหมายของสิทธิจึงมิได้หมายถึง การยึดเอากรรมสิทธิ์เหนือทรัพยากรโดยเด็ดขาด หากแต่หมายถึง การจำกัดสิทธิการใช้ทรัพยากรซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมของชาวบ้านทุกคนให้ขึ้นอยู่กับอำนาจของชุมชนในการวางกฎเกณฑ์เพื่อรักษาและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเหล่านั้น (ยศ, อ่างแล้ว)

สิทธิชุมชน หมายถึง "สิทธิร่วม" เน้นทรัพยากรของชุมชน สมาชิกของชุมชนซึ่งทำหน้าที่ดูแลรักษาทรัพยากรเท่านั้น จึงจะมีสิทธิ์ใช้และได้ประโยชน์จากทรัพยากรนั้น เพราะ สิทธิชุมชนให้ความสำคัญกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร เพื่อส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน ถึงแม้ว่า สมาชิกของชุมชนทั้งหมดจะมี "สิทธิตามธรรมชาติ" ในการใช้ทรัพยากรส่วนรวม แต่ชุมชนก็สามารถใช้อำนาจออกกฎเกณฑ์โดยคำนึงถึง "ความเป็นธรรมทางสังคม" เป็นสำคัญ ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงหลักการทางศีลธรรมที่เน้นความเป็นธรรมและความมั่นคงในการยังชีพของชุมชนส่วนรวม

ขณะเดียวกัน "สิทธิการใช้" ของสมาชิกชุมชนก็ถูกกำหนดด้วยความยั่งยืนหรือ "ความเป็นธรรมต่อระบบนิเวศ" ซึ่งเป็นหลักการหรือคุณค่าพื้นฐานสำคัญในกำหนดให้สมาชิกใช้ประโยชน์ทรัพยากรได้เฉพาะในบริเวณ หรือรูปแบบที่จำกัด เพื่อให้ทรัพยากรอย่างยั่งยืนต่อไปในอนาคต

ดังนั้น โดยสรุป ชุมชนชนบทซึ่งใช้การจัดการทรัพยากรด้วยระบอบสิทธิชุมชนจะดำเนินการสำเร็จได้จะต้องมีความเข้าใจที่ถูกต้อง มีระบบคุณค่าร่วมกัน มีการสร้างความยอมรับในชุมชนอย่างต่อเนื่อง มีกิจกรรมทางสังคมที่ดำเนินการร่วมกัน และมีกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน โดยสรุปเป็นประเด็นต่างๆ ดังต่อไปนี้

- ความเข้าใจเรื่อง**ความสัมพันธ์ทางธรรมชาติ**เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างทรัพยากรดิน น้ำ และป่าไม้ เป็นระบบที่มีความสัมพันธ์กันในระบบธรรมชาติ การเลือกทำเลที่ตั้งและกิจกรรมการผลิตหลักของชุมชนจึงต้องดูความอุดมสมบูรณ์ของป่าไม้ น้ำ และที่ดินไปพร้อมกัน
- ความเข้าใจเรื่อง**ประโยชน์หรือหน้าที่ของทรัพยากรแต่ละชนิด**เป็นไปตามธรรมชาติ คือ เป็นถิ่นที่อยู่อาศัยของพืชพรรณและสัตว์ป่า เป็นแหล่งอาหาร เป็นแหล่งยารักษาโรค เป็นแหล่งเชื้อเพลิงและไม่สำหรับก่อสร้าง การจัดการจึงต้องเป็นแบบองค์รวม
- ระบบคุณค่าของ**ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติแบบองค์รวม** คือ ทั้งในความสัมพันธ์ทางกายภาพ กล่าวคือ การใช้ประโยชน์และการดำรงอยู่ของมนุษย์ และความสัมพันธ์ทางจิตใจ ได้แก่ ความสัมพันธ์ในลักษณะที่เกื้อกูลกันระหว่างมนุษย์และธรรมชาติและมนุษย์เองก็ถือว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติด้วย
- การ**ปลูกฝังในเรื่องความเข้าใจและระบบคุณค่า**ดังกล่าว โดยผ่านกระบวนการสั่งสมของภูมิปัญญาท้องถิ่น การเรียนรู้จากการดำเนินชีวิต และสะท้อนออกมาในรูปของความเชื่อต่างๆ ในแต่ละท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ และวัฒนธรรมของท้องถิ่น

- **การมีกิจกรรมหรือเงื่อนไขทางสังคมที่ต้องดำเนินการร่วมกัน** การสืบทอดของระบบคุณค่า ภูมิปัญญา และวัฒนธรรมไม่สามารถกระทำได้อย่างมีประสิทธิภาพ หากปราศจากปฏิสัมพันธ์ที่สำคัญในระบบการผลิตหลักหรือเงื่อนไขที่สำคัญในการดำรงชีวิตของสมาชิกในชุมชน เช่น การบูรณะหรือซ่อมบำรุงเหมืองฝาย เพื่อให้มีน้ำส่งไปถึงทุกแปลงเพาะปลูกในทุกรอบปี เป็นต้น
- **กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันในสังคม** ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งในการปรับตัวตามสภาพทางทรัพยากร และสภาพทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น ชุมชนลัวะบางชุมชนก็ตัดสินใจเพิ่มพื้นที่ป่าอนุรักษ์ เพื่อรักษาสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศซึ่งมีความผันผวนและเปราะบางมากขึ้น รวมถึงเพื่อการยอมรับของหน่วยราชการด้วย

นอกจากการยอมรับของสมาชิกในชุมชนแล้ว การจัดการทรัพยากรโดยชุมชนจำเป็นต้องได้รับการยอมรับจากสังคมภายนอกด้วย เพราะหากสังคมภายนอกไม่ยอมรับใน “สิทธิ” ในการจัดการทรัพยากรดังกล่าว ก็อาจเข้ามาใช้ทรัพยากรที่ชุมชนเฝ้าดูแลรักษา จนเกิดความเสื่อมโทรมของทรัพยากร (เช่น ชุมชนบ้านเป็ดใน จังหวัดตราด ดูแลป่าชายเลนและทรัพยากรประมงจนสมบูรณ์ แต่ก็ถูกเรือประมงอวนรุนเข้ามาจับเอาทรัพยากรประมงที่สมบูรณ์ไป และยังส่งผลกระทบต่อสภาพของชายฝั่งด้วย) หรืออาจบังคับหรือกีดขวางมิให้ชุมชนใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดังกล่าว (เช่น ความพยายามของหน่วยราชการบางหน่วยในการอพยพคนออกจากเขตพื้นที่ป่าของราชการ แม้ว่าเขตป่านั้นจะประกาศขึ้นมภายหลังชุมชนก็ตาม)

การสร้างการยอมรับจากสังคมภายนอกจึงกลายเป็นเงื่อนไขที่สำคัญในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน ดังนั้น ชุมชนหลายชุมชนจึงได้มีการขยายกิจกรรมการอนุรักษ์เพิ่มขึ้น เช่น ชุมชนบ้านเป็ดในขยายพื้นที่การอนุรักษ์จากป่าชายเลน ลงสู่ทะเล ด้วยโครงการอนุรักษ์หอยแครง เพื่อให้คนภายนอกยอมรับสิทธิของชุมชนในการจัดการและปกป้องในทะเลหน้าหมู่บ้านของตนเองด้วย หรือชุมชนชาวลัวะบางแห่งก็ขยายพื้นที่ป่าอนุรักษ์ของตนเองเพิ่มขึ้น และลดพื้นที่ไร่หมุนเวียนของตนเองลง เพื่อแสดงให้เห็นถึงความตั้งใจจริงในการอนุรักษ์ นอกจากนี้ ชุมชนหลายชุมชนยังมีการบันทึก จัดพิมพ์ หรือแสดงให้เห็นถึงระบบการจัดการของตนเองอย่างชัดเจน เช่น ชุมชนลัวะก็มีการบันทึกและแสดงกฎระเบียบของชุมชนให้สังคมภายนอกทราบ รวมถึงการประกาศเขตพื้นที่ต่างๆ (ทั้งที่สมาชิกในชุมชนก็ทราบดี และไม่ค่อยจะมีใครละเมิดอยู่แล้ว) หรือชุมชนบ้านเป็ดในก็จัดให้มีการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์เพื่อประชาสัมพันธ์ถึงความพยายามของหมู่บ้านในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

อย่างไรก็ดี การยอมรับของสังคมภายนอกก็เป็นภารกิจร่วมกันของสมาชิกต่างๆ ในสังคมเองด้วย มิใช่ปล่อยให้เป็นการกิจของชุมชนแต่เพียงฝ่ายเดียว เพราะผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการจัดการทรัพยากรในตัวอย่างที่กล่าวถึงข้างต้นทั้งหมดก็อยู่กับสังคมส่วนรวม และสมาชิกแต่ละคนด้วยเช่นกัน หากความพยายามดังกล่าวถูกละเลยหรือไม่ได้รับความสนใจจากสังคมภายนอก (ซึ่งบางส่วนอาจไม่ได้ทำอะไรที่จริงจังในการอนุรักษ์ทรัพยากร) ย่อมลดทอนแรงบันดาลใจ และความมั่นใจของชุมชนในการรักษาทรัพยากรของตนและของชุมชนลง จนอาจทำให้ระบอบสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรเสื่อมลง ซึ่งนั่นจะเป็นต้นทุนใหญ่หลวงแก่สังคม เพราะการสร้างระบอบสิทธิใหม่ขึ้นทดแทนภายใต้กรอบคิดเดียวกัน จะต้องใช้เวลาและความพยายามอย่างมาก และไม่แน่ว่าจะสร้างได้ทันกับปัญหาที่กำลังจะขยายตัวเพิ่มขึ้นหรือไม่

5.7 ระบบสิทธิเชิงซ้อน

หากพิจารณาขอบบกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินกับสภาพความเป็นจริง จะพบว่า ในทรัพยากรประเภทหนึ่งๆ บางครั้งเราก็ไม่สามารถแบ่งขอบบกรรมสิทธิ์ได้อย่างชัดเจนว่าเป็นของรัฐ เอกชน หรือของชุมชน ทั้งนี้ เพราะเมื่อแบ่งแยกดังกล่าวแล้ว จะทำให้การจัดการทรัพยากรไร้ประสิทธิภาพ ในสถานการณ์เช่นนี้ เราต้องร่วมมือกันทั้งจากภาครัฐ เอกชน และชุมชน ซึ่งการจัดการทรัพยากรแบบนี้ และเรียกได้ว่า “ระบบสิทธิเชิงซ้อน”

ภายใต้สิทธิเชิงซ้อน (Complexity of Right) ซึ่งเป็นหลักในการจัดการสิทธิในลักษณะที่ซ้อนทับกันได้ บนหน่วยของพื้นที่เดียวกัน หรือหน่วยของสิ่งของหนึ่ง ตัวอย่างเช่น ต้นไม้ต้นหนึ่ง ถ้าเราคิดตามหลักของสิทธิเอกชน เราก็จะบอกว่าต้นไม้ต้นนี้เป็นของเราทันที และเราสามารถกีดกันไม่ให้ผู้อื่นมาใช้สิทธิในการเก็บหาประโยชน์จากต้นไม้ต้นนี้ แต่สำหรับสังคมการเกษตรแล้ว จะไม่มองว่าต้นไม้ที่เขาปลูกเป็นของเขาคนเดียว แต่จะดูว่าสิ่งของต่างๆ ที่มีอยู่บนต้นไม้มีอะไรบ้าง จะใช้อะไรได้บ้าง ในลักษณะอย่างไร เช่นว่าบนต้นไม้ที่เขาปลูกมีรังมดแดงอยู่ ซึ่งรังมดแดงที่มีอยู่นี้ไม่ได้เกิดจากการกระทำของผู้ที่ปลูกต้นไม้ แต่เป็นผลผลิตที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เพียงแต่มาอาศัยต้นไม้ที่มีคนปลูกไว้เท่านั้น ดังนั้น รังมดแดงที่มีอยู่บนต้นไม้ ผู้ใดก็ตามสามารถมาเก็บเอาไข่มดแดงไปใช้ประโยชน์ได้ ผู้ปลูกต้นไม้จะไม่กีดกันการใช้สิทธิของผู้อื่น (อานันท์, 2544)

พื้นที่นาในที่ราบลุ่มภาคกลางที่นิยมทำนาดำ พื้นที่นาเป็นกรรมสิทธิ์ของเอกชนอย่างชัดเจน แต่ผลผลิตจากการทำนาคือข้าวที่เจ้าของที่นาได้ทำลงไป ลักษณะของการทำนาในพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางนี้ ปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือน้ำที่หลากมาในช่วงฤดูฝน แปรลงจะทำหน้าที่ในการเก็บน้ำให้ขังอยู่ในพื้นที่ เมื่อน้ำที่หลากมามีมากเกินไปก็จะเอ่อล้นข้ามคันนาไหลลงสู่หนอง คลอง บึง หรือที่ลุ่มต่ำกว่าแปรลงนา ในช่วงที่น้ำหลากนี้ สัตว์น้ำที่เคยอาศัยอยู่ในหนอง คลอง บึง ดังกล่าว ก็จะขึ้นมาหากินในแปรลงนา เพราะมีอาหารอุดมสมบูรณ์มาก เมื่อสัตว์น้ำเหล่านี้อาศัยอยู่ในแปรลงนาที่เป็นกรรมสิทธิ์ของใครก็ตาม บุคคลอื่นสามารถมาลงเบ็ดจับสัตว์น้ำไปใช้ประโยชน์ได้ โดยที่เจ้าของแปรลงนานั้นจะไม่ไปกีดกันบุคคลที่เข้ามาหาจับสัตว์น้ำในพื้นที่นาของตนตราบเท่าที่ผู้เข้ามาจับสัตว์น้ำไม่ได้ทำให้คันข้าวที่ปลูกไว้ได้รับความเสียหาย

กรรมสิทธิ์ในสัตว์น้ำจะเกิดกับผู้ที่เป็นเจ้าของแปรลงนาก็ต่อเมื่อ น้ำที่หลากมาในช่วงฤดูฝนไหลลงสู่หนอง คลอง บึง หรือที่ลุ่มต่ำไปหมดแล้ว แต่สัตว์น้ำที่ขึ้นมาอาศัยหากินอาหารในแปรลงนาก็ยังไม่ได้ลอยไปกับน้ำ แต่จะหาที่อยู่ใหม่ในพื้นที่เก็บน้ำของเจ้าของแปรลงนา เช่น สระน้ำที่มีอยู่ในแปรลงนา สัตว์น้ำที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เก็บน้ำนี้ ผู้อื่นจะมาใช้สิทธิในการหาประโยชน์มิได้ เว้นแต่จะได้รับความยินยอมจากเจ้าของสระน้ำเสียก่อน เพราะถือว่า สระน้ำในแปรลงนานี้ เป็นพื้นที่สำหรับเก็บกักสัตว์น้ำเมื่อฤดูน้ำหลากผ่านพ้นไปของเจ้าของแปรลงนา

ในสังคมชาวประมงลุ่มน้ำมูนหรือลุ่มน้ำสงครามก็ได้มีการกำหนดสิทธิในการทำประมงในแต่ละพื้นที่ไว้ชัดเจน (แม้ว่าจะเป็นพื้นที่ในแม่น้ำและแก่งหิน ซึ่งไม่สามารถขีดเส้นได้ก็ตาม) พื้นที่ในร่องหินบางแห่ง ซึ่งเหมาะสำหรับการทำประมงเฉพาะที่เช่น โพงพาง จะเป็นสิทธิส่วนบุคคล ซึ่งสืบทอดกันมาตามมรดกและอาจมีการถ่ายโอนกันได้ หากสามารถบรรลุข้อตกลงที่เหมาะสม พื้นที่บางแห่งเป็นพื้นที่ที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน โดยการใช้เครื่องมือแบบเคลื่อนที่เช่น มองแห และสมาชิกในชุมชนจะต้องเข้ามาช่วยกันดูแลพื้นที่ดังกล่าว (เช่น เก็บเศษซากไม้ต่างๆ ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการประมงซึ่งเรียกว่า การชาวลง) ในบางพื้นที่เช่น กุด หรือหนองที่เชื่อมต่อแม่น้ำก็จะ

เป็นพื้นที่ของหมู่บ้าน ซึ่งอาจเปิดให้สมาชิกเข้ามาใช้ได้ตามระเบียบที่กำหนด หรือบางแห่งก็เปิดทำการประมูลเพื่อให้เอกชน (ซึ่งอาจเป็นสมาชิกในชุมชนบางคน) ใช้สิทธิของตนในการจับปลาในพื้นที่นั้น แต่ต้องจ่ายผลตอบแทนส่วนหนึ่งให้กับชุมชน (ตามข้อเสนอในการประมูล) ซึ่งชุมชนนั้นก็สมารถนำค่าตอบแทนนี้ไปใช้ประโยชน์แก่ชุมชนอีกต่อหนึ่ง

สิทธิเชิงซ้อนในชุมชนบนพื้นที่สูง เช่น ชุมชนลัวะ อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันนี้ พื้นที่ทำกินของชุมชน รวมถึงพื้นที่ตั้งของชุมชนอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐตามกฎหมายป่าสงวน และชุมชนลัวะใช้พื้นที่ในกรรมสิทธิ์ของรัฐนี้ เป็นพื้นที่ของชุมชนที่แยกออกอย่างชัดเจนกับชุมชนอื่นที่ตั้งอยู่รอบๆ ภายในพื้นที่ของชุมชนนี้ ยังได้แบ่งย่อยเป็นพื้นที่ทำกินออกเป็นกรรมสิทธิ์ของแต่ละสายตระกูล และในกรรมสิทธิ์ของแต่ละสายตระกูลยังแยกย่อยออกเป็นกรรมสิทธิ์ของแต่ละครัวเรือนภายในสายตระกูลเดียวกันอีกด้วย สำหรับพื้นที่นอกเหนือจากพื้นที่ทำกิน ถือว่าเป็นกรรมสิทธิ์ของชุมชน ที่สมาชิกชุมชนมีสิทธิเข้าไปใช้ประโยชน์เพื่อการดำรงชีวิตประจำวัน โดยมีเงื่อนไขว่า การเข้าไปใช้ประโยชน์พื้นที่ของชุมชนนั้น สมาชิกชุมชนจะต้องปฏิบัติตามเงื่อนไขที่ชุมชนกำหนด

ในสังคมเมือง ถึงแม้ว่ามีระบบเชิงเดี่ยวที่ชัดเจน กล่าวคือ ถ้าไม่เป็นกรรมสิทธิ์โดยรัฐก็เป็นกรรมสิทธิ์ของเอกชน แต่ก็ยังมีระบบกรรมสิทธิ์เชิงซ้อนปรากฏให้เห็นได้ เช่น ในพื้นที่ของเอกชน ซึ่งมีระบบกรรมสิทธิ์เอกชนรองรับอยู่อย่างชัดเจน แต่รัฐก็สามารถออกกฎหมายผังเมืองเพื่อระบุถึงกิจกรรมที่สังคมยอมรับให้มีได้ในแต่ละพื้นที่ หรือกฎหมายการรักษาความสะอาดเรียบร้อยของบ้านเมือง ซึ่งกำหนดหน้าที่ของเจ้าของทรัพย์สินในการดูแลไม่ให้เกิดอันตราย หรือผลกระทบทางลบต่อผู้อื่น แม้กระทั่งบางกรณีก็มีการออกกฎหมายเวนคืนที่ดินเพื่อนำพื้นที่ในกรรมสิทธิ์ของเอกชนนั้นไปเป็นพื้นที่ของรัฐ ทั้งนี้เพื่อจะนำพื้นที่ดังกล่าวไปก่อให้เกิดประโยชน์กับส่วนรวม

ความเข้าใจเรื่องระบบสิทธิเชิงซ้อนจึงเป็นสิ่งสำคัญมาก สำหรับการจัดการทรัพยากรที่ต้องสัมพันธ์กับมิติต่างๆ มากมาย เช่น การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ การเปิดโอกาสให้สมาชิกต่างๆ ในสังคมเข้าถึงทรัพยากรอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม การรักษาทรัพยากรธรรมชาติไว้ให้ยั่งยืน การดำรงอยู่ของวิถีชีวิตชุมชน การลดผลกระทบจากการใช้ทรัพยากร และความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากร เพราะการจัดการทรัพยากรด้วยสิทธิเชิงเดี่ยวมักให้คุณค่ากับด้านใดด้านหนึ่งเป็นหลักเท่านั้น เช่น การจัดการด้วยสิทธิส่วนบุคคล หรือสิทธิของเอกชน ก็คำนึงเฉพาะประสิทธิภาพในการใช้ทรัพยากรเพื่อให้เกิดผลตอบแทนแก่เจ้าของทรัพยากรเป็นหลัก หรือการจัดการทรัพยากรโดยกลไกรัฐก็อาจตอบสนองต่อนโยบายรัฐเป็นหลักเท่านั้น

นอกจากนี้ การจัดการในระบบสิทธิเชิงเดี่ยวยังต้องสัมพันธ์กับความบกพร่องในการดูแลรักษาทรัพยากรแต่ละระบบสิทธิอีกด้วย เช่น การใช้สิทธิของรัฐแต่เพียงอย่างเดียวอาจต้องพบกับปัญหาการดูแลที่ไม่ทั่วถึง และการตัดสินใจที่มีผลประโยชน์ขัดแย้งอยู่เบื้องหลัง การใช้สิทธิของเอกชนแต่เพียงอย่างเดียวก็ต้องพบกับปัญหาความสามารถที่จำกัดของเอกชนในการคำนึงถึงผลกระทบในภาพรวม การใช้สิทธิชุมชนก็อาจบังคับใช้ได้ในขอบเขตของชุมชนเป็นหลักเท่านั้น ในสภาวะการณ์เช่นนี้ การผสมผสานระหว่างระบบสิทธิต่างๆ จึงน่าจะเป็นทางออกที่ดีในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อความก้าวหน้า ยั่งยืน และเป็นธรรม สำหรับทุกฝ่าย

5.8 สรุป

นักศึกษาจะเห็นว่าการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และระบบสิทธิในทรัพย์สินของสังคมการเกษตรมาจากฐานคิดที่แตกต่างไปจากระบบสิทธิและการจัดการในภาคสังคมและภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่อย่างชัดเจนในสังคมการเกษตร สิ่งที่มีความสำคัญมิใช่มีเฉพาะผลตอบแทนทางเศรษฐกิจของเจ้าของสิทธิเท่านั้น หากแต่ยังรวมถึงความมั่นคงทางด้านอาหาร ความมั่นคงทางสังคม และความยั่งยืนของทรัพยากรร่วมด้วย ระบบสิทธิในสังคมการเกษตรจึงถูกพัฒนาขึ้นมาเพื่อเป็นหลักประกันในการดำรงชีวิตสำหรับสมาชิกในชุมชน และจะดำรงอยู่ได้ก็ด้วยการสืบทอดภูมิปัญญา คุณค่าและประเพณีที่สั่งสมของชุมชน การเรียนรู้ร่วมกันอย่างต่อเนื่องภายในชุมชน และการยอมรับจากสังคมภายนอก

การเรียนรู้เรื่องระบบสิทธิในสังคมการเกษตร นอกจากจะเป็นการช่วยสร้างความเข้าใจและการยอมรับในรูปแบบสิทธิและการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่จริงในสังคมการเกษตรแล้ว ยังน่าจะเป็นแรงบันดาลใจให้นักศึกษาได้คิดถึงระบบการจัดการทรัพยากร ซึ่งอาจมีการซ้อนกันของระบบสิทธิต่างๆ แทนที่จะเลือกฝากความหวังไว้กับระบบสิทธิใดระบบสิทธิหนึ่งแต่เพียงอย่างเดียว ทั้งนี้ เพื่อเป็นการสร้างหลักประกันว่า การใช้และการจัดการทรัพยากรที่จะเป็นไปในอนาคต จะเป็นไปเพื่อความก้าวหน้า ความยั่งยืน และความเป็นธรรมของทุกๆ คนในสังคม หรืออย่างน้อยที่สุดก็ต้องเป็นระบบสิทธิที่ตอบสนองต่อความจำเป็นของสมาชิกทุกคนในสังคมให้ได้ ก่อนที่ทรัพยากรจะถูกใช้ไปเพื่อตอบสนองต่อความโลภของคนบางคนในสังคม ซึ่งไม่มีวันพอเพียง

ภาพที่ 5.1 ระบบไร่หมุนเวียนและการจัดการป่าของชาวลัวะ

บทที่ 6
การจัดการผลิตในสังคมการเกษตร

สมบัติ เหลสกุล
เดชรัต สุขกำเนิด

“ทำนาปีเหลือแต่หนังกุ้ง ทำนาปรังเหลือแต่ขังกับหนี้”

คำพูดที่เล่นที่จริงของชาวนาในเขตชลประทาน

การผลิตทางการเกษตรถือเป็นเอกลักษณ์ของสังคมการเกษตรมาช้านาน การผลิตเป็นกิจกรรมที่มีความสำคัญมากสำหรับครัวเรือนเกษตรกรและสังคมการเกษตร เพราะการได้มาซึ่งอาหารและปัจจัยอื่นๆ ในการดำรงชีวิตในสังคมการเกษตรส่วนใหญ่มักจะได้มาจากการผลิตทางการเกษตร ไม่ว่าจะเป็นการผลิตเพื่อให้ได้ซึ่งปัจจัยที่จำเป็นในการดำรงชีวิตโดยตรง หรือ การผลิตเพื่อนำสินค้าที่ผลิตได้ไปใช้ในการแลกเปลี่ยน เพื่อให้ได้สินค้าที่จำเป็นต่อการเกษตรอีกทอดหนึ่ง

อย่างไรก็ดี จากอดีตจนถึงปัจจุบัน มีครัวเรือนเกษตรกรจำนวนไม่น้อยต้องเลิกอาชีพเกษตรกร เนื่องจากครัวเรือนเหล่านั้นไม่สามารถผลิตผลผลิตการเกษตรได้เพียงพอต่อการดำรงชีพและการผลิตซ้ำของตนเอง (ทั้งการผลิตเพื่อบริโภคโดยตรงและผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยน) นอกจากนี้ ครัวเรือนเกษตรกรอีกจำนวนไม่น้อยยังคงอยู่ในภาวะหนี้สิน หรือต้องกู้ยืมเงินมาจุนเจือเพื่อให้เพียงพอต่อการผลิตซ้ำของตนเอง ดังเช่นในคำพูดที่เล่นที่จริงย้ำหยอกชีวิตอันขมขื่นของชาวนาที่กล่าวข้างต้น การผลิตทางการเกษตรจึงถือเป็นกระบวนการหรือขั้นตอนสำคัญที่กำหนดความอยู่รอดของครัวเรือนเกษตรกร และสังคมการเกษตร และจำเป็นที่นักศึกษาศาสตร์ศาสตร์เกษตรทุกคนจะต้องทำความเข้าใจไว้เป็นเบื้องต้น

ระบบการผลิตเกษตรกรรมของแต่ละสังคม เป็นวิถีที่สื่อถึงรูปแบบการดำรงชีวิตที่อยู่บนพื้นฐานของการจัดสรรและบริโภคทรัพยากร และการให้คุณค่าต่อการดำรงอยู่ของสังคมที่ให้ความคิดเห็นและมีข้อตกลงที่แตกต่างกัน ระบบการผลิตเกษตรกรรมกับวิถีการผลิตและวิถีการดำรงชีวิตของสังคมจึงเป็นแนวทางที่สะท้อนให้เห็นภาพแห่งธรรมชาติของสังคมนั้นๆ แตกต่างกันไป

การผลิตทางการเกษตรขึ้นอยู่กับปัจจัยต่างๆ จำนวนมาก ทั้งที่ควบคุมได้และควบคุมไม่ได้ และทั้งที่มี การกระจายตัวอย่างค่อนข้างทั่วถึง และกระจุกตัวอยู่เพียงที่ใดที่หนึ่งหรือคนใดคนหนึ่ง ทรัพยากรและสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติทั้งดิน น้ำ อากาศ และความหลากหลายทางชีวภาพที่แตกต่างกัน ถือเป็นเงื่อนไขสำคัญอย่างหนึ่งของการผลิตทางการเกษตร สถิติปัญญาและกำลังแรงงานของมนุษย์ก็เป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดการผลิตทางการเกษตรด้วย เครื่องมือหรือปัจจัยการผลิตที่มนุษย์สร้างขึ้น (ซึ่งภาษาทางเศรษฐศาสตร์เรียกรวมกันว่า ทุน) ก็ย่อมเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการผลิตการเกษตรเช่นกัน นอกจากนี้ เมื่อผลผลิตจากการผลิตทางการเกษตรเข้าสู่กระบวนการแลกเปลี่ยน ความผันผวนและความไม่แน่นอนของระบบตลาดก็ย่อมส่งผลกระทบต่อ การผลิต ทั้งในรอบที่ผ่านมาและในอนาคตที่กำลังจะมาถึงด้วย

กระบวนการตัดสินใจการผลิตของชนชั้นขนาของแต่ละสังคมจึงมีความแตกต่างกัน บนพื้นฐาน (เงื่อนไข) ของความหลากหลายพื้นฐานทางธรรมชาติ (ภูมิโนเวศ) ต่างๆ กันไป อีกทั้งระบบการผลิตเกษตรกรรมของแต่ละสังคมมีปัจจัยการผลิต (ทรัพยากรการผลิต) และมีความต้องการที่จะทำการผลิตสินค้าที่แตกต่างกัน

ถึงแม้ว่า ครัวเรือนการเกษตรจะมีทางเลือกมากมายในการผลิตทางการเกษตร (เช่น อาจผลิตข้าวหรือผักหรือผลไม้ หรืออาจผลิตผักโดยใช้สารเคมีหรือผลิตแบบเกษตรอินทรีย์ หรืออาจผลิตสินค้าแต่ละอย่างเพิ่มขึ้นหรือลดลง เป็นต้น) แต่เนื่องจากครัวเรือนเกษตรกรทุกๆ ครัวเรือนล้วนมีทรัพยากรจำกัด ทั้งโดยธรรมชาติและโดยเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและสังคมต่างๆ (รวมถึงข้อจำกัดของตลาด) และที่สำคัญ ครัวเรือนเกษตรกรทุกครัวเรือนต่างก็มีเป้าหมายของตน ที่ต้องบรรลุอย่างน้อยหนึ่งเป้าหมาย ซึ่งอาจเป็นไปได้ตั้งแต่ เพื่อดำรงกระบวนการผลิตซ้ำของตน เพื่อลดทอนหนี้สินที่ตนมีอยู่ เพื่อรักษาความสมดุลของธรรมชาติและชีวิต ไปจนถึงการเพิ่มความมั่งคั่งของตนเอง โดยที่เป้าหมายแต่ละเป้าหมายก็อาจสอดคล้องและขัดแย้งกับเป้าหมายอื่นๆ

ดังนั้น ครัวเรือนเกษตรกรจึงจำเป็นต้อง “แสวงหาทางเลือกในการจัดการทรัพยากรที่ดินมืออยู่หรือสามารถเข้าถึงได้ มาประกอบกันเป็นกระบวนการผลิตตามความรู้ ความคิดและความสามารถของตน เพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่ตนเองได้วิเคราะห์แล้วว่า มีความเหมาะสมกับสภาพเงื่อนไขและความตั้งใจหรือแรงบันดาลใจของตนเอง” ซึ่งการดำเนินการทั้งหมดที่กล่าวมานี้เราเรียกรวมกันว่า “การจัดการผลิต” ของครัวเรือนเกษตรกร

แต่มีได้มีเพียงครัวเรือนเกษตรกรเท่านั้นที่ต้องทำหน้าที่ในการจัดการผลิตดังกล่าว ชุมชนและสังคมการเกษตรก็ต้องทำหน้าที่ในการจัดการผลิตทางการเกษตรด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เพราะ การผลิตทางการเกษตรหลายอย่างมีความสัมพันธ์กับการเข้าถึงและการใช้ทรัพยากรที่เป็นเจ้าของร่วมกัน เช่น การทำประมงชายฝั่ง เป็นต้น ขณะเดียวกัน การผลิตทางการเกษตรบางลักษณะหรือบางรูปแบบก็อาจสร้างผลกระทบทางลบให้กับสมาชิกอื่นๆ ในชุมชนหรือในสังคม เช่น การใช้สารเคมีในการเกษตร หรือมีผลในการปรับเปลี่ยนระบบนิเวศวัฒนธรรมการเกษตรของชุมชน เช่น การเปลี่ยนสู่การเกษตรเชิงพาณิชย์ ดังนั้น ชุมชนหรือสังคมจึงต้องมีการตัดสินใจร่วมกันว่าควรจัดการผลิตในชุมชนหรือในสังคมของตนอย่างไร ทั้งนี้เพื่อให้บรรลุเป้าหมายร่วมกันของชุมชนหรือสังคม ซึ่งการตัดสินใจดังกล่าวย่อมมีผลต่อการตัดสินใจของครัวเรือนเกษตรกรแต่ละครัวเรือนในชุมชนด้วย ในทางกลับกัน การจัดการผลิตของครัวเรือนแต่ละครัวเรือน เช่น หากครัวเรือนหนึ่งค้นพบหรือรู้ฟ้นระบบหรือวิถีจัดการผลิตที่ดีขึ้นจนประสบความสำเร็จก็จะเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับการจัดการผลิตของชุมชนหรือสังคมได้เช่นกัน

การจัดการผลิตจึงเป็นหัวใจที่สำคัญมากสำหรับการจัดการเศรษฐกิจของครัวเรือน ชุมชน และสังคมการเกษตร และหากนักศึกษาได้มีโอกาสศึกษาสังคมการเกษตรมากขึ้น นักศึกษาจะพบว่า โครงสร้างและพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนเกษตรกรและสังคมการเกษตร ไม่ว่าในระดับครัวเรือนหรือสังคมล้วนมีความสัมพันธ์กับแบบแผนหรือแนวทางในการจัดการผลิตของแต่ละครัวเรือน แต่ละชุมชน และแต่ละสังคมด้วยไม่มากนักน้อย ดังที่ไดยกตัวอย่างไว้ในบทที่ 3 ว่า เมื่อวิถีการผลิตข้าวเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบการเกษตรเชิงพาณิชย์ ระบบนิเวศน์และวัฒนธรรมต่างๆ ในชุมชนหรือสังคมขานาก็เปลี่ยนแปลงตามไปด้วยเช่นกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ การเรียนรู้เรื่องการจัดการผลิตในสังคมการเกษตรจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับการทำความเข้าใจสังคมการเกษตรของนักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรทุกคน

6.1 ความหมาย และรูปแบบของการผลิตทางการเกษตร

การผลิตทางการเกษตร หมายถึง การเก็บเกี่ยวและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเพื่อก่อให้เกิดผลผลิตทางชีวภาพที่เป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีพและความกินดีอยู่ดีของมนุษย์” ดังนั้น คำว่า “การผลิตทางการเกษตร” ในบทเรียนนี้จึงหมายรวมถึงตั้งแต่การปลูกพืช การเลี้ยงสัตว์ การประมง การใช้ประโยชน์จากป่า (เช่น การเก็บหาของป่า) และการแปรรูปเบื้องต้นของผลผลิตทางชีวภาพทั้งหมด

ระบบของการผลิตทางการเกษตรมีอยู่ด้วยกันหลายระบบ แต่ในเบื้องต้น ก็อาจแบ่งออกได้โดย 3 ระบบใหญ่คือ

1) **ระบบการเก็บหา** ซึ่งหมายถึง การเก็บเกี่ยวผลผลิตทางชีวภาพจากทรัพยากรธรรมชาติโดยตรง (โดยอาศัยเครื่องมืออุปกรณ์และความรู้ต่างๆ) โดยไม่ต้องแปรรูปทรัพยากร (เช่น ธาตุอาหารในดิน) ให้เป็นผลผลิตชีวภาพอีกต่อหนึ่ง ตัวอย่างของการผลิตทางการเกษตรในระบบนี้เช่น การประมง และการใช้ประโยชน์ผลผลิตจากป่าต่างๆ ในความเป็นจริง ระบบการเก็บหาถือว่ามีได้ทั้ง ระบบการเก็บหาขนาดเล็กเพื่อการยังชีพ (เช่น การประมงพื้นบ้าน การเก็บเห็ดหรือไม้พื้จากป่าชุมชน เป็นต้น) และระบบการเก็บหาเชิงพาณิชย์ (เช่น เรือประมงอวนลาก หรือการสัมปทานป่าไม้ เป็นต้น)

2) **ระบบหมุนเวียน** ซึ่งหมายถึง การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ โดยการแปรรูปทรัพยากรต่างๆ (เช่น ธาตุอาหารในดิน แสงแดด น้ำ และอื่นๆ) ด้วยกระบวนการที่เหมาะสม เพื่อให้เกิดผลผลิตทางชีวภาพที่ต้องการในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ก่อนที่จะเปลี่ยนหรือหมุนเวียนไปใช้ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่อื่นๆ แทน ระบบหมุนเวียนยังสามารถแบ่งออกเป็นระบบย่อยๆ ได้อีก เช่น

- **ระบบการเลี้ยงสัตว์แบบเร่ร่อน** ซึ่งมีการหมุนเวียนใช้ทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ในพื้นที่ต่างๆ ตามความเหมาะสมของชนิดของสัตว์ ช่วงเวลา และสภาพพื้นที่
- **ระบบการเพาะปลูกแบบใช้พื้นที่หมุนเวียน** (ไร่หมุนเวียน) ซึ่งมีการหมุนเวียนพื้นที่ที่ใช้พื้นที่เพาะปลูก เพื่อให้ที่ดินและธรรมชาติมีการพักตัว ก่อนจะกลับมาใช้อีกครั้งหนึ่ง ในช่วงเวลาที่เหมาะสม เช่น กรณีของชุมชนชาวลัวะในบทที่ 5
- **ระบบการเกษตรแบบเลื่อนลอย** หมายถึง การเปลี่ยนหรือย้ายพื้นที่ในการผลิตทางการเกษตร เมื่อทรัพยากรเริ่มมีความเสื่อมโทรมจนไม่สามารถทำการผลิตได้อย่างเพียงพอหรือคุ้มค่า โดยจะย้ายพื้นที่ไปเรื่อยๆ โดยไม่ให้ความสนใจในการฟื้นฟูทรัพยากรในพื้นที่เดิม ระบบการผลิตแบบนี้อาจเป็นได้ทั้งการผลิตเพื่อยังชีพ และระบบการผลิตเพื่อการค้า (เช่น การถางป่าชายเลนเพื่อเลี้ยงกุ้งกุลาดำ เป็นต้น)

3) **ระบบการเกษตรแบบประจำที่** ซึ่งหมายถึง การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ โดยการแปรรูปทรัพยากรต่างๆ (เช่น ธาตุอาหารในดิน แสงแดด น้ำ และอื่นๆ) ด้วยกระบวนการที่เหมาะสม เพื่อให้เกิดผลผลิตทางชีวภาพที่ต้องการ ในพื้นที่เดิมอย่างต่อเนื่อง โดยไม่มีการหมุนเวียนไปใช้พื้นที่อื่นๆ ระบบการเกษตรแบบนี้ยังแบ่งเป็นระบบย่อยได้อีก 3 ประเภท คือ

- **ระบบการเกษตรแบบยังชีพ** ซึ่งหมายถึง การผลิตทางการเกษตรที่เน้นให้เพียงพอต่อการดำรงชีพ โดยไม่มุ่งหวังผลผลิตส่วนเกินที่จะขายหรือแลกเปลี่ยน โดยส่วนใหญ่มักปลูกพืชหลายชนิด เพื่อให้เพียงพอต่อการบริโภคภายในครัวเรือน และเน้นการใช้ปัจจัยการผลิตภายในท้องถิ่น
- **ระบบการเกษตรแบบเข้มข้น** ซึ่งหมายถึง ระบบการผลิตทางการเกษตรที่เน้นการผลิตสินค้าชนิดใดชนิดหนึ่ง หรือสินค้าเพียงไม่กี่ชนิด (ที่เรียกว่า การเกษตรเชิงเดี่ยว) เพื่อให้ได้ผลผลิตจำนวนมาก เพื่อการขายในระบบตลาด (ที่เรียกว่า เกษตรเชิงพาณิชย์) โดยการใช้ปัจจัยการผลิตสมัยใหม่หลายชนิด ซึ่งมักหาไม่ได้ในท้องถิ่น เช่น ปุ๋ยเคมี สารกำจัดศัตรูพืช เครื่องจักรกลการเกษตร (ที่เรียกว่า เกษตรเคมี)
- **ระบบการเกษตรแบบยั่งยืน** ซึ่งหมายถึง ระบบการเกษตรที่เน้นความเกื้อกูลกันระหว่างกิจกรรมต่างๆ เน้นการพึ่งตนเองด้านปัจจัยการผลิต และเน้นการฟื้นฟูและรักษาความสมดุลของระบบนิเวศ เพื่อให้ได้ปริมาณและคุณภาพของผลผลิตที่สม่ำเสมอและยั่งยืนต่อไป ทั้งนี้โดยอาจมีผลผลิตส่วนเกินเพื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนหรือไม่ก็ตาม ระบบการเกษตรแบบยั่งยืนยังแบ่งออกเป็นรูปแบบย่อยๆ ได้แก่ การเกษตรผสมผสาน การเกษตรอินทรีย์ วนเกษตร เกษตรธรรมชาติ และเกษตรทฤษฎีใหม่

6.2 พัฒนาการของระบบการผลิตทางการเกษตรในประเทศไทย

จากยุคการดำรงชีพด้วยการเก็บหาอาหารตามธรรมชาติสู่การเรียนรู้การผลิตด้วยการเพาะปลูกพืชเกษตรกรรมเบื้องต้น เกษตรกรให้ความสำคัญกับการผลิตอาหารที่มีความหลากหลายในพื้นที่เพาะปลูกของตนเอง เพื่อใช้ในการดำรงชีพของครัวเรือน (Household Subsistence) และเหลือเพื่อการแลกเปลี่ยนกับเกษตรกรรายอื่นๆ (Barter Trade System) ที่ทำการผลิตพืชที่แตกต่างกัน และเมื่อระบบการแลกเปลี่ยนด้วยระบบเศรษฐกิจการตลาดสินค้า (market economy) เกิดขึ้น รูปแบบและวิถีการผลิตจึงค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไป เกษตรกรแต่ละรายมุ่งเน้นที่จะสร้างความชำนาญให้กับตนเองมากขึ้น ด้วยการผลิต (เพาะปลูก / เลี้ยงสัตว์) ที่ตนมีความถนัด มีความเชี่ยวชาญ และมีความรู้ในการผลิตนั้นๆ โดยเฉพาะ เกิดเป็นปรากฏการณ์การแบ่งงานกันทำตามความชำนาญและความรู้ (division of labor)

อย่างไรก็ตาม รูปแบบการผลิตดังกล่าว เกษตรกรก็ยังมิได้ตัดสินใจที่จะทำการผลิตพืชอย่างเดียวเต็มประสิทธิภาพหรือเต็มความสามารถที่ครัวเรือนจะทำได้ แต่เกษตรกรยังได้แบ่งหรือจัดสรรทรัพยากรของครัวเรือนบางส่วนที่จะทำการผลิตอาหาร (สินค้า) ที่จะบริโภคภายในครัวเรือนเองด้วยส่วนหนึ่ง เช่น เพาะปลูกข้าว เลี้ยงสุกร เลี้ยงไก่บ้าน เป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิตได้เกิดขึ้นชัดเจน ในยุคปฏิวัติเขียว (Green Revolution) ที่เริ่มต้นขึ้นระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 17-18 ในสหราชอาณาจักร และได้แพร่ขยายแนวคิดระบบการผลิตไปสู่ทั่วโลกในกลางทศวรรษที่ 20 การผลิตการเกษตรยุคการปฏิวัติเขียว (Green Revolution) หมายถึง การเปลี่ยนแปลงการทำการเกษตรแบบดั้งเดิมมาเป็นการทำการเกษตรแบบใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง โดยมีการใช้พันธุ์พืชที่ผสมพันธุ์ขึ้นใหม่

(hybrid variety หรือ high yield variety) การใช้ปุ๋ยเคมี การใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืช เครื่องจักรกลการเกษตร การชลประทานแผนใหม่ และความรู้เกี่ยวกับการจัดการฟาร์มอย่างเป็นวิทยาศาสตร์

ปัจจัยหนุนเสริมที่ทำให้แนวความคิดการผลิตนี้เกิดการแพร่หลายอย่างรวดเร็วมี 3 ประการ คือ

- ระบบเศรษฐกิจพัฒนาเพื่อการค้ามากขึ้น (ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมหรือเศรษฐกิจกระแสหลัก) สินค้าการเกษตรเป็นสินค้าขึ้นพื้นฐานของการค้าขาย
- ความต้องการอาหารที่มีเพิ่มขึ้นจากจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะความขาดแคลนอาหารในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา ทำให้เกิดการเร่งพัฒนาการเกษตรเพื่อตอบสนองความต้องการอาหาร
- การขยายพื้นที่เพาะปลูกให้ทันกับความต้องการอาหารจำนวนมากและเพิ่มประสิทธิภาพในการเพาะปลูก

การเติบโตอย่างรวดเร็วของการพัฒนาตามเศรษฐกิจกระแสหลัก ภายใต้แนวความคิดผลิตในยุคคลาสสิก ได้ทำให้เกิดความเข้าใจกันว่า ระบบการผลิตการเกษตรมีรูปแบบการผลิตเพียงรูปแบบเดียว คือ เกษตรกรรมพืชเชิงเดี่ยว (monoculture) หมายความว่า การให้ความสำคัญกับการผลิตด้วยการใส่ปัจจัยการผลิตวิทยาการสมัยใหม่และโครงสร้างพื้นฐานสมัยใหม่เข้าสู่กระบวนการผลิต และมุ่งหวังผลผลิตเพียงชนิดเดียว

ประเทศไทยได้เริ่มพัฒนาระบบการค้ากับชาติตะวันตกตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ต่อมาได้มีการทำสนธิสัญญาเบาริง (Bowring) กับประเทศสหราชอาณาจักร ในปี พ.ศ. 2398 ซึ่งกลายเป็นจุดพลิกผันที่ทำให้ระบบการผลิตการเกษตรของไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตเพื่อการยังชีพไปสู่การผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น โดยเฉพาะการค้าข้าว เพื่อนำเงินตราจากการค้ามาใช้ในการพัฒนาประเทศ รัฐบาลได้ทุ่มทรัพยากรและการใช้นโยบายที่เอื้อต่อระบบการค้าสินค้าเกษตรกรรมได้ขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว และการผลิตสินค้าเกษตรกรรมได้ก้าวไปสู่ระบบการค้าเต็มตัวเมื่อประเทศไทยได้เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติเป็นต้นมา แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติทุกฉบับได้กำหนดนโยบายที่จะสนับสนุนเกษตรกรรมเพื่อการค้า โดยที่ (สมาคมเศรษฐศาสตร์เกษตรแห่งประเทศไทย 2541; 3 และ 41-43)

- ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509) ถึงฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2520-2524) ได้เน้นนโยบายการเพิ่มปัจจัยการผลิตพื้นฐานเพื่อการเกษตร เช่น ระบบชลประทาน โครงข่ายถนน เป็นต้น และการส่งเสริมให้เกิดการขยายผลผลิตโดยใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการผลิต เช่น เม็ดพันธุ์ ปุ๋ยเคมี เป็นต้น
- ฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-2529) เน้นการยกระดับราคาสินค้าการเกษตร เพื่อเพิ่มรายได้ให้กับเกษตรกร และการสนับสนุนและส่งเสริมให้เกิดตลาดกลางสินค้าการเกษตร
- ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530-2534) เน้นการกำหนดยุทธศาสตร์การผลิต (โดยเฉพาะการปรับโครงสร้างการผลิต) การกระจายการผลิต และการพัฒนาตลาดสินค้า
- ฉบับที่ 7 (พ.ศ. 2535-2539) เน้นการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรอย่างมีประสิทธิภาพ สนับสนุนให้เกิดการวิจัยและพัฒนา เพื่อปรับปรุงโครงสร้างการผลิตให้สอดคล้องกับสภาพภูมิประเทศการรองรับของตลาดสินค้า และสนับสนุนการพัฒนาอุตสาหกรรมแปรรูปสินค้าการเกษตร

- ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) และฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2545-2549) ได้กำหนดนโยบายการเกษตรแนวใหม่ที่ส่งเสริมให้เกิดเกษตรกรรมทางเลือก โดยกำหนดเป้าหมายให้เกิดการปรับเปลี่ยนการใช้พื้นที่เพาะปลูกจากเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ไปสู่เกษตรกรรมทางเลือกร้อยละ 25 ของพื้นที่เพาะปลูก อย่างไรก็ตาม นโยบายการเกษตรโดยรวมยังคงเน้นที่การผลิตเพื่อการค้า

การพัฒนาการเกษตรของไทยได้พยายามที่จะกำหนดเป้าหมายการผลิตจากการยังชีพไปสู่การค้า เพื่อตอบสนองการพัฒนาเศรษฐกิจภาพรวมของประเทศ การวางเป้าหมายที่จะให้ประเทศมีความมั่นคงในกระแสการค้า ทำให้การผลิตเพื่อการยังชีพถูกลดบทบาทความสำคัญลงไป ยุทธศาสตร์การพัฒนาการเกษตรกระแสหลักที่เน้นการเพิ่มผลผลิตการเกษตรในพืชไม่กี่ชนิดเพื่อการส่งออก และการพัฒนาที่มุ่งเน้นการสร้างมูลค่าเพิ่มจากสินค้าเกษตรกรรมและตอบสนองความต้องการของตลาด โดยเฉพาะเกษตรอุตสาหกรรม (การเลี้ยงปศุสัตว์) และอุตสาหกรรมการเกษตร (อุตสาหกรรมต่อเนื่อง) จึงทำให้ภาคการเกษตรกลายเป็นพื้นฐานการผลิตของภาคเศรษฐกิจอื่นๆ ในระบบ

อย่างไรก็ดี แนวทางการพัฒนาการเกษตรของไทยดังกล่าวได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างมากในระยะ 2 ทศวรรษที่ผ่านมา เนื่องจากการวางแผนการพัฒนาการเกษตรของรัฐที่ผ่านมา ขาดการนำเอาบริบททางสังคม นิเวศวัฒนธรรม และปรัชญาการเกษตรทางเลือกอื่นๆ มาร่วมพิจารณาด้วย ดังข้อคิดเห็นของวิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ (2534) ที่นำเสนอว่า “...ปรัชญาและวิถีชีวิตของสังคมตะวันตกที่มุ่งการเร่งเพิ่มผลผลิตต่อพื้นที่ ผลผลิตต่อคน เพื่อนำเอาผลผลิตเหล่านั้น มาตอบสนองต่อความต้องการบริโภค และมาตรฐานการครองชีพที่สูงขึ้น โดยไม่ได้ยอมรับความเป็นจริงว่ารากฐานความคิดนั้นเป็นสิ่งที่ผิด และโดยขาดการนำความเข้าใจในบริบทวัฒนธรรมและสังคมดั้งเดิมที่เป็นทุนเดิมมาปรับใช้กับการพัฒนา...” อีกทั้ง “...ยุทธศาสตร์การพัฒนาการเกษตรที่เน้นการเพิ่มผลผลิตการเกษตรในพืชไม่กี่ชนิดเพื่อการส่งออกเป็นสำคัญ ซึ่งธัญพืชเหล่านั้นล้วนนำไปใช้ในการเลี้ยงสัตว์ ผลิตโปรตีนและอุตสาหกรรมการเกษตรต่อเนื่อง เพื่อตอบสนองความต้องการการบริโภคของโลกตะวันตก...”

ต่อมาระบบเกษตรกรรมทางเลือก (Alternative Cultivation) หรือระบบเกษตรกรรมยั่งยืน (Sustainable Agriculture) จึงถูกนำเสนอขึ้นมาในช่วง 2 ทศวรรษหลัง เพื่อเป็นทางเลือกในวิถีการผลิตที่มีได้มุ่งหวังเพื่อการค้าเชิงพาณิชย์ แต่ได้มุ่งตอบสนองเพื่อให้คุณค่าแก่การยังชีพของครัวเรือน การพัฒนาสวัสดิการสังคมให้เกิดการใช้ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า และการลดผลกระทบจากการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ ซึ่งต่อมาระบบเกษตรกรรมทางเลือกหรือระบบเกษตรยั่งยืนก็ได้เข้ามาผสมผสานในการผลิต จนกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจการเกษตรไทย

6.3 การผลิตกับความกินดีอยู่ดีของสังคมการเกษตร

โดยทั่วไป คนส่วนใหญ่มักเข้าใจว่า การผลิตนั้นมีความสัมพันธ์กับความกินดีอยู่ดีของเกษตรกรอยู่แล้ว แต่ความเข้าใจดังกล่าวมักเป็นไปในลักษณะที่เห็นว่า “หากการผลิตมากขึ้น ความเป็นอยู่ของเกษตรกรก็น่าจะดีขึ้น” (เช่น คำขวัญที่ว่า “ไม่มีความยากจนในหมู่นักผู้ขยัน”) ซึ่งประสบการณ์ที่ผ่านมาพบว่า ความเข้าใจดังกล่าวนั้นก็อาจจะเป็นจริงเสมอไป เพราะแม้ว่าครัวเรือนเกษตรกรบางส่วนจะมีรายได้เพิ่มมากขึ้นจากการผลิตมากขึ้น เกษตรกรอีกบางส่วนกลับเป็นหนี้สินเพิ่มมากขึ้นจากการเพิ่มการผลิตของตน

หรือแม้กระทั่งเมื่อมีการปรับปรุงเพิ่มเติมความเข้าใจดังกล่าวให้เป็นไปในทางเศรษฐศาสตร์มากขึ้นแล้ว เช่นกลายเป็น “หากเกษตรกรมีกำไรจากการผลิตมากขึ้น ความเป็นอยู่ของเกษตรกรก็น่าจะดีขึ้น” (โดยความเข้าใจนี้มักเน้นที่การเพิ่มมูลค่าของผลผลิต และการขยายหรือเจาะตลาดเฉพาะ) ก็ยังปรากฏว่า ฐานความเข้าใจดังกล่าวมิได้เป็นจริงเสมอไปอีกเช่นกัน เนื่องจากในหลายกรณีที่ว่าครัวเรือนหรือชุมชนเกษตรกรจะมีกำไรจากการผลิตเพิ่มมากขึ้น แต่ครัวเรือนหรือชุมชนก็อาจต้องเผชิญปัญหาอื่นๆ เพิ่มขึ้นด้วยเช่นกัน เช่น ประสบปัญหาสุขภาพเนื่องจากการใช้สารเคมีอันตรายในการผลิตการเกษตร ประสบปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรเนื่องจากการใช้ประโยชน์มากเกินไป ประสบปัญหาความขัดแย้งในสังคมเนื่องจากการแข่งขันทางการตลาดหรือการแย่งชิงทรัพยากร เป็นต้น ดังนั้น จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องปรับฐานความเข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างการผลิตและความกินดีอยู่ดีของสังคมการเกษตร

ภาพที่ 6.1 เป็นแผนภาพที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างทรัพยากรและปัจจัยการผลิต การผลิตทางการเกษตร และความกินดีอยู่ดีของสังคมการเกษตร หากลองมองย้อนกลับจากด้านขวามายังด้านซ้ายของแผนภาพดังกล่าว นักศึกษาจะพบว่า แผนภาพดังกล่าวได้ชี้ให้เห็นว่า

(1) ความกินดีอยู่ดีของเกษตรกรขึ้นอยู่กับสิ่งที่เป็นวัตถุและสิ่งที่ไม่ใช่วัตถุ สิ่งที่เป็นวัตถุเช่น อาหารปัจจัย 4 และเครื่องอำนวยความสะดวกต่างๆ ส่วนสิ่งที่ไม่ใช่วัตถุเช่น การมีกัลยาณมิตร การเป็นที่ยอมรับในสังคม ความมีศักดิ์ศรี หรือการดำรงชีวิตตามแนวทางที่ตนศรัทธา

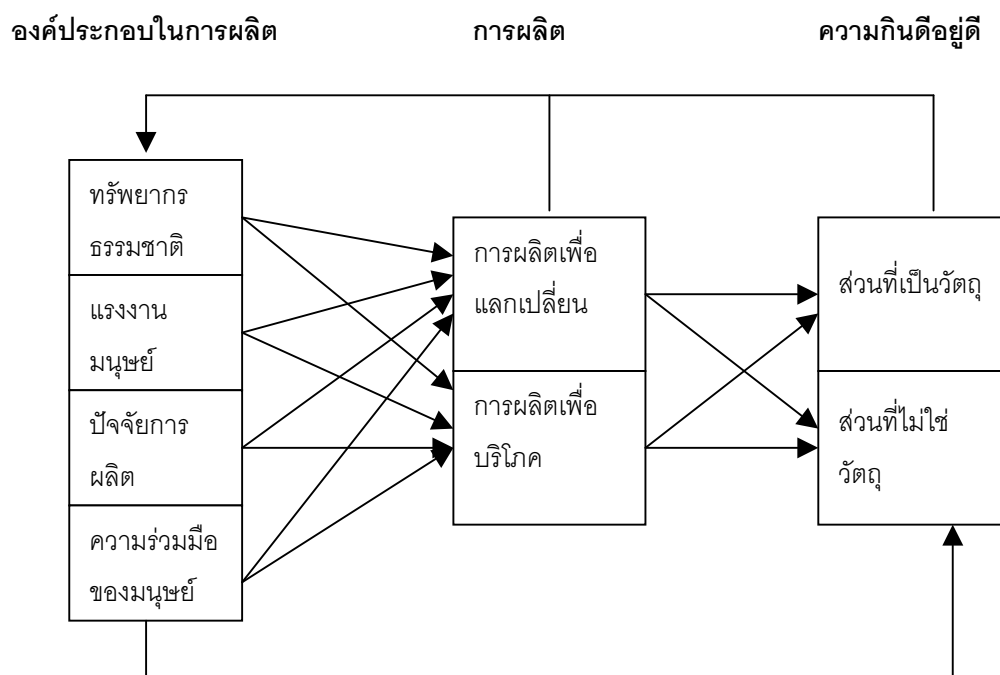
(2) ความกินดีอยู่ดีของเกษตรกรในส่วนที่เป็นวัตถุนั้น ได้มาจากการผลิต ทั้งที่เป็นการผลิตเพื่อบริโภคโดยตรงและการผลิตเพื่อการแลกเปลี่ยนหรือการค้า (คือได้เงินมาเพื่อจับจ่ายใช้สอย)

(3) ส่วนความกินดีอยู่ดีในส่วนที่ไม่ใช่วัตถุนั้นบางส่วนก็ได้มาจากการผลิตด้วยเช่นกัน เช่น ความภาคภูมิใจในคุณภาพของผลผลิต ความศรัทธาในกระบวนการผลิตที่ไม่เบียดเบียนสิ่งมีชีวิตและธรรมชาติ ความอบอุ่นของครอบครัวที่ได้อยู่และทำการผลิตทางการเกษตรร่วมกัน เป็นต้น นอกจากนี้ ความกินดีอยู่ดีของเกษตรกรในส่วนที่ไม่ใช่วัตถุยังเกี่ยวพันกับความสมบูรณ์ของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและทางสังคม ซึ่งเกี่ยวพันกับการจัดการการผลิตด้วย (เช่น ปัญหาสุขภาพ และปัญหาความขัดแย้งในชุมชน ที่ได้ยกมาข้างต้น)

(4) การผลิตทางการเกษตร ซึ่งมีทั้งส่วนที่ผลิตเพื่อบริโภคและเพื่อการแลกเปลี่ยน ล้วนต้องอาศัยองค์ประกอบทั้งที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติ แรงงานของมนุษย์ ปัจจัยการผลิตที่มนุษย์สร้างขึ้น และความร่วมมือร่วมใจของมนุษย์ การเปลี่ยนแปลงขององค์ประกอบต่างๆ เหล่านี้จึงกระทบต่อการผลิตทางการเกษตร และย่อมมีผลกระทบต่อเนื่องไปถึงความกินดีอยู่ดีของสังคมการเกษตรอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

(5) แต่การจัดการผลิตทางการเกษตรเอง ก็มีผลต่อการดำรงอยู่ การเพิ่มพูน และความเสื่อมสลายขององค์ประกอบหรือทรัพยากรในการผลิตเหล่านั้นด้วย ทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม ในทางตรงเช่น การทำให้ทรัพยากรเสื่อมโทรมลงไป หรือเพิ่มพูนขึ้นมา ในทางอ้อม เช่น เมื่อการผลิตทำให้มีรายได้เพิ่มมากขึ้น ครัวเรือนและชุมชนก็อาจลงทุนในปัจจัยการผลิตเพิ่มขึ้น (หรืออาจเป็นไปในทางกลับกันเช่น เทียวเตร่มากขึ้น จนสุขภาพเสื่อมโทรม หรือใส่ใจในการผลิตลดลง) ทั้งนี้ การเพิ่มพูน และความเสื่อมสลายขององค์ประกอบในการผลิตเหล่านั้น ก็จะย้อนไปมีผลต่อการผลิตและความกินดีอยู่ดีของสังคมการเกษตรในลำดับต่อไป

(6) นอกจากนั้น ความกินดีอยู่ดียังมีผลย้อนกลับมาสู่การเพิ่มพูนขององค์ประกอบในการผลิตเหล่านั้นด้วย เพราะชุมชนที่มีความกินดีอยู่ดีก็มักใส่ใจในการศึกษา ศิลปวัฒนธรรม และสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและทางสังคม ซึ่งนั่นย่อมหมายถึงทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรธรรมชาติ และทุนทางสังคมที่ดีขึ้น และย่อมส่งผลต่อเนื่องถึงการผลิตทางการเกษตรอย่างแน่นอนที่สุด

ภาพที่ 6.1 ความสัมพันธ์ระหว่างการผลิตและความกินดีอยู่ดีของเกษตรกร

ความสัมพันธ์ระหว่างการผลิตและความกินดีอยู่ดีจึงมิใช่ความสัมพันธ์ทางเดียว และความสัมพันธ์เชิงเส้นตรงอย่างที่เคยเข้าใจ แต่เป็นความสัมพันธ์เชิงซ้อนที่มีตัวแปรต่างๆ ซึ่งเป็นทั้งเหตุและผลซึ่งกันและกัน และมีมิติของความสัมพันธ์มากกว่าหนึ่งมิติเสมอ เช่น ความกินดีอยู่ดีก็มีทั้งส่วนที่เป็นวัตถุและไม่ใช่วัตถุ การผลิตก็มีทั้งส่วนที่เป็นไปเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนและเพื่อการแลกเปลี่ยน เป็นต้น การผลิตที่มุ่งในด้านใดด้านหนึ่งเพียงด้านเดียว (เช่น มุ่งการใช้ปัจจัยการผลิตที่มนุษย์สร้างขึ้น มุ่งการผลิตเพื่อการค้า หรือมุ่งตอบสนองความต้องการทางวัตถุ) จึงมักไม่นำไปสู่คำตอบหรือผลลัพธ์ที่สังคมการเกษตรพึงปรารถนา

การจัดการผลิตในสังคมการเกษตรจึงต้องพิจารณาถึงปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ ทั้งองค์ประกอบหรือปัจจัยในการผลิต กระบวนการผลิตเอง หรือผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นต่อความกินดีอยู่ดีของเกษตรกร ทั้งในส่วนที่เป็นวัตถุและไม่ใช่วัตถุ โดยจะต้องพยายามจัดการให้เกิดความสมดุลในระหว่างมิติต่างๆ เหล่านี้ เช่น มีความสมดุลระหว่างการผลิตกับการรักษาและเพิ่มพูนทรัพยากรหรือปัจจัยการผลิต มีความสมดุลระหว่างการตอบสนองความกินดีอยู่ดีทางด้านวัตถุและไม่ใช่วัตถุ มีความสมดุลระหว่างการผลิตเพื่อการบริโภคกับการผลิตเพื่อการแลกเปลี่ยน เป็นต้น

6.4 เป้าหมายในการจัดการผลิต

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นแล้วว่า ครว้เรือน ชุมชน และสังคมการเกษตรล้วนต่างมีวัตถุประสงค์และเป้าหมายในการผลิตของตนเอง อย่างน้อยหนึ่งเป้าหมาย ซึ่งการมีเป้าหมายที่แตกต่างกันย่อมส่งผลให้รูปแบบและวิธีการในการจัดการผลิตแตกต่างกันไปด้วย ยิ่งไปกว่านั้น ในกรณีที่มีครว้เรือนเกษตรกรรมเป้าหมายในการผลิตมากกว่าหนึ่งเป้าหมาย เป้าหมายเหล่านั้นก็อาจขัดกันหรือเสริมกันอีกด้วย ซึ่งอาจมีผลให้การจัดการผลิตในสังคมการเกษตรมีความซับซ้อนมากขึ้น ดังนั้น ก่อนที่จะศึกษาเรื่องการจัดการผลิตในสังคมการเกษตรในประเด็นอื่นๆ ต่อไป นักศึกษาควรที่จะเข้าใจถึงวัตถุประสงค์และเป้าหมายในการผลิตของสังคมการเกษตรให้ชัดเจนเสียก่อน

หากพิจารณาโดยใช้แง่มุมทางเศรษฐศาสตร์ เราอาจแบ่งเป้าหมายในการจัดการผลิตในสังคมการเกษตรออกเป็น 5 วัตถุประสงค์ด้วยกันคือ

1) **การจัดการผลิตเพื่อการยังชีพ** เป้าหมายของการผลิตเพื่อยังชีพคือ ความพยายามในการผลิตสินค้าและบริการทุกอย่างที่จำเป็น เพื่อให้เพียงพอต่อการยังชีพของตนเอง หรือโดยพึ่งพาการซื้อขายแลกเปลี่ยนในตลาดเท่าที่จำเป็นเท่านั้น หรือที่มีคำกล่าวว่า “ปลูกทุกอย่างที่กิน และกินทุกอย่างที่ปลูก” หรือ “เอ็ดออยู่ เอ็ดกิน” เป็นต้น

เดิมทีนั้น นักเศรษฐศาสตร์เกษตรมักมีความเข้าใจกันทั่วไปว่า ระบบการผลิตเพื่อยังชีพเป็นระบบการผลิตที่ล้าหลัง และหยุดนิ่ง (หรือไม่เปลี่ยนแปลง) ดังนั้น นักเศรษฐศาสตร์เกษตรจึงไม่ถือว่า “การยังชีพ” เป็นเป้าหมายหนึ่งในการผลิตทางการเกษตร เพราะคิดว่าการยังชีพไม่น่าจะใช้สถานะที่เกษตรกรต้องการ เพียงแต่เกษตรกรยังมีข้อจำกัดหลายประการในการที่จะหลุดพ้นจากภาวะดังกล่าว

อย่างไรก็ดี ในภายหลังจึงมีความเข้าใจที่ชัดเจนมากขึ้นว่า การผลิตเพื่อยังชีพนั้นมิใช่ระบบการผลิตที่หยุดนิ่งแต่ประการใด ตรงกันข้ามระบบการผลิตเพื่อยังชีพก็จำเป็นต้องปรับตัวให้สอดคล้องกับเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในองค์ประกอบของการผลิต และองค์ประกอบของครว้เรือนและสังคมการเกษตร (หรือความต้องการในการบริโภค) ด้วย เช่น เมื่อทรัพยากรมีความเสื่อมโทรมลง หรือเมื่อครว้เรือนมีสมาชิกเพิ่มขึ้นหรือมีอายุเพิ่มขึ้น การจัดการผลิตก็ต้องปรับตัวตามไปด้วยเพื่อให้มีผลผลิตเพียงพอต่อการยังชีพ ทั้งนี้ ความสำเร็จในการปรับตัวนั้นขึ้นอยู่กับความรู้ความเข้าใจของครว้เรือนหรือสังคมการเกษตรนั้น ที่มีต่อ (ก) ทรัพยากรของตนเอง (ข) ทางเลือกและเทคโนโลยีอื่นๆ ในการจัดการการผลิต และ (ค) การจัดการกับความต้องการของตนเอง ดังนั้น การผลิตเพื่อยังชีพจึงไม่จำเป็นต้องเป็นระบบการผลิตที่ล้าหลังเสมอไป เพราะการผลิตเพื่อยังชีพก็จำเป็นต้องใช้ความรู้ ทักษะ และความสามารถในการจัดการเช่นเดียวกับการจัดการผลิตแบบอื่นๆ

นอกจากนี้ การศึกษาในช่วงหลังยังพบกรณีศึกษาต่างๆ มากมายที่เกษตรกรเริ่มหันหลังกลับจากระบบการผลิตเชิงพาณิชย์ไปสู่ระบบการเกษตรแบบยังชีพ และกำหนดเป้าหมายการผลิตของตนไว้อย่างชัดเจนว่า จะ “ปลูกทุกอย่างที่กิน และกินทุกอย่างที่ปลูก” รวมถึงการเน้นย้ำถึงคำสอนของ มจ. สิทธิพร กฤษดากร ที่ว่า “เงินทองเป็นของมายา ข้าวปลาเป็นของจริง” ดังนั้น จึงมีความชัดเจนขึ้นว่า การจัดการผลิตเพื่อยังชีพก็เป็นเป้าหมายหนึ่งในการผลิตของครว้เรือนเกษตรกรบางครว้เรือนด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ดี นักวิชาการหลายท่านก็ตั้งข้อสังเกตว่า คำว่า “การยังชีพ” ของเกษตรกรในระยะแรกกับในระยะหลังอาจมีความแตกต่างกันในเชิงเป้าหมาย กล่าวคือ ในอดีต เกษตรกรอาจจะไม่มีทางเลือกในการจัดการการผลิตมากนัก จึงทำการผลิตแบบยังชีพ และต่อมาเมื่อการตลาดของผลผลิตและปัจจัยการผลิตทางการเกษตรมีการขยายตัวมากขึ้น เกษตรกรจึงหันเข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์ และเมื่อประสบปัญหาจากความไม่แน่นอนของการผลิตและการตลาดในระบบการเกษตรเชิงพาณิชย์ เกษตรกรเหล่านี้จึงตัดสินใจกลับเข้าสู่ระบบการจัดการผลิตเพื่อการยังชีพอีกครั้งหนึ่ง โดยการจัดการผลิตเพื่อการยังชีพในครั้งนี้มีเป้าหมายเพื่อให้เกิดเสถียรภาพทางเศรษฐกิจและความยั่งยืนของสภาพแวดล้อม (หรือเป้าหมายในข้อ 4 ที่จะกล่าวถึงต่อไป) มากกว่าที่จะทำให้เกิดการยังชีพแต่เพียงอย่างเดียว และหากมองในมุมนี้ การผลิตเพื่อยังชีพก็อาจเป็นเพียง “หนทาง” ในการบรรลุเป้าหมายอื่น มากกว่าจะเป็น “เป้าหมาย” ในตัวมันเอง

2) การจัดการผลิตเพื่อเพิ่มผลิตภาพ (หรือ Productivity) ผลิตภาพเป็นผลลัพธ์ของอัตราส่วนระหว่างมูลค่าของผลผลิตต่อปัจจัยการผลิต เป้าหมายของการผลิตแบบนี้คือ การพยายามทำให้ผลผลิตต่อปัจจัยการผลิตเพิ่มสูงที่สุด ซึ่งปัจจัยการผลิตที่นิยมใช้เป็นตัววัด (หรือเป็นตัวหาร) คือ พื้นที่เพาะปลูก ดังนั้น ดัชนีชี้วัดเป้าหมายของการผลิตแบบนี้จึงมักใช้ “ผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่” ซึ่งก็เป็นดัชนีหนึ่งที่ใช้กันมากที่สุดในสังคมการเกษตรไทย (ดังตัวอย่างของน้ำตาลอ้อย จากจังหวัดชัยนาทในบทที่ 4 และการที่นักวิชาการเกษตรมักเน้นย้ำอยู่เสมอว่า ปัญหาหนึ่งของภาคการเกษตรไทยคือ การมีผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ที่ต่ำ)

อย่างไรก็ดี การเพิ่มผลิตภาพอาจมิได้หมายความว่า ผลตอบแทนของเกษตรกรจะเพิ่มขึ้นด้วยเสมอไป เพราะราคาของผลผลิตอาจลดลงเนื่องจากมีผลผลิตในตลาดมากขึ้น หรือเกษตรกรอาจต้องเสียต้นทุนสำหรับปัจจัยการผลิตอื่นๆ (เช่น ปุ๋ย พันธุ์พืช สารกำจัดศัตรูพืช) มากขึ้นในการเพิ่มผลิตภาพดังกล่าว ดังที่ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การผลิตได้พิสูจน์แล้วว่า “ระดับการผลิตที่ให้ผลิตภาพหรือผลผลิตสูงสุดมักไม่ใช่ระดับการผลิตที่ให้ผลกำไรสูงสุด” (จะอธิบายรายละเอียดต่อไป) นอกจากนี้ เป้าหมายการผลิตนี้ยังมิได้คำนึงผลกระทบที่เกิดขึ้นกับทรัพยากรในการผลิต หากมีการเร่งเพิ่มผลิตภาพ และใช้ทรัพยากรหรือปัจจัยต่างๆ จนเกินขอบเขตที่เหมาะสม และก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมของทรัพยากร ซึ่งจะกระทบต่อการผลิตของผู้อื่น หรือการผลิตของตนเองในรอบต่อไป

3) การจัดการผลิตเพื่อผลกำไรสูงสุด ซึ่งเป็นเป้าหมายที่เน้นถึงผลตอบแทนสูงสุดซึ่งเกิดขึ้นจากกิจกรรมการผลิตนั้น การมุ่งเน้นเป้าหมายนี้หมายความว่า ครัวเรือนหรือสังคมการเกษตรจำเป็นจะต้องชั่งน้ำหนักระหว่างรายได้เพิ่มขึ้นจากการเพิ่มผลผลิต และต้นทุนจากการใช้ปัจจัยการผลิตเพิ่มขึ้นในการเพิ่มผลผลิตดังกล่าว และต้องวิเคราะห์รูปแบบและวิธีการผลิตต่างๆ ที่จะช่วยลดต้นทุนการผลิตของตนเอง ขณะเดียวกัน ก็ต้องพิจารณาว่าการผลิตสินค้าใดบ้างที่จะทำให้ตนเองมีรายได้มากที่สุด (หรือมีค่าเสียโอกาสในการผลิตสินค้าอื่นน้อยที่สุด) ดังนั้น ขอบเขตการพิจารณาสำหรับการจัดการผลิตตามเป้าหมายนี้จึงกว้างกว่าการจัดการผลิตตามเป้าหมายแรก

ถึงแม้ว่า เป้าหมายการผลิตลักษณะนี้จะนำไปตามทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ทุกประการ แต่ในสภาพความเป็นจริงในสังคม มิใช่เกษตรกรทุกรายจะสามารถจัดการการผลิตของตนได้ตามเป้าหมายนี้ทุกประการ เพราะการจัดการผลิตให้บรรลุผลตามเป้าหมายนี้ต้องใช้ข้อมูลต่างๆ มากมายเพื่อประกอบการตัดสินใจ (เช่น ราคาของ

ผลผลิตและปัจจัยการผลิตต่างๆ แนวโน้มความต้องการและการผลิตในตลาด เป็นต้น) ซึ่งเกษตรกรอาจไม่สามารถเข้าถึงข้อมูลที่ต้องการเหล่านี้ หรือข้อมูลเหล่านี้ อาจมีความผันผวนและความไม่แน่นอนสูงมาก จนไม่สามารถนำมาใช้ในการจัดการผลิตของตนได้

นอกจากนี้ เป้าหมายการผลิตที่เน้นกำไรสูงสุดยังมีข้อจำกัด 3 ประการคือ (ก) การมีได้คำนึงถึงผลต่อความกินดีอยู่ดีในด้านที่ไม่ใช่วัตถุ (ข) การละเลยผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นกับทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม (ซึ่งไม่มีผลต่อกำไรของเกษตรกรโดยตรงในขณะที่ตัดสินใจ) และ (ค) การขาดการพิจารณาผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นในระยะยาว เพราะการผลิตบางอย่างอาจให้ผลตอบแทนสูงในช่วงต้น แต่จะลดลงอย่างรวดเร็วในระยะต่อมา และเหลือผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมหรือสุขภาพไว้ในระยะยาว (เช่น การเลี้ยงกุ้งกุลาดำ เป็นต้น)

4) การจัดการผลิตเพื่อให้เกิดความมีเสถียรภาพและความยั่งยืน ความมีเสถียรภาพหมายถึงความแน่นอนหรือความไม่ผันผวนของผลผลิตและผลลัพธ์อื่นๆ จากการผลิต (เช่น กำไร หรือความรู้สึกมั่นคงทางจิตใจ) ในช่วงระยะเวลาต่างๆ แม้ว่าการผลิตในบางช่วงจะต้องตกอยู่ภายใต้แรงกดดันหรือความผันผวนจากภายนอกก็ตาม (เช่น ฝนแล้ง หรือราคาตกต่ำ) การจัดการผลิตที่เน้นความมีเสถียรภาพจึงมีความแตกต่างไปจากการจัดการผลิตที่เน้นเป้าหมายในเชิงผลิตภาพและเชิงกำไรตรงที่ (ก) การให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเมื่อเวลาผ่านไป (หรือเรียกว่ามีความเป็นพลวัต) (ข) การมุ่งเน้นที่ความแน่นอนหรือความมั่นคงมากกว่าการไปถึงจุดสูงสุดในเชิงปริมาณ (ไม่ว่าผลผลิตภาพสูงสุดหรือกำไรสูงสุดก็ตาม) และ (ค) การนำความไม่แน่นอนของปัจจัยภายนอก (เช่น ตลาด หรือธรรมชาติ) มาเป็นส่วนหนึ่งหรือปัจจัยหนึ่งในการออกแบบรูปแบบการจัดการผลิต เพื่อลดทอนผลกระทบที่จะเกิดขึ้นจากความไม่แน่นอนดังกล่าว

แม้ว่า โดยทั่วไป ความยั่งยืนจะให้ความรู้สึกใกล้เคียงกับคำว่าความมีเสถียรภาพ แต่คำว่า “ความยั่งยืน” มีจุดเน้นที่เพิ่มเติมจากความมีเสถียรภาพอย่างน้อยใน 3 จุดด้วยกันคือ (ก) ความยั่งยืนเน้นย้ำถึงการรักษาความสมดุลของธรรมชาติในกระบวนการผลิตทางการเกษตรด้วย ในขณะที่ความมีเสถียรภาพอาจใช้วิธีการอื่นๆ ในการรักษาความแน่นอนของผลผลิต (ข) ความยั่งยืนเน้นย้ำถึงความสามารถในการพึ่งตนเองในเชิงการใช้ทรัพยากร กล่าวคือ การจัดการผลิตที่ยั่งยืนควรใช้ทรัพยากรที่ออกเสียได้และหาได้ในท้องถิ่นเป็นหลัก รวมถึง (ค) ความยั่งยืนต้องเน้นย้ำถึงการไม่ก่อผลกระทบทางลบกับผู้อื่นด้วย อย่างไรก็ตาม หากมีการตีความคำว่าความมีเสถียรภาพให้มีความหมายกว้างขึ้น โดยรวมถึงการป้องกันความไม่แน่นอนในระยะยาวมาก หรือการป้องกันความไม่แน่นอนที่จะเกิดขึ้นกับธรรมชาติและผู้อื่นด้วย คำสองคำนี้ก็ย่อมมีความหมายใกล้เคียงกันมาก หรืออาจกล่าวได้ว่า ความยั่งยืนก็คือ ความเสถียรภาพของธรรมชาติและมนุษย์ในระยะยาว

ในเมื่อเป้าหมายการผลิตที่เน้นเสถียรภาพและความยั่งยืนมีความแตกต่างไปจากการผลิตที่เน้นผลิตภาพและกำไร รูปแบบในการจัดการผลิตเพื่อให้บรรลุเป้าหมายนี้จึงย่อมแตกต่างไปจากรูปแบบการผลิตใน 2 เป้าหมายข้างต้นด้วย เช่น เน้นการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์หลายชนิดเพื่อลดความเสี่ยง และก่อให้เกิดการเกื้อกูลซึ่งกันและกัน การลดการใช้ปัจจัยการผลิตภายนอกโดยเฉพาะสารเคมีอันตรายเพื่อลดต้นทุนการผลิต เพิ่มการพึ่งตนเอง และเพิ่มความสมดุลของธรรมชาติ การสร้างตลาดท้องถิ่นและการตลาดกับกลุ่มผู้บริโภคเฉพาะเพื่อลดความผันผวนทางการตลาด และการสร้างกลไกการช่วยเหลือทางสังคมเพื่อรับมือกับความไม่แน่นอนที่จะเกิดขึ้น (เช่น ธนาкарข้าว เพื่อให้เกษตรกรในยามฝนแล้ง เป็นต้น)

5) **การจัดการผลิตเพื่อความเสมอภาค** หมายถึง การจัดการผลิตเพื่อให้เกิดการกระจายผลผลิตและผลลัพธ์จากการผลิตอย่างทั่วถึงเท่าเทียมระหว่างสมาชิกหรือผู้ได้รับผลประโยชน์กลุ่มต่างๆ ซึ่งจะแตกต่างไปจากเป้าหมายการผลิตใน 4 เป้าหมายข้างต้นตรงที่ เป้าหมายความเสมอภาคนี้ไม่ได้เน้นเฉพาะผลที่เกิดขึ้นกับครัวเรือนหนึ่ง (หรือหน่วยทางเศรษฐกิจหนึ่ง) แต่มุ่งเน้นถึงการกระจายอย่างเท่าเทียมในระหว่างครัวเรือนการเกษตรต่างๆ ทั้งในเชิงผลประโยชน์และต้นทุนด้วย

โดยทั่วไป การจัดการผลิตเพื่อความเสมอภาคมีความสำคัญมากสำหรับการตัดสินใจในระดับชุมชนหรือระดับสังคมการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการผลิตที่เกี่ยวข้องกับกติกากและการจัดการในการใช้ทรัพยากรร่วมกัน เช่น การประมง การเก็บหาของป่า หรือแม้กระทั่งการจัดการน้ำเพื่อการเพาะปลูก ก็ตาม ทั้งนี้เพราะ การจัดการหรือการตัดสินใจที่แตกต่างกันในประเด็นที่กล่าวถึงนี้จะมีผลต่อการผลิตของแต่ละครัวเรือนที่แตกต่างกันด้วย เช่น หากอนุญาตให้แต่ละครัวเรือนสามารถสูบน้ำในลำเหมือง (หรือคลองชลประทาน) ไปใช้ได้โดยเสรี ครัวเรือนที่อยู่ต้นลำเหมืองย่อมได้เปรียบกว่าครัวเรือนอื่น เพราะสามารถนำน้ำไปใช้ได้ก่อนจนอาจทำให้บางครัวเรือนที่อยู่ท้ายลำเหมืองไม่มีน้ำใช้ แต่หากชุมชนกำหนดกติกาที่ชัดเจนและยุติธรรม ครัวเรือนทุกครัวเรือนก็ย่อมมีโอกาสได้น้ำอย่างทั่วถึงตามความจำเป็นของตนเองและผู้อื่น (รายละเอียดดูในบทที่ 5)

การจัดการผลิตเพื่อความเสมอภาคยังอาจเกิดขึ้นเพื่อควบคุมการผลิตที่ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ทรัพยากร และสุขภาพของผู้อื่น (เช่น การใช้สารเคมีการเกษตรในพื้นที่สูง) เพราะการที่สังคมอนุญาตให้มีการผลิตในลักษณะดังกล่าวอย่างเสรี ย่อมหมายถึง การผลกระทบและผลกระทบที่เกิดขึ้นไปให้ผู้อื่น (เช่น ลูกหลานเกษตรกรในพื้นที่ เกษตรกรในพื้นที่ท้ายน้ำ และผู้บริโภค) ซึ่งทำให้ไม่สามารถผลิตหรือดำเนินชีวิตได้อย่างปกติสุข ดังนั้น การจัดการผลิตในระดับครัวเรือนที่ไม่ก่อให้เกิดผลกระทบทางลบกับผู้อื่น ก็เป็นส่วนหนึ่งในการส่งเสริมให้เกิดการจัดการผลิตเพื่อความเสมอภาคด้วยเช่นกัน

ในสังคมการเกษตรบางสังคม การจัดการผลิตเพื่อความเสมอภาคยังครอบคลุมถึงการกระจายทรัพยากรที่จำเป็นต่อการผลิตทางการเกษตรด้วยเช่น การปฏิรูปที่ดิน ทั้งนี้เพื่อให้เกษตรกรทุกครัวเรือนได้มีโอกาสถือครองที่ดินที่พอเพียงต่อการผลิตและยังชีพของตนเอง หรือการห้ามมิให้มีการจดสิทธิบัตรสำหรับสิ่งมีชีวิต เพื่อป้องกันมิให้เกิดการผูกขาดทางพันธุพืชพันธุ์สัตว์ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการผลิตทางการเกษตร หรือการส่งเสริมให้เกิดเครือข่ายการเรียนรู้ระหว่างเกษตรกรและชุมชน เพื่อให้ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้และการปรับปรุงการผลิตของเกษตรกรผู้หนึ่ง ได้ช่วยเพิ่มผลประโยชน์ที่จะได้รับของเกษตรกรรายอื่นๆ ด้วย

นอกจากแง่มุมทางเศรษฐศาสตร์เกษตรแล้ว ในสภาพความเป็นจริงในสังคม เรายังพบ เป้าหมายในการจัดการผลิตอื่นๆ ด้วยเช่นกัน อาทิ การจัดการผลิตตามแนวทางพระพุทธศาสนา (คือ การลดการเบียดเบียนธรรมชาติและสิ่งมีชีวิตอื่นๆ และพัฒนาตนเองสู่หนทางของความหลุดพ้นจากการยึดติดทั้งปวง) การจัดการผลิตเพื่อสืบทอดหรือรักษาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรม ซึ่งแม้ว่าการจัดการผลิตเหล่านี้อาจมีความสอดคล้องกับเป้าหมายบางข้อที่กล่าวถึงข้างต้น แต่ก็มีลักษณะเฉพาะที่ชัดเจนในตนเอง และถือเป็นทางเลือกในการจัดการการผลิตของครัวเรือนและสังคมการเกษตรด้วยเช่นกัน

6.5 เศรษฐศาสตร์กับการผลิตการเกษตร

แนวคิดพื้นฐานของการศึกษาเศรษฐศาสตร์ได้นำเสนอเงื่อนไขต่อการตัดสินใจการผลิตสินค้าและการใช้ทรัพยากรไว้ 4 ประการ คือ

- **การจัดสรรทรัพยากร (Allocation)** จะจัดสรรอย่างไรเพื่อใช้ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์สูงสุด
- **การกระจายผลผลิต (Distribution)** จะกระจายอย่างไรให้เกิดสวัสดิการทางสังคมที่เสมอภาค ยุติธรรม และได้รับอย่างทั่วถึง โดยคนกลุ่มที่ได้รับผลประโยชน์จะไม่ส่งผลกระทบต่อคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งต้องเสียผลประโยชน์
- **การหายาก (Scarcity)** จะใช้ทรัพยากรอย่างไรให้เกิดความคุ้มค่ามากที่สุดจากทรัพยากรที่มีต้นทุนของการได้มาเพื่อการผลิต
- **การมีจำกัดของทรัพยากร (Limitation)** จะใช้ทรัพยากรอย่างไรที่จะให้ผลตอบแทนที่คุ้มค่ากับทรัพยากรที่มีอยู่จำนวนหนึ่ง

แนวคิดพื้นฐานทั้งสี่ประการต้องการที่จะอธิบายเงื่อนไขของการตัดสินใจการผลิตและการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประสิทธิภาพ (Efficiency) ประสิทธิภาพ (Effectiveness) และผลิตภาพ (Productivity) อย่างเต็มความสามารถที่มีอยู่ในการใช้และการผลิตที่จะทำให้เกิดความคุ้มค่าภายใต้ทรัพยากรที่มีอยู่

กรอบแนวคิดเบื้องต้นของการศึกษาเศรษฐศาสตร์ว่าด้วยการผลิตต้องการที่จะอธิบาย

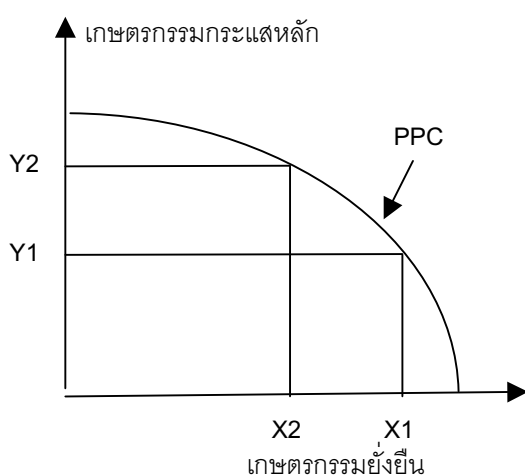
- เป้าหมายการผลิตและเศรษฐกิจโดยรวม ที่ว่าด้วยการใช้ทรัพยากรการผลิตที่มีอยู่อย่างจำกัด ขาดแคลน และหายาก เพื่อทำการผลิตสินค้า โดยมีคำถามพื้นฐานของการผลิตที่ว่า จะผลิตอะไร (what) ผลิตอย่างไรและจำนวนเท่าไร (how) และผลิตเพื่อใคร (for whom) ทั้งนี้ การผลิตสินค้าแต่ละชนิดจะมีต้นทุน (cost) จำนวนหนึ่งที่จะเกิดขึ้นเพื่อแลกกับความต้องการสินค้าชนิดนั้น ในรูปของรายได้หรือผลตอบแทนจากการผลิต (รวมถึงการใช้จ่ายจากการผลิตด้วย) และค่าเสียโอกาสในการใช้จ่ายการผลิต
- การใช้ปัจจัยการผลิตในปริมาณและสัดส่วนที่ต่างกันนำเข้าสู่กระบวนการผลิตที่ต่างกัน และการได้รับผลผลิตที่ผลิตได้จากการใช้จ่ายการผลิต ณ ปริมาณและสัดส่วนต่างๆ และผลผลิตที่ได้จากกระบวนการผลิตที่ต่างกัน ทั้งนี้จะพิจารณาประสิทธิภาพและผลิตภาพที่เกิดขึ้นจากการใช้จ่ายการผลิตและกระบวนการผลิตนั้นๆ
- ลักษณะของตลาดสินค้าที่มีความต้องการสินค้าแตกต่างกัน ตลาดสินค้าที่มีลักษณะแตกต่างกันย่อมมีความต้องการที่ต่างกันด้วย ตลาดสินค้าที่ยังมีการแข่งขันมากเท่าไรและเน้นความหลากหลายของสินค้ามากขึ้น การผลิตสินค้าเพื่อรองรับตลาดสินค้าก็จะมีหลากหลายมากขึ้น โดยจะเกิดการแข่งขันในเรื่องของคุณภาพของสินค้าและการใช้สินค้า

- การตัดสินใจแลกหรือได้อย่างเสียอย่าง (trade off) ในผลได้ที่จะเกิดขึ้นจากการผลิตสินค้าเพื่อตอบสนองความต้องการในปัจจุบันกับการใช้ทรัพยากรการผลิตที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์ในอนาคต โดยพิจารณาถึงความคุ้มค่าและต้นทุนที่ต้องสูญเสีย (benefit-cost analysis) เพื่ออนุรักษ์หรือเก็บรักษาไว้เพื่อชนรุ่นหลัง (พิจารณาจากมูลค่าจากการเก็บไว้ใช้ในอนาคต หรือ option value)
- การตัดสินใจการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการของสังคมที่จะก่อให้เกิดสวัสดิการสังคม (social welfare or social benefit) สูงสุด ภายใต้เงื่อนไขต้นทุนทางสังคม (social cost) ที่ต้องสูญเสียไปต่ำสุด

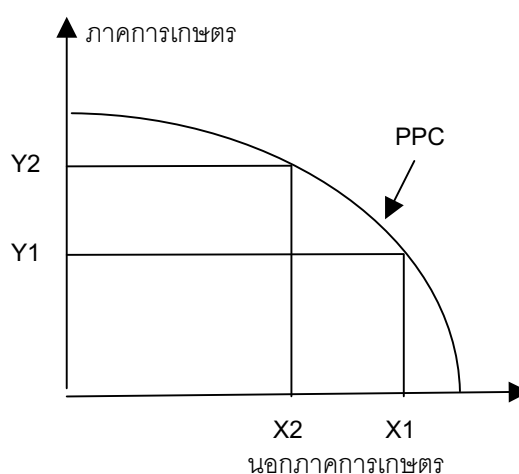
ด้วยปรัชญาและกรอบแนวคิดดังกล่าว การตัดสินใจการผลิตนั้นจึงมีระดับการตัดสินใจ 2 ระดับ คือ ระดับจุลภาคและระดับมหภาค (micro and macro) การตัดสินใจระดับจุลภาคเป็นการตัดสินใจระดับหน่วยผลิต ซึ่งได้แก่ ครัวเรือนหรือบุคคลที่จะทำการผลิตสินค้าตอบสนองความต้องการของครัวเรือนและตลาดสินค้า ขณะเดียวกัน การตัดสินใจระดับมหภาคเป็นการตัดสินใจระดับนโยบาย (policy or positive economics) ที่ต้องการให้เกิดการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่เกิดประสิทธิภาพและสามารถตอบสนองความต้องการของสังคมได้

ภาพที่ 6.2 และ 6.3 ได้ใช้หลักการเส้นความเป็นไปได้ในการผลิต (Possibility Production Curve: PPC) เป็นเครื่องมืออธิบายการเลือกใช้ทรัพยากรในการผลิต โดยภาพที่ 6.2 แสดงให้เห็นว่า การตัดสินใจระดับครัวเรือนเป็นการตัดสินใจที่จะใช้ปัจจัยการผลิตเพื่อทำการผลิตสินค้าที่หน่วยผลิตและตลาดมีความต้องการ ตัวอย่างเช่น เกษตรกรรมกระแสหลักกับเกษตรกรรมยั่งยืน

ขณะที่ภาพที่ 6.3 แสดงถึงการใช้นโยบายเศรษฐกิจเพื่อส่งเสริมหรือพัฒนาเกษตรกรรมของประเทศจะเลือกที่จะทำการผลิตสินค้าเพื่อตอบสนองความต้องการของสังคม การที่จะเลือกใช้ปัจจัยการผลิตผลิตสินค้าเกษตรกรรมหรือนอกภาคเกษตรกรรม จึงขึ้นอยู่กับความต้องการของสังคมและสวัสดิการสังคมโดยรวม (marginal social welfare) ที่จะได้รับเพิ่มขึ้น

ภาพที่ 6.2 เส้นความเป็นไปได้ในการผลิตในระดับครัวเรือน กรณีทำเกษตรกระแสหลักกับเกษตรยั่งยืน

ภาพที่ 6.3 เส้นความเป็นไปได้ในการผลิตระดับสังคม

ทฤษฎีบททางเศรษฐศาสตร์ที่อธิบายการผลิตประกอบด้วย 4 ส่วน คือ ทฤษฎีการผลิต (production function) ต้นทุนการผลิต (cost of production) รายได้การผลิต (revenue function) และตลาดสินค้า (market) นอกจากนี้ ความเป็นศาสตร์ทางสังคมศาสตร์ที่ศึกษาพฤติกรรมของมนุษย์ในความต้องการและการตัดสินใจการผลิตและการบริโภคสินค้า องค์ประกอบของการตัดสินใจในเชิงพฤติกรรมบางอย่างเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่ทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์มีข้อสมมติให้คงที่ มิได้ถูกนำมาพิจารณารวมภายใต้ทฤษฎีบทที่นำมาใช้อธิบายพฤติกรรมการผลิตและการบริโภค

(1) ความสัมพันธ์ในการผลิต (production function)

ความสัมพันธ์ในการผลิตเป็นทฤษฎีหรือแนวคิดที่ต้องการนำเสนอถึงความสัมพันธ์เชิงตรรกะระหว่างการใช้ปัจจัยการผลิต (input) ในปริมาณและสัดส่วนต่างๆ กัน กับผลผลิต (output or production) ที่จะได้รับ ณ จุดที่ปริมาณและสัดส่วนการผลิตต่างๆ กัน ขณะเดียวกันก็จะพิจารณาเปรียบเทียบกระบวนการผลิต (production process) ณ เทคนิควิธีการที่แตกต่างกันด้วย โดยมีสมการทางคณิตศาสตร์ดังนี้

$$\text{การผลิต} \quad TQ = f(X_i) + u_i$$

โดยที่ TQ คือ ผลผลิตที่ได้รับจากการผลิต

X_i คือ ปัจจัยการผลิตที่ i ใส่เข้าไปในการผลิต

u_i คือ เป็นความคลาดเคลื่อนที่จะได้รับจากการผลิต

ภายใต้สมการการผลิตนี้ มีข้อสมมติ (assumption) ว่า

- การผลิตมีความสัมพันธ์เชิงขนาด (economy of scale) หมายความว่า ผลตอบแทนของการผลิตจะมีลักษณะเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ (increasing return) เมื่อถึงจุดการผลิตหนึ่งผลตอบแทนที่เกิดจากขนาดการผลิตจะลดลง (decreasing return) จนกระทั่งขนาดของการผลิตมีลักษณะการเพิ่มแบบคงที่ (constant return)
- การใช้ปัจจัยการผลิตระหว่างปัจจัยคงที่กับปัจจัยผันแปรจะมีสัดส่วนคงที่ จนถึงจุดๆ หนึ่ง การเพิ่มปัจจัยผันแปรเข้าสู่การผลิตจะไม่ทำให้เกิดผลผลิตเพิ่ม (marginal product)
- สมการการผลิตจะเปรียบเทียบการผลิตสินค้าชนิดเดียวกันเพียงชนิดเดียว (monoculture or single crop) โดยมีกระบวนการผลิตแตกต่างกัน ไม่สามารถเปรียบเทียบการผลิตสินค้าต่างชนิดกันได้ และสินค้าหลายๆ ชนิดในกระบวนการผลิตเดียวกัน
- ค่าความคลาดเคลื่อนเกิดขึ้นจากปัจจัยการผลิตที่ไม่สามารถควบคุมได้ เช่น ปริมาณน้ำฝน ภูมิอากาศ ความเข้มของแสง เป็นต้น และเทคโนโลยีการผลิต เช่น ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นต้น

ด้วยข้อสมมติทางทฤษฎี ทำให้ความสัมพันธ์ทางการผลิตมีประเด็นที่ควรได้รับการพิจารณาในการนำใช้อธิบายปรากฏการณ์การผลิต โดยเฉพาะการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนที่มีรูปแบบการเพาะปลูกที่หลากหลาย

มีการปลูกพืชหลายชนิดในพื้นที่เดียวกันผสมกับการใช้ปัจจัยการผลิต (เช่น การใช้ที่ดิน การจัดการน้ำ เป็นต้น) เพื่อกิจกรรมการเกษตรอื่นๆ เพิ่มเติม รวมทั้งการใช้ปัจจัยการผลิตตามธรรมชาติที่เป็นผลได้จากการผลิตภายในหน่วยผลิต เช่น ปุ๋ยหมัก ปุ๋ยพืชสด ยาสมุนไพรฆ่าแมลง เป็นต้น

ปัจจัยการผลิตในทางทฤษฎีได้ถูกแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ทั้งนี้หลักการแบ่งที่ว่าด้วยความเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตและกระบวนการผลิต กล่าวคือ

- **ปัจจัยคงที่ (fixed input)** หรือปัจจัยการผลิตขั้นพื้นฐาน ประกอบด้วย ที่ดิน ทุน แรงงาน และผู้ประกอบการ (land, capital, labor and entrepreneur) การทำการผลิตการเกษตรมีความจำเป็นที่ผู้ผลิตต้องมีปัจจัยคงที่เป็นของตนเองส่วนหนึ่ง ซึ่งจะเป็นทุนขั้นต้น (capital) ในการดำเนินการ
- **ปัจจัยผันแปร (variable input)** หรือปัจจัยการผลิตดำเนินการ เช่น วัตถุดิบการผลิต เครื่องจักรกลการเกษตร เป็นต้น ปัจจัยการผลิตผันแปรจะถูกใช้ก็ต่อเมื่อผู้ผลิตตัดสินใจที่จะทำการผลิต ความเป็นเจ้าของปัจจัยผันแปรส่วนหนึ่งได้จากการผลิตได้เองภายในครัวเรือน (เช่น เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ยพืชสด แรงงานสัตว์ เป็นต้น) และอีกส่วนหนึ่งได้จากการซื้อหรือแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตในระบบตลาด (เช่น แรงงานรับจ้าง ปุ๋ยเคมี เครื่องจักรกลการเกษตร เป็นต้น)

ในอดีตการผลิตการเกษตรของเกษตรกรไทยได้มุ่งใช้ปัจจัยการผลิตของครัวเรือนเป็นหลัก การแลกเปลี่ยนในปัจจัยผันแปรจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อปัจจัยผันแปรของครัวเรือนมีไม่เพียงพอต่อการผลิต กระบวนการที่สำคัญ ได้แก่

- การแลกเปลี่ยนแรงงาน หรือที่เรียกว่า การลงแขก เป็นวัฒนธรรมทางสังคมที่มีมาแต่ในอดีต การแลกเปลี่ยนแรงงานนี้มีความคิดที่ต้องการสร้างระบบความช่วยเหลือกันทางสังคม ที่เอื้อเพื่อต่อกันภายใต้บริบทของสังคมชนบทที่แต่ละครัวเรือนอาจจะขาดแคลนแรงงานในยามจำเป็นเร่งด่วน การตอบแทนกันทางสังคม คือ การใช้แรงงานทดแทนคืน หรือสิ่งของที่มีค่าเทียบเท่า เช่น ยืมแรงงาน 2 วัน ใช้คืน 2 วัน หรือแลกเปลี่ยนเป็นอาหารแทนแรงงาน เป็นต้น
- การยืมเมล็ดพันธุ์เพาะปลูก เมล็ดพันธุ์เป็นปัจจัยการผลิตที่จำเป็นต่อการผลิต การผลิตเมล็ดพันธุ์ของครัวเรือนเกษตรกรจะเป็นการเก็บพันธุ์จากฤดูกาลผลิตก่อนหน้านี้ การขาดแคลนเมล็ดพันธุ์ในฤดูกาลผลิตปัจจุบันจึงเป็นอุปสรรคอย่างยิ่งต่อการผลิต ปัจจัยความเสียหายจากฤดูกาลผลิตก่อนหน้านี้ หรือการขยายพื้นที่เพาะปลูกในฤดูกาลผลิตปัจจุบันเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้ครัวเรือนต้องมีการยืมเมล็ดพันธุ์

การผลิตการเกษตรในปัจจุบัน การพัฒนาการเกษตรได้มุ่งเน้นไปสู่วิถีการผลิตที่ต้องการตอบสนองความต้องการเชิงพาณิชย์อย่างเดียว การครอบครองหรือการเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตเพียงอย่างเดียวและแลกเปลี่ยนทรัพยากรปัจจัยการผลิตกับเกษตรกรรายอื่นๆ ในยามจำเป็น เป็นสิ่งที่ไม่เพียงพอต่อการผลิต การสะสมทุนเพื่อการผลิตในฟาร์มของเกษตรกรจึงเป็นแนวทางการผลิตสมัยใหม่ที่มีความจำเป็น

(2) ต้นทุนการผลิต (Cost of Production)

หลักแนวคิดหนึ่งของเศรษฐศาสตร์ คือ ทำอย่างไรจะจัดสรรทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดให้เกิดความคุ้มค่าและเกิดสวัสดิการสังคมสูงสุด ดังนั้น จากทฤษฎีการผลิตดังกล่าวข้างต้น เศรษฐศาสตร์จึงเสนอการคิดต้นทุนการผลิต หรือในอีกความหมายหนึ่ง คือ การคิดมูลค่าของการใช้ทรัพยากรการผลิต (Resources Value) ซึ่งจะเป็นเครื่องมือหนึ่งที่สะท้อนหลักแนวคิดของเศรษฐศาสตร์ที่จะนำเอาทรัพยากรมาใช้ในการผลิต และส่งผลถึงการตัดสินใจต่อทางเลือกในการที่จะใช้ทรัพยากรในการผลิตด้านอื่นๆ เช่น การใช้ที่ดินเพื่อปลูกพืชปลูกการเกษตรหรือเพื่อพัฒนาเป็นที่อยู่อาศัย การใช้แรงงานคนเพื่อปลูกการเกษตรหรือเพื่อทำงานผลิตในโรงงานอุตสาหกรรม เป็นต้น

“ต้นทุนการผลิต” ในความหมายของเศรษฐศาสตร์มีนัยที่แตกต่างจากสาขาอื่นๆ เช่น

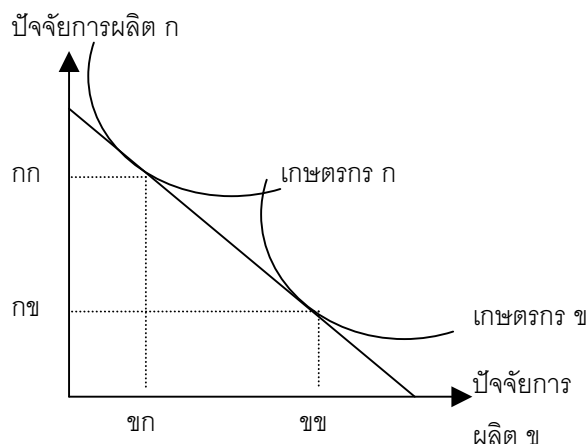
- ต้นทุนทางการเงิน มีนัยที่คำนวณจากต้นทุนทางการเงินที่ใช้จ่ายจริงในการผลิต โดยไม่ได้คิดถึงต้นทุนแฝงที่เกิดขึ้น (implicit cost)
- ต้นทุนทางบัญชี มีนัยที่คำนวณจากต้นทุนทางการเงินที่ใช้จ่ายจริงในการผลิตและนำเสนอปรากฏในระบบบัญชีได้ ทั้งนี้ต้นทุนแฝงบางรายการอาจจะสามารถนำมาคำนวณเป็นต้นทุนการผลิตได้
- ต้นทุนทางวิศวกรรม มีนัยที่คำนวณจากต้นทุนทางการเงินที่ใช้จ่ายจริงในการผลิตที่เกิดขึ้นจริง เฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานวิศวกรรม

ต้นทุนทางเศรษฐศาสตร์ (Economics Cost) หมายถึง ต้นทุนทางการเงินที่เกิดขึ้นจริงในการผลิต รวมกับความสูญเสียที่เกิดขึ้นจากการดำเนินกิจกรรมนั้นที่มีต่อสังคม หรือที่เรียกว่า ต้นทุนทางสังคม (Social Cost) และความสูญเสียโอกาส (Opportunity Cost) ที่จะใช้ทรัพยากรนั้นในการผลิตสินค้าชนิดอื่นๆ นั้นหมายความว่า ต้นทุนทางเศรษฐศาสตร์มีความหมายที่กว้างกว่าต้นทุนทางการเงิน ต้นทุนทางบัญชี และต้นทุนทางวิศวกรรม ทั้งนี้เศรษฐศาสตร์ให้ความสำคัญกับมูลค่าของความสูญเสียโอกาสที่เกิดขึ้นจากการใช้ทรัพยากรนั้นๆ ด้วย

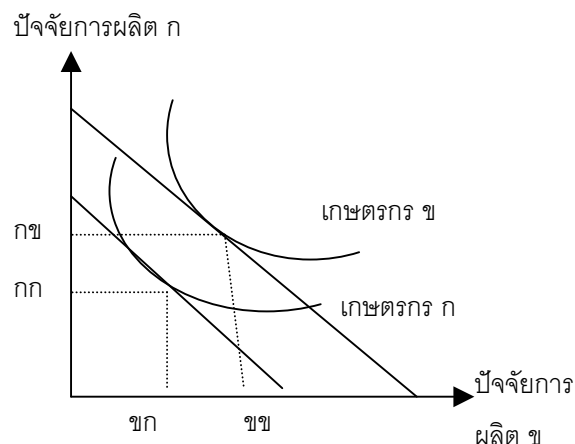
ดังนั้น การคำนวณต้นทุนการผลิตจากปัจจัยการผลิตทั้งหมดในเชิงเศรษฐศาสตร์ จึงเป็นเครื่องสะท้อนถึงความคุ้มค่าของการใช้ทรัพยากรและมูลค่าของการสูญเสียโอกาสในทางเลือกของการใช้ทรัพยากรเพื่อการผลิตนั้นๆ

ต้นทุนการผลิตเป็นเงื่อนไขหนึ่งของการตัดสินใจในการผลิต ความสัมพันธ์ระหว่างการผลิตและต้นทุนการผลิต คือ การที่ผู้ผลิตจะตัดสินใจใช้สัดส่วนปัจจัยการผลิตแต่ละชนิดในจำนวนที่ต่างกันและในต้นทุนที่ต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับต้นทุนหรืออีกนัยหนึ่ง คือ งบประมาณ / ต้นทุนการผลิต ที่ผู้ผลิตนั้นครอบครองอยู่ ซึ่งจะสามารถใช้เพื่อการผลิตได้เท่าไร จากภาพที่ 6.4. ผู้ผลิต (เกษตรกร) 2 รายมีต้นทุนการผลิตที่เท่ากัน แต่มีสัดส่วนการผสมการใช้ปัจจัยการผลิตไม่เท่ากัน หมายความว่า ภายใต้ต้นทุนการผลิต (งบประมาณ) ของเกษตรกรแต่ละราย การให้ความสำคัญกับการเลือกใช้ปัจจัยการผลิตแต่ละชนิดในสัดส่วนที่ต่างกัน เป็นการให้คุณค่าและให้ความสำคัญกับการใช้ปัจจัยการผลิตที่ต่างกัน ขณะที่ภาพ 6.5. ผู้ผลิต 2 ราย มีต้นทุนการผลิตที่ไม่เท่ากันแต่ใช้สัดส่วนการผลิตที่เท่ากัน หมายความว่า ผู้ผลิตทั้งสองรายแตกต่างกันที่การเป็นเกษตรกรรายเล็กและ

รายใหญ่ มีความสามารถในการซื้อและแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตที่แตกต่างกัน ขณะที่การใช้ปัจจัยการผลิตเพื่อทำการผลิตมีสัดส่วนที่เท่ากัน

ภาพที่ 6.4 เปรียบเทียบสัดส่วนการใช้ปัจจัยและต้นทุนการผลิต กรณีเกษตรกรมีต้นทุนการผลิตเท่ากัน แต่มีสัดส่วนการใช้ปัจจัยการผลิตต่างกัน

ภาพที่ 6.5 เปรียบเทียบสัดส่วนการใช้ปัจจัยและต้นทุนการผลิต กรณีเกษตรกรมีต้นทุนการผลิตต่างกัน แต่มีสัดส่วนการใช้ปัจจัยการผลิตเท่ากัน

ความสัมพันธ์กันของการผลิตกับต้นทุนการผลิตทางคณิตศาสตร์ คือ

$$\text{การผลิต} \quad TQ = f(X_i) + u_i$$

$$\text{ต้นทุนการผลิต} \quad TC = f(P_i X_i) = a + P_i X_i$$

โดยที่ TC คือ ต้นทุนรวม (Total Cost)

P_i คือ ราคาของสินค้าปัจจัยการผลิตที่ i

X_i คือ ปัจจัยการผลิตที่ i

ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์มุ่งอธิบายการผลิตสินค้าชนิดเดียวในการผลิตจากการใช้ปัจจัยการผลิตจำนวนหนึ่งที่ได้จากการซื้อปัจจัยการผลิตนั้นเข้ามาสู่กระบวนการผลิต ภายใต้ระบบเกษตรกรรมกระแสหลักต้นทุนการผลิตเป็นปัจจัยหนึ่งของการตัดสินใจการใช้ปัจจัยการผลิตและผลผลิตที่คาดหวังในการผลิต ภายใต้เป้าหมายการผลิตที่ต้นทุนการผลิตต่ำสุดและกำไรสูงสุด (minimize cost / maximize profit)

การอธิบายทางทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับต้นทุนการผลิต การคำนวณต้นทุนการผลิตในบางครั้งไม่ได้นำเอาต้นทุนแฝง (implicit cost) ต้นทุนทางสังคมที่สูงสูญเสียโอกาสในการใช้ทรัพยากรและทรัพยากรสังคมที่ต้องสูญเสีย (social / opportunity cost)¹ และต้นทุนทรัพยากรธรรมชาติที่สูงสูญเสียไปจากการผลิต (damage cost) รวมไว้ในการผลิต โดยเฉพาะต้นทุนแฝงของครัวเรือนที่มีได้รวมไว้ในต้นทุนการผลิตรวม ได้แก่

¹ ต้นทุนทางสังคมในที่นี้ หมายถึงต้นทุนที่สังคมต้องรับภาระต่อเนื่องจากการผลิต ซึ่งประกอบด้วย 2 ส่วน คือ หนึ่ง ผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการบริโภคผลผลิต เช่น การเจ็บป่วย เป็นต้น สอง การใช้ทรัพยากรทำให้เกิดการเสื่อมโทรม เช่น การใช้ที่ดินผิดประเภท การปนเปื้อนสารเคมีในน้ำและในดิน เป็นต้น

- การผลิตการเกษตรขั้นพื้นฐานเพื่อการยังชีพที่ใช้ความรู้ / ประสบการณ์ / ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น การใช้สมุนไพรกำจัดศัตรูพืชทดแทนปุ๋ยเคมี การพัฒนาพันธุ์พืชโดยวิธีการเลือกแบบธรรมชาติ การจัดการน้ำให้เพียงพอตลอดฤดูกาลผลิตภายในแปลงเพาะปลูก เป็นต้น
- เทคโนโลยีการผลิตขั้นพื้นฐาน เช่น การใช้ปุ๋ยคอก ปุ๋ยหมักจากปศุสัตว์ในครัวเรือน การใช้จุลินทรีย์ / ชีวภาพในธรรมชาติ เป็นต้น
- การแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตระหว่างครัวเรือนโดยไม่ได้คิดคำนวณต้นทุนการใช้และการแลกเปลี่ยน (transaction cost) เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงาน การยืมทุนพันธุ์พืชเพาะปลูก เป็นต้น
- การใช้แรงงานภายในครัวเรือนในการผลิต ทั้งนี้เมื่อเปรียบเทียบกับทางเลือกของการใช้แรงงานเพื่อประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นๆ

(3) รายได้จากการผลิต (revenue function)

รายได้ในทางเศรษฐศาสตร์ หมายถึง ผลตอบแทนจากการใช้ปัจจัยการผลิตเพื่อการผลิตในระบบเศรษฐกิจที่มีการแลกเปลี่ยนกันในระบบตลาด รายได้ / ผลตอบแทนจากการใช้ปัจจัยการผลิต ได้แก่

- แรงงาน ผลตอบแทนคือ ค่าจ้างแรงงาน
- ที่ดิน ผลตอบแทนคือ ค่าเช่า
- ผู้ประกอบการ ผลตอบแทนคือ ผลกำไร
- ทุน ผลตอบแทนคือ อัตราดอกเบี้ย

อย่างไรก็ตาม การประกอบกิจกรรมใดที่ไม่ก่อให้เกิดผลผลิตทางเศรษฐกิจ ผลตอบแทนที่ได้รับในทางเศรษฐศาสตร์จึงถือว่าการโอน (transfer) ปัจจัยการผลิตจากผู้ผลิตหนึ่งไปสู่ผู้ผลิตอีกคนหนึ่งให้ทำการผลิตแทนเท่านั้น

ในการผลิตการเกษตร รายได้ของเกษตรกรมักถูกคำนวณโดยปริมาณผลผลิตที่ขายได้ ณ ราคาตลาดรับซื้อในท้องถิ่น โดยมีสมการทางคณิตศาสตร์ดังนี้

รายได้ $TR = P * Q$

โดยที่ TR คือ รายได้จากการขายสินค้า
 Q คือ ผลผลิตที่ได้รับจากการผลิต
 P คือ ราคาของสินค้า

ขณะเดียวกัน ผลผลิตที่มีการซื้อขายกันเองเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนกับไม่ได้รับการคำนวณเป็นรายได้ส่วนหนึ่งของครัวเรือน และรวมถึงผลผลิตที่นำมาบริโภคภายในครัวเรือน ดังนั้น รายได้จึงเป็นการคำนวณที่ต่ำกว่าความเป็นจริงในทางเศรษฐศาสตร์ รายของรายได้จากการขายสินค้าที่ได้จากการผลิตจึงเป็นเพียงรายรับ (income) จากการผลิตเท่านั้น

การผลิตการเกษตรในระบบการเกษตรกระแสหลักจึงใช้นัยของรายได้ในเชิงพาณิชย์ แต่ในทางกลับกัน รายได้ในระบบการเกษตรยังเน้นมุ่งเน้นการผลิตเพื่อการยังชีพของครัวเรือนเป็นพื้นฐาน ดังนั้น การประมาณรายได้ในระบบเกษตรกรรมยังขึ้นจึงมักได้รับการประเมินมูลค่าต่ำกว่าที่เกิดขึ้นจริง

การตัดสินใจเพื่อใช้ทรัพยากร (ปัจจัยการผลิต) การผลิตส่วนหนึ่งจึงถูกกำหนดจากรายได้ที่เกษตรกรจะได้รับจากการขายสินค้าการเกษตร ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ได้กำหนดเป้าหมายของการผลิตที่กำไรสูงสุดจากการผลิตที่ต้นทุนการผลิตต่ำสุด ซึ่งการจะได้กำไรสูงสุด (รายได้สูงสุดด้วย) นั้น ปัจจัยภายนอก คือ ตลาดสินค้าและราคาสินค้าจะเป็นตัวกำหนดการผลิต ข้อสมมติหนึ่งของทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์ คือ ตลาดสินค้าที่มีการแข่งขันสมบูรณ์และราคาสินค้าขึ้นอยู่กับอุปสงค์และอุปทานของสินค้าในตลาดแข่งขันสมบูรณ์จะเป็นภาวะที่เกษตรกรจะได้รับรายได้ที่เหมาะสมกับประสิทธิภาพและผลผลิตจากการผลิตของเกษตรกร

อย่างไรก็ตาม รายได้ในทางทฤษฎีจึงเป็นรายได้ที่เกษตรกรได้รับต่ำกว่าความเป็นจริงและไม่ได้รวมถึงรายรับจากการบริโภคผลผลิตภายในครัวเรือนและค่าเสียโอกาสในการใช้ผลผลิตตอบสนองความจำเป็นขั้นพื้นฐานของครัวเรือนก่อนการค้า

(4) ตลาดสินค้า (market)

ตลาดสินค้าเป็นศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนซื้อขายทั้งสินค้าและปัจจัยการผลิต นัยทางเศรษฐศาสตร์ “ตลาดสินค้า” เป็นพื้นที่ที่ไม่มีสถานที่ในการซื้อขายสินค้าชัดเจน ไม่มีผู้ซื้อผู้ขายที่จะมารอซื้อขายสินค้า ราคาสินค้าถูกกำหนดโดยกลไกตลาดผ่านอุปสงค์และอุปทานของตลาดที่มีการเคลื่อนไหวตามสถานการณ์ปริมาณของสินค้าและความต้องการโดยรวมของตลาด ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงของราคาสินค้าและการซื้อขายสินค้าในตลาดจึงขึ้นอยู่กับปัจจัยกำหนดการเปลี่ยนแปลงที่หลากหลาย เช่น คุณภาพของสินค้าที่มีความหลากหลาย พฤติกรรมของผู้บริโภคที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นต้น

ตลาดสินค้าในอุดมคติของเศรษฐศาสตร์ คือ ตลาดที่มีการแข่งขันสมบูรณ์ นั้นหมายความว่า ตลาดสินค้าที่มีผู้ซื้อผู้ขายจำนวนมาก ทั้งผู้ซื้อผู้ขายสามารถเข้าสู่ตลาดได้อย่างเสรีไม่มีมาตรการทางการค้าหรือเงื่อนไข

ไซของตลาดในการเข้าสู่ตลาดเพื่อการซื้อขายสินค้า และราคาสินค้าถูกกำหนดโดยอุปสงค์และอุปทานของสินค้าที่มีในตลาด

ตลาดสินค้าเป็นเครื่องมือหนึ่งทางเศรษฐศาสตร์ที่มีความมุ่งหวังให้เป็นกลไกของการแลกเปลี่ยน การกระจาย และการจัดสรรทรัพยากรต่างๆ ให้สังคมได้รับสวัสดิการจากการบริโภคสินค้าและใช้ปัจจัยการผลิตอย่างมีประสิทธิภาพ อย่างไรก็ตาม ตลาดสินค้าในอุดมคติสำหรับสินค้าการเกษตรไม่อาจเกิดขึ้นได้ในโลกแห่งความจริง อุปทานจำนวนมากและผลผลิตที่มีคุณสมบัติเน่าเสียง่ายทำให้ตลาดสินค้าการเกษตรมีความยืดหยุ่นน้อยในการซื้อขายสินค้า

ขณะเดียวกัน พัฒนาการระบบตลาดสินค้าการเกษตรได้มีรูปแบบที่หลากหลาย รูปแบบเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาและพัฒนาการของระบบเศรษฐกิจ จากอดีตสู่ปัจจุบันที่รูปแบบหลากหลายดังเช่น

- พ่อค้าคนกลาง (middlemen) มารับซื้อผลผลิตถึงในฟาร์ม การคมนาคมที่ไม่สะดวก การขาดข้อมูลการตลาดสินค้า และการสะสมทุนของเกษตรกรมีน้อย ทำให้เกษตรกรไม่สะดวกที่จะนำผลผลิตออกมาจำหน่ายได้เองยังตลาดสินค้า พ่อค้าคนกลางจึงเป็นสื่อกลางทางการตลาดที่เข้ามาเป็นตัวเชื่อมระหว่างเกษตรกรกับตลาดสินค้า ระบบตลาดสินค้าการเกษตรจึงเกิดการผูกขาดในการซื้อขาย ผู้ซื้อจำนวนน้อยรายสามารถที่จะกำหนดราคาสินค้าและวิธีการทางการตลาดสินค้าเกษตรกรได้มาก เกษตรกรมีอำนาจในการต่อรองการจำหน่ายสินค้าได้น้อย
- เกษตรกรนำผลผลิตขายยังตลาด การสะสมทุนของเกษตรกรที่มีมากขึ้นจากการทำเกษตรเชิงพาณิชย์ และการติดต่อสื่อสารและการเดินทางได้รับการพัฒนาดีขึ้นจากภาครัฐ ทำให้เกษตรกรสามารถที่จะนำผลผลิตของตนเองออกสู่ตลาดได้เอง ไม่ต้องพึ่งคนกลาง และสามารถที่จะเลือกเข้าสู่ตลาดได้ตามที่ตนเองเป็นผู้กำหนดการออกของสินค้า
- การรับซื้อผลผลิตล่วงหน้า (หรือภาษาชาวบ้านเรียกว่า “ตกเขียว”) เป็นวิธีการสร้างตลาดสินค้าล่วงหน้าของพ่อค้าคนกลางที่ต้องการประกันความแน่นอนว่า ตนเองจะมีสินค้าจำนวนหนึ่งจากเกษตรกรสู่ตลาด โดยพ่อค้าคนกลางจะตกลงกับเกษตรกรเพื่อรับซื้อผลผลิตทั้งหมดก่อนล่วงหน้า เมื่อพืชเริ่มให้ผลอ่อน (เริ่มออกทรง) ก่อนที่ผลอ่อนนั้นจะเติบโตเต็มที่และสามารถเก็บเกี่ยวได้ การตลาดลักษณะนี้ถูกพัฒนาบนฐานของการแข่งขันของตลาดสินค้าที่พ่อค้าคนกลางต้องแข่งขันกันเองในการจัดหาสินค้าให้กับตลาด อีกทั้งการที่เกษตรกรสามารถตัดสินใจเข้าสู่ตลาดได้ง่ายขึ้นทำให้พ่อค้าคนกลางต้องพัฒนาวิธีการที่จะสามารถครอบครองตลาดบางส่วน
- การเกษตรพันธสัญญา (contract farming) เป็นวิธีการเชื่อมตลาดสินค้าเข้ากับกระบวนการเพาะปลูกของระบบเกษตรกรรมพาณิชย์ บริษัทที่ต้องการผลผลิตจำนวนมากและควบคุมคุณภาพของสินค้าให้ได้ตรงตามมาตรฐานสินค้าจะเข้ามาส่งเสริมให้เกษตรกรเข้ามาสู่โครงการการเพาะปลูกร่วมกัน โดยที่

- บริษัทและเกษตรกรจะทำสัญญาการสนับสนุนและการขายสินค้าล่วงหน้าก่อนฤดูกาลเพาะปลูก
- บริษัทจะสนับสนุนปัจจัยการผลิตให้แก่ทั้งหมด (เช่น เมล็ดพันธุ์ สารเคมีปราบศัตรูพืช ปุ๋ยเคมี เครื่องจักรกลการเกษตร เป็นต้น) เกษตรกรเป็นผู้ลงทุนในแปลงพื้นที่เพาะปลูกของตนเองและเป็นผู้ใช้แรงงานในแปลง
- บริษัทจะรับซื้อผลผลิตทั้งหมดที่ได้คุณภาพตามมาตรฐานที่บริษัทกำหนด ณ ราคาก่อนฤดูกาลเพาะปลูก ส่วนผลผลิตที่เกินจากจำนวนที่ประกันไว้เกษตรกรสามารถจะขายผลผลิตให้กับบริษัทหรือจะขายสู่ตลาดได้โดยตรง ซึ่งรวมถึงผลผลิตที่ไม่ได้คุณภาพตามมาตรฐานด้วย
- หากการเพาะปลูกไม่ได้ผลผลิตตามจำนวนเป้าหมายที่ตกลงกันไว้ตามสัญญาการผลิต เกษตรกรจะต้องชดเชยความเสียหายที่เกิดขึ้นจากการสนับสนุนปัจจัยการผลิตให้แก่บริษัท และส่วนต่างของผลผลิตที่ขาดหายไปตามเป้าหมาย โดยจะคำนวณมูลค่าความเสียหาย ณ ราคาก่อนฤดูกาลผลิตและผลผลิตที่ตกลงกันล่วงหน้า
- การดำเนินการในแปลงเพาะปลูก เกษตรกรจะต้องดำเนินการตามวิธีการและขั้นตอนการเพาะปลูกสมัยใหม่และแผนการปลูกพืชที่บริษัทกำหนดไว้ การดำเนินการนอกเหนือจากนั้นจะกลายเป็นความเสี่ยงที่จะเกิดความเสียหายของเกษตรกรเอง ดังนั้น ภายใต้ระบบนี้ เกษตรกรจึงเป็นเพียงแรงงานในพื้นที่เพาะปลูกของตนเอง คอยรับคำสั่งการใช้ปัจจัยการผลิตและการเก็บเกี่ยวผลผลิตขายจากบริษัทคู่สัญญาเท่านั้น

6.6 ประเด็นในการจัดการผลิตของครัวเรือนการเกษตร

เมื่อครัวเรือนและสังคมการเกษตรค้นพบหรือมีเป้าหมายในการจัดการผลิตของตนเองที่ชัดเจนแล้ว (หรือตอบคำถามได้ว่า “ผลิตเพื่ออะไรแล้ว”) ครัวเรือนและสังคมการเกษตรก็ต้องตอบคำถามหรือปัญหาพื้นฐานทางเศรษฐศาสตร์ 5 คำถามด้วยกัน ในการจัดการผลิตของตนเอง โดยแต่ละคำถามหรือปัญหาจะมีประเด็นการพิจารณาเฉพาะ และยังมีความเชื่อมโยงกับปัญหาหรือคำถามอื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเชื่อมโยงกับเป้าหมายในการจัดการผลิต คำถามหรือปัญหาพื้นฐานทั้ง 5 ประกอบด้วย

1) ผลิตอะไร

คำถามนี้เน้นให้ครัวเรือนและสังคมการเกษตรตัดสินใจเกี่ยวกับผลผลิตหลักและผลผลิตรองที่ตนเองจะผลิต เนื่องจากครัวเรือนและสังคมการเกษตรมีทรัพยากรจำกัด การตัดสินใจที่จะเลือกผลิตอะไรจึงมีความสำคัญมากในการที่จะทำให้ครัวเรือนได้มาซึ่งผลผลิตที่ตนต้องการบริโภค หรือเพื่อใช้ในการแลกเปลี่ยน (ซึ่งก็ต้องพอเพียงในการแลกเปลี่ยนสินค้าที่ตนเองต้องการบริโภคอีกต่อหนึ่ง) ซึ่งการตัดสินใจอาจเป็นการเลือกสินค้าเพียง

หนึ่งหรือสองชนิดที่น่าจะเหมาะสมที่สุด หรือการเลือกผลิตสินค้าหลายชนิดประกอบกัน ในทางปฏิบัติ เพื่อตอบคำถามข้อนี้ เกษตรกรจะต้องพิจารณาปัจจัยต่างๆ จำนวนมาก อาทิ

- **เป้าหมายในการผลิต** เพราะเป้าหมายการผลิตที่ต่างกัน คำตอบสำหรับคำถามข้อนี้ก็ต่างกันไปด้วย เช่น หากผลิตเพื่อยังชีพก็ต้องผลิตสินค้าที่ตนบริโภคเป็นหลักก่อน หากผลิตเพื่อกำไรสูงสุด ก็ต้องพิจารณาผลผลิตที่ให้ผลตอบแทนสูงสุด เพียงหนึ่งหรือสองชนิด แต่หากผลิตเพื่อความยั่งยืนก็ต้องพิจารณาถึงผลผลิตหลายชนิดที่จะเอื้อให้เกิดความสมดุลของธรรมชาติ และเพิ่มขีดความสามารถในการพึ่งตนเองประกอบกันไปด้วย เช่น การผลิตในระบบวนเกษตร หรือการเกษตรแบบผสมผสาน

- **องค์ประกอบในการผลิต** เพราะผลผลิตทางการเกษตรแต่ละชนิดต้องการองค์ประกอบในการผลิตที่แตกต่างกันเช่น ทรัพยากรธรรมชาติที่แตกต่างกัน ความรู้ความชำนาญที่แตกต่างกัน เกษตรกรจึงต้องพิจารณาความเหมาะสมขององค์ประกอบการผลิตที่ตนเองมีอยู่หรือหาได้ด้วย นอกจากนี้ เกษตรกรยังต้องพิจารณาถึงความเกื้อกูลและการแข่งขันในการใช้ปัจจัยการผลิต เพราะผลผลิตบางอย่างสามารถผลิตร่วมกันได้ดี เนื่องจากการเกื้อกูลกันในบางปัจจัยในระดับหนึ่ง (เช่น การปลูกพืชต่างระดับในระบบวนเกษตร เนื่องจากพืชแต่ละชนิดต้องการแสงแดดในปริมาณที่ต่างกัน) แต่ผลผลิตบางชนิดอาจแข่งขันในการใช้ปัจจัยการผลิต การเพิ่มผลผลิตชนิดหนึ่งจึงต้องลดผลผลิตอีกชนิดหนึ่งลงด้วย

- **การใช้ประโยชน์และผลตอบแทนจากผลผลิต** เพราะผลผลิตแต่ละชนิดย่อมมีการใช้ประโยชน์ที่ต่างกัน (ซึ่งขึ้นอยู่กับความรู้ของเกษตรกรด้วย เช่น ความรู้เรื่องสมุนไพร เรื่องการแปรรูปเป็นต้น) และได้รับผลตอบแทนในการซื้อขายแลกเปลี่ยนที่แตกต่างกัน ในแต่ละช่วงเวลา โดยมีราคาเป็นตัวแปรหรือสัญญาณที่สำคัญ ซึ่งแสดงถึงความต้องการสินค้าดังกล่าวในตลาด เกษตรกรจึงต้องพิจารณาเลือกผลผลิตที่สอดคล้องเป้าหมายและการใช้ประโยชน์ของตนเอง

- **ความเสี่ยงในการผลิต** เนื่องจากการผลิตทางการเกษตรและตลาดสินค้าเกษตรมีความไม่แน่นอนสูง เกษตรกรจึงต้องพิจารณาถึงความเสี่ยงที่จะเกิดขึ้นด้วย ทั้งนี้ ความเสี่ยงที่กล่าวถึงนี้มีได้หมายถึงเฉพาะความเสี่ยงในการผลิต (คือไม่ได้ผลผลิตดังที่คาดหวังไว้) และความเสี่ยงในการตลาด (คือไม่สามารถขายได้ตามราคาหรือปริมาณที่คาดหวังไว้) แต่ยังหมายถึง ความเสี่ยงต่อความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมในการปลูกพืชบางชนิด (เช่น อ้อย มันสำปะหลัง ยูคาลิปตัส) และความเสี่ยงทางสังคมด้วย (ไม่มีเวลาสำหรับกิจกรรมในครอบครัว และในชุมชน หรือถูกมองจากชุมชนว่าเป็นคนแปลกแยก หรือกลายเป็น “ผีบ้า” ในภาษาอีสาน)

2) ผลิตอย่างไร

ในการผลิตผลผลิตทางการเกษตรชนิดใดชนิดหนึ่ง เกษตรกรมักสามารถเลือกกระบวนการ และส่วนผสมของปัจจัยหรือองค์ประกอบที่ใช้ในการผลิตในมากกว่า 1 วิธีหรือ 1 ส่วนผสมเสมอ ซึ่งการตัดสินใจเลือกกระบวนการและส่วนผสมของปัจจัยหรือองค์ประกอบที่ใช้ในการผลิตก็คือ การตอบคำถามว่า “จะผลิตอย่างไร”

โดยทั่วไปในปัจจุบัน คำถามว่า “ผลดีอย่างไร” มักถูกถามใน 2 มุมหลักๆ ประการแรกคือ การเลือกระหว่างกระบวนการผลิตที่เน้นการใช้ทุนกับกระบวนการผลิตที่เน้นการใช้แรงงาน เพราะการใช้ทุน (หรือปัจจัยการผลิตที่มนุษย์สร้างขึ้น) กับการใช้แรงงานสามารถทดแทนกันได้มาก ไม่ว่าในรูปของเครื่องจักรกลการเกษตรหรือสารกำจัดศัตรูพืช (โดยเฉพาะสารกำจัดวัชพืช) การตอบคำถามนี้มักเกี่ยวข้องกับ (ก) แรงงานและเงินทุนที่มีอยู่ในครัวเรือนหรือท้องถิ่น (ข) ต้นทุน การลงทุน และเงื่อนไขในการใช้ปัจจัยทุน (เช่น เครื่องจักรกลการเกษตรบางอย่างไม่เหมาะในการใช้ในพื้นที่เล็ก ๆ) (ค) เป้าหมายในการจัดการผลิต (เช่น ต้องการผลผลิตมากก็มีแนวโน้มที่จะเน้นการใช้ทุน ต้องการกำไรสูงสุดก็ต้องทำการเปรียบเทียบต้นทุนและผลตอบแทนของการใช้ทุนและแรงงาน) และ (ง) ทักษะคนที่มีการใช้แรงงานของตนเอง และความกินดีอยู่ดีในสวนที่มีใช้วัตถุ

คำถามประการที่สอง คือ การเลือกระหว่างกระบวนการผลิตที่พึ่งพาปัจจัยการผลิตที่นำเข้ามาจากภายนอก หรือกระบวนการผลิตที่เน้นการใช้ปัจจัยการผลิตภายในท้องถิ่น ซึ่งคำถามนี้จะพบมากในการอภิปรายถกเถียงเรื่องทางเลือกในการผลิตทางการเกษตร ระหว่างการเกษตรแบบยั่งยืน (ซึ่งเน้นการใช้ปัจจัยภายในท้องถิ่น) กับเกษตรกรรมกระแสหลัก (ที่เน้นการใช้ปัจจัยการผลิตที่นำเข้ามาจากภายนอกเช่น ปุ๋ยเคมี เครื่องจักรกลการเกษตร) ทั้งนี้ ศุภจิต มโนพิโมกษ์ (2543) ได้สรุปเปรียบเทียบปัจจัยการผลิตภายในท้องถิ่นและภายนอกท้องถิ่นไว้ในตารางที่ 6.1

แน่นอนที่สุดว่า ในการตอบคำถามว่า “จะผลดีอย่างไร” ระหว่างการพึ่งปัจจัยภายนอกกับปัจจัยภายในท้องถิ่น เกษตรกรก็จำเป็นต้องพิจารณาถึงปัจจัยต่างๆ เช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เป้าหมายในการผลิตและความกินดีอยู่ดีของเกษตรกร เพราะ

- หากเกษตรกรต้องการผลิตเพื่อให้ได้ผลผลิตชนิดใดชนิดหนึ่งในปริมาณมากๆ เพื่อใช้ในการแลกเปลี่ยนซื้อขาย เกษตรกรก็มีแนวโน้มที่จะใช้การผลิตที่เน้นปัจจัยภายนอก ซึ่งมักจะตอบสนองต่อการเพิ่มปัจจัยการผลิต (เช่นปุ๋ยเคมี) ได้ดีกว่าและเร็วกว่า ทำให้ผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ของพืชชนิดนั้นสูงกว่าการผลิตที่เน้นปัจจัยในท้องถิ่น
- แต่หากเกษตรกรต้องการกำไรสูงสุดก็ต้องเปรียบเทียบระหว่างต้นทุนและผลตอบแทนที่ได้รับ เพราะการใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอกก็หมายถึงต้นทุนที่เพิ่มขึ้นด้วยเช่นกัน ซึ่งหลายกรณีก็ไม่คุ้มกับผลตอบแทนที่ได้รับจากผลผลิตที่ได้เพิ่มขึ้น หลายกรณีการผลิตที่เน้นปัจจัยในท้องถิ่นจึงให้ผลตอบแทนสูงกว่าการใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอก
- แต่หากเกษตรกรต้องการความมีเสถียรภาพและความยั่งยืน เกษตรกรก็มีแนวโน้มมากที่ผลิตโดยเน้นปัจจัยที่หาได้ท้องถิ่น ซึ่งเป็นปัจจัยที่หมุนเวียนเกิดขึ้นใหม่ได้ตามธรรมชาติ และมีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและสุขภาพน้อยกว่าการใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอก (โดยเฉพาะผลกระทบจากการใช้สารเคมีอันตรายในการกำจัดศัตรูพืช)

ตารางที่ 6.1 การเปรียบเทียบปัจจัยภายในและภายนอกท้องถิ่นที่ใช้ในการผลิตทางการเกษตร

ปัจจัยภายในท้องถิ่น	ปัจจัยภายนอกท้องถิ่น
- แสงอาทิตย์เป็นแหล่งพลังงานในการสังเคราะห์แสง	- แสงไฟฟ้าในเรือนกระจก
- น้ำฝนและ/หรือน้ำจากแหล่งน้ำขนาดเล็กในท้องถิ่น	- น้ำจากอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ โดยระบบชลประทาน
- ไนโตรเจนจากอากาศ และขบวนการหมุนเวียนของสารอินทรีย์ในดิน	- ไนโตรเจนจากปุ๋ยวิทยาศาสตร์
- ธาตุอาหารอื่นจากดินและระบบการปลูกพืชหมุนเวียน	- ธาตุอาหารอื่นๆ จากดินและปุ๋ยวิทยาศาสตร์
- ควบคุมวัชพืชและแมลงศัตรูพืชโดยแรงงาน ชีววิธี และวัฒนธรรม	- ควบคุมวัชพืชและแมลงศัตรูพืช โดยอาศัยสารเคมีกำจัดศัตรูพืชและแมลง
- เมล็ดพันธุ์พืชที่คัดเลือกจากเมล็ดพันธุ์ที่หลากหลายในไร่และธรรมชาติ	- เมล็ดพันธุ์พืชจากการซื้อเมล็ดพันธุ์ผสมที่ควบคุมสายพันธุ์และรับรองคุณภาพ
- เครื่องมือ อุปกรณ์ และเครื่องจักรกลที่สามารถทำและบำรุงรักษาได้ในท้องถิ่น	- เครื่องมือ อุปกรณ์ และเครื่องจักรกลที่ต้องซื้อหรือจ้างบริการจากภายนอก
- แรงงานภายในครอบครัว และแรงงานแลกเปลี่ยน	- แรงงานจ้าง
- ทุนจากเงินทุนของตนเองและท้องถิ่น ผลตอบแทนกลับคืนสู่ชุมชนหรือท้องถิ่น	- ทุนจากการกู้ยืมภายนอก และผลตอบแทนไหลออกจากชุมชน
- การจัดการโดยความรู้ของชาวนาและชุมชนในท้องถิ่น	- การจัดการโดยอาศัยความรู้จากพ่อค้าขายปุ๋ยสารกำจัดศัตรูพืช และผู้ให้คำแนะนำเกี่ยวกับการผลิต

ที่มา: ดัดแปลงจาก ศุภจิต มโนพิโมกษ์ (อ้างแล้ว)

นอกจากนั้น เกษตรกรยังจำเป็นจะต้องพิจารณาปัจจัยอื่นๆ ประกอบด้วยเช่น ความรู้ความชำนาญของตนเอง ทรัพยากรที่มีอยู่และหาได้ภายในท้องถิ่น ผลตอบแทนและความเสี่ยง รวมถึงแนวโน้มทางการตลาด เพราะการตอบคำถามว่า “ผลดีอย่างไร” นั้นมีผลต่อประเภทหรือชนิดของสินค้าที่ทำการผลิตด้วย (หรือมีผลต่อ “การผลิตอะไร” เช่น จะผลิตผักธรรมชาติหรือผักอินทรีย์ เป็นต้น) และมีผลต่อคำถามว่า “จะผลิตเพื่อใคร” ด้วย (เพื่อผู้บริโภคทั่วไป หรือผู้บริโภคเฉพาะกลุ่ม)

ในระดับชุมชนหรือสังคมก็จำเป็นต้องพิจารณาถึงคำถามว่า “ผลิตอย่างไร” ด้วย เพราะการผลิตผลผลิตทางการเกษตรเกือบทุกประเภทจะมีผลกระทบภายนอก (หรือ Externality) ทั้งทางลบ (คือ ต้นทุนเพิ่มขึ้น เช่น การใช้สารเคมีทางการเกษตรทำให้แหล่งน้ำมีสัตรน้ำน้อยลง และผู้อื่นไม่สามารถใช้อุปโภคบริโภคได้) และทางบวก (คือ ผลประโยชน์เพิ่มขึ้น เช่น การปลูกพืชต่างระดับในระบบวนเกษตรช่วยลดการพังทลายของดิน) กับผู้อื่น ซึ่งมีได้ถูกนำมารวมไว้ใน การตัดสินใจของเกษตรกรผู้ผลิตทั่วไป (ยกเว้นเกษตรกรที่มีเป้าหมายชัดเจนในเรื่อง ความยั่งยืนและความเสมอภาค) และการใช้กระบวนการผลิตที่แตกต่างกันก็จะมีผลกระทบภายนอกกับผู้อื่นที่แตกต่างกันไปด้วย

ดังนั้น การที่ผลกระทบภายนอกมิได้ถูกนำมารวมไว้ใน การตัดสินใจย่อมทำให้การตัดสินใจของเกษตรกรไม่รอบด้าน เนื่องจากมิได้คำนึงถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นกับผู้อื่น ชุมชนและสังคมจึงต้องจำเป็นต้องเข้ามา ดำเนินการเพื่อควบคุมการผลิตที่มีผลกระทบภายนอกทางลบมิให้รบกวนการผลิตและการดำเนินชีวิตของผู้อื่น และส่งเสริมการผลิตที่มีผลกระทบภายนอกทางบวกเพื่อผลประโยชน์ของสังคมส่วนรวม โดยการดำเนินการ ควบคุมอาจทำได้หลายวิธีเช่น การเก็บภาษี การจำกัดหรือห้ามการใช้ปัจจัยการผลิตบางประเภท การกำหนด เขตพื้นที่ การประชาสัมพันธ์ ส่วนการส่งเสริมอาจดำเนินการโดยการให้การสนับสนุนการผลิตโดยเทียบกับผล ประโยชน์ที่สังคมได้รับ การให้ความสำคัญในการเลือกรับซื้อผลผลิต การสร้างกระบวนการเรียนรู้ และการ ประชาสัมพันธ์ เป็นต้น

3) ผลิตเท่าไร

คำถามว่า “ผลิตเท่าไร” เป็นการตัดสินใจเกี่ยวกับปริมาณของปัจจัยการผลิตที่ใช้ กับปริมาณผลผลิตที่จะได้รับ เนื่องจากปริมาณผลผลิตที่จะได้รับย่อมสัมพันธ์ (หรือขึ้นอยู่กับ) ปัจจัยการผลิตที่ใส่เข้าไปด้วย และความสัมพันธ์ดังกล่าวจะไม่ใช้ความสัมพันธ์แบบเป็นเส้นตรง กล่าวคือ ปริมาณผลผลิตที่เพิ่มขึ้นจากการเพิ่ม ปัจจัยการผลิตในช่วงแรกจะสูงกว่าในช่วงหลัง (หรือที่เรียกว่า การลดน้อยถอยลงของผลผลิตเพิ่ม) และเมื่อถึงจุด หนึ่ง การเพิ่มปัจจัยการผลิตก็จะไม่ทำให้ผลผลิตเพิ่มขึ้นอีก หรือทำให้ผลผลิตลดลงเสียด้วยซ้ำ

ดังนั้น การเลือกจุดเหมาะสมในการผลิตจึงเป็นสิ่งที่สำคัญ ทั้งนี้เพราะ จุดที่ให้ผลผลิตสูงสุด (ซึ่งมักอยู่ ในความสนใจของเกษตรกรบางกลุ่ม และนักส่งเสริมการเกษตร ตามเป้าหมายการผลิตที่ 2) ก็ไม่ใช่จุดที่ให้ผล กำไรสูงสุด (ตามเป้าหมายการผลิตที่ 3) เนื่องจาก มูลค่าของผลผลิตที่เพิ่มขึ้นจากการใช้ปัจจัยการผลิตเพิ่มขึ้น ในช่วงหลังจะน้อยกว่าต้นทุนที่ต้องใช้ในการซื้อปัจจัยการผลิต (คือ ส่วนที่ได้เพิ่มน้อยกว่าต้นทุนที่เสียไป)

เกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร จ.ชัยนาท ก็เคยได้ทดลองลดการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีทางการเกษตรลง ปรากฏว่า ผลผลิตลดลงจาก 1,000 กก. ต่อไร่เหลือ 800 กก. ต่อไร่ หรือคิดเป็นมูลค่าของผลผลิตที่ลดลง ประมาณ 800 บาท (ณ ราคาข้าว 4 บาทต่อ กก.) แต่เกษตรกรสามารถลดค่าปุ๋ยและต้นทุนค่าสารเคมีลงได้ถึง 1,300 บาทต่อไร่ ซึ่งเท่ากับว่าเกษตรกรได้กำไรเพิ่มขึ้น 500 บาทต่อไร่ จากการลดการใช้ปัจจัยการผลิตดังกล่าว

แนวคิดและตัวอย่างที่กล่าวถึงข้างต้นนี้เป็นสิ่งที่เกษตรกรต้องพึงระวัง เพราะต้นทุนที่เกิดจากการใช้ ปัจจัยการผลิตเพิ่มเกินกว่าจุดที่เกษตรกรควรได้กำไรสูงสุดจะกลายเป็นรายได้และกำไรส่วนเกินของผู้ขายปัจจัย การผลิต ดังนั้น ผู้ขายปัจจัยการผลิตจึงมักแนะนำให้เกษตรกรใช้ปัจจัยการผลิตจนถึงจุดที่ให้ผลผลิตสูงสุด (ซึ่ง

แปลว่าจะเลยจุดที่ให้กำไรสูงสุดไปแล้ว) ยิ่งไปกว่านั้น ผลผลิตที่เพิ่มขึ้นในช่วงหลังยังอาจมีผลให้ราคาผลผลิตในตลาดลดลงอีกด้วย ชำราย ผู้ขายปัจจัยการผลิตบางรายก็ยังเป็นผู้ซื้อผลผลิตเองด้วย ดังนั้น การผลิตที่มากเกินไปจึงได้กำไรทั้งขึ้นทั้งล่องสำหรับผู้ขายปัจจัยการผลิตและผู้ซื้อผลผลิต

หากพิจารณาในแง่ความยั่งยืน คำถามว่า “ผลิตเท่าไร” จะเกี่ยวข้องกับผลกระทบภายนอกที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะผลกระทบทางลบ เพราะการผลิตและการใช้ปัจจัยการผลิตบางชนิดเพิ่มขึ้นก็หมายถึง ผลกระทบทางลบที่เพิ่มขึ้นด้วย เช่น การใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชมีผลกระทบต่อแหล่งน้ำและอากาศ หรือการทำประมงเกินขนาดก็อาจเป็นผลให้ทรัพยากรสัตว์น้ำลดลง ชุมชนและสังคมจึงจำเป็นต้องเข้ามาแทรกแซง เพื่อมิให้มีการตัดสินใจของเกษตรกรเกิดผลกระทบกับผู้อื่นๆ จนเกินขอบเขตที่สังคมจะยอมรับได้ เช่น อาจมีการเพิ่มภาษีปัจจัยการผลิตเพื่อเพิ่มต้นทุนในการใช้ปัจจัยการผลิต ซึ่งทำให้ไม่คุ้มกับมูลค่าผลผลิตที่ได้เพิ่มขึ้นมา และทำให้ลดการใช้ปัจจัยการผลิตและการผลิตดังกล่าวลง

ในทางปฏิบัติ การตอบคำถามว่า “ผลิตเท่าไร” ยังเกี่ยวข้องกับปัจจัยอื่นๆ อีกมาก เช่น เป้าหมายในการผลิต เช่น ในกรณีของการเกษตรทฤษฎีใหม่ ซึ่งมีเป้าหมายให้เกษตรกรมีอาหารที่เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน ก็จะแนะนำให้มีการคำนวณปริมาณในการบริโภคและทำการผลิตให้พอเพียงกับปริมาณดังกล่าว หรือการผลิตเพื่อความยั่งยืน การผลิตเท่าไรย่อมขึ้นอยู่กับทรัพยากรธรรมชาติในแต่ละพื้นที่ และการรักษาความสมดุลของธรรมชาติเป็นสำคัญ

นอกจากนี้ ในสภาพความเป็นจริง การตอบคำถามว่า “ผลิตเท่าไร” ยังต้องพิจารณาถึงแนวโน้มทางด้านการตลาด และกลยุทธ์ทางการตลาดของตัวเกษตรกรและผู้อื่นด้วย เพราะมีฉะนั้น จะเกิดปัญหาผลผลิตล้นตลาดและราคาตกต่ำได้ ตัวอย่างเช่น เกษตรกรบางรายอาจพยายามรักษาระดับการผลิตของตนไว้ (โดยไม่เพิ่มปริมาณการผลิตขึ้นแม้ว่าจะสามารถทำได้) เพื่อสร้างภาพพจน์ของสินค้า และรักษาระดับราคาสินค้าในตลาดไว้ และชุมชนหลายชุมชนก็วางแผนว่าจะผลิตเท่าไรโดยดูจากความต้องการบริโภคภายในชุมชนด้วยเช่นกัน

4) ผลิตเพื่อใคร

คำถามว่า “ผลิตเพื่อใคร” เป็นคำถามที่ได้รับความสนใจไม่มากนักในวิชาเศรษฐศาสตร์ยุคหลัง เพราะถือว่าเป็นหน้าที่ของกระบวนการจัดสรรในตลาด ทั้งๆ ที่การตอบคำถามว่า “ผลิตเพื่อใคร” มีความสำคัญต่อการจัดการผลิตของเกษตรกร เพราะการตอบคำถามว่า “ผลิตเพื่อใคร” จะช่วยทำให้เกษตรกรมีความชัดเจนมากขึ้นในการตัดสินใจว่า “จะผลิตอะไร” และ “จะผลิตอย่างไร” เช่น

- หากคำตอบที่ได้รับคือ ผลิตเพื่อครัวเรือนตนเอง เกษตรกรก็สามารถคิดต่อไปได้ว่า จะผลิตผลผลิตอะไรที่ครัวเรือนตนเองต้องการ และจะผลิตด้วยวิธีการใดจึงจะทำให้ครัวเรือนของตนมีความกินดีอยู่ดีมากที่สุด (เช่น ไม่ใช่สารเคมีใดๆ ในการผลิต)
- หากตอบว่า “ผลิตเพื่อชุมชน” ชุมชนก็ควรจะมาวางแผนผลิตร่วมกัน โดยเริ่มต้นจากการเก็บรวบรวมข้อมูลในการบริโภค เพื่อมาวางแผนการแบ่งหน้าที่ และการเชื่อมโยงการผลิตจากกิจกรรมหนึ่งไปยังอีกกิจกรรมหนึ่ง (เช่น จากการทำนาข้าวภาพ ไปสู่โรงสีชุมชน และนำกลับไป

ใช้ในการทำอาหารสัตว์ และการเลี้ยงสัตว์เป็นทอดๆ ไป) ซึ่งปัจจุบันมีชุมชนที่วางแผนเช่นนี้ อยู่หลายชุมชนด้วยกัน

- แต่หากตอบว่า ผลิตเพื่อผู้บริโภคภายนอกชุมชน เกษตรกรก็ต้องวิเคราะห์ต่อว่า ผู้บริโภคภายนอกที่ว่่านั้นคือใคร ต้องการสินค้าอะไร ในรูปแบบใด มีความยินดีจ่ายเท่าไรอย่างไร (หรือชอบอะไร ไม่ชอบอะไร) ผู้บริโภคต้องการสินค้าทั่วไป สินค้าราคาถูก หรือสินค้าที่มีคุณภาพเฉพาะ หรือต้องการสินค้าทั่วไปหรือสินค้าปลอดสารพิษ เป็นต้น

หรืออาจกล่าวได้ว่า การตั้งคำถามว่า “ผลิตเพื่อใคร” มีผลสำคัญในการเชื่อมโยงการวางแผนการผลิต และการตลาดเข้าด้วยกัน เพราะทำให้ภาพของกลุ่มผู้บริโภคเป้าหมายมีความชัดเจนขึ้น และทำการวิเคราะห์ แผนการตลาดต่อเนื่องต่อไปได้ ดังนั้น การจะเลยที่จะตั้งคำถามในข้อนี้ก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้การผลิตทางการ เกษตรมักเกิดปัญหาทางด้านการตลาดตามมา

นอกจากนี้ คำถามว่า “ผลิตเพื่อใคร” ยังมีความสำคัญในระดับชุมชนและสังคม เพราะชุมชนและสังคม จะต้องพิจารณาถึงเสถียรภาพและความมั่นคงของส่วนรวมด้วย เช่น หากประเทศหนึ่งเน้นการผลิตสินค้าที่ไม่ใช่ อาหารเพื่อส่งออกให้ผู้บริโภคภายนอกแต่เพียงอย่างเดียว ประเทศนั้นก็อาจเสี่ยงต่อการขาดความมั่นคงทาง ด้านอาหาร และยังเสี่ยงต่อความผันผวนทางด้านการผลิตและราคาอีกด้วย

ประเทศหรือสังคมหรือชุมชนจึงจำเป็นต้องพิจารณาความสมดุลในการจัดสรรทรัพยากรใน “การ ผลิตเพื่อใคร” มิฉะนั้น ทรัพยากร (ซึ่งมักมีการกระจายไม่เท่าเทียมกันอยู่แล้วในสังคม) อาจจะถูกใช้ไปเพื่อตอบสนองผู้ที่อยู่ภายนอกชุมชน จนผู้ที่มีหรือเข้าถึงทรัพยากรได้น้อยก็จะมีผลผลิตที่ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพ ดังที่ เคยเกิดขึ้นในหลายประเทศเช่น ไอร์แลนด์ อินเดีย บังคลาเทศ และเอธิโอเปีย ซึ่งพบว่า ยังมีการส่งออกอาหารไป ยังต่างประเทศ ในขณะที่คนในประเทศก็กำลังเกิดความอดอยากหรือทุพภิกขภัยมากมาย เป็นต้น

5) ผลิตเมื่อไร

คำถามว่า “ผลิตเมื่อไร” เกี่ยวกับมิติเชิงเวลาในการผลิต ซึ่งมีความสำคัญในการจัดการผลิตทางการ เกษตร เพราะการผลิตและการบริโภคผลผลิตทางการเกษตรขึ้นอยู่กับความเป็นฤดูกาลอย่างมาก นอกจากนั้น ผลผลิตทางการเกษตรแต่ละชนิดยังใช้เวลาไม่เท่ากันในการให้ผลผลิต การวางแผนจัดการผลิตจึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะ คำนึงถึงมิติเชิงเวลา แม้ว่า เงื่อนไขบางอย่างในการผลิตจะถูกกำหนดจากธรรมชาติ เช่น พันธุ์ข้าวไวแสง การ อพยพของปลา ลมมรสุมในทะเล ซึ่งเปลี่ยนแปลงได้ยาก และ ในบางพื้นที่ มิติเชิงเวลาในการจัดการพื้นที่ก็ถูก กำหนดด้วยวัฒนธรรม และประเพณีต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง (รายละเอียดดูในบทที่ 3)

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงการจัดการกับคำถามว่า “ผลิตเมื่อไร” เช่น

- กลยุทธ์การผลิตตามความต้องการของตลาด เช่น ฟอใหญ่เพียร์ จังหวัดขอนแก่น คือ เลี้ยง หมูให้ได้ขนาดในช่วงตรุษจีน และเลี้ยงปลาให้ได้ผลผลิตในช่วงสงกรานต์ เพื่อให้ได้ราคาดี และตลาดมีความต้องการสูง เป็นต้น

- การพยายามทำให้พืชออกผลผลิตนอกฤดูกาล เพื่อให้ได้ราคาดี ก็เป็นส่วนหนึ่งของความพยายามในการตอบคำถามว่าจะผลิตเมื่อไร แต่ก็ต้องคำนึงถึงต้นทุนของสารเคมีหรือวิธีการต่างๆ ที่ใช้ในการบังคับให้พืชออกผลผลิตนอกฤดูกาล ผลตอบแทนที่ได้รับในระยะสั้นและระยะยาว ผลกระทบต่อความสมบูรณ์ของดินพืช และผลกระทบภายนอกที่เกิดขึ้น

การตอบคำถามว่า “ผลิตเมื่อไร” นอกจากจะดำเนินการได้โดยการจัดการผลิตโดยตรงแล้ว ยังสามารถดำเนินการโดยการจัดการเรื่องการเก็บรักษาหรือการแปรรูปด้วย เช่น การรับจำนำข้าว ก็เป็นทางเลือกหนึ่งในการแก้ปัญหาผลผลิตที่ออกมาในช่วงหลังฤดูการเก็บเกี่ยว หรือการแปรรูปผลผลิตเช่น ปลายข้าว กระเทียมดอง กล้วยอบน้ำผึ้ง ก็เป็นส่วนหนึ่งของการแก้ปัญหาผลผลิตที่มีเป็นฤดูกาล ซึ่งเป็นสิ่งที่ครัวเรือนเกษตรกรต้องขบคิดด้วยเช่นกัน เพราะการเก็บรักษาและการแปรรูปย่อมมีต้นทุนและความเสี่ยงที่เกี่ยวข้องด้วย

การ “ผลิตเมื่อไร” ยังอาจเกี่ยวข้องกับการจัดการเพื่อให้ครัวเรือนเกษตรกรได้รายได้เข้ามาในครัวเรือนอย่างต่อเนื่องและสม่ำเสมอ เช่น ลุงล้อม จังหวัดเพชรบุรี จะวางแผนอย่างชัดเจนเลยว่า พืชอะไรจะให้ผลผลิตเป็นประจำทุกวัน พืชอะไรจะให้ผลผลิตเป็นสัปดาห์ พืชอะไรจะให้ผลผลิตในแต่ละช่วงฤดูกาล สวนของลุงล้อมจึงมีผลผลิตออกสู่ตลาดทุกวัน ทำให้การจัดการทางการเงินเป็นไปอย่างราบรื่น และมีเสถียรภาพกว่าครัวเรือนที่มีรายได้เข้ามาไม่สม่ำเสมอ

ประเด็นสุดท้ายที่เกี่ยวข้องกับ “การผลิตเมื่อไร” คือ การตัดสินใจระหว่างประโยชน์ในระยะสั้นกับประโยชน์ในระยะยาว เพราะผลผลิตการเกษตรบางประเภทสามารถให้ผลประโยชน์ที่สูง ค่อนข้างต่อเนื่อง และมีเสถียรภาพ แต่ต้องใช้เวลาระยะหนึ่งกว่าจะให้ผลผลิต (เช่น ผลไม้) และผลผลิตทางการเกษตรมีลักษณะเป็นทรัพย์สินที่มีมูลค่าเพิ่มขึ้น สามารถหมุนเวียนมาเป็นเงิน และใช้เป็นสวัสดิการของชีวิตได้ (เช่น ปลูกสัตว์ และไม้ยืนต้นที่ใช้ประโยชน์ในรูปเนื้อไม้) ซึ่งก็ต้องใช้เวลานานเช่นกัน เกษตรกรจึงต้องตัดสินใจจัดสรรทรัพยากร (เช่น ที่ดิน) ระหว่างการผลิตระยะสั้น (ซึ่งเสียโอกาสในการได้ผลประโยชน์ในระยะยาว) และการผลิตระยะยาว (ซึ่งเสียโอกาสในรายได้ระยะสั้น)

ทั้งนี้ การตัดสินใจของเกษตรกรย่อมต้องเกี่ยวข้องกับเป้าหมายในการผลิตของเกษตรกร เช่น เกษตรกรที่ให้ความสนใจกับความเสถียรภาพและความยั่งยืนย่อมให้ความสนใจกับผลประโยชน์ในระยะยาวมากกว่า อย่างไรก็ตาม เกษตรกรกลุ่มนี้จะต้องพยายามให้เกิดความสมดุลระหว่างความจำเป็นในการดำรงชีวิตในปัจจุบันหรือในระยะยาว และผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นในระยะยาว ซึ่งก็เกี่ยวข้องกับการเลือกกิจกรรม และการจัดการผลิตอื่นๆ เช่นกัน เช่น การทำการขยายพันธุ์ไม้และขายพันธุ์ไม้ของไม้ยืนต้นต่างๆ ก่อนที่จะได้รับผลตอบแทนในรูปเนื้อไม้ในภายหน้า เป็นต้น

6.7 ปัจจัยที่มีผลต่อการตัดสินใจปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิต

การพัฒนาเกษตรกรรมกระแสหลักในหนึ่งศตวรรษที่ผ่านมาของประเทศไทย ทำให้พฤติกรรม การตัดสินใจของเกษตรกรได้ปรับเปลี่ยนไปจากพื้นฐานดั้งเดิมที่ต้องการผลิตเพื่อการยังชีพ ถูกส่งเสริมการผลิตให้ไปสู่วิถีการผลิตเพื่อตอบสนองตลาดสินค้ามากขึ้น และนำปัจจัยการผลิตสมัยใหม่เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการผลิต เพื่อตอบสนองต่อความต้องการการผลิตมีมากขึ้น โดยเฉพาะการลดระยะเวลาการทำงานของเกษตรกรและแรง

งาน ความสะดวกรวดเร็วในการจัดการฟาร์ม การจัดการผลผลิตให้มีปริมาณและคุณภาพที่ดีขึ้น และการใช้เทคโนโลยีตอบสนองการสร้างรายได้และผลกำไรจากการทำการเกษตร

ขณะเดียวกัน พัฒนาการของระบบเกษตรกรรมยั่งยืนก็ได้ชี้ให้เห็นถึง ความสำคัญในการพยายาม พัฒนาและปรับปรุงแนวทางการประกอบอาชีพเกษตรกรรมของตน ให้เกิดผลดีที่สุดต่อตนเอง ต่อครัวเรือน และต่อสังคม ภายใต้สภาพและปริมาณทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมด้วย โดยอาศัยทรัพยากรและปัจจัยทางเศรษฐกิจ สังคม และธรรมชาติที่มีอยู่ภายในท้องถิ่น จนทำให้เกษตรกรจำนวนไม่น้อยได้หันมาสู่ระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งการปรับเปลี่ยนรูปแบบรูปแบบการผลิตดังกล่าวก็มีผลให้ เกษตรกรมีพฤติกรรมการตัดสินใจการผลิตอื่นๆ เปลี่ยนแปลงไปด้วย ดังที่ได้กล่าวถึงมาแล้วในหลายๆ กรณี

โดยสรุป ปัจจัยที่มีผลต่อการตัดสินใจของเกษตรกรในการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตไปสู่ระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ประกอบด้วย

▪ ปัจจัยการตัดสินใจการผลิตพื้นฐานของครัวเรือน

- **การสะสมทุนและการครอบครองปัจจัยการผลิตของครัวเรือน** การสะสมทุนการผลิตของครัวเรือนผ่านปัจจัยการผลิตสมัยใหม่ จะทำให้ภาวะหนี้สินที่จะเกิดขึ้นจากการผลิตมีความเสี่ยงลดลง ขณะเดียวกันก็เป็นการประกันว่าความเสียหายที่เกิดขึ้นจากการผลิตจะสามารถชดเชยได้จากการขายปัจจัยทุนที่สะสมไว้
- **ขนาดการถือครองที่ดินทำกิน** เกษตรกรไทยส่วนใหญ่มีการถือครองที่ดินขนาดเล็ก (น้อยกว่า 10-15 ไร่ต่อครัวเรือน) การใช้ปัจจัยการผลิตสมัยใหม่ย่อมส่งผลกระทบต่อต้นทุนต่อหน่วยที่สูงขึ้นและไม่คุ้มค่าต่อการลงทุน ซึ่งวิธีการปลูกพืชที่หลากหลายจะทำให้การใช้ที่ดินเกิดความคุ้มค่าต่อการผลิตมากกว่าการใช้ปัจจัยการผลิตสมัยใหม่เข้าช่วย
- **รายได้ที่ไม่แน่นอนมีแนวโน้มความเสี่ยงลดลง** การดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกรที่ต้องพึ่งพารายได้จากการผลิตเป็นปัจจัยที่เกษตรกรใช้ตัดสินใจทำการผลิตในรูปแบบที่จะทำให้ตัวเองอยู่รอดได้ วิธีการผลิตรูปแบบใดที่จะทำให้ครัวเรือนมีรายได้ที่แน่นอน และมีเพียงพอต่อการดำรงชีพในระยะยาว (long term) เป็นปัจจัยที่ส่งผลต่อการตัดสินใจเลือกรูปแบบนั้นๆ ในการผลิต
- **การสร้างความมั่นคงด้านอาหารขั้นพื้นฐานของครัวเรือน** เป็นปัจจัยที่ใช้การตัดสินใจจากการตอบสนองขั้นพื้นฐานด้านการบริโภคของครัวเรือน โดยเฉพาะรูปแบบการผลิตที่สามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตของครัวเรือนให้ดำรงอยู่ได้
- **ความเสี่ยงในภาระหนี้สินของครัวเรือนที่เกิดจากความเสียหายในการผลิต** ความเสียหายซ้ำซากที่เกิดจากธรรมชาติหรือนโยบายของรัฐที่ส่งเสริมการผลิตที่ดี เป็นความบอบซ้ำที่เกษตรกรเห็นเป็นประสบการณ์ที่จะใช้เป็นปัจจัยตัดสินใจการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิต

- การผลิตที่ให้ผลตอบแทนต่อหน่วยเพิ่มขึ้นในระยะยาว โดยเฉพาะต้นทุนการผลิตที่ลดลงจากการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในฟาร์ม ได้แก่ เศษวัสดุจากพืช จากมูลสัตว์ ที่ถูกนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อเนื่องในฟาร์ม ทดแทนการใช้ปัจจัยการผลิตที่นำเข้าจากภายนอก เช่น ปุ๋ยเคมี เป็นต้น
- **ปัจจัยทางเศรษฐกิจ**
 - **ราคาสินค้าการเกษตรและราคาปัจจัยการผลิต** เช่น ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช เครื่องจักรกลการเกษตร เป็นต้น ความผันผวนของราคาสินค้าการเกษตรจะทำให้เกษตรกรมีความไม่แน่นอนในรายได้จากการผลิต ขณะเดียวกัน ความเสี่ยงที่จะเกิดขึ้นย่อมมีสูงขึ้นตามความผันผวนนั้นด้วย ยิ่งความผันผวนมีมากขึ้นเท่าไร ประกอบกับการที่ราคาปัจจัยการผลิตมีแนวโน้มสูงขึ้นหรือผันผวนด้วยแล้ว กลไกการตัดสินใจผ่านกลไกตลาดจะมีความไวมากขึ้นในการหาหนทางที่จะประกันความเสี่ยงที่เกิดขึ้นจากราคาที่จะกำหนดให้การตัดสินใจมีเหตุมีผลมากขึ้น โดยเฉพาะวิธีการผลิตที่จะลดความเสี่ยงลง
 - **กลไกการตลาดกับความต้องการสินค้า** การปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตส่วนหนึ่งถูกกำหนดขึ้นจากความต้องการสินค้าของตลาด ยิ่งสินค้าใดที่ตลาดมีความต้องการสูงจะเป็นปัจจัยดึงดูดให้เกษตรกรสนใจปลูกในพืชชนิดนั้นหรือปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตไปพร้อมกัน
- **ปัจจัยทรัพยากรการผลิตทางธรรมชาติ**
 - **เงื่อนไขลักษณะทางกายภาพของพื้นที่** ในบางพื้นที่ไม่สามารถปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตได้ ซึ่งเป็นข้อจำกัดของสภาพทางกายภาพที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิต ลักษณะและวิธีการผลิตของรูปแบบการเกษตรแบบใดแบบหนึ่งจึงปัจจัยที่จะกำหนดให้ถึงความเหมาะสมกับสภาพทางกายภาพของพื้นที่ในการเพาะปลูก
 - **ข้อจำกัดและความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม** การทำการเกษตรในระยะยาวมีผลต่อความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม การที่เกษตรกรมีการใช้เทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่เพื่อการผลิตเพิ่มมากขึ้นทำให้เกิดการสะสมมลพิษในสิ่งแวดล้อมมากขึ้น หรือสิ่งแวดล้อมขาดความสมดุล (ขาดการเกื้อกูลกัน) ทางธรรมชาติเพิ่มมากขึ้น ซึ่งปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจะกลายเป็นข้อจำกัดของการเพาะปลูกในระยะยาว
- **ปัจจัยทางนโยบายภาครัฐ**
 - **การใช้นโยบายส่งเสริมและสนับสนุนการผลิต** ได้แก่ การแจกเมล็ดพันธุ์ แจกจ่ายปุ๋ยเคมี การเผยแพร่ความรู้ การพัฒนาระบบชลประทาน การส่งเสริมเทคโนโลยีการผลิตการเกษตร เป็นต้น ที่ผ่านมา ภาครัฐได้ใช้นโยบายการส่งเสริมและสนับสนุนการผลิตเป็นตัวดึงดูดเกษตรกรให้เปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิต ซึ่งนโยบายลักษณะเช่นนี้เป็นการเกื้อหนุนแบบ

อุปถัมภ์ ซึ่งเมื่อการผลิตเกิดความเสียหาย รัฐจะใช้นโยบายนี้เข้าไปสนับสนุนเกษตรกร ซึ่งทำให้เกษตรกรไม่ตัดสินใจปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตในระยะสั้น

- **การสนับสนุนทางนโยบาย** เช่น การประกัน (กำหนด) ราคาสินค้าการเกษตรขั้นสูง/ขั้นต่ำ การแทรกแซงราคาสินค้า เป็นต้น ซึ่งเป็นการใช้มาตรการทางนโยบายเพื่อสร้างการผูกพันในพิธีปฏิบัติ เกษตรกรจะให้ความสนใจกับผลผลิตที่รัฐให้การสนับสนุนทางนโยบายก่อน แทนที่จะตัดสินใจภายใต้กลไกตลาดที่ไม่บิดเบือนด้วยนโยบาย

■ ปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่น

- **ต้นแบบที่ประสบความสำเร็จและ/หรือประสบการณ์ส่วนบุคคลที่ล้มเหลวในการผลิต** ความเชื่อมั่นในการผลิตจากประสบการณ์ของเกษตรกรเองหรือของผู้อื่นเป็นความเชื่อมั่นที่จะนำมาใช้เป็นเหตุผลอ้างอิงการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิตได้ โดยเฉพาะการประสบปัญหาที่เกิดขึ้นกับตัวเกษตรกรเอง เป็นสิ่งที่จะสร้างความเข้าใจในแนวทางของการผลิตแต่ละรูปแบบได้ดี
- **ความแตกต่างของดำรงชีวิตในสังคมและวัฒนธรรมของท้องถิ่น** ปรัชญาและวิถีชีวิตของสังคมตะวันตกที่มุ่งการเร่งเพิ่มผลผลิตต่อพื้นที่ ต่อคน เพื่อนำเอาผลผลิตเหล่านั้น ตอบสนองต่อความต้องการบริโภค และมาตรฐานการครองชีพที่สูงขึ้น โดยไม่ได้ยอมรับความเป็นจริงว่ารากฐานความคิดนั้นเป็นสิ่งที่ผิด ขณะเดียวกัน การพัฒนาการเกษตรของโลกตะวันออกเกิดการยอมรับในปรัชญาและวิถีชีวิตดังกล่าว โดยขาดการนำความเข้าใจในบริบทวัฒนธรรมและสังคมดั้งเดิมที่เป็นทุนเดิมมาปรับใช้กับการพัฒนาการผลิต (วิฑูรย์, อ้างแล้ว)
- **ความเชื่อและข้อสมมติประการหนึ่งทางทฤษฎีเกี่ยวกับรูปแบบการผลิต** คือ “...รูปแบบการตัดสินใจในการผลิตของเกษตรกรมีรูปแบบเดียวกัน สามารถที่จะอธิบายด้วยปัจจัยภายนอกที่มีผลต่อการตัดสินใจได้ด้วยชุดปัจจัยเดียวกัน และบริบททางสังคมวัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่ถูกสมมติให้ไม่มีผลต่อการอธิบายการเปลี่ยนแปลง...” ความเชื่อดังกล่าว ทำให้ทฤษฎีการผลิตที่นำมาใช้อธิบายพฤติกรรมการตัดสินใจการผลิตของเกษตรกรมีช่องว่างของความรู้ (บริบท) ทางสังคมวัฒนธรรมเป็นปัจจัยขวางกั้น

ปัจจัยที่กล่าวมาดังกล่าวข้างต้น มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจที่ไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับบริบทและสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยให้การตัดสินใจนั้นแปรเปลี่ยนไปได้ตามสภาพแวดล้อมนั้นๆ อย่างไรก็ตาม การตัดสินใจในการผลิตการเกษตรนั้นมีความยืดหยุ่นน้อย การปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตแต่ละแบบมีจุดด้อยที่ต้องใช้เวลาระยะยาวในการปรับตัว เพื่อให้ผลผลิตและเกษตรกรสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ การตัดสินใจปรับเปลี่ยนรูปแบบแต่ละรูปแบบจึงมิได้ตัดสินใจบนเงื่อนไขปัจจัยใดปัจจัยหนึ่ง แต่เป็นการผสมผสานเหตุผลที่หลากหลายของเกษตรกรและสังคมรอบข้าง

6.8 สรุปมุมมองเศรษฐศาสตร์ในการผลิตทางการเกษตร

เป้าหมายเชิงปรัชญาของเศรษฐศาสตร์ คือ การวิเคราะห์ระบบเศรษฐกิจในเชิงสวัสดิการสังคมที่ทุกคนในสังคมได้รับการบริโภคและเข้าถึงทรัพยากรปัจจัยการผลิตอย่างเท่าเทียมกัน มีการกระจายทรัพยากรอย่างยุติธรรมและเสมอภาคภายใต้กลไกตลาดที่ทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ ไม่มีการแทรกแซงและบิดเบือนราคาสินค้าด้วยปัจจัยทั้งภายในและภายนอกตลาด

การนำทฤษฎีเศรษฐศาสตร์อธิบายการผลิตการเกษตรของไทยที่ผ่านมา กลับไม่ได้ใช้หรือสื่อถึงเป้าหมายอันสูงสุดของเศรษฐศาสตร์มาใช้บรรยายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น แต่กลับได้นำเอาบางส่วนของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์มานำเสนอภาพเท่าที่ปรากฏเห็นหรือนำเอาบางส่วนมาอธิบายเท่าที่เข้าใจว่าเป็นปรากฏการณ์ที่ถูกต้องและแท้จริง ตัวอย่างเช่น

1) การผลิต

- การตัดสินใจผลิตบนพื้นฐานที่ตั้งเป้าหมายทางเศรษฐกิจที่กำไรสูงสุดจากการใช้ปัจจัยการผลิตที่นำมาจากภายนอกฟาร์ม โดยมีได้นำเอาเป้าหมายของการสร้างสวัสดิการสังคมมาใช้ในการตัดสินใจทำการผลิตโดยรวม และขาดการอธิบายความเสมอภาค ความยุติธรรม และความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากรการผลิตและผลผลิตที่ได้รับมารวมกัน
- การอธิบายการผลิตเพียงการให้ความสำคัญกับปัจจัยนำเข้าและผลผลิตที่ผลิตได้จากการใส่ปัจจัยการผลิตต่างๆ เข้าไปสู่กระบวนการผลิตที่แตกต่างกัน ผ่านการพิจารณาประสิทธิภาพและผลผลิตที่เกิดขึ้นจากกระบวนการผลิตต่างๆ กัน ทั้งนี้ขาดการพิจารณาและอธิบายถึงกระบวนการทางความคิด แนวทางการผลิต และบริบทวิถีชีวิตทางวัฒนธรรมและสังคมของแต่ละพื้นที่
- ทฤษฎีการผลิตมิได้นำเอาผลกระทบต่อเนื่องจากการใช้ปัจจัยการผลิตสมัยใหม่มาอธิบายรวมอยู่ในทฤษฎีบทด้วย เช่น สภาพปัญหาทางสังคม (การจ้างงานและการย้ายถิ่นฐาน) ความเสื่อมโทรมของทรัพยากร เป็นต้น

2) กำไรสูงสุดและต้นทุนต่ำสุดในการผลิต

- การอธิบายการผลิตการเกษตรเชิงพาณิชย์ ด้วยกรอบคิดต้นทุนต่ำสุด / กำไรสูงสุด ซึ่งเป็นการให้ความสำคัญการผลิตเพื่อการค้ามากกว่าเพื่อการยังชีพ ขณะเดียวกัน ต้นทุนต่ำสุดก็มีได้นำเอาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรที่เกิดจากการผลิตมาคำนวณไว้ด้วย
- ต้นทุนการผลิตที่ใช้ปัจจัยการผลิตภายในครัวเรือนมิได้ถูกนำมาคำนวณไว้ในต้นทุนการผลิตทั้งหมด เช่น การทำงานของแรงงานในครัวเรือน ขี้วัวขี้ควายที่นำมาทำเป็นปุ๋ยหมัก เป็นต้น ทำให้ต้นทุนการผลิตบิดเบือนไปจากความเป็นจริงของการใช้ปัจจัยการผลิต ต้นทุนการผลิต

ที่แท้จริงจึงควรที่จะสูงขึ้นจากความเป็นจริง การตัดสินใจการผลิตจึงไม่นำเอาต้นทุนที่ละเอียดไปเหล่านั้นมาอยู่ในกระบวนการตัดสินใจด้วย

- การวัดประสิทธิภาพการผลิตจากปริมาณผลผลิตที่ได้รับและ/หรือตัวเงินที่ได้รับจากการขายผลผลิต ซึ่งในความเป็นจริง การนำผลผลิตบางส่วนที่ได้รับจากการผลิตมาบริโภคภายในครัวเรือน ทำให้ต้นทุนการครองชีพลดลงกลับไม่ได้ถูกคิดกลับมาเป็นรายได้ของครัวเรือนด้วย และไม่ได้นับรวมว่าเป็นสวัสดิการของครัวเรือนที่สูงขึ้นจากการเพิ่มมาตรฐานการครองชีพ
- การมีได้นำเอาความรู้ที่สั่งสมมานานจนเป็นภูมิปัญญาของท้องถิ่นต่อการผลิตการเกษตรมาคิดเป็นตัวเงิน และวัดประสิทธิภาพการผลิตจากการใช้ภูมิปัญญาที่ทำให้ผลผลิตเพิ่มขึ้นได้โดยไม่ใช้ปัจจัยการผลิตสมัยใหม่

การนำเอาแนวทางการผลิตภายใต้เป้าหมายทางทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ที่ว่าด้วยสวัสดิการทางสังคม จะเป็นการลดมายาภาพการผลิตลงไป ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์มิได้มุ่งหวังการผลิตที่จะให้ผู้ผลิตแต่ละรายได้รับผลตอบแทนสูงสุดจากการใช้ทรัพยากรเท่านั้น แต่ได้มุ่งที่จะสร้างผลลัพธ์ในเชิงกลยุทธ์ไปสู่เป้าหมายของการจัดการ (การจัดสรร) ทรัพยากรการผลิตต่างๆ ไปสู่สวัสดิการทางสังคมด้วย การผลิตตามกระแสหลักจึงเป็นการใช้ทฤษฎีมาอธิบายการผลิตเพียงด้านเดียวและเน้นที่หน่วยผลิตเดียวในระบบตลาด ที่ไม่ได้ตอบสนองต่อเป้าหมายในทางเศรษฐกิจและสังคมโดยรวม การสร้างความรู้เพื่ออธิบายกระบวนการผลิตจึงถูกนำเอาทฤษฎีบางส่วนมาอธิบายหรือสร้างความรู้แก่สังคมเท่านั้น

วิถีการผลิตในปรัชญาโลกตะวันออกกับตะวันตกมีเป้าหมาย (Goal) ทางทฤษฎีที่แตกต่างกัน การผลิตการเกษตรของโลกตะวันออกให้ความสำคัญในการผสมผสานธรรมชาติและวัฒนธรรมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของวิถีการผลิต นั้นหมายความว่า การจัดสรรทรัพยากรการผลิตของเกษตรกรจะตัดสินใจอยู่บนพื้นฐานของระบบนิเวศทางธรรมชาติและวัฒนธรรมของสังคม ขณะที่การผลิตการเกษตรของโลกตะวันตกให้ความสำคัญกับการให้คุณค่าการตอบสนองต่อความต้องการของตลาดและมูลค่าของสินค้าที่ทำการผลิตได้ การให้คุณค่าต่อการผลิตของทั้งสองซีกโลกจึงแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง

การอธิบายการตัดสินใจการผลิตของเกษตรกรไทยจึงมีบริบทมากมายที่ต้องนำมาคิดและสร้างความตระหนักถึงการนำเสนอภาพปรากฏการณ์ที่เห็น หรือการสร้างปรากฏการณ์ที่จะนำมาอธิบายให้ตรงกับความเป็นจริงมากที่สุด ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์เป็นชุดความรู้ที่มีพัฒนาการมาจากโลกตะวันตก ที่มีวิถีการผลิตและรูปแบบการผลิตที่แตกต่างจากประเทศไทย การนำเอาชุดความรู้นั้นมาใช้ในการเกษตรของไทย จึงต้องใช้ความรู้พื้นฐานความจริงทางสังคมมาร่วมอธิบายกับชุดความรู้ด้วย

บทที่ 7 การบริโภคและการครองเรือน

เดชรัตน์ สุขกำเนิด
ศุภกิจ นันทะวรการ

“...อุปสรรคของการปลดแอกสู่อิสระภาพ(ของมนุษย์) ไม่ได้อยู่ที่ความมั่งคั่ง แต่อยู่ที่การยึดติดกับความมั่งคั่งนั้น อุปสรรคไม่ได้อยู่ที่การร่นรมย์กับสิ่งที่สามารถให้ความพึงพอใจได้ แต่อยู่ที่ความอยากดิ้นรนเพื่อที่จะได้สิ่งเหล่านั้นมา ดังนั้น หัวใจของเศรษฐศาสตร์แบบพุทธ จึงเป็นลักษณะความเรียบง่าย และอหิงสา (ความไม่รุนแรง)...”

อี.เอฟ. ชูเมกเกอร์

อ้างโดยเฉลิมเกียรติ ผิวนวล, 2544.

การดำรงชีวิตของเรา จำเป็นจะต้องมีการบริโภคสิ่งต่างๆ ซึ่งในทางเศรษฐศาสตร์ ถือว่าเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญมากควบคู่ไปกับการผลิต ในเศรษฐศาสตร์บางกระแสถือว่า การบริโภคเพิ่มขึ้นนำมาซึ่งความพึงพอใจที่เพิ่มขึ้นและสวัสดิการที่เพิ่มขึ้นของผู้บริโภคด้วย ในหลายกรณีการบริโภคถูกใช้เป็นตัวชี้วัดหรือเครื่องวัดความก้าวหน้าหรือการพัฒนาทางเศรษฐกิจ แต่ข้อเท็จจริงในสังคมไทยปัจจุบันกลับพบว่า ในหลายกรณี การบริโภคที่เพิ่มขึ้นของเกษตรกร รวมถึงผู้คนทั่วไปในสังคมทุกวันนี้ มิได้นำไปสู่ “ความสุข” หรือ “ความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ” ดังที่คาดหวังไว้ แต่กลับนำไปสู่ปัญหาทางเศรษฐกิจ (เช่น การเป็นหนี้สินจากการบริโภค การเสียเงินตราต่างประเทศเพื่อนำเข้าสินค้าฟุ่มเฟือย) ปัญหาทางสังคม (เช่น การประกอบอาชีพทุจริตหรือเสื่อมเสียศีลธรรมเพื่อให้ได้เงินมาบริโภค หรือการทะเลาะเบาะแว้งในครัวเรือนเนื่องจากการบริโภคสุรา) ปัญหาทางสุขภาพ (เช่น การเป็นโรคอ้วนเนื่องจากทางอาหารจานด่วนที่มีไขมันสูง หรือการบริโภคยาสูบ) และปัญหาทางสิ่งแวดล้อม (เช่น การใช้สารเคมีจำนวนมากในสวนส้มในภาคเหนือ หรือการกำจัดขยะของเหลือใช้จากการบริโภค) ดังนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างความสุขกับการบริโภคจึงไม่น่าจะเป็นความสัมพันธ์เชิงเส้นตรง ซึ่งนั่นย่อมหมายความว่า การตัดสินใจบริโภคของเกษตรกรและคนในสังคมจะต้องมีความซับซ้อนมากขึ้นและควรจะมีกรอบรอบคอบเพิ่มมากขึ้นด้วย (เพราะการบริโภคที่เพิ่มขึ้นก็อาจจะไม่เป็นผลให้มีความสุขเพิ่มขึ้นก็ได้)

บทเรียนบทนี้จะเป็นการศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างความสุขกับการบริโภค เพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับการตัดสินใจในการบริโภคและการใช้ชีวิตของเกษตรกรหรือตัวนักศึกษาเอง นอกจากนี้ บทเรียนนี้ยังเกี่ยวกับมิติอื่นๆ ในการดำเนินชีวิตของเรา (นอกเหนือจากการผลิต) ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการออม การสร้างสวัสดิการหรือความมั่นคงในชีวิต และการสร้างความสุขที่ไม่ได้เกิดจากการบริโภค ซึ่งทั้งหมดนี้รวมเรียกว่า “การครองเรือน” โดยมีความหมายว่า การบริหารชีวิตและทรัพย์สินที่หามาได้ เพื่อสร้างความสุขให้กับชีวิตของตนเองและผู้อื่น ทั้งในวันนี้และวันหน้า ทั้งนี้โดยมุ่งหวังว่า การพิจารณามิติอื่นๆ ในการดำเนินชีวิตหรือการครองเรือนประกอบกัน จะช่วยให้เกษตรกรและนักศึกษาเห็นได้อย่างชัดเจนและรอบด้านมากขึ้นว่า “การบริโภค” เป็นเพียงองค์ประกอบหนึ่งเท่านั้นในการนำพาชีวิตให้เกิดความสุข และมีใช้ด้วยการบริโภคให้มากที่สุดเท่าที่ตนเองต้องการ แต่เป็นการบริโภคที่สมเหตุสมผลและสมดุลกับคุณค่าอื่นๆ ในชีวิตต่างหาก ที่เกษตรกรและนักศึกษาวិชาเศรษฐศาสตร์ เกษตรกรควรจะแสวงหาและปฏิบัติ

หัวข้อย่อยในบทนี้จะเริ่มต้นจากกรณีตัวอย่างของปัญหาที่เกิดขึ้นจากการบริโภค และแนวทางในการจัดการของครัวเรือนเกษตรกร (หัวข้อ 7.1) เพื่อให้นักศึกษาเห็นตัวอย่างที่ชัดเจนในทางปฏิบัติ จากนั้นจะกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างความสุขกับการบริโภค (หัวข้อที่ 7.2) รวมถึงชี้ให้เห็นถึงต้นทุนที่เกิดจากการบริโภค (หัวข้อที่ 7.3) แล้วจึงชวนให้นักศึกษาลองคิดถึงมิติอื่นๆ ในการดำเนินชีวิตได้แก่ การออมและการสร้างความมั่นคงในชีวิต (หัวข้อที่ 7.4) และการสร้างหรือหาความสุขที่มีได้เกิดจากการบริโภค (หัวข้อที่ 7.5)

7.1 กรณีตัวอย่างปัญหาและการจัดการการบริโภคของครัวเรือนเกษตรกร

ปัจจุบัน การใช้จ่ายเพื่อการบริโภคของครัวเรือนเกษตรกรได้เพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว ครัวเรือนจำนวนมากในชนบทมีโทรทัศน์ ตู้เย็น เครื่องเสียง เตารีด หุ่นตุ๊กตา ครุภัณฑ์นม น้ายาดับกลิ่นกาย ฯลฯ ซึ่งในด้านหนึ่งก็ถือว่าเป็นการเพิ่มความสะดวกสบายหรือช่วยให้ครัวเรือนเกษตรกรทำงานอื่นๆ หรือใช้เวลาอื่นๆ ได้มากขึ้นหรือดีขึ้น แต่ในอีกด้านหนึ่งก็หมายถึง ภาระทางเศรษฐกิจที่เพิ่มพูนขึ้นด้วย กรณีศึกษาของนายเลี่ยม บุตรจันทา ในกรอบที่ 7.1 เป็นตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นว่า การบริโภคที่ขาดการยั้งคิดได้นำมาซึ่งปัญหาในครัวเรือนเกษตรกรอย่างไร ทั้งในแง่ของเศรษฐกิจ (การเป็นหนี้สิน) และในแง่สังคม (ความรู้สึกหมดหวังในชีวิต และการติดสุราจนเกือบทั้งหมู่บ้าน) และเกษตรกรควรจัดการกับปัญหาดังกล่าวอย่างไรด้วย

ปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมชนบทปัจจุบันคือ การขาดความรู้ ความเข้าใจ และการใช้ความคิดทบทวนในเรื่องการบริโภคของตนเอง ดังเช่นนายเลี่ยม บุตรจันทา ซึ่งก่อนที่จะทำการบันทึกค่าใช้จ่าย (หรือที่เรียกว่า “บัญชีชีวิต”) นายเลี่ยมเองก็ไม่เคยทราบเลยว่าตนเองใช้จ่ายไปมากน้อยเพียงใด และมีการใช้จ่ายส่วนใดที่ตนเองสามารถประหยัดได้บ้าง ต่อเมื่อนายเลี่ยมได้ทำบัญชีชีวิต จึงเกิดความเข้าใจว่า ตนเองควรจะดำเนินชีวิตควรจะบริโภค และควรจะครองเรือนอย่างไร โดยการลดการบริโภคหรือทำการผลิตด้วยตนเองเป็นการทดแทน

ปัญหาอีกส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากความสะดวกของระบบตลาดสินค้าอุปโภคและบริโภคในปัจจุบัน จนทำให้เกษตรกร (รวมถึงผู้บริโภคทั่วไป) มีความรู้สึกว่าง่ายและสะดวกสบายในการซื้อ โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับสิ่งที่ต้องทำเอง รวมถึงการโฆษณาบางอย่างก็กระตุ้นให้ผู้บริโภครู้สึกถึงอำนาจหรือความสุขที่เกิดจากการซื้อ (ไม่ใช่การใช้) การขยายตัวของรถบรรทุกขนาดเล็กขายกับข้าว (ซึ่งในหลายท้องถิ่นเรียกว่า รถจินตหรา เพราะชอบเปิดเพลงของจินตหรา พูนลาภ) ก็เป็นตัวอย่างหนึ่งที่เกษตรกรในชุมชนบ้านนาอีสานเคยใช้เป็นที่พักในการซื้อหาอาหาร เพราะเห็นว่าสะดวกกว่าปลูกเอง ทำเอง นี่ก็อาจจะกินอะไรก็สามารถหาซื้อได้ที่ไหนที่ จวบจนกระทั่งมีการจดบันทึกข้อมูลการใช้จ่ายจึงพบว่า การใช้จ่ายค่าอาหารอย่างเดียวก็มากกว่ารายได้ที่ตนเองได้รับแล้ว และจึงได้คิดทบทวนว่า การประหยัดและการพึ่งตนเองน่าจะเป็นหนทางที่ดีกว่าในการจัดการเศรษฐกิจของครัวเรือนและชุมชน

มายาภาพของความง่าย ความสะดวก และอำนาจในการซื้อเป็นสิ่งที่เกษตรกรและนักศึกษาต้องทำความเข้าใจ และพยายามขจัดออกไปจากการตัดสินใจในการบริโภคของตนเอง เพราะในความเป็นจริง ความยากลำบาก และการถูกบังคับหรือเอาเปรียบทางเศรษฐกิจ (ทั้งจากการต้องทำงานหนักและการเป็นหนี้สิน รวมถึงความกลัวในการหาเงินมาบริโภค) ล้วนเป็นสิ่งที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังการบริโภคโดยไม่ยั้งคิดเสมอ

กรอบที่ 7.1 การจัดการบริโภคของชุมชนบ้านนาอีสาน

บ้านนาอีสานเป็นหมู่บ้านหนึ่งในอำเภอสนมชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา เดิมชาวบ้านในหมู่บ้านแห่งนี้ซึ่งส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ประสบปัญหาในการประกอบอาชีพอย่างมาก โดยเฉพาะปัญหานี้สิน จนทำให้ชาวบ้านหลายคนรู้สึกหมดหวังในชีวิตและหันเข้าหาเหล้า เมื่อปี 2536 เคยมีคณะนักพัฒนาพลัดหลงเข้าไปในหมู่บ้านแห่งนี้ กว่าจะหาคนที่ไม่เมาสักคนเพื่อถามทาง ก็ต้องใช้ความพยายามอยู่นาน

แต่หลังจากนั้นในปี 2539 ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่งชื่อ เลี่ยม บุตรจันทา ได้มีโอกาสไปร่วมงานสัมมนาและได้แลกเปลี่ยนพูดคุยกับผู้เข้าร่วมสัมมนาคนอื่นๆ จนกระทั่งเริ่มเข้าใจว่า ทำไมตนเองยิ่งทำไร่มากขึ้น แต่กลับยิ่งลำบากเป็นหนี้เป็นสินมากขึ้นทุกปี และยังเริ่มเห็นทางออกว่า “ชีวิตไม่ได้ถึงทางตันอย่างที่คิด หากจะต้องเริ่มต้นทำอะไรสักอย่างเมื่อกลับไป”

สิ่งหนึ่งที่เขาเริ่มต้นทำคือ การทำบัญชีชีวิต หรือการบันทึกรายจ่ายทุกอย่างของครอบครัว ภายในสองสามเดือนเขาพบว่า ตัวเขาเองซึ่งเป็นหัวหน้าครอบครัวใช้เงินคิดเป็นร้อยละ 70 ของรายจ่ายทั้งหมด ในขณะที่ส่วนของแม่บ้านและลูกๆ ซึ่งเป็นเรื่องกินเรื่องอยู่นั้น มีสัดส่วนเพียงร้อยละ 30

นอกจากนี้ ยังทำให้เขาเข้าใจปัญหาของครอบครัวมากขึ้น กล่าวคือ เขาคิดตัวเลขคร่าวๆ ว่า ถ้าอาหารที่ซื้อจากรถกับข้าวมีละ 20 บาท ปีหนึ่งมี 365 วัน เท่ากับคนหนึ่งใช้เงิน 21,900 บาท ในครอบครัวมี 4 คน ปีหนึ่งๆ เฉพาะค่าอาหารอย่างเดียวต้องใช้เงินถึง 87,600 บาท ในขณะที่รายรับจากการทำไร่ข้าวโพดโดยหักต้นทุนทุกอย่าง (ยกเว้นค่าแรงของตนเอง) จะได้กำไรไร่ละ 800 บาท ดังนั้นจะต้องทำถึง 100 ไร่ จึง (อาจ) ได้เงินพอสำหรับค่าอาหาร ทั้งนี้ยังไม่นับรวมค่าเหล้าบุหรี่ของพ่อ ค่าซื้อหอยของแม่ ค่าขนมของลูก และอื่นๆ อีกอีกเยอะ แค้นก็รู้แล้วว่า ทำไมจึงเป็นหนี้เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ทุกปี

ผู้ช่วยฯ เลี่ยมจึงคิดได้ว่า “ถ้าไม่จัดการชีวิตของตนเองแบบใหม่ ยังคงปลูกแต่ข้าวโพดและถั่วเหลืองเพื่อขายเอาเงินมาซื้ออาหารอย่างที่ทำอยู่คงไปไม่รอดแน่” ดังนั้นเขาจึงเลิกทำแบบ “ขายแล้วไปซื้อกิน” อย่างที่เคยทำมาก่อน แต่เปลี่ยนมาเป็น “ปลูกทุกอย่างที่กินและกินทุกอย่างที่ปลูก” ภายในเนื้อที่เพียง 3 งานที่มีอยู่ ถ้ามีเหลือจากที่กินแล้วจึงเอาไปขาย นอกจากนี้เขายังเลิกเหล้าบุหรี่และการพนันทั้งหมด

ในช่วงแรกภรรยาของนายเลี่ยมเองก็ไม่เชื่อมั่นว่า จะไปรอดได้ เพราะเมื่อก่อนทำไร่ตั้ง 40-50 ไร่ยังไม่เงินไปใช้หนี้ อยู่กินกันก็ยากลำบาก หากทำเล็กๆ น้อยๆ แบบนี้ แล้วจะมีกินมีใช้ไปได้อย่างไร

แต่ผลที่เกิดขึ้นก็คือ เมื่อครอบครัวมีรายจ่ายน้อยลงมากเนื่องจากไม่ต้องซื้อข้าวกิน ทำให้เงินเล็กน้อยที่ได้จากการขายผลผลิตที่เหลือกิน เมื่อเก็บเข้าทุกวันก็สะสมเป็นเงินจำนวนมากขึ้น เขาเล่าว่า “ผมเคยเป็นหนี้ ธ.ก.ส. อยู่ 100,000 บาท วันนีเหลืออยู่เพียง 60,000 บาท เดิมตั้งใจว่า จะใช้หนี้ให้หมดภายใน 10 ปี ตอนนี้น่าจะหมดก่อน”

ที่มา: ศรีนยา คำพิลา. 2545. ประชาพิสัยและพัฒนาชุมชนนาอีสาน ใน เสรี พงศ์พิศและวิจิต นันทสุวรรณ (บรรณาธิการ) **แผนแม่บทชุมชน ประชาพิสัยและพัฒนา**. สำนักพิมพ์ภูมิปัญญาไท, กรุงเทพฯ

การบันทึกบัญชีชีวิตก็เป็นเครื่องมือหนึ่งที่ทำให้เกษตรกรสามารถเข้าใจถึงปัญหาในการดำรงชีวิตของตนเองได้ดีขึ้น รวมทั้งยังสามารถใช้ในการวางแผนเพื่อพัฒนาวิสาหกิจหรือธุรกิจชุมชนขึ้นในหมู่บ้านหรือชุมชนตนเอง ตัวอย่างเช่น เมื่อชุมชนทำบัญชีชีวิตและทราบแล้วว่า การบริโภคข้าวสารโดยรวมของชุมชนในแต่ละปีเป็นเท่าไร ก็อาจวางแผนทำโรงสีของตนเองขึ้นในชุมชน เพื่อลดค่าใช้จ่ายในการซื้อข้าวสาร เป็นต้น ปัจจุบันการบันทึกบัญชีชีวิตมีการใช้กันอย่างแพร่หลายมากขึ้นในชุมชนต่างๆ

7.2 ลักษณะของการบริโภค

ตัวอย่างของชุมชนบ้านนาอีสานได้ชี้ให้เห็นว่า ความสุขและการบริโภคมิได้มีความสัมพันธ์แบบเป็นเส้นตรงเสมอไป เพราะการบริโภคที่เกินพอดีก็อาจนำมาซึ่งความทุกข์กับผู้บริโภคได้ หัวข้อนี้จึงพยายามทำความเข้าใจกับลักษณะการบริโภคที่แตกต่างกัน อันจะนำมาซึ่งความสุขที่แตกต่างกันด้วย โดยจะได้แบ่งลักษณะของการบริโภคออกเป็น 3 รูปแบบที่สำคัญคือ

1) ความจำเป็น

ชีวิตมนุษย์จำเป็นจะต้องได้รับสิ่งของหรือปัจจัยที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต จึงจะสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างเป็นปกติสุข เช่น ปัจจัย 4 (อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่พักอาศัย และยารักษาโรค) หรือ ปัจจัยที่จำเป็นในสังคมสมัยใหม่ (เช่น การศึกษา การเดินทาง ข้อมูลข่าวสาร) ดังนั้นการบริโภคสินค้าเหล่านี้จึงมีความสำคัญต่อการอยู่รอดของมนุษย์ ซึ่งนับว่าเป็นปัจจัยพื้นฐานสำหรับการดำเนินชีวิตที่มีความสุข การบริโภคสินค้าและบริการที่เป็นปัจจัยพื้นฐานเหล่านี้ จึงถือว่าเป็น “ความจำเป็น” สำหรับการดำเนินชีวิต และมีส่วนช่วยเพิ่มความสุขให้กับมนุษย์ทุกคนได้มาก

2) ความสะดวกสบาย

อย่างไรก็ดี เป็นธรรมชาติของมนุษย์เราที่มักต้องการความสะดวกสบายมากขึ้น มนุษย์จึงคิดประดิษฐ์สินค้าและบริการต่างๆ ที่ช่วยให้มนุษย์สะดวกสบายมากขึ้น เช่น แทนที่จะต้องเดินด้วยเท้าหรือเกวียน ก็เปลี่ยนเป็นการเดินทางด้วยรถยนต์แทน หรือการรับฟังข้อมูลข่าวสารจากระบบปากต่อปากก็เปลี่ยนวิทยุ โทรทัศน์ จานดาวเทียม และอื่นๆ ตามมา เมื่อมีทางเลือกอื่นๆ ที่ช่วยทำให้ชีวิตเราสะดวกสบายมากขึ้น คนจึงมี “ความต้องการ” และความพยายามที่จะบริโภคสินค้าและบริการต่างๆ เพิ่มขึ้น ทั้งนี้เพื่อความสะดวกสบายในการดำเนินชีวิตของตนเอง ซึ่งถือเป็นส่วนที่ช่วยเพิ่มความสุขให้กับมนุษย์อีกระดับหนึ่ง

3) ความหรูหราฟุ่มเฟือย

แต่ความต้องการของมนุษย์อาจไม่ได้หยุดแค่ความสะดวกสบายในการดำเนินชีวิตของตนเอง แต่อาจต้องการบริโภคสินค้าและบริการที่เหนือกว่าคนธรรมดาอื่นๆ หรือที่เรียกว่า “ระดับเกินพอดี” เพราะผู้ผลิตสินค้า

และบริการ รวมถึงสังคมเองได้มีการสร้างและยอมรับภาพพจน์ของสินค้าแต่ละชนิด จนทำให้ผู้บริโภคถูกชักจูงและหลงยึดติดที่จะบริโภคสินค้านั้น เพื่อแสดงถึงสถานภาพทางสังคมของตนเอง เช่น การใช้รถยนต์ยี่ห้อดังจากยุโรปเพื่อแสดงให้เห็นถึงความมั่งคั่งของตนเอง หรือในสังคมเกษตรกรก็อาจมีการเปลี่ยนจากรถไถเดินตามมาเป็นรถแทรกเตอร์สีล้อเล็กต่างๆ ที่ยังไม่มีคามจำเป็น แต่เป็นไปเพื่อแสดงถึงการยอมรับในสังคมจากบุคคลอื่นๆ ซึ่งการบริโภคในระดับนี้เรียกว่า “ความหรูหราฟุ่มเฟือย” ซึ่งไม่มีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิต แต่เป็นความสุขที่เกิดจากการหลงยึดติดกับมายาภาพที่ถูกสร้างขึ้นจากการบริโภคสินค้าที่ฟุ่มเฟือยเหล่านั้น

อย่างไรก็ดี ระดับของความจำเป็น ความสะดวกสบาย และความฟุ่มเฟือยสำหรับการบริโภคสินค้าและบริการของคนแต่ละคน อาจแตกต่างกันไป ตามสภาพแวดล้อมในสังคมแต่ละแห่ง และเงื่อนไขในการดำเนินชีวิตของคนแต่ละคน เช่น การใช้เตาแก๊สหุงต้มในอดีตอาจเรียกว่าเป็นความสะดวกสบาย แต่ในสภาพสังคมปัจจุบันอาจมีความจำเป็นมากขึ้นในสังคมที่มีความเร่งรีบ (ขณะเดียวกัน บางชุมชนในอีสานที่กำลังพัฒนาเทคโนโลยีเตาถ่านหุงต้มให้มีความสะดวกสบายมากขึ้นด้วย) หรือรถยนต์ส่วนตัวอาจเป็นความจำเป็นสำหรับการเดินทางในบางสถานที่ แต่ยอมเป็นความสะดวกสบายหรือเป็นความหรูหราฟุ่มเฟือย ในสังคมที่มีระบบการขนส่งมวลชนเป็นอย่างดี เป็นต้น

นอกจากนี้ ในทางพุทธศาสนาเอง ก็ได้จำกัดให้มนุษย์มีการบริโภคหรือการดำรงชีวิตแค่ในระดับเพื่อความอยู่รอดหรือระดับความจำเป็นเท่านั้น แต่ความสุขในระดับที่สองอันเกิดจากความสะดวกสบายก็มีความสำคัญ ดังที่พระพุทธองค์ทรงสอนให้บุคคลรู้จักทำความสบายแก่ตนเองเพื่อให้มีอายุยืน หรือการที่ทรงตำหนิคนรวยที่มีความตระหนี่ถี่เหนียวมากเกินไป แต่ประเด็นที่สำคัญก็คือ ความสุขในระดับความสะดวกสบายนี้ มิได้เป็นเป้าหมายในตัวมันเอง แต่เป็นไปเพื่อเป็นพื้นฐานในการพัฒนาชีวิตทั้งในทางศีล สมาธิ และปัญญา เช่น การให้ทาน การฝึกฝนจิตใจ หรือการพัฒนาปัญญา เป็นต้น (พระไพศาล , 2545ก)

7.3 ความสัมพันธ์ระหว่างความสุขกับการบริโภค

จากการแบ่งลักษณะของการบริโภคออกเป็น 3 ระดับ และการพิจารณาถึงค่าใช้จ่ายในการบริโภคที่เราต้องเสียไปในการบริโภคในแต่ละระดับ เราจะพบสิ่งที่น่าสนใจคือ เราต้องใช้งบประมาณหรือเสียค่าใช้จ่ายมากขึ้นเป็นอย่างมากในการบรรลุถึงความสุขในอีกลักษณะหนึ่งหรืออีกระดับหนึ่ง

ตัวอย่างที่ชัดเจนคือ การเลือกใช้วิทยุของนายทองดี ซึ่งถือเป็นความบันเทิงและการรับฟังข้อมูลข่าวสารพื้นฐานของเกษตรกร ซึ่งนายทองดีก็สามารถเลือกได้ตั้งแต่วิทยุทรานซิสเตอร์ ที่นับว่าเป็นวิทยุแบบพื้นฐานที่สุดที่จะทำให้อำนาจได้ (ระดับความจำเป็นหรือพออยู่รอด) ถัดมาก็เป็นวิทยุเทปทั่วๆ ไป แบบสเตอริโอ ซึ่งรับฟังได้ชัดเจนดีกว่า (ระดับสะดวกสบาย) แต่นายทองดีหรือเกษตรกรหลายคน ก็ต้องการในระดับที่เป็นเครื่องเสียงขั้นดี (ความสุขระดับเกินพอดี) ไปจนถึงระดับไฮมเอนเตอร์ ซึ่งสามารถร้องเพลงคาราโอเกะได้ (ความสุขระดับหรูหราฟุ่มเฟือย) ซึ่งค่าใช้จ่ายที่นายทองดีจะต้องเสียในแต่ละระดับก็จะต้องเพิ่มขึ้นจากหลักร้อยในระดับพอรับฟังได้ เป็นหลักพันในระดับสะดวกสบาย เป็นหลักหมื่นในระดับเกินพอดี หรือแม้กระทั่งเป็นหลักแสนในระดับที่หรูหราฟุ่มเฟือยเต็มที่

ดังนั้น เราจึงพบว่า การพยายามจะยกระดับการบริโภคของเราจากความจำเป็น มาสู่ความสะดวกสบายและความหรูหราฟุ่มเฟือย ต้องการทรัพยากรทางเศรษฐกิจที่เพิ่มขึ้นในอัตราทวีคูณ ซึ่งก็แปลว่า หากนายทองดีต้องการจะบริโภคในระดับนั้นจริงๆ นายทองดีก็จำเป็นต้องหาทรัพยากรทางเศรษฐกิจ (เช่น รายได้) เพิ่มขึ้นเป็นทวีคูณตามไปด้วย เพื่อจะได้มีเงินเพียงพอสำหรับการบริโภคในระดับดังกล่าว

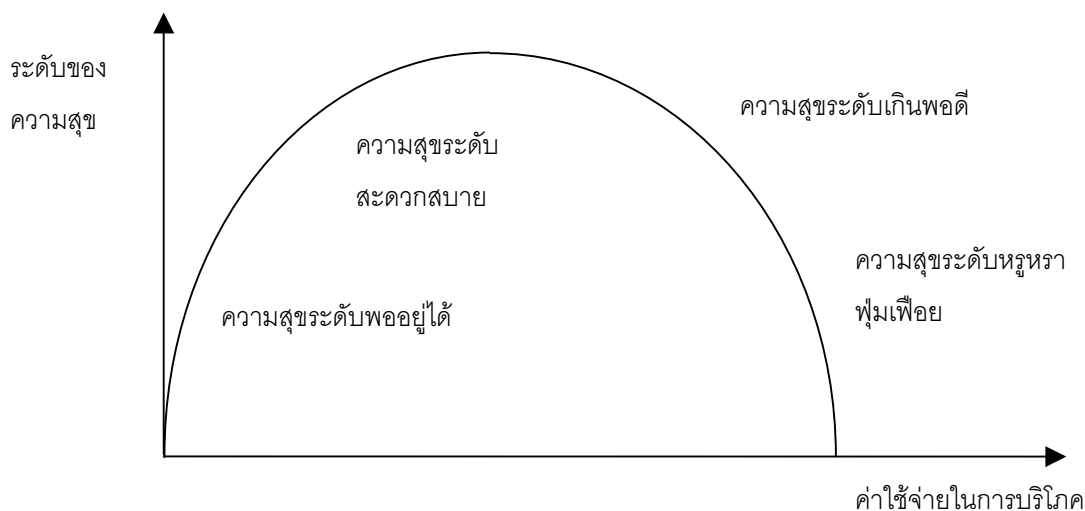
หากจะกล่าวในมุมกลับกันก็คือ ค่าใช้จ่ายในการบริโภคที่เพิ่มขึ้นแต่ละบาทจะสร้างหรือเพิ่มความสุขให้เราในระดับที่ไม่เท่ากัน โดยค่าใช้จ่ายในหน่วยแรกๆ ที่ใช้ไปเพื่อความจำเป็นในการดำเนินชีวิตจะให้ประโยชน์มากกว่าค่าใช้จ่ายหน่วยหลังๆ ที่ใช้ไปเพื่อการสร้างความสุขในระดับความสะดวกสบาย และระดับความหรูหราฟุ่มเฟือย

ตัวอย่างเช่น หากเราเปรียบเทียบความสุขที่แตกต่างกัน ระหว่างคนยากจนที่ได้รับเงิน 100 บาท ซึ่งความสุขของเขาจะเพิ่มขึ้นสูงมาก แต่ถ้าเริ่มเป็นผู้ที่มีความเป็นอยู่และฐานะที่ดีขึ้น เงิน 100 บาทก็เริ่มมีความหมายลดลง แต่ต้องได้เงินเป็นพันหรือเป็นหมื่น จึงจะมีความสุขที่พอจะเทียบกันได้ ในขณะที่เงินจำนวน 100 บาทเช่นเดียวกันก็แทบจะไม่มีมีความหมายใดๆ กับเศรษฐี หรือถึงแม้ว่า เขาจะได้รับเงินสัก 1 แสนหรือ 1 ล้านบาท ก็อาจจะไม่ได้มีความสุขเพิ่มขึ้นเท่ากับกรณีแรกที่คนยากจนได้รับเงินเพิ่มเพียง 100 บาท

หรืออีกตัวอย่างหนึ่ง การที่ผู้ที่หิวโหยได้มีโอกาสรับประทานอาหาร ซึ่งถึงแม้จะเป็นเพียงอาหารธรรมดาทั่วไป ย่อมมีความสุขเป็นอย่างยิ่ง ในขณะที่นักศึกษา ซึ่งมีทางเลือกในการสร้างความสะดวกสบายได้มากกว่า เช่น การรับประทานอาหารในร้านอาหาร แต่โดยเปรียบเทียบแล้วความสุขที่เพิ่มขึ้นก็น้อยกว่าความสุขจากการประทังความหิว ยิ่งหากเป็นระดับกินอยู่เกินพอดีหรือหรูหราฟุ่มเฟือย เช่น การรับประทานอาหารในร้านที่หรูหราราคาแพง ความสุขอาจจะเพิ่มขึ้นเพียงเล็กน้อย เพราะรู้สึกอิ่มและอร่อยเหมือนกัน แต่กลับต้องเสียเงินเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก

ยิ่งไปกว่านั้น หากเราพิจารณาให้ดีแล้วจะพบว่า การบริโภคในระดับที่สูงขึ้น นอกจากจะต้องเสียค่าใช้จ่ายเพิ่มมากขึ้นแล้ว ยังอาจเกี่ยวพันกับความทุกข์ที่เพิ่มมากขึ้นจากการพยายามได้มาและการรักษาสินค้าและบริการเหล่านั้นไว้ ไม่ว่าจะเป็นค่าใช้จ่ายในการดูแลหรือบำรุงรักษาเช่น รถยนต์หรือรถแทรกเตอร์ราคาแพง ก็มักจะมีค่าใช้จ่ายในการบำรุงรักษาแพงตามไปด้วย หรือค่าใช้จ่ายในการระแวงระวังว่าจะสูญเสียทรัพย์สิน เช่น การป้องกันขโมย รวมไปถึงเวลาที่เสียไปเพื่อใช้ในการบริโภคสินค้านั้น และการต้องเฝ้าติดตามว่า จะมีสินค้าและบริการใหม่ๆ แบบใดมาให้บริโภค

ดังนั้น การบริโภคที่เพิ่มมากขึ้น ไม่จำเป็นจะต้องนำไปสู่ความสุขที่เพิ่มมากขึ้นในสัดส่วนที่เท่ากันตามไปด้วย โดยเฉพาะเมื่อเป็นการบริโภคหรือการดำรงชีวิตอย่างเกินพอดีหรือหรูหราฟุ่มเฟือยแล้ว ยิ่งแสวงหาสิ่งต่างๆ มาบริโภคมากขึ้นเท่าไร ก็ยากที่จะมีความสุขเพิ่มมากขึ้น แต่กลับทำให้การดำรงชีวิตมีแต่ความทุกข์เพิ่มมากขึ้น ดังนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างความสุขกับค่าใช้จ่ายในการบริโภคจึงเป็นไปในลักษณะเส้นโค้งครึ่งวงกลมดังที่แสดงในภาพที่ 7.1

ภาพที่ 7.1 เส้นโค้งแห่งความสุข (พระไพศาล , อ้างแล้ว)

ภาพเส้นโค้งแห่งความสุขเป็นภาพที่แตกต่างไปจากทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ทั่วไป ซึ่งกำหนดว่า คนเราจะมี ความพึงพอใจหรือความสุขมากขึ้น เมื่อมีการบริโภคเพิ่มขึ้น แม้ว่า อัตราการเพิ่มของความพึงพอใจ (หรือความ สุขที่เพิ่มขึ้น) จะลดลงในการบริโภคหน่วยหลังๆ ก็ตาม อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ ผู้ประกอบการในระบบทุนนิยม มักจะหลีกเลี่ยงการลดลงของอัตราความพึงพอใจดังกล่าว (ซึ่งจะมีผลให้ผู้บริโภคมีความยินดีที่จะจ่ายเพื่อซื้อสิน ค้าของตนน้อยลง) ด้วยการปรับปรุงรูปโฉมของสินค้าเสียใหม่ ให้ตอบสนองกับความสะดวกสบาย และความ หรรษาพุ่มเพื่อยมากขึ้น ซึ่งมีผลให้ผู้บริโภคบางส่วนยอมเสียเงินจำนวนมาก เพื่อยกระดับการบริโภคของตนขึ้น มาสู่ระดับความสะดวกสบายหรือหรรษาพุ่มเพื่อย อยู่ตลอดเวลา

ยิ่งไปกว่านั้น ผู้ประกอบการยังทราบดีว่า ผู้บริโภคแต่ละกลุ่มมีความปรารถนาในการได้มาซึ่งสินค้าไม่ เท่ากัน (ซึ่งย่อมมีผลต่อความยินดีที่จะจ่ายแตกต่างกันไปด้วย) ผู้ประกอบการจึงสามารถกำหนดกลยุทธ์ราคา แบบไม่เท่ากันสำหรับผู้บริโภคแต่ละกลุ่ม (ที่เรียกว่า Price Discrimination) ดังเช่น สินค้าที่ออกสู่ตลาดใหม่ๆ (โดยเฉพาะสินค้าที่เกี่ยวข้องกับเทคโนโลยีหรือสินค้าตามสมัยนิยม) มักจะมีราคาแพง สำหรับผู้บริโภคที่ต้องการของ ที่ทันสมัย หรือสะดวกสบาย หรือหรรษาที่สุดตลอดเวลา หลังจากนั้น สินค้าตัวนั้นๆ ก็จะมีราคาลดลง เพื่อจูงใจให้ผู้ บริโภคอื่นๆ ซึ่งมีความยินดีจ่ายน้อยกว่าหรือคำนึงถึงราคาที่จะต้องจ่ายมากกว่า หันมาซื้อสินค้าของตน

เพราะฉะนั้นเกษตรกร รวมถึงนักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรจึงต้องทำความเข้าใจกับความสัมพันธ์ ระหว่างการบริโภคและความสุขในจิตใจของตนเองให้ดี เพราะหากขาดความเข้าใจที่ถูกต้องหรือสับสนมาปฏิวัติแล้ว เกษตรกร รวมถึงนักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรก็อาจตกเป็นเหยื่อของการบริโภคแบบไม่ยั้งคิด และจำเป็นต้อง ดิ้นรนเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ตนเองต้องการอย่างไม่มีวันจบสิ้น ดังที่องค์ทะไลลามะแห่งทิเบตได้กล่าวไว้ว่า

“... ในระดับปัจเจกบุคคลนั้น เราต้องรู้ว่า แม้จะพยายามแสวงหาสิ่งที่เราต้องการมากเท่าใดก็ ตาม เราก็ยังไม่มีความสุขพอใจ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้จากการมีวินัย ควบคุมความต้องการ...”

อี เอฟ ชูมคเกอร์ นักเศรษฐศาสตร์ผู้มีชื่อเสียง ได้เปรียบเทียบถึงความแตกต่างระหว่างเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่กับเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธไว้อย่างน่าสนใจว่า

“...ความแตกต่างระหว่างเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่กับเศรษฐศาสตร์แบบพุทธมีอยู่หลายแง่ ซึ่งเป็นเรื่องจริยศาสตร์ ประการแรกทีเดียว เกี่ยวกับเรื่องจุดหมายของชีวิต เศรษฐศาสตร์สมัยใหม่มีทฤษฎีที่สร้างค่านิยมขึ้นมาว่า ความสุขในชีวิตของเราเป็นส่วนสัมพันธ์โดยตรงกับปริมาณสินค้าและบริการที่เราบริโภค ยิ่งได้มีการบริโภคมากเท่าใด ความสุขในชีวิตก็จะมีมากยิ่งขึ้นเท่านั้น นี่เป็นทัศนะ ทางจริยศาสตร์แบบสุขนิยม (Hedonism) ที่ถือว่าจุดหมายของชีวิตคือการแสวงหาความสุข ซึ่งหมายความว่าโดยเฉพาะในแง่ความสะดวกสบายทางกาย เมื่อได้รับการตอบสนองทางวัตถุ ชีวิตที่ตกอยู่ภายใต้ค่านิยมแบบนี้ จึงดิ้นรนทุกวิถีทางเพื่อที่จะให้ได้ความสุขทางกาย ซึ่งหมายถึงการบริโภคให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ เศรษฐศาสตร์สมัยใหม่ถือว่า การบริโภคเป็นผลและจุดหมายเพียงอย่างเดียวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งปวง ทั้งนี้โดยถือว่าปัจจัยการผลิตต่างๆ เช่น ที่ดิน แรงงาน และทุนเป็นเพียงมรรควิธีเท่านั้น...”

“...เศรษฐศาสตร์แบบพุทธกลับถือทัศนะที่ตรงข้าม เป้าหมายในชีวิตแบบพุทธคือ การพัฒนาตัวเองสู่ขั้นสมบุรณ์ หรือ “นิพพาน” เศรษฐศาสตร์แบบพุทธมุ่งที่จะให้มนุษย์ ก่อให้เกิดความพอใจสูงสุด ด้วยการมีรูปแบบการบริโภคที่ตลึง โดยบริโภคตามที่ร่างกายต้องการ และตัดการบริโภคส่วนเกิน ซึ่งใช้ในการตอบสนองตัณหาออกไปเสีย เศรษฐศาสตร์สมัยใหม่สับสนตรงจุดนี้ โดยถือว่าการบริโภคสูงสุดเป็นจุดหมาย แล้วพัฒนาพลังการผลิตเทคโนโลยีขึ้นสูงต่างๆ ขึ้นมา อันเป็นผลให้เกิดการย่ำแย่ตัวมนุษย์เอง และธรรมชาติ... แต่เศรษฐศาสตร์แบบพุทธถือว่า การบริโภคเป็นมรรควิธีสูงสุดมุ่งหมายคือ ชีวิตที่สมบุรณ์อันเป็นชีวิตที่ดี พุทธธรรมมุ่งสอนให้มนุษย์มีความรัก ความเรียบง่าย และยึดหลักอหิงสา ทั้งต่อสรรพสิ่งที่มีชีวิต เช่น คน สัตว์ และพืช ตลอดจนทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ ด้วย...”

อี เอฟ ชูมคเกอร์ อ้างโดยเฉลิมเกียรติ ผิวนวล, 2544.

7.4 ต้นทุนและผลที่ต่อเนื่องจากการบริโภค

สิ่งหนึ่งที่มักขาดหายไปเมื่อเราพิจารณาถึงการตัดสินใจเรื่องของการบริโภคคือ ต้นทุนที่เกิดจากการบริโภค โดยเฉพาะอย่างยิ่งต้นทุนอื่นๆ นอกเหนือไปจากราคาและค่าใช้จ่ายในการซื้อสินค้าเท่านั้น ทั้งๆ ที่ ในความเป็นจริง เราต้องทำงานอย่างหนักและต้องสูญเสียหลายสิ่งหลายอย่างไปทั้งก่อน ระหว่าง และหลังการบริโภคสินค้าและบริการหลายๆ อย่างเสมอ บทเรียนนี้พยายามให้เกษตรกรและนักศึกษาได้ทบทวนถึงต้นทุนและผลต่อเนื่องจากการบริโภคเพื่อใช้เป็นพื้นฐานการตัดสินใจทางเศรษฐกิจของตนเองต่อไป ทั้งนี้ ต้นทุนและผลที่ต่อเนื่องมาจากการบริโภคอาจจำแนกได้เป็น 4 ลักษณะที่สำคัญด้วยกันคือ

1) ความยากลำบาก และความไม่สุจริตในการหาเงิน

การยึดติดกับการบริโภคในระดับความสะดวกสบาย และระดับความหรูหราฟุ่มเฟือย มีผลให้ผู้บริโภคไม่ว่าจะเป็นเกษตรกรหรือนักศึกษา ต้องขวนขวายหาเงินเพื่อมาใช้ซื้อสินค้าและบริการเหล่านั้นมากขึ้นเรื่อยๆ

ตามระดับความสะดวสบาย และความหรูหราฟุ่มเฟือยที่เพิ่มขึ้น และมีเพิ่มมาใหม่ตลอดเวลา ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในหัวข้อที่ผ่านมา การชวนขายเพื่อหาเงินนั้นอาจนำไปสู่ต้นทุนและผลต่อเนื่องหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นการคดโกง การทำงานที่ไม่สุจริต การทำงานที่เสื่อมเสียศีลธรรม การกู้หนี้ยืมสิน การขาดเงินออมหรือขาดหลักประกันสำหรับอนาคต หรือ แม้กระทั่งความกลัวออกกลุ่มใจในการหาเงินเพื่อมาใช้ในการบริโภค

พอทองเจริญ (นามสมมติ) ได้เปรียบเทียบให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างเกษตรกรรมยาก่อนกับเกษตรกรรมปัจจุบัน (ซึ่งมีความสะดวสบายมากขึ้น) อย่างชัดเจนว่า “ในอดีตชาวนาลำบากตอนกลางวัน (เพราะต้องทำงาน และไม่มีเครื่องอำนวยความสะดวก) แต่นอนสบายตอนกลางคืน (เพราะไม่มีเรื่องต้องทุกข์ใจ) แต่ปัจจุบันชาวนาสบายมากขึ้นในตอนกลางวัน (เพราะมีเครื่องอำนวยความสะดวกมาก) แต่กลับต้องนอนก่ายหน้าผากในตอนกลางคืน (เพราะกังวลใจว่า จะหาเงินจากไหนมาชำระค่าสินค้าและบริการที่ผ่อนไว้)”

อีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงวิถีคิดที่คำนึงถึงความสะดวสบาย จนกลายเป็นการดิ้นรนและความวุ่นวายซับซ้อนตามมาคือ ตัวอย่างที่นักธุรกิจ ซึ่งจบการศึกษาด้านเศรษฐศาสตร์จากมหาวิทยาลัยชื่อดังในสหรัฐอเมริกาได้ไปตกปลาพักผ่อนหย่อนใจในวันหยุดสุดสัปดาห์ และได้พบกับชาวประมงที่กำลังนั่งตกปลาอย่างสบายใจ นักธุรกิจคนนี้เห็นว่า แหล่งน้ำนี้มีปลาอุดมสมบูรณ์มาก แต่ชาวประมงคนนี้กลับตกปลาเพียงนิดเดียว จึงร้องถามชาวประมงว่า

“ทำไมลุงไม่ตกปลาให้ได้เยอะๆ กว่านี้ล่ะ”

ชาวประมงก็ถามกลับว่า “แล้วผมจะเอาปลาเยอะๆ ไปทำอะไร”

นักธุรกิจจึงตอบว่า “ลุงก็จะได้อาไปขาย เพื่อไปซื้อเครื่องมือประมงใหม่ไงล่ะ”

ลุงก็ถามว่า “แล้วผมจะต้องการเครื่องมือเหล่านั้นไปทำไม”

นักธุรกิจก็ร้องตอบว่า “อ้าว ลุงก็จะได้อาไปขายได้มากขึ้นไปอีก แล้วได้เงินเยอะกว่านี้ไงล่ะ”

ลุงก็ถามอีกว่า “แล้วผมจะเอาเงินเยอะๆ ไปทำไม”

นักธุรกิจก็ตอบว่า “ลุงก็เอาไป ซื้อหุ้นในตลาดหลักทรัพย์ แล้วก็ได้รับเงินปันผลมากๆ ยังไงล่ะ”

ลุงก็ยังสงสัยอีกว่า “แล้วผมจะเอาเงินปันผลเยอะๆ ไปทำไม”

นักธุรกิจก็เฉลยว่า “ลุงก็จะได้นำนั่งตกปลาสบายใจเหมือนผมไง”

ลุงก็เลยย้อนกลับไปทันทีว่า “ก็ผมกำลังทำอยู่แล้วไงล่ะ”

นอกเหนือจากความยากลำบาก และความไม่สุจริตในการหาเงินแล้ว การบริโภคจนเกินพอดียังหมายถึงการเสียโอกาสในการนำเงินไปใช้เพื่อจุดมุ่งหมายในวันหน้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งการออม และการสร้างหลักประกันในชีวิต ซึ่งจะกล่าวถึงประเด็นนี้อีกครั้งในหัวข้อต่อไป

2) ผลกระทบต่อสุขภาพของผู้บริโภค

การบริโภคสินค้าและบริการหลายประเภทนอกจะไม่เป็นประโยชน์แล้ว ยังเป็นโทษต่อร่างกายเสียอีก เช่น บุหรี่ เป็นต้น สินค้าบางอย่างอาจเป็นประโยชน์และจำเป็นต่อผู้บริโภค แต่ก็อาจมีผลกระทบข้างเคียงเช่น การบริโภคยาบางชนิด หรือการบริโภคผักที่มีสารพิษติดมาด้วย นอกจากนั้นสินค้าบางอย่างอาจเป็นประโยชน์เมื่อบริโภคแต่น้อย (เช่น เพื่อประทังความหิว) แต่ก็จะมีโทษต่อร่างกายเมื่อบริโภคมากขึ้นเรื่อยๆ เช่น การบริโภค

อาหารจานด่วน ซึ่งทำให้ผู้ที่บริโภคเป็นประจำไม่ได้รับสารอาหารที่ครบถ้วนและสมดุล และกลายเป็นโรคอ้วน หรือโรคไขมันอุดตันในเส้นเลือด หรือการบริโภคสุราหรือเครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์ก็เช่นเดียวกัน เมื่อบริโภคมากขึ้นก็จะขาดสติและมีโรคหลายอย่างตามมา อุปสรรคประการสำคัญสำหรับผู้บริโภคในการพิจารณาถึงผลกระทบต่อสุขภาพที่จะเกิดขึ้นกับตนคือ การขาดข้อมูลเกี่ยวกับผลกระทบทางสุขภาพที่เกิดขึ้นกับตนเอง นอกจากนี้ผลกระทบต่อสุขภาพที่จะเกิดขึ้นนั้น อาจไม่ได้เกิดขึ้นทันทีทันใด แต่ต้องใช้เวลาและอาจเกี่ยวพันกับปัจจัยต่างๆ จำนวนมาก (เช่น เป็นโรคอ้วนเพราะนอกจากจะทานอาหารจานด่วนมากแล้ว ยังไม่ได้ออกกำลังกายอีกด้วย) รวมถึงปัจจัยทางด้านพันธุกรรมหรือการตอบสนองของผู้บริโภคแต่ละคนที่แตกต่างกัน

3) เวลาที่ต้องใช้ในการบริโภค

การบริโภคสินค้าและบริการหลายอย่าง นอกจากจะทำให้ผู้บริโภคต้องใช้เวลาในการทำงานหาเงินมากขึ้นแล้ว ยังเบียดบังเอาเวลาผู้บริโภคจากกิจกรรมอื่นๆ ที่อาจมีความสำคัญมากกว่า โทรทัศน์และเกมส์คอมพิวเตอร์คือ ตัวอย่างรูปธรรมที่เห็นชัดเจนที่สุด ซึ่งผู้บริโภคในปัจจุบันได้ใช้เวลาไปเพื่อการดูโทรทัศน์และเล่นเกมส์แต่ลำพัง จนเหลือเวลาทำกิจกรรมร่วมกันในครัวเรือน หรือทำกิจกรรมร่วมกันในชุมชนน้อยลง นอกจากนี้เวลาที่ต้องใช้ในการบริโภคแล้ว หลายกรณีผู้บริโภคยังต้องเสียเวลาเพื่อใช้ในการบำรุงรักษาทรัพย์สินหรือสินค้าที่หามาได้ด้วย ตัวอย่างเช่น รถยนต์ซึ่งต้องคอยดูแลรักษาและซ่อมบำรุง เพื่อให้ใช้ได้ตามปกติ ซึ่งเวลาที่ต้องใช้ไปทั้งหมด ควรได้นำมาพิจารณาเปรียบเทียบกับทางเลือกในการดำเนินชีวิตแบบอื่นๆ ในการตัดสินใจซื้อหาสินค้านั้น มาบริโภค

4) อุปนิสัยและลักษณะในการดำเนินชีวิต

การบริโภคยังมีผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในความรู้สึกนึกคิดของผู้บริโภคเองด้วย เพราะหากผู้บริโภคมีความคุ้นเคยกับการใช้สิ่งอำนวยความสะดวกและสิ่งหรูหราฟุ่มเฟือยเพิ่มมากขึ้น ผู้บริโภคก็จะเริ่มติดขัดกับการบริโภคสินค้าและบริการเหล่านั้น และอาจมีความต้องการที่เพิ่มมากขึ้นไปเรื่อยๆ อย่างไม่หยุดยั้ง (หรือที่เรียกว่า มีกิเลสหนาขึ้น) แม้กระทั่งทฤษฎีเศรษฐศาสตร์มหภาค ในเรื่องการบริโภคเองก็ยังระบุว่า ค่าใช้จ่ายในการบริโภคในปัจจุบันนอกจากจะขึ้นกับรายได้ในปัจจุบันแล้ว ยังขึ้นกับค่าใช้จ่ายในการบริโภคในช่วงเวลาที่ผ่านมามากด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของการบริโภคที่มีต่อลักษณะนิสัยในการบริโภคได้เป็นอย่างดี สำหรับผลต่อเนื่องที่ตามมาจากการบริโภค นอกจากความจำเป็นที่ต้องหาเงินเพื่อมาบริโภคเพิ่มขึ้นแล้ว การยึดติดกับการบริโภคยังมีผลต่อทัศนคติที่ค่านึงถึงเฉพาะผลประโยชน์ส่วนตนมากขึ้น และค่านึงถึงผลต่อผู้อื่นหรือการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่น้อยลงด้วย เพราะการบริโภคสินค้าและบริการโดยส่วนมากเป็นการสร้างความพอใจเฉพาะตนเท่านั้น

5) ผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ผู้บริโภคหลายคนอาจไม่ทราบว่า ราคาสินค้าที่ตนเองได้จ่ายไปนั้น โดยส่วนมากยังมิได้รวมถึงผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งหมายถึงต้นทุนที่สังคมต้องแบกรับไว้ ไม่ว่าจะเป็นผลกระทบที่เกิดจากการผลิตสินค้าและบริการนั้น (เช่น การใช้สารกำจัดศัตรูพืชที่ต้องตกค้างในสิ่งแวดล้อม หรือน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม) ผลกระทบที่เกิดขึ้นในการขนส่งสินค้าและบริการ (เช่น การใช้เชื้อเพลิงซากดึกดำบรรพ์ในการขนส่ง ซึ่งก่อให้เกิดมลพิษทางอากาศและภาวะโลกร้อน) ผลกระทบที่เกิดขึ้นระหว่างการบริโภคสินค้าและ

บริการนั้น (เช่น ห้างสรรพสินค้าหรือการชมคอนเสิร์ต ซึ่งต้องใช้ไฟฟ้าที่ผลิตจากเชื้อเพลิงสกปรกเช่น ถ่านหินซึ่งเป็นพิษต่อสิ่งแวดล้อมและสุขภาพ) และผลกระทบที่เกิดภายหลังการบริโภคสินค้านั้น (เช่น ปัญหาในการกำจัดขยะมูลฝอยต่างๆ) การบริโภคโดยไม่ยั้งคิดจึงเท่ากับเป็นการเร่งอัตราของการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งในที่สุดก็ย้อนกลับมาทำลายผู้บริโภคหรือสังคมที่ผู้บริโภคนั้นอาศัยอยู่ ไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง

ดังนั้น การตัดสินใจในการบริโภคจึงควรชั่งน้ำหนักถึงผลเสียที่จะเกิดขึ้นกับธรรมชาติและสังคมด้วย ดังคำกล่าวของท่านดิซ นัท ฮันท์ (อ้างโดยเดวิด ซี คอร์ทเน, 2545; 175) ที่ได้กล่าวไว้ว่า

“...ตามหลักพุทธศาสนา ข้อปฏิบัติที่สำคัญที่สุดก็คือ การมีชีวิตอยู่อย่างมีสัมปชัญญะ รู้ถึงสิ่งที่กำลังเป็นไป ... มิใช่รู้เพียงแต่ที่นั่นเท่านั้น หากแต่ต้องรู้ความเป็นไปของที่นั่นด้วย ยกตัวอย่างเช่น เมื่อเธอกินขนมปังแผ่นหนึ่ง เธออาจกำหนดรู้ว่าการปลูกข้าวสาลีนั้น ชาวนาของเราจะใช้สารเคมีปริมาณมาก เมื่อกินขนมปัง เราต้องมีส่วนร่วมรับผิดชอบต่อการพังทลายทางนิเวศวิทยาของเราด้วย หากเราตระหนักถึงรูปแบบของการดำเนินชีวิตของเรา วิธีการบริโภคของเรา และการมองสิ่งต่างๆ เราก็จะรู้วิธีสร้างสันติภาพได้ทันที ในช่วงเวลาที่เรายังมีชีวิตอยู่ ในช่วงขณะปัจจุบัน ยกตัวอย่างเช่น เมื่อเราหยิบหนังสือพิมพ์วันอาทิตย์ขึ้นมาดู เราอาจจะพบว่าหนังสือพิมพ์ฉบับนี้หนักมากทีเดียว อาจจะหนักถึง 3-4 ปอนด์ การพิมพ์หนังสือพิมพ์เช่นนั้น อาจต้องเผาผลาญป่าไม้ทั้งป่า เมื่อเราหยิบหนังสือพิมพ์ขึ้นมา เราควรตระหนักในความข้อนี้น หากเราตระหนักมาก เราก็สามารถจะทำอะไรบางอย่าง ซึ่งจะเปลี่ยนวิถีของสิ่งต่างๆ ได้”

ในทางปฏิบัติ ผู้บริโภคที่มีสติสามารถลดผลกระทบที่เกิดขึ้นกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้โดยวิธีการต่างๆ มากมาย อาทิ

- การลดการใช้ที่ไม่จำเป็นลง รวมถึงการใช้อย่างประหยัดและคุ้มค่า เช่น การใช้กระดาษสองหน้า การเลือกใช้อุปกรณ์ที่ประหยัดพลังงาน เป็นต้น
- การเลือกซื้อสินค้าที่ผลิตจากด้วยกรรมวิธีที่ไม่มีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและสังคม หรือมีผลกระทบแต่เพียงน้อย เช่น สินค้าเกษตรอินทรีย์ หรือการใช้พลังงานหมุนเวียน เป็นต้น
- การเลือกซื้อสินค้าในท้องถิ่นและสินค้าตามฤดูกาลธรรมชาติ เพื่อลดผลกระทบที่เกิดจากการขนส่ง การใช้พลังงานในการเก็บรักษา และการใช้สารเคมีในการบังคับให้ออกผลผลิตนอกฤดูกาล
- การจัดการขยะและการลดขยะด้วยการไม่ซื้อสินค้าที่มีบรรจุภัณฑ์ที่ไม่จำเป็น การแยกขยะ การนำขยะไปหมุนเวียนมาใช้ใหม่ หรือเป็นปุ๋ยตามธรรมชาติแก่พืช

7.5 การออมและการสร้างความมั่นคงในชีวิต

การออมเป็นอีกทางเลือกหนึ่งของเกษตรกรในการบริหารทรัพยากรหรือรายได้ที่หามาได้ กล่าวคือ แทนที่ผู้บริโภครวมถึงเกษตรกรหรือนักศึกษา จะใช้จ่ายทรัพยากรทั้งหมดเพื่อการบริโภคในวันนี้ ก็อาจตัดสินใจแบ่งทรัพยากรหรือรายได้บางส่วนเพื่อเก็บไว้ใช้จ่ายเมื่อมีความต้องการหรือมีความจำเป็นในวันหน้า ซึ่งเรียกว่า “การออม” ดังนั้น การศึกษาเรื่องการครองเรือนจึงควรศึกษาทั้ง การบริโภคและการออมพร้อมกันไปด้วย

การออมมีความสำคัญและมีความจำเป็นสำหรับการครองเรือนที่มีความสุขทั้งในปัจจุบันและในอนาคต เพราะการออมคือ (ก) การเตรียมพร้อมรับมือกับความไม่แน่นอนและทางเลือกทางเศรษฐกิจที่ลดลงในอนาคต เช่น ในกรณีที่เกิดการเจ็บป่วย หรือเกษราจนไม่สามารถทำงานได้แล้ว ผลจากการออม (เช่น เงินออมที่สะสมไว้) ก็จะเป็นหลักประกันหรือสวัสดิการที่สำคัญทางเศรษฐกิจของครัวเรือน และ (ข) การเตรียมพร้อมสำหรับการลงทุนเมื่อมีโอกาสทางเศรษฐกิจใหม่เกิดขึ้นในอนาคต ซึ่งสามารถนำเงินออมที่มีอยู่มาช่วยในการลงทุนได้ เพราะเงินออมของตนเองย่อมมีต้นทุนและเงื่อนไขทางการเงินต่ำกว่าการกู้ยืมเงินจากแหล่งอื่นๆ หรือการระดมทุนในตลาดหลักทรัพย์ (ซึ่งคงเป็นเรื่องยากมากสำหรับเกษตรกร) อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า การออมก็คือ การสร้างความมั่นคงในชีวิตในอนาคต โดยการเก็บรักษาทรัพยากรส่วนหนึ่งที่หาได้ในปัจจุบัน เพื่อเผื่อไว้ในอนาคต

ทางเลือกในการออม และการสร้างความมั่นคงในการดำเนินชีวิตอาจมีได้หลายทางเลือก ซึ่งแต่ละทางเลือกจะมีข้อดีและข้อจำกัดที่แตกต่างกัน ในทางปฏิบัติ เกษตรกรอาจไม่จำเป็นต้องออมในรูปของเงินเท่านั้น แต่ยังสามารถออมในรูปแบบอื่นๆ ได้อีก หรืออาจจะสร้างระบบการออมร่วมกันในชุมชนแทนที่จะเป็นการออมเฉพาะบุคคลกับสถาบันการเงินที่มีอยู่ก็ได้ ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับเหตุและปัจจัยต่างๆ ซึ่งจะได้กล่าวเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

(1) **การฝากเงินไว้กับสถาบันการเงิน** (เช่น ธนาคาร สหกรณ์ออมทรัพย์ หรือบริษัทประกันชีวิต) การออมรูปแบบนี้เป็นรูปแบบหลักสำหรับสังคมเมืองสมัยใหม่ ซึ่งผู้ฝากจะได้รับดอกเบี้ยเงินฝากเป็นผลตอบแทนในการฝากเงิน ทางเลือกนี้มีข้อดีเพราะมีความเสี่ยงต่ำ (เนื่องจากธนาคาร สถาบันการเงิน และรัฐบาล จะค้ำประกันเงินฝากทั้งทางตรงและทางอ้อมให้กับผู้ฝากเงิน) และมีความสะดวกสำหรับผู้พักอาศัยในเขตเมือง ทั้งในการฝากเงินและการถอนเงินมาใช้เมื่อจำเป็น แต่มีข้อจำกัดคือ ผลตอบแทนที่ได้ย่อมขึ้นอยู่กับอัตราดอกเบี้ยในตลาดการเงิน และสำหรับชาวชนบทอาจต้องมีค่าใช้จ่ายในการเดินทางเข้ามาติดต่อสถาบันการเงินในเขตเมือง ซึ่งเทียบแล้วอาจไม่คุ้มกันเลยกับดอกเบี้ยที่ได้รับ หากมีปริมาณเงินฝากเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

(2) **การสะสมในรูปสิ่งของที่สามารถเปลี่ยนเป็นเงินได้ง่าย** เช่น ทองรูปพรรณ เป็นต้น การออมรูปแบบนี้มักพบในกลุ่มผู้ที่มีข้อจำกัดหรือไม่สะดวกในการเข้าถึงสถาบันการเงิน เช่น กลุ่มชาวประมงพื้นบ้านชายฝั่งซึ่งมักอยู่ห่างไกล และมีเวลาทำงานที่แตกต่างไปจากคนอื่นๆ หรือกลุ่มชาวชุมชนแออัดที่ไม่มีทะเบียนบ้านตามกฎหมายเป็นต้น รวมถึงยังมีอุปสรรคทางวัฒนธรรมในการฝากเงินไว้กับสถาบันการเงิน (เช่น ไม่รู้ขั้นตอนการดำเนินการ หรือรู้สึกลำบากใจหากต้องไปธนาคาร หรือรู้สึกว่าธนาคารคงไม่สนใจเพราะเป็นลูกค้ารายเล็ก เป็นต้น) ทางเลือกในการออมในลักษณะนี้ มีข้อดีคือ มีความสะดวก เพราะสิ่งของที่สะสมสามารถแลกเปลี่ยนเป็นเงินได้ง่าย (เช่น ที่ร้านทองหรือโรงรับจำนำ) และมีต้นทุนในการเดินทางเข้าไปติดต่อต่ำกว่าสถาบันการเงินใน

เมือง แต่ข้อเสียคือ ไม่มีผลตอบแทนในรูปดอกเบี้ย จะมีแต่การผันผวนขึ้นลงของราคาสินค้าของหรือทองรูปพรรณนั้น (ซึ่งมีความเสี่ยงที่ผู้ออมต้องรับภาระ) รวมถึงต้องแบกรับความเสี่ยงในการสูญหายหรือเสียหายของสิ่งของที่สะสมไว้อีกด้วย

(3) **การออมในรูปของสินทรัพย์การเกษตร** เช่น การออมในรูปปศุสัตว์ (โดยส่วนใหญ่จะเป็นวัวควาย) และการออมในรูปของไม้ยืนต้นที่สามารถใช้ประโยชน์ในรูปเนื้อไม้ได้ ซึ่งการใช้ประโยชน์จากการออมในอนาคตก็สามารถทำได้โดยการขายสินทรัพย์การเกษตรบางส่วนออกไป เพื่อแลกเป็นเงินกลับมา การออมในรูปแบบนี้กำลังได้รับความนิยมมากขึ้น เพราะมีข้อดีคือ เกษตรกรสามารถเริ่มต้นการออมโดยใช้เงินทุนเริ่มต้นแต่น้อยได้ (โดยเฉพาะอย่างยิ่งการออมในรูปของไม้ยืนต้น) แต่อาศัยทักษะและความตั้งใจในการดูแลรักษาของตนมาเป็นปัจจัยในการออมแทน ผลประโยชน์ที่เพิ่มขึ้นจึงเกิดจากการเติบโตของสัตว์และพืชตามธรรมชาติ และการเพิ่มขึ้นของราคาเนื่องจากความหายากของสินค้า (โดยเฉพาะในกรณีเนื้อไม้) แต่ข้อจำกัดของการออมแบบนี้คือ ต้องใช้เวลานานในการจะได้รับประโยชน์กลับคืนมา (เพราะต้องรอให้ปศุสัตว์หรือต้นไม้เติบโตได้ขนาดเสียก่อน) หรืออาจเรียกว่าเป็นการฝากเงินระยะยาวก็ว่าได้ แล้วอาจต้องมีค่าใช้จ่ายในการแปลงกลับมาเป็นเงินในอนาคต (เช่น ค่าใช้จ่ายในการล้มหรือเลื่อยต้นไม้) อย่างไรก็ตาม ทางเลือกนี้ ก็ถือว่าเป็นทางเลือกที่ดีทางเลือกหนึ่งสำหรับเกษตรกรที่มีที่ดินและแรงงานของตนเอง แต่อาจมีสินทรัพย์อื่นๆ ไม่มากนัก

(4) **การออมในรูปของกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์หรือกลุ่มออมทรัพย์** ซึ่งแตกต่างจากการออมรูปแบบอื่นๆ ตรงที่จำเป็นต้องมีการดำเนินการร่วมกันของสมาชิกในชุมชน เพื่อสร้างระบบสวัสดิการชีวิตของตนเองขึ้นมา กล่าวคือ มีการรับฝากเงิน มีการปล่อยเงินกู้และเก็บค่าบำรุง (หรือดอกเบี้ย) มีการแบ่งผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นในรูปของเงินปันผล (สำหรับผู้ฝากเงิน) และเงินสวัสดิการ และมีการจัดระบบการเบิกจ่ายเงินสวัสดิการ เพื่อเป็นหลักประกันส่วนหนึ่งสำหรับสมาชิก เช่น ในบางชุมชน หากสมาชิกเจ็บป่วยก็สามารถเบิกค่าเสียโอกาสในรายได้ได้ (เดิมเรียกว่าค่ารักษาพยาบาล แต่ภายหลังมีระบบ 30 บาทรักษาทุกโรคจึงไม่จำเป็นต้องจ่ายค่ารักษาพยาบาลอีก)

ระบบการออมแบบนี้มีข้อดีที่สำคัญคือ ต้นทุนในการดำเนินการต่ำ เพราะไม่ต้องจ้างพนักงานและเช่าอาคารทั้งเดือน แต่ใช้ชาวบ้านเป็นผู้ดำเนินการและใช้สถานที่ของวัดในหมู่บ้านเป็นที่ทำการ โดยนัดกันฝากและกู้เงินเดือนละครั้ง ทั้งยังปันผลกำไรทั้งหมดคืนให้กับสมาชิกด้วย (ในรูปของเงินปันผลและเงินสวัสดิการ) จะเห็นได้ว่าเป็นระบบที่เน้นการเฉลี่ยทุกข์เฉลี่ยสุขในชุมชนคือ ผู้ออมสามารถกู้เงินได้โดยมีค่าใช้จ่ายหรือเงื่อนไขทางการเงินต่ำ และสามารถเบิกเงินสวัสดิการเมื่อยามเจ็บป่วยหรือเสียชีวิตได้ (ซึ่งเป็นไปตามหลักการ **"ดีช่วยป่วย รวยช่วยจน"**) แต่ข้อจำกัดของระบบการออมแบบนี้คือ ชุมชนและสมาชิกในชุมชนจำเป็นต้องมีการสร้างความตระหนักและความเข้าใจในระบบการบริหารกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์เป็นอย่างดี เพื่อป้องกันความผิดพลาดในการบริหารที่อาจเกิดขึ้นได้

อย่างไรก็ดี เมื่อชุมชนสามารถจัดตั้งและดำเนินการกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์จนมีความก้าวหน้าแล้วก็สามารถใช้ความตระหนักและความเข้าใจในการดำเนินการดังกล่าว เป็นฐานสำหรับการขยายการลงทุนร่วมกันของชุมชนไปสู่กิจกรรมในด้านอื่นๆ ด้วยเช่นกัน ตัวอย่างเช่น กลุ่มการผลิตหรือแปรรูปผลผลิต ร้านค้าชุมชน เป็นต้น ปัจจุบัน การออมรูปแบบนี้กำลังได้รับความนิยมในหลายจังหวัดเช่น ตราด จันทบุรี สงขลา โดยมีความ

สัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการเผยแพร่หลักการและกิจกรรมทางศาสนา เช่น มีพระสงฆ์นักพัฒนาเป็นแกนนำ มีการดำเนินกิจกรรมในวัด และมีการเทศน์หรือจัดกิจกรรมทางศาสนาประกอบกับกิจกรรมของกลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น

จากที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด จะเห็นได้ว่าการออมเป็นส่วนสำคัญสำหรับการครองเรือนหรือการดำเนินชีวิตที่ดี เพราะว่า “การครองเรือนหรือการใช้ชีวิตบนพื้นฐานของความไม่ประมาท โดยเตรียมพร้อมต่อความไม่แน่นอนที่จะเกิดขึ้นในอนาคต” ทั้งในทางบวก (คือมีโอกาสลงทุนใหม่) และในทางลบ (คือ เกิดเจ็บไข้ได้ป่วย ไม่สามารถทำงานได้) การออมจึงเป็นมากกว่าการเพิ่มมูลค่าของเงินที่มีอยู่ (ซึ่งอาจมีความสำคัญน้อย หากอัตราดอกเบี้ยหรือผลตอบแทนทางการเงินต่ำ) นอกจากนี้ยังรวมถึงการจัดการเพื่อให้เกิดความมั่นคงในชีวิต (โดยผ่านการออมเงิน สิ่งของ สินทรัพย์ทางการเงิน และการดำเนินการร่วมกัน) ทั้งสำหรับตนเองและสมาชิกในชุมชน อันจะเป็นฐานสำคัญสำหรับการบรรลุเป้าหมายที่สูงกว่าในชีวิตต่อไป

7.6 ความสุขที่ไม่ได้เกิดขึ้นจากการบริโภค

“การสำรวจทัศนคติพบว่า ครึ่งหนึ่งของคนอเมริกันทั้งหมดเห็นว่าตนเองนั้นซื้อข้าวของมากกว่าความจำเป็นของตัวเอง และสามในสี่ของคนอเมริกันเห็นว่า ตนเองควรเรียนรู้ที่จะมีความร่ำรวยได้ โดยกิจกรรมที่ไม่ต้องพึ่งพิงวัตถุบ้าง...”

Rhoads, S.E., 1999 ; 213.

คำกล่าวข้างต้นคือ ภาพสะท้อนที่ช่วยชี้ให้เห็นว่า แม้กระทั่งในสังคมที่ถือว่ามีความเจริญทางวัตถุสูง สุด (หรือบางคนเรียกว่าเป็นสังคมอุดมโภค กล่าวคือ มีสินค้าและบริการให้เลือกซื้อหาเต็มไปหมด) แต่ผู้คนก็ยังไม่สามารถมีความสุขทางใจได้อย่างเต็มที่ เพราะแท้จริงแล้ว มนุษย์เราต้องการความสุขที่ไม่เกิดจากวัตถุ หรือความสุขที่มีได้เกิดจากการบริโภคด้วย ซึ่งในทางพุทธศาสนาเรียกว่า เป็นความสุขชั้นประณีตหรือชั้นละเอียด หรืออัม สมฺมิตฺติ ปิตาของวิชาเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่ใช้คำว่า ความอิมเมมใจ

ที่ผ่านมา วิชาเศรษฐศาสตร์ได้ให้ความสำคัญกับการสร้างความสุขด้วยการบริโภคมามากเกินไป และได้เน้นเอาการบริโภคที่ผ่านระบบตลาดเป็นส่วนหนึ่งและส่วนสำคัญในการวัดความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ และหลงลืมความสุขที่ไม่ได้เกิดจากการบริโภคไปในการวัดความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ ตัวอย่างเช่น หากครอบครัวหนึ่งตัดสินใจที่จะใช้เวลาในช่วงเย็นแยกย้ายกันไปบริโภคตามทางของตนเอง เช่น พ่อไปดื่มสุรากับเพื่อนที่สวนอาหารนอกเมือง แม่ไปซื้อของที่ซูเปอร์มาร์เก็ต พี่ชายไปชมภาพยนตร์ที่ศูนย์การค้า และน้องสาวไปร้องคาราโอเกะกับเพื่อน ค่าใช้จ่ายที่เกิดขึ้นทั้งหมดจะถูกรวมเป็นผลผลิตมวลรวมภายในประเทศ (หรือถือเป็นรายได้ที่เกิดขึ้นในทางเศรษฐศาสตร์) แต่ถ้าสมาชิกทั้งสี่คนกลับตัดสินใจที่จะใช้เวลาอยู่ร่วมกันที่บ้าน โดยการนั่งคุยหรือร้องเพลงกัน นักเศรษฐศาสตร์ก็จะไม่ถือเป็นประโยชน์ใดๆ ทางเศรษฐกิจ (อาจยกเว้นค่าไฟหรือค่าพัดลมที่ใช้ในขณะที่นั่งคุยกันเท่านั้น) ฐานความคิดและการคำนวณดังกล่าวได้มีส่วนเหนี่ยวนำให้ผู้คนในสังคมหลงลืมไปว่าตนเองก็สามารถสร้างความสุขขึ้นได้ โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพาการบริโภคเสมอไป ดังนั้น บทเรียนบทนี้จึงขอแนะนำแนวทางเบื้องต้นในการสร้างความสุขที่มีได้เกิดจากการบริโภคไว้ 2 แนวทางด้วยกันคือ

1) การให้

การให้ถือเป็นความสุขพื้นฐานของมนุษย์เราประการหนึ่ง เพราะโดยธรรมชาติของมนุษย์ย่อมมีความสุขดีใจเมื่อเห็นผู้อื่นมีความสุข และมีความสุขดีใจเมื่อเห็นผู้อื่นพ้นจากความทุกข์ มนุษย์ทุกคนจึงควรเรียนรู้เรื่องการให้เพื่อใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติตนหรือการครองเรือนที่มีความสุขต่อไป ในทางพุทธศาสนาสามารถแบ่งการให้ออกเป็น 3 ลักษณะ

(1) **การให้ทาน** (หรือที่เรียกว่า อามิสทาน) เป็นการให้ที่เป็นพื้นฐานในสังคม ซึ่งเราอาจให้ทรัพย์สินของที่เราไม่เหลือ หรือมีความจำเป็นต้องใช้น้อยกว่า แก่ผู้ที่ขัดสนหรือผู้ที่มีความจำเป็นต้องใช้มากกว่า การให้ทานเป็นรูปแบบการให้ที่เห็นได้ชัดเจน เพราะมีการเปลี่ยนความเป็นเจ้าของในสิ่งของหรือเงินทอง แต่การให้ทานก็ย่อมถูกจำกัดด้วยปริมาณของทรัพย์สินหรือสิ่งของที่เราถืออยู่ด้วย (หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เราไม่สามารถให้สิ่งของที่เราไม่มี แก่คนอื่นได้) ซึ่งนำมาสู่ทัศนคติหรือความเข้าใจผิดของคนจำนวนมากว่า “รอให้รวยก่อน แล้วจะช่วยเหลือสังคม” เพราะในความเป็นจริง เรายังสามารถให้ผู้อื่นได้ ด้วยการให้ในลักษณะอื่นๆ ที่จะกล่าวถึงต่อไป

(2) **การให้ปัญญา** (หรือที่เรียกว่า ธรรมทาน) ซึ่งเป็นการให้ที่ไม่ต้องอาศัยสินทรัพย์เงินทอง แต่อาศัยความรู้ ความเข้าใจ สติปัญญา และเวลาของผู้ให้ ที่จะอุทิศให้แก่ผู้รับซึ่งขัดสนหรือมีความจำเป็น การให้ลักษณะนี้จึงไม่ถูกจำกัดด้วยสิ่งของหรือเงินทอง แต่ขึ้นอยู่กับความรู้และความสามารถที่มีอยู่ในตัวผู้ให้เอง นอกจากนั้นยังขึ้นอยู่กับความเต็มใจของผู้ให้ในการอุทิศเวลากับการให้นั้นด้วย (เช่น การพูดคุย การบรรยาย หรือการเขียนหนังสือ) ข้อดีประการสำคัญสำหรับการให้แบบนี้คือ แทนที่จะเป็นการให้สิ่งของ ซึ่งผู้รับอาจใช้แล้วก็หมดไป แต่เป็นการช่วยให้ผู้รับสามารถดำเนินชีวิตได้ดีขึ้น หรือถูกต้องตามทำนองคลองธรรมมากขึ้นด้วย ดังภาษิตที่มีการกล่าวว่า “ถ้าให้ปลาแก่เขา เขาจะอิ่มเพียงแค่มื้อเดียว แต่ถ้าสอนเขาจับปลา เขาจะอิ่มไปตลอดชีวิต”

(3) **การให้ทางใจ** ได้แก่ การให้กำลังใจ การมีน้ำใจ การพูดคุยปรับทุกข์กัน และการให้อภัย ซึ่งต่างจากการให้ทาน เพราะเป็นการให้ที่ไม่ได้ขึ้นอยู่กับทรัพย์สินเงินทอง และต่างจากการให้ปัญญา เพราะไม่จำเป็นต้องใช้ความรู้ ความสามารถและเวลามากมายในการดำเนินการ แต่ก็มีส่วนช่วยให้ผู้รับมีความสุขเพิ่มมากขึ้น และสามารถมีกำลังใจในการดำเนินการแก้ไขปัญหามาตรับของตนเองได้อย่างถูกต้องมากขึ้น ฐานสำคัญสำหรับการให้ในลักษณะนี้จึงอยู่ที่ความรู้สึกผูกพัน ห่วงใย และเข้าใจในเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ดังคำกล่าวของชาวสัทธาคนจนที่ว่า “เพียงคนทุกข์ได้ปรับทุกข์และปลอบใจกัน ความทุกข์ในใจก็ได้ลดลงไปครึ่งหนึ่งแล้ว”

มนุษย์ทุกคนจำเป็นต้องมีการเรียนรู้และการฝึกฝนเรื่องการให้ทั้งสามลักษณะ เพราะการให้แม้จะเป็นการตัดสินใจโดยตัวเราเอง แต่การให้ที่สัมฤทธิ์ผล (กล่าวคือ ผู้รับใช้ประโยชน์ได้และมีความสุข ส่วนผู้ให้ก็มีความสุข อิ่มเอมใจ) จำเป็นต้องพิจารณาถึงพื้นฐานความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้กับผู้รับ และลักษณะของการให้และการรับด้วย มิฉะนั้น ผู้รับอาจเกิดความเข้าใจผิดว่าเป็นการดูแล (ในการให้ทานบางประเภท) หรือผู้รับอาจไม่สามารถรับรู้ที่ให้ได้ (เพราะมีความซับซ้อนเกินไป หรือไม่สามารถเชื่อมโยงกับการใช้ประโยชน์ในชีวิตได้) หรืออาจไม่ได้ช่วยให้เกิดกำลังใจที่เพียงพอในการสู้ชีวิตต่อไป

การให้นอกจากจะช่วยให้บรรลุผลสัมฤทธิ์ในด้านความอิ่มเอมใจแล้ว ยังมีส่วนช่วยในการสร้างความผูกพันกันในสังคม และมีส่วนสร้างความมั่นคงในชีวิตด้วย เพราะผู้ให้ย่อมมีโอกาสได้รับผลตอบแทนในอนาคต

เมื่อตนเองมีความจำเป็นที่จะต้องได้รับความช่วยเหลือ หรือได้รับการแบ่งปันเมื่อตนเองตกทุกข์ได้ยาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมชนบทที่ยังยึดถือหลักความกตัญญูรู้คุณอยู่

ในวัฒนธรรมไทยแต่เดิมา จึงถือว่า “การให้” เป็นองค์ประกอบสำคัญสำหรับการเลื่อนสถานภาพของคนแต่ละคนในสังคม เช่น เมื่อจะบวชเป็นพระภิกษุก็ต้องให้ทาน เมื่อจะแต่งงานก็ต้องให้ทาน หรือเมื่อจะขึ้นครองราชบัลลังก์ก็ต้องพระราชทานทรัพย์แก่ประชาชน (รวมถึงพระราชทานอภัยทานด้วย) ทั้งนี้ โดยสัมพันธ์กับคติความเชื่อในพระพุทธศาสนา ที่พระเวสสันดรได้ทรงบำเพ็ญทานในภพสุดท้าย ก่อนที่จะได้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ในสังคมปัจจุบัน การยกสถานภาพในสังคมกลับเปลี่ยนไปสัมพันธ์กับ “การบริโภค” หรือภาพลักษณ์ของสินค้าที่ตน “บริโภค” มากขึ้น ซึ่งนำไปสู่การสูญเสียทรัพย์ของตนเองและของเศรษฐกิจส่วนรวม และยิ่งก่อให้เกิดความทุกข์กับยึดติดในการได้มาซึ่งสินค้านั้นด้วย (พระไพศาล, 2545ข)

2) ความเข้าใจต่อชีวิต (ความสุขจากปัญญา)

ความสุขที่มีได้เกิดจากการบริโภคประการที่สองคือ ความเข้าใจต่อชีวิต หรือความเข้าใจในความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสังคม และความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ ความสุขในลักษณะนี้มักจะไม่ใช่ความสุขแบบตื้นตื้น แต่เป็นความสุขสงบที่ปราศจากความขุ่นเคืองใจจากสิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบข้าง และยังทำให้เกิดสุนทรียภาพขึ้นในอารมณ์ความรู้สึก ดังเช่น ศิลปินหรือกวีที่มีความสุขอย่างลึกซึ้งกับการวาดภาพหรือแต่งกลอน โดยไม่ต้องหาสิ่งใดมาบริโภค จึงถือเป็นความสุขที่ประณีตมากขึ้น หรือเป็นความสุขที่เกิดมาจากการดำเนินการด้วยตนเอง แทนที่จะต้องซื้อหามาบริโภคแต่เพียงอย่างเดียว

ความเข้าใจหรือการเข้าถึงความสุขลักษณะนี้ จะช่วยให้มนุษย์มีความสุขทางกายและทางใจเพิ่มมากขึ้น ทั้งๆ ที่อาจมีการบริโภคที่ลดลง (พระไพศาล , อ้างแล้ว) แต่การที่จะเข้าถึงความสุขเช่นนี้ได้ก็จำเป็นต้องมีความเข้าใจและการฝึกฝนเป็นฐานสำคัญเช่นกัน ซึ่งรวมถึงการศึกษา การสั่งสอนอบรม การใช้ชีวิตที่ใกล้ชิดกับธรรมชาติและความเป็นจริงในสังคม และการส่งเสริมทัศนคติในการมองโลกที่มีได้ยึดตนเองเป็นศูนย์กลางอยู่ตลอดเวลา

7.7 สรุป: ความสมดุลและความสุขของการครองเรือน

ผู้บริโภคไม่ว่าจะเป็นเกษตรกรหรือนักศึกษา สามารถมีทางเลือกในการบริหารทรัพย์สินเงินทองที่ตนมาหาได้ ตลอดจนบริหารเวลาที่ตนเองมีอยู่ใน 3 ทางหลักๆ ด้วยกันคือ การบริโภค การออม และการให้หรือการสร้างความสุขที่มีได้เกิดจากการบริโภค ซึ่งการพิจารณาว่าจะใช้ทางเลือกใด มากน้อยเท่าใด หรือใช้อย่างไร ย่อมขึ้นอยู่กับความจำเป็นสำหรับความอยู่รอดในการดำเนินชีวิต ความต้องการความสะดวกสบายในการดำเนินชีวิต การสร้างความมั่นคงในชีวิตของบุคคลผู้นั้นเอง รวมถึงการบรรลุความสุขในขั้นประณีตหรือความอิมเมจที่เห็นผู้อื่นมีความสุข หรือแม้กระทั่งการมุ่งแสวงหาความหรูหราฟุ่มเฟือยของบุคคลผู้นั้นด้วย แต่การตัดสินใจของแต่ละบุคคล ควรจะคำนึงถึงประโยชน์สุขและต้นทุนที่จะเกิดขึ้นจากการตัดสินใจของตนเอง ทั้งผลที่เกิดขึ้นกับตนเองและผู้อื่น อย่างรอบคอบ รวมถึงควรวางแผนการใช้ชีวิตด้วยความไม่ประมาท เพื่อมิให้ความสุขที่เกิดขึ้นชั่วคราวในวันหนึ่ง ต้องกลายเป็นความทุกข์ใหญ่หลวงจนไม่สามารถรับมือได้ด้วยตนเองในอนาคต

การสร้างเสริมความเข้มแข็งของผู้บริโภคในการพิจารณาถึงทางเลือกและข้อมูลต่างๆ ข้างต้น จึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญเร่งด่วน ความเข้มแข็งของผู้บริโภคจะเกิดขึ้นก็ด้วย (ก) การมีทางเลือกในการบริโภค การบริหารทรัพยากร และการใช้ชีวิตที่มีความสุขอย่างเหมาะสมและเปิดกว้างมากขึ้น (ข) การมีข้อมูลที่เพียงพอเกี่ยวกับประโยชน์และต้นทุนของการบริโภคสินค้าแต่ละชนิด รวมถึงการเปรียบเทียบกับทางเลือกอื่นๆ (ค) การพัฒนาความสามารถในการวิเคราะห์ของผู้บริโภคเช่น การทำบัญชีชีวิต และ (ง) การสร้างเสริมความเข้มแข็งทางสติปัญญาเพื่อให้หลุดพ้นจากการยึดติดกับมายาภาพของความสะดวกสบาย และความหรูหราฟุ่มเฟือยจนเกินขอบเขตแห่งความสุข

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า ในขณะที่ผู้บริโภคถูกชักจูงจากโฆษณาให้รู้สึกว่าตนมี “อภิปไตยของผู้บริโภค” หรือมี “อำนาจในการจับจ่ายใช้สอยได้อย่างเสรี” ผู้บริโภคก็ควรได้รับการกระตุ้นด้วยสติสัมปชัญญะของตน และด้วยกัลยาณมิตรในสังคมว่า ตนเองก็มี “อภิปไตยของผู้ครองเรือน” ซึ่งทรงอำนาจไม่ด้อยกว่ากัน ใน “การรักษาทรัพยากรนั้นไว้ในกระเป๋าทนเอง” เพื่อใช้ให้เป็นประโยชน์และมีคุณค่าต่อตนเองและผู้อื่นๆ อย่างแท้จริง

บทที่ 8 การแลกเปลี่ยนและตลาด

อภิญญา บัวกล้า
เดชรัตน์ สุขกำเนิด

“...พื้นพิภพได้อุทิศผลพสุธาให้แก่เธอ
และถ้าเพียงแต่เธอรู้ว่า จะหาเอาอย่างไร เธอก็จักไร้ความต้องการ
เธอจะบรรลุความสมบูรณ์เพียงพอ ก็โดยการแลกเปลี่ยนของพื้นพิภพนั้นระหว่างกัน
แต่ถ้าหากการแลกเปลี่ยนนี้มิได้เป็นไปด้วยความรักและเมตตายุติธรรมแล้ว
บางคนก็จะเกิดความโลภ และบางคนก็จะเกิดความหิวโหยขึ้น...”

คาร์ล ยิบรอล แปลโดย ระวี ภาวิไล, 2539

นักคิด นักเศรษฐศาสตร์ และ นักบริหารเกี่ยวกับด้านการเกษตรหลายท่านได้กล่าวว่า หัวใจสำคัญประการหนึ่งของการพัฒนาการเกษตรของประเทศไทยคือ การต้องสร้างตลาดสำหรับรองรับสินค้าเกษตร เพื่อให้เกษตรกรสามารถนำสินค้าของตนไปจำหน่ายและได้เงินมาหมุนเวียนในครัวเรือนและการผลิต ยิ่งไปกว่านี้หลายท่านได้ให้คำแนะนำว่าการเกษตรควรมีการวางแผนโดยมองตลาดเป็นหลัก หรือการใช้ตลาดนำการผลิต จึงจะทำให้ประเทศไทยแก้ปัญหาของภาคการเกษตรได้

เมื่อเปรียบเทียบแนวคิดดังกล่าวกับความเป็นจริงที่เกิดขึ้นกับสังคมเกษตรกรรมของประเทศไทย เราจะเห็นว่ามีความขัดแย้งกันอยู่มากพอสมควร เนื่องจากเกษตรกรไทยจำนวนมากที่มิได้พิจารณาแต่โอกาสทางการตลาดแต่เพียงอย่างเดียว หรือเกษตรกรบางรายอาจมิได้มีความรู้หรือสนใจเรื่องการตลาดเลยแม้แต่น้อย ช่องว่างดังกล่าวนี้เป็นนัยบ่งบอกถึงภาพอะไร การเกษตรของประเทศไทยไม่สามารถพัฒนาได้แล้วหรือ เกษตรกรที่ไม่สามารถผลิตเพื่อป้อนตลาดได้จะต้องล้มเหลวจริงหรือไม่ หรือ อาจเป็นว่าสิ่งที่เราหลายคนเข้าใจเกี่ยวกับตลาดอาจจะยังไม่ขาดแง่มุมบางประการที่สำคัญ สำหรับการประยุกต์ใช้ในสังคมการเกษตร

บทเรียนนี้จะเริ่มจากการชี้ให้เห็นมุมมองที่กว้างกว่าตลาดที่เรียกว่า “การแลกเปลี่ยน” ซึ่งหมายรวมถึงรูปแบบของการแลกเปลี่ยนอื่นๆ ซึ่งมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของสังคมการเกษตรตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน จากนั้น จึงนำเสนอหน้าที่ และความสำคัญของตลาดที่มีต่อการแลกเปลี่ยนและสังคมมนุษย์ในปัจจุบัน และนำเสนอให้เห็นถึงความเชื่อและความเป็นจริงเกี่ยวกับระบบตลาดในสังคมชนบท ตลอดจนความพยายามในการแก้ปัญหาทางการตลาดของเกษตรกร

8.1 ความสำคัญของการแลกเปลี่ยนในสังคม

ก่อนที่จะกล่าวถึงเนื้อหาของการแลกเปลี่ยนและตลาดนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำความเข้าใจร่วมกันถึงจุดมุ่งหมายและความสำคัญของการแลกเปลี่ยน ซึ่งจะเป็นพื้นฐานสำหรับการทำความเข้าใจในส่วนอื่นๆ ในบทนี้ โดยทั่วไป การแลกเปลี่ยนเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างหนึ่งที่ผู้ผลิตสินค้าและบริการนำสินค้าที่ตนผลิตได้ไปแลกเปลี่ยนกับผู้ผลิตสินค้าอีกประเภทหนึ่งเพื่อนำมาบริโภค หรือนำเป็นปัจจัยการผลิตของตนอีกต่อ

หนึ่ง จากการให้ความหมายเช่นนี้ จะเห็นได้ว่า การแลกเปลี่ยน เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงระหว่างการผลิตและการบริโภค และเชื่อมโยงระหว่างปัจจัยการผลิตกับการผลิต โดยอยู่บนฐานความจริงที่ว่ามนุษย์ไม่สามารถผลิตสินค้าและบริการทุกชนิด (หรือไม่อาจครอบครองปัจจัยการผลิตทุกชนิด) เพื่อตอบสนองความต้องการของตนเองได้ โดยเฉพาะปัจจัยสำคัญในการดำรงชีพของมนุษย์ ได้แก่ อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และ ยารักษาโรค ตัวอย่างของการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการเพื่อสนองความต้องการพื้นฐานทางเศรษฐกิจ เช่น การที่นายบุญมีทำนาสามารถผลิตข้าวซึ่งเป็นอาหารได้ ในขณะที่ นายบุญมีความรู้ในการหาสมุนไพรและรักษาโรค ส่วนนางนวลจันทร์ก็สามารถทอผ้าได้ ทั้งสามจึงมีการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน

อย่างไรก็ดี การแลกเปลี่ยนก็มีได้เกิดขึ้นเพียงเพื่อตอบสนองความจำเป็นหรือความต้องการพื้นฐานทางเศรษฐกิจเท่านั้น หลายครั้งมนุษย์ก็ใช้การแลกเปลี่ยนเพื่อตอบสนองความต้องการความผูกพันในสังคม และสร้างความมั่นคงทางสังคมหรือจิตใจ เช่น เอกลักษณะของตน อำนาจ การยอมรับ การมีส่วนร่วมในสังคม ความสุขทางจิตใจ ตัวอย่างเช่น การให้ทานของชาวพุทธ การซื้ออุปกรณ์อำนวยความสะดวกของเกษตรกรในปัจจุบัน และการลงแขกของเกษตรกร

ในทางพระพุทธศาสนา พระสงฆ์มีหน้าที่ให้ธรรมทานแก่พุทธมามกะ โดยได้รับอามิสทาน ได้แก่ ภัตตาหาร อัฐบริขาร ฯลฯ เป็นการตอบแทน ทั้งนี้ชาวพุทธถวายอามิสทานแก่พระสงฆ์นั้นอาจเชื่อว่าจะได้ความสุขทางใจ เป็นการค้าซื้อพระพุทธศาสนา และอาจหวังผลถึงความสุขกายภาคหน้า และยังถือว่าเป็นความกรุณาของพระสงฆ์ที่มารับอามิสทานนั้นด้วย

การที่ชาวนาชาวไร่ในปัจจุบันขายผลผลิตแล้วนำเงินมาซื้อเครื่องอำนวยความสะดวก เช่น พัดลม, โทรทัศน์, เครื่องเล่นซีดี ฯลฯ นอกจากความสุขจากความบันเทิงแล้ว ในหลายชุมชนอาจใช้สินค้าเหล่านี้เพื่อแสดงถึงความมั่งคั่ง และ ระดับชั้นในสังคมของเจ้าของ จนกลายเป็นการแข่งขันกัน ผลิตเพื่อตลาด ขายเพื่อเงิน และ ซื้อเพื่อหน้าตาทางสังคม

แม้กระทั่งการร่วมมือกันลงแขกเกี่ยวข้าวของชาวนา ในอดีตอาจเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานในลักษณะต่างตอบแทน โดยชาวนาคิดว่าเมื่อเราไปช่วยเขาแล้วเขาจะกลับมาช่วยเรา และเป็นเครื่องแสดงน้ำใจแก่กันและกันในชุมชน แต่ในปัจจุบันการลงแขกเกี่ยวข้าวเหลือน้อยให้เห็นน้อยลง เนื่องจากแรงงานแลกเปลี่ยน (ไม่มีค่าจ้าง) ระหว่างคนในชุมชนถูกทดแทนด้วยแรงงานว่าจ้างที่มีค่าจ้างตายตัว คนที่สามารถระดมเพื่อนบ้านให้มาช่วยลงแขกได้จะต้องเป็นผู้ที่มีบารมีในชุมชน และสามารถเลี้ยงดูปู่เสื่อผู้มาช่วยได้อย่างอึดหนุ่สำหรับรางวัล ซึ่งค่าใช้จ่ายนี้อาจคิดเป็นเงินที่สูงกว่าการจ้างแรงงานเสียอีก ฉะนั้นการลงแขกในบางพื้นที่จึงอาจทำหน้าที่เป็นเครื่องบ่งชี้ฐานะ และการยอมรับจากสังคมด้วยเช่นกัน

กล่าวโดยสรุป การแลกเปลี่ยนเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจซึ่งเชื่อมโยงระหว่างการผลิตและการบริโภค และระหว่างปัจจัยการผลิตกับการผลิต โดยมีพื้นฐานจากการที่มนุษย์ไม่สามารถผลิตสินค้าและบริการทุกชนิดได้ด้วยตนเอง การแลกเปลี่ยนอาจเกิดขึ้นในรูปแบบสินค้าต่อสินค้า สินค้าต่อแรงงาน สินค้าต่อเงิน แรงงานต่อแรงงาน หรือแรงงานต่อเงิน ซึ่งรูปแบบเหล่านี้เป็นการแลกเปลี่ยนเพื่อสนองตอบวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตาม เราคงไม่สามารถปฏิเสธการแลกเปลี่ยนเพื่อสนองวัตถุประสงค์ด้านอื่น เช่น ความมั่นคงทางสังคมและ

จิตใจ การยอมรับทางสังคม สุขสบายใจ การสร้างความผูกพันกันในสังคม ฯลฯ เนื่องจากสิ่งเหล่านี้มีความสำคัญต่อการตัดสินใจและวิถีชีวิตของเกษตรกรไม่ด้อยกว่าวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจ นักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรกรจำเป็นต้องเข้าใจและแยกแยะวัตถุประสงค์ของการแลกเปลี่ยนที่แตกต่างกันนี้เป็นเบื้องต้น

8.2 ระดับของการแลกเปลี่ยน

ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน การแลกเปลี่ยนเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นควบคู่กับสังคมมนุษย์ โดยการแลกเปลี่ยนอาจเป็นไปเพื่อตอบสนองวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจ หรือ วัตถุประสงค์อื่นๆ ประเด็นสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การแลกเปลี่ยนเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในหลายระดับในสังคม และอาจมีรูปแบบเรียบง่ายที่สามารถวิเคราะห์หัตถุแลกเปลี่ยนและผู้แลกเปลี่ยนได้อย่างชัดเจน ไปจนถึงซับซ้อนที่ไม่สามารถวิเคราะห์หัตถุแลกเปลี่ยนและผู้แลกเปลี่ยนได้ง่ายนัก

ในครอบครัว เราสามารถมองเห็นการแลกเปลี่ยนหน้าที่ หรืออาจเรียกว่า “การแบ่งหน้าที่” ระหว่างสมาชิกหญิงและชายได้ชัดเจน (ซึ่งแต่ละสังคมอาจมีรูปแบบการแบ่งหน้าที่ชายหญิงที่แตกต่างกัน) ในสังคมไทยในอดีต ผู้ชายมีหน้าที่ทำงานในไร่นา หาเลี้ยงครอบครัว ในขณะที่ผู้หญิงมีหน้าที่ดูแลบ้าน ทำอาหาร ทอผ้าและเลี้ยงลูก อาจสังเกตได้ว่าปกติฝ่ายชายจะเป็นผู้ให้หรือผู้ถือกุญแจหญิงในกิจกรรมที่เศรษฐกิจนอกบ้าน ในทางกลับกันฝ่ายหญิงมักทำหน้าที่เป็นผู้ให้ในกิจกรรมเศรษฐกิจในครัวเรือน ยกเว้นการค้าขายที่ไม่ต้องเดินทางไกลซึ่งเป็นหน้าที่ของฝ่ายหญิงมาแต่โบราณ แต่ในปัจจุบันกิจกรรมที่ผู้หญิงได้เข้ามาทำกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจนอกบ้านมากขึ้น เช่น การออกไปทำงานนอกบ้าน หรือ แม้แต่การทำหน้าที่ซึ่งแต่เดิมไม่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจ เช่น ทอผ้า ทำกับข้าว ฯลฯ ก็มาเป็นแหล่งรายได้ของครอบครัวได้เช่นกัน

ในชุมชน เราพบเห็นการแบ่งปันระหว่างสมาชิกชุมชนอยู่เสมอ เช่น นายบุญมีหาลามาได้ก็แบ่งปันแก่เพื่อนบ้าน เขาอาจจะได้รับผักซึ่งเพื่อนบ้านปลูกมาตอบแทนทันทีทันใด หรือ อาจได้รับสิ่งตอบแทนในเวลาต่อมา ทั้งนี้การแบ่งปันมักจะเกิดขึ้นระหว่างผู้ให้และผู้รับที่มีความสัมพันธ์อันดีต่อกันและมักพบในชุมชนที่มีความใกล้ชิดกัน นอกจากการแบ่งปันกันภายในชุมชนแล้ว การค้าขายระหว่างสมาชิกในชุมชนหนึ่งก็อาจเกิดขึ้นควบคู่ไปด้วย

นอกจากนี้ เนื่องจากแต่ละชุมชนจะมีศักยภาพ และทักษะในการผลิตสินค้าที่แตกต่างกัน การแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนก็เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาตั้งแต่ในอดีตแล้ว ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ เครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำในภาคใต้ ซึ่งจะมีชุมชน 3 ลักษณะที่นำสินค้ามาแลกเปลี่ยนกันคือ ชุมชนทางต้นน้ำ ซึ่งมีอาชีพชาวสวนจะนำผลไม้และของป่าจากสวนสมรม (เกษตรผสมผสาน) และป่าชุมชนของตนเองมาแลกกับข้าวและปลา ชุมชนตอนกลางน้ำซึ่งทำนาปลูกข้าวเป็นหลักจะนำข้าวมาแลกกับผลไม้และปลา และชุมชนตอนปลายน้ำซึ่งมีอาชีพประมงจะนำปลามาแลกกับข้าวและผลไม้ ที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ การแลกเปลี่ยนมิได้เป็นไปเพื่อวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว แต่เป็นไปเพื่อกระชับมิตรหรือความผูกพันระหว่างกันด้วย โดยจะเรียกขานกันเป็น “เกลอ” (หรือเป็นกัลยาณมิตรกัน) และเรียกกัน “เกลอเล (เพื่อนที่อยู่ริมทะเล) – เกลอนา (เพื่อนที่ทำนา) – เกลอเขา (เพื่อนที่ทำสวนอยู่บนเขา)” ปัจจุบัน หลายพื้นที่ในภาคใต้ยังคงพยายามรักษาความสัมพันธ์รูปแบบนี้ไว้ และได้เพิ่ม “เกลอเมือง” สำหรับเพื่อนที่อยู่ในเมืองขึ้นมา ตามสภาพสังคมที่เปลี่ยนไป

การแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนในหลายกรณีได้มีส่วนช่วยให้ชุมชนที่มีความสามารถ หรือมีความชำนาญเฉพาะด้านในการผลิตสินค้าใดสินค้าหนึ่งได้มีชื่อเสียงเลื่องลือกันไปไกล เช่น มีดอรัญญิก (จ.อยุธยา) ผ้าทอศรีสะเกษ (จ.สุรินทร์) ไข่เค็มไชยา (จ.สุราษฎร์ธานี) ข้าวหอมทุ่งกุลาร (จ.ร้อยเอ็ด จ.สุรินทร์ จ.ยโสธร) เป็นต้น และกลายเป็นฐานสำหรับการขยายตลาดในรูปแบบเศรษฐกิจปัจจุบัน จนมีการกำหนดให้คุ้มครองชื่อเฉพาะของสินค้าเหล่านี้ไว้สำหรับผู้ผลิตในชุมชน ตามระบบการคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญาสมัยใหม่เรียกว่า “การคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์”

อย่างไรก็ดี ในปัจจุบัน การแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนส่วนใหญ่ที่เกิดขึ้นคงไม่ใช่การแลกเปลี่ยนในรูปแบบที่ผ่านมาในอดีตอีกต่อไป แต่เป็นการซื้อขายผ่านตลาดหรือเป็นระดับที่มีความซับซ้อนมากขึ้น (โดยผู้ผลิตและผู้บริโภคคงยากที่จะพบเจอกันหรือเป็นเกลอกันเหมือนในอดีต) หากเราพิจารณาถึงหมู่บ้านทั่วไปชนบทที่ยังพึ่งพาสินค้าเกษตร เราจะมองเห็นการไหลของสินค้าเกษตรที่ผลิตได้ไปสู่ตลาด ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นตลาดที่อยู่ภายในชุมชน และส่วนใหญ่เชื่อมโยงสู่ภายนอกชุมชน รวมทั้งมองเห็นการไหลของแรงงานนอกฤดูปลูกและเก็บเกี่ยวเพื่อไปรับจ้างหรือหาขายสินค้าในเมือง เงินตราที่ได้จากการขายสินค้าเกษตรและค่าจ้างแรงงานของสมาชิกชุมชนจะถูกใช้ไปเพื่อซื้อสินค้าที่ไม่สามารถผลิตได้ไปอุปโภคและบริโภค สินค้าที่นำเข้ามาในชุมชนอาจเป็นสินค้าทุน เช่น ปุ๋ยเคมี สารเคมี รถแทรกเตอร์ ฯลฯ หรือ สินค้าที่ใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น สบู่ ยาสีฟัน อาหารที่ไม่สามารถผลิตได้ ฯลฯ หรือ สินค้าที่เกี่ยวข้องกับสวัสดิการและความมั่นคงของชีวิต เช่น ไฟฟ้า การศึกษา การรักษาพยาบาล ฯลฯ

นอกจากนี้ เรายังอาจสังเกตเห็นว่า มีการแลกเปลี่ยนระหว่างปัจเจกบุคคลกับสังคมด้วยเช่นกัน ได้แก่ ประชาชนต้องเสียภาษีให้แก่ประเทศ และรัฐก็นำเงินภาษีเหล่านั้นมาจัดสรรเป็นค่าบริการปัจจัยพื้นฐาน เช่น การศึกษา การสาธารณสุข สาธารณูปโภค ฯลฯ คืนให้แก่ประชาชน

การแลกเปลี่ยนในปัจจุบันยังได้ขยายและให้ความสำคัญกับการค้าระหว่างประเทศมากขึ้นเรื่อยๆ ด้วยเนื่องจากนักเศรษฐศาสตร์และผู้บริหารประเทศเห็นว่าการค้าระหว่างประเทศจะเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ ตัวเลขการส่งออก-นำเข้า และความสามารถในการแข่งขันจึงกลายเป็นสิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์และผู้บริหารประเทศใช้เป็นเครื่องชี้ระดับและแนวทางการพัฒนาของประเทศ ในทางเศรษฐศาสตร์เองได้ให้คำอธิบายถึงประโยชน์ของการค้าระหว่างประเทศไว้หลายทฤษฎี ซึ่งอาจเริ่มขึ้นจากหลักการของการเปรียบเทียบ (Comparative Advantage) การได้เปรียบเชิงแข่งขัน (Competitive Advantage) ต้นทุนค่าขนส่ง (Transportation Cost) หรือ การประหยัดร่วมกันในอุตสาหกรรม (External Economy) เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เป็นที่สังเกตว่าการค้าขายแลกเปลี่ยนระหว่างประเทศจะตั้งอยู่บนพื้นฐานของวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจเป็นหลักมากกว่าการแลกเปลี่ยนในระดับต้นๆ

จากหัวข้อนี้ นักศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์จะเห็นว่า ระดับการวิเคราะห์ของการแลกเปลี่ยนมีอยู่ตั้งแต่ระดับบุคคลต่อบุคคลในครอบครัว คราวเรือนต่อครัวเรือนในชุมชน ชุมชนต่อชุมชนในประเทศ ทั้งการแลกเปลี่ยนโดยตรงและการแลกเปลี่ยนผ่านระบบตลาด และการแลกเปลี่ยนระหว่างประเทศต่อประเทศในสังคมโลก การแลกเปลี่ยนในระดับต่างๆ นอกจากจะมีระดับที่ต่างกันแล้ว ยังมีวัตถุประสงค์พื้นฐาน และรูปแบบการแลกเปลี่ยนที่ต่างกันไป ฉะนั้น ความพยายามในการทำความเข้าใจ วิเคราะห์ หรือการกำหนดนโยบายใดๆ ก็ตามที่เกี่ยวข้องกับการแลกเปลี่ยนหรือตลาด ก็ควรจะต้องพิจารณาถึงความแตกต่างเหล่านี้เป็นพื้นฐานด้วยเช่นกัน

8.3 การซื้อขายหรือการค้า (Purchasing or commercial exchange)

ปัจจุบันเราไม่อาจปฏิเสธได้เลยว่าเมื่อกล่าวถึงการแลกเปลี่ยนคนส่วนใหญ่มักจะนึกถึงการซื้อขายหรือการค้า เมื่อเราต้องการสิ่งใดสิ่งหนึ่งคำถามที่เรามักจะถามอยู่เสมอ ได้แก่ สินค้าั้นราคาเท่าไร หรือ เราจะซื้อสินค้านั้นได้อย่างไร ในทางกลับกัน ผู้ผลิตก็เริ่มตั้งโจทย์ในการผลิตว่าจะผลิตอะไรที่ขายได้ หรือ สินค้าั้นจะขายได้อย่างไร กระบวนการซื้อขายได้กลายเป็นกระแสหลักของการแลกเปลี่ยนสิ่งต่างๆ ในสังคม จนบางครั้งผู้คนคิดเพียงว่าการซื้อขายคือ วิถีทางเดียวของการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการ ทั้งที่ ในความเป็นจริงแล้ว สังคมไทยทั้งในเมืองและในชนบทยังมีรูปแบบการแลกเปลี่ยนแบบอื่นๆ อยู่อีก ซึ่งจะได้กล่าวในส่วนต่อไป

องค์ประกอบของการซื้อขายหรือการค้า ได้แก่ (ก) ผู้ขาย (ข) ผู้ซื้อ (ค) วัตถุ (สินค้า) แลกเปลี่ยน หรือ บริการแลกเปลี่ยน (ง) อัตราแลกเปลี่ยน หรือราคา รวมทั้งอาจมี (จ) สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน เช่น เงิน เข้ามาเกี่ยวข้อง

รูปแบบการซื้อขายเริ่มจากการแลกเปลี่ยนโดยระบบการค้าสินค้าต่อสินค้า หรือ Barter System ซึ่งเป็นการซื้อขายสินค้าสองชนิดระหว่างผู้ซื้อและผู้ขาย โดยกำหนดอัตราแลกเปลี่ยนที่แน่นอนซึ่งอาจมีการต่อรองระหว่างกันได้ เช่น นางแดงนำผักสับก่าไปแลกข้าวหนึ่งทะนานของนายบุญมี นางนวลแลกผ้าหนึ่งผืนกับจอบสองด้ามของนายอ่ำ เป็นต้น ซึ่งทั้งนี้สถานที่ทำการแลกเปลี่ยนอาจเป็นสถานที่สาธารณะที่คนในสังคมมาซื้อขายแลกเปลี่ยนกัน หรือ เกิดขึ้นโดยตรงระหว่างผู้ซื้อผู้ขายที่รู้จักกันและมีความสัมพันธ์กันอยู่แล้วก็ได้

เป็นที่สังเกตว่ารูปแบบการซื้อขายสินค้าต่อสินค้านี้ต้องอาศัยการต่อรองระหว่างผู้ซื้อและผู้ขายอย่างมาก เนื่องจากสินค้าที่นำมาแลกกันนั้นอาจไม่เป็นที่ต้องการของอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งจะส่งผลกระทบต่ออัตราแลกเปลี่ยนของสินค้านั้น เช่น หากนางแดงเสนอผักสับก่าเพื่อแลกกับข้าวหนึ่งทะนานของนายบุญมี แต่นายบุญมีไม่ต้องการผักสับก่า เขาอาจจะไม่สนใจแลกหรืออาจต่อรองอัตราแลกเปลี่ยนเป็นผักสับก่ากับข้าวหนึ่งทะนานเพื่อนำผักที่เกินความต้องการไปแลกสินค้าที่ตนเองต้องการอีกต่อหนึ่ง หรือ อาจต่อรองผักสับก่ากับข้าวเพียงครึ่งทะนาน เพื่อเหลือข้าวไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่นของผู้คนต่อไป ซึ่งหากทั้งสองฝ่ายไม่ตกลงในอัตราแลกเปลี่ยน การซื้อขายก็ไม่เกิดขึ้น และต้องไปหาผู้ซื้อขายใหม่ ซึ่งเท่ากับว่าทั้งสองฝ่ายจะต้องมีต้นทุนในการติดต่อซื้อขายหรือต้นทุนในการทำธุรกรรม (Transaction costs) สูงขึ้น

นอกจากนี้ ในระบบการซื้อขายแบบนี้ อัตราการแลกเปลี่ยนของสินค้ายังอาจมีความเกี่ยวข้องกับความรู้สึกไว้วางใจ ความสนิทสนม และความเมตตาระหว่างผู้ซื้อผู้ขายอย่างมาก เช่น นายบุญมีอาจต้องการแลกเปลี่ยนข้าวในอัตราผักสับก่าต่อข้าวหนึ่งทะนานกับนางแดง ซึ่งเป็นผู้ที่ความเป็นอยู่ไม่ลำบากนัก แต่นางนวลจันทร์ ซึ่งมีฐานะยากจนกว่ามาขอแลกด้วย นายบุญมีอาจลดอัตราแลกเปลี่ยนของตนลงเพื่อให้ข้าวสองทะนานเพื่อแลกกับผักสับก่าของนางนวลจันทร์แทน ซึ่งในอดีตถือว่าเป็นความสมัครใจ หรือเป็นคุณค่าทางสังคมที่อยู่ในใจของผู้แลกเปลี่ยนเอง แต่ในระบบการค้าโลกปัจจุบัน ถือว่าเป็นการเลือกปฏิบัติ ซึ่งขัดกับกฎขององค์การการค้าโลก

ต่อมา เมื่อระบบเศรษฐกิจเริ่มขยายตัวมากขึ้น ผู้คนในสังคมเริ่มรู้สึกว่าการแลกเปลี่ยนแบบเดิมมีความจำกัดเป็นอย่างมาก บางคนต้องการที่จะแลกเปลี่ยนสิ่งของที่ตนผลิตได้กับสิ่งของที่ตนไม่สามารถผลิตได้ใน

ชุมชนใกล้เคียง หากเขาต้องการนำไปแลกเปลี่ยนเขาอาจต้องเดินทางไกล และสินค้าที่เขาผลิตได้อาจเสียหายจนไม่สามารถนำไปแลกเปลี่ยนได้ เช่น ชาวทะเลหากต้องการแลกเปลี่ยนเป็นสมุนไพรที่มาจากภูเขา เขาอาจต้องนำปลาทะเลที่จับได้ไปแลกเปลี่ยนกับยาของชาวเขา แต่ระยะทางการเดินทางไกลอาจเป็นอุปสรรคทำให้การแลกเปลี่ยนระหว่างปลาทะเลสดและสมุนไพรเกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนี้ระยะเวลาที่ไม่ตรงกันเช่น ช่วงเวลาที่จับปลาทะเลสดได้กับช่วงที่หาสมุนไพรได้อาจไม่ตรงกัน จึงเป็นอุปสรรคสำคัญในการแลกเปลี่ยนด้วย ฉะนั้น จึงมีการพัฒนาสื่อกลางการแลกเปลี่ยนที่เรียกว่า “เงิน” ขึ้นมา อัตราแลกเปลี่ยนที่เคยกำหนดว่า ผักสิบกำแลกข้าวหนึ่งทะนาน หรือ ผ้าหนึ่งผืนแลกจอบสองด้าม จะถูกกำหนดขึ้นอีกรูปแบบว่า ผักกำละสองบาท ผ้าผืนละร้อยบาท ซึ่งนางแดง หรือนางนวลจันทร์ จะสามารถนำเงินจากการขายผักไปซื้อสินค้าและบริการอื่นๆ ที่ตนต้องการ

โดยหลักการเบื้องต้น เงินมีหน้าที่อย่างน้อย 3 ประการในการแลกเปลี่ยนโดยทั่วไป ประการแรก เป็นสื่อกลางของการแลกเปลี่ยน ประการที่สอง เงินเป็นตัวกำหนดคุณค่าของสินค้าต่างชนิดให้มีมาตรฐานเดียวกัน และแลกเปลี่ยนกันได้โดยง่าย และประการที่สาม เงินสามารถรักษามูลค่าในตัวเอง มนุษย์สามารถนำไปแลกเปลี่ยนสินค้าอื่นๆ ที่ต้องการในเวลาต่อไปได้

รูปแบบการค้าขายโดยผ่านระบบเงินตรา (Money System) หรือ ระบบตลาด ได้ช่วยให้การแลกเปลี่ยนเกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง เพราะสามารถมีหน่วยมาตรฐานกลางในการกำหนดอัตราแลกเปลี่ยน และรักษามูลค่าไว้ การซื้อขายหรือการค้าจึงเป็นที่นิยมในการซื้อขายแลกเปลี่ยนในสังคมปัจจุบัน สาเหตุที่สำคัญอีกด้านหนึ่งคือการเปลี่ยนแปลงของสังคมและเศรษฐกิจ ซึ่งมีจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้น และมีความต้องการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการที่หลากหลาย และบ่อยครั้งขึ้น การติดต่อแลกเปลี่ยนสินค้าก็จำเป็นต้องขยายตัวออกไปจากคู่แลกเปลี่ยนเดิม ไปสู่การติดต่อแลกเปลี่ยนกับคนแปลกหน้าซึ่งอยู่ไกลออกไป เพิ่มมากขึ้น และบ่อยครั้งขึ้น ทำให้ไม่เอื้ออำนวยต่อระบบการค้าสินค้าต่อสินค้าอีกต่อไป ปัจจัยทั้งหมดนี้ทำให้ “เงิน” และ “การค้า” เข้ามามีบทบาทในการแลกเปลี่ยนมากขึ้นเรื่อยๆ ในสังคมปัจจุบัน

อย่างไรก็ดี นอกจากหน้าที่สามประการที่กล่าวถึงข้างต้นนี้แล้ว การพัฒนาตลาดการเงินยังทำให้เงินสามารถสร้าง (หรือเพิ่ม) มูลค่าในตัวเองด้วย โดยผ่านดอกเบี้ยและผลตอบแทนทางการเงินแบบอื่นๆ รวมถึงสังคมยังถือว่า เงินทำหน้าที่บ่งบอกถึงความมั่งคั่งของคน ซึ่งส่งผลไปถึงการเป็นที่ยอมรับและมีหน้ามีตาในสังคมอีกด้วย ซึ่งด้วยหน้าที่ที่เพิ่มเติม 2 ประการหลังนี้เอง ทำให้เงินกลายเป็นที่ต้องการ และกลายเป็นทรัพย์สินที่คนต้องการสะสม จนเกิดปัญหาการกระจุกตัวของเงินในกระเป๋าของคนบางกลุ่ม และการขาดแคลนเงินในคนอีกหลายๆ กลุ่ม ซึ่งนำไปสู่ปัญหาความขาดแคลน และอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันในการแลกเปลี่ยน (เพราะอีกฝ่ายหนึ่งมีเงินหรือสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนจำกัด)

ปัญหาอีกประการหนึ่งของระบบการค้าที่ใช้เงินคือ “กระบวนการทำให้เป็นสินค้า” เนื่องจาก เมื่อมีเงินทำหน้าที่กำหนดคุณค่ามาตรฐาน และสะสมความมั่งคั่ง สินทรัพย์และกิจกรรมทุกอย่างจึงสามารถเปลี่ยนเป็นเงิน และสามารถนำมาใช้ในการค้าได้ง่ายขึ้น จนละเลยมิติหรือคุณค่าอื่นๆ ในสังคม ซึ่งอาจนำมาสู่ปัญหาต่างๆ เช่น การกระจุกตัวของความรู้หรือข้อมูลข่าวสาร (เพราะความรู้หรือข้อมูลข่าวสารกลายเป็นสินค้าเฉพาะผู้มีเงินซื้อไปเสียแล้ว) การขยายตัวของพุทธพาณิชย์ (เพราะพระพุทธรูปก็ยิ่งขายหรือเช่าได้) การแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ (ทั้งเกาะน้ราคาเท่าไร) การบิดเบือนทางวัฒนธรรม (ชาวเขาอาจได้ชิงช้าได้ทุกวัน หรือเราอาจลอยกระทงได้ทุกวัน หากมีนักท่องเที่ยวยินดีจ่ายค่าเข้าชม) หรือแม้กระทั่งการขายบริการทางเพศ เป็นต้น

อาจกล่าวได้ว่า การพัฒนาเงินขึ้นมาเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนได้ช่วยให้ การแลกเปลี่ยนโดยการซื้อขายกลายเป็นระบบการแลกเปลี่ยนที่แพร่หลายมากที่สุด และสะดวกที่สุด เพราะลดต้นทุนในการซื้อขายลงได้มาก ซึ่งเป็นสิ่งที่มีความสำคัญสำหรับสภาพสังคมที่มีความซับซ้อนเพิ่ม และมีความต้องการทางวัตถุเพิ่มมากขึ้น อย่างไรก็ตาม การซื้อขายโดยผ่านระบบเงินตรา ก็ทำให้มิติหรือคุณค่าอื่นๆ ในสังคมถูกลดทอนลงไป และยังคงกลายเป็นกระบวนการส่งเสริมให้เกิดการกระจุกตัวของความมั่งคั่งของคนเพียงบางกลุ่ม ซึ่งเป็นมูลเหตุนำไปสู่ปัญหาต่างๆ ตามมาอีกมากในสังคม การซื้อขายจึงเป็นระบบการแลกเปลี่ยนที่จำเป็น แต่ไม่เพียงพอที่จะทำให้สังคมมนุษย์ รวมถึงสังคมการเกษตร สามารถพัฒนาด้วยความก้าวหน้า ความยั่งยืน และความเป็นธรรมได้

8.4 การให้ต่างตอบแทน (Reciprocity)

การให้ต่างตอบแทนเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าที่ไม่ได้เงินเป็นสื่อกลาง หรือ อาจมิได้มีการตีมูลค่าทางเศรษฐกิจของสินค้าและบริการที่แลกเปลี่ยน ซึ่งหากดูเพียงผิวเผินจะเห็นว่า การแลกเปลี่ยนรูปแบบนี้จะไม่ได้ตั้งอยู่บนฐานคิดทางเศรษฐกิจเท่าใดนัก แต่ในความเป็นจริงแล้ว รูปแบบการแลกเปลี่ยนแบบการให้ต่างตอบแทนเป็นรูปแบบที่มีการสืบทอดกันมานานและยังคงดำเนินต่อไป เพราะมีหน้าที่ในทางเศรษฐกิจที่ชัดเจน โดยเฉพาะเมื่อมองถึงการกระจายทรัพยากรระหว่างคนต่างๆ ในสังคม และการสร้างความผูกพันหรือทุนทางสังคมในชุมชนหรือในสังคม

องค์ประกอบพื้นฐานที่จะก่อให้เกิดการให้ต่างตอบแทน ได้แก่ (ก) ผู้ให้ (ข) ผู้รับ และ (ค) วัตถุหรือบริการแลกเปลี่ยน ซึ่งอาจเป็นสินค้าและบริการชนิดเดียวกันหรือแตกต่างกันก็ได้

รูปแบบของการให้ต่างตอบแทนนี้อาจแตกต่างกันไปเริ่มตั้งแต่การให้ที่ไม่ได้หวังผลตอบแทนในอนาคตอันใกล้หรือมิได้หวังผลตอบแทนเลย และการให้ที่มีรูปแบบการแลกเปลี่ยนที่ชัดเจนทั้งในแง่วัตถุและระยะเวลา รวมไปถึงการให้ซึ่งเกิดจากการถูกบังคับข่มขู่จากผู้ที่มีอำนาจเหนือกว่า

1) การให้โดยไม่หวังผลตอบแทนโดยตรงและทันที

หลายครั้งการให้เกิดขึ้นโดยที่เราอาจไม่คิดว่าเป็นการแลกเปลี่ยนเลย เนื่องจากเกิดขึ้นโดยที่ผู้ให้ไม่คาดหวังวัตถุที่จะแลกเปลี่ยนกลับมา รวมถึงมิได้กำหนดระยะเวลาที่จะได้รับการแลกเปลี่ยน อาจเรียกว่า “การให้โดยไม่หวังผลตอบแทนโดยตรงและทันที” (*Generalized Reciprocity*) กรณีเช่นนี้วัตถุแลกเปลี่ยนอาจเรียกว่า “ของกำนัล” (Gift) การแลกเปลี่ยนรูปแบบนี้อยู่บนพื้นฐานค่านิยมของสังคมเกี่ยวกับพึงพาดำรงกันและจริยธรรมด้านเมตตาจิตต่อเพื่อนมนุษย์ ผู้มีมากย่อมแบ่งปันให้แก่ผู้มีน้อย และการให้นี้เป็นพื้นฐานที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งหากได้รับการปฏิบัติอย่างต่อเนื่องจากผู้ให้และผู้รับ ก็จะมีส่วนสนับสนุนให้เกิดทุนทางสังคม (Social Capital) ขึ้นในชุมชนหรือในสังคม

ตัวอย่างของการให้โดยไม่หวังผลตอบแทนโดยตรงและทันที ได้แก่ การที่พ่อแม่ให้ปัจจัยดำรงชีพและให้การศึกษาแก่ลูกโดยไม่หวังผลตอบแทน แต่พ่อแม่จะมีความสุขที่ลูกเติบโตขึ้น ในอนาคตลูกก็จะดูแลพ่อแม่ในยามแก่ชราเป็นการตอบแทน หรือในกรณีของเพื่อนบ้านมีการแลกเปลี่ยนข้าวปลาอาหารแก่กันและกัน หรือที่เรียกว่า วัฒนธรรมข้าวหม้อแกงหม้อ อีกตัวอย่างหนึ่งที่เห็นชัดเจนก็คือ การที่ชาวพุทธถวายภัตตาหารแก่พระ

สงฆ์ ก็มีได้หวังว่าจะได้รับวัตถุใดตอบแทนมา แต่อาจจะหวังถึงความสุขใจและความสุขในกายภาคหน้า (แถมยังถือเป็นความกรุณาของพระสงฆ์ที่ได้ช่วยให้ตนได้มีโอกาสทำบุญ) ในทางกลับกันพระไตรปิฎกก็ได้กำหนดให้สงฆ์มีหน้าที่ให้ธรรมทานแก่พุทธมามกะ ซึ่งเป็นรูปแบบการแลกเปลี่ยนอย่างหนึ่งเช่นกัน

เป็นที่น่าสังเกตว่าการให้โดยไม่หวังผลตอบแทนโดยตรงและทันทีนั้น ผู้ให้มิได้คำนึงถึงวัตถุแลกเปลี่ยนและระยะเวลาการตอบแทน แต่ในทางสังคมก็จะมีค่านิยมในการยอมรับและยกย่องผู้ที่ตอบแทนผู้ให้ ในทางกลับกัน หากผู้รับไม่ได้ตอบแทนใดๆ เลยแก่ผู้ให้อาจถูกติฉินนินทา ดูหมิ่น และการลงโทษจากสังคม เช่น การที่เพื่อนบ้านมาร่วมงานบุญ งานแต่งระหว่างกันและกัน หากบ้านใดมิได้ไปร่วมงานของบ้านอื่นๆ เลย ก็จะถูกติฉินนินทาและอาจค่อยๆ ถูกตัดออกจากสังคมไปในที่สุด

นอกจากนี้ในสังคมมนุษย์ ยังมีความเชื่อหลายประการที่สนับสนุนการให้โดยไม่หวังผลตอบแทน เช่น ที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี มีคำกล่าวของชาวนาเกี่ยวกับการทำนาว่า “(ให้)นกกินเป็นบุญ (ให้)คนกินเป็นทาน” เนื่องจากเชื่อว่าอาหารเป็นทาน อาหารได้จากธรรมชาติ ดังนั้นต้องให้ผู้อื่นต่อ ถ้ามีใครมาขอต้องให้อะไรที่ได้มาฟรี ก็ต้องให้ฟรี เช่น หรือการให้ทานในพิธีบวช หรือพิธีแต่งงาน เนื่องจากเชื่อว่าทานหรือการให้เป็นสิ่งจำเป็น เมื่อบุคคลผู้นั้นจะมีการเปลี่ยนสถานะไปสู่สถานะที่สูงขึ้น เพื่อแสดงถึงการยกระดับทางคุณธรรมของผู้ให้ด้วย (พระไพศาล , 2545ก)

2) การให้อย่างมีข้อกำหนด

การให้หรือการแลกเปลี่ยนอย่างมีข้อกำหนด (Specified Reciprocity) เป็นการให้ที่ผู้ให้คาดหวังว่าจะได้รับการตอบแทนโดยทันทีหรือภายในระยะเวลาสั้น ซึ่งวัตถุแลกเปลี่ยนอาจจะเป็นสิ่งที่แน่นอนตายตัวถูกกำหนดระหว่างผู้ให้และผู้รับ หรือจะเป็นสิ่งที่ผู้รับตอบแทนมาโดยที่ผู้ให้มิได้มีส่วนก็ได้ ตัวอย่างของการให้อย่างสมดุลนี้ เช่น วัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนของขวัญของกำนัลในเทศกาลต่างๆ

การแลกเปลี่ยนอย่างสมดุลนี้หลายตัวอย่างเกิดขึ้นเนื่องจากสมาชิกในชุมชนหรือสังคมหนึ่งไม่สามารถผลิตสินค้าที่เป็นที่ต้องการได้ จึงจำเป็นต้องนำสินค้าที่ตนผลิตได้และมีอยู่เหลือเพื่อไปแลกเปลี่ยนสินค้าที่สมาชิกในชุมชนอื่นผลิตได้ เช่น ชาวประมงแห่งลุ่มน้ำมูนจะนำปลาที่จับมาได้ และปลาร้าที่ตนเองแปรรูปไว้ไปแลกเปลี่ยนกับข้าวที่หมู่บ้านอื่นๆ ผลิตได้ (แต่อาจจะจับปลาได้น้อย) เนื่องจากพื้นที่ตอนปลายของแม่น้ำมูนเป็นแก่งหิน และมีพื้นที่ทำนาได้จำกัด หรือไปแลกเปลี่ยน (ใช้ทำปลาร้า) กับชุมชนในลุ่มน้ำมูลตอนกลาง ซึ่งมีการทำเกลือสินเธาว์ เป็นต้น จากตัวอย่างดังกล่าวจะพบว่า การให้อย่างมีข้อกำหนดทำหน้าที่เป็นกลไกในการจัดสมดุลระหว่างการผลิตระหว่างชุมชนด้วย

นอกจากการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการแล้ว การแลกเปลี่ยนแรงงานในการผลิตระหว่างครัวเรือนและชุมชน ถือเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนอีกอย่างหนึ่งของการแลกเปลี่ยนอย่างสมดุล เช่น การลงแขกดำนาหรือเกี่ยวข้าว หรือ เอาแรงของชาวนา ในฤดูกาลการทำนาสมัยอดีตชาวนานิยมไปช่วยเพื่อนบ้านดำนาหรือเกี่ยวข้าว และคาดหวังว่าเพื่อนบ้านจะมาช่วยในที่ของตนเช่นเดียวกัน

ในกรณีนี้ที่ผู้ให้และผู้รับมีการกำหนดวัตถุที่แลกเปลี่ยนระหว่างกันอย่างชัดเจน โดยมีการอัตราแลกเปลี่ยนที่ชัดเจน เช่น การกำหนดว่าหนึ่งสัตว์สามผืนแลกได้มีดหนึ่งด้าม ปลาสิบตัวแลกได้ผ้าหนึ่งผืน เป็นต้น การแลกเปลี่ยนเช่นนี้ถือเป็นพื้นฐานของการค้าสินค้าโดยตรง (Barter System) และต่อมาได้พัฒนามาเป็นระบบเงินตรา (Money System) ซึ่งได้กล่าวถึงไปในหัวข้อที่แล้วมา

นอกจากนี้ ในบางกรณี การกำหนดอัตราแลกเปลี่ยนระหว่างสินค้ามีการใช้กำลังบังคับหรือใช้เล่ห์กล หลอกลวง จนกลายเป็นการเสียเปรียบของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งอย่างตั้งใจ เช่น เจ้าของที่ดินอาจให้ผู้เช่าที่นาของตน โดยขอผลตอบแทนเป็นการแบ่งปันผลผลิตจำนวนหนึ่ง และบางครั้งเจ้าของที่ดินเรียกร้องมาก จนชาวนาเสียเปรียบ (แต่ไม่มีทางเลือก) หรือผู้ใหญ่บ้านอาจให้บริการอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นพิเศษแก่คนบางกลุ่ม เพื่อแลกกับคะแนนเสียงในการเลือกตั้ง ซึ่งการให้ในลักษณะนี้เรียกว่า การต่างตอบแทนแบบลบ (Negative reciprocity) ซึ่งก็เป็นรูปแบบการแลกเปลี่ยนแบบหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นจริงในสังคมชนบทไทยเช่นกัน

8.5 การจัดสรรจากสังคม (Redistribution)

นอกจากการที่มนุษย์จะสามารถแลกเปลี่ยนผ่านการให้ต่างตอบแทนแล้ว กลไกการจัดสรรจากสังคม (เช่น จากรัฐ หรือจากชุมชน) เป็นอีกทางหนึ่งที่จะกระจายสินค้าไปยังสมาชิกในชุมชนหรือสังคม เมื่อเปรียบเทียบกับระบบการให้ต่างตอบแทนแล้ว การจัดสรรผ่านสังคมจะมีกำหนดเงื่อนไขของผู้รับที่ชัดเจนกว่า ในขณะที่ผู้ให้อาจไม่สามารถชี้เฉพาะได้ว่าเป็นบุคคลใด โดยมักจะมีกลไก หรือหน่วยงาน หรืออาจเป็นบุคคลส่วนกลางที่เข้ามาทำหน้าที่ เก็บสะสมวัตถุที่ต้องการแลกเปลี่ยนและกระจายสู่สมาชิกของสังคมที่ต้องการสินค้านั้น การจัดสรรจากสังคมภายในชุมชนหรือสังคมหนึ่งๆ จะเกิดขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อสมาชิกในสังคมนั้นๆ มีความรู้สึกร่วมว่าเป็นพวกเดียวกัน หรือเป็นเพื่อนทุกชั่วร่วมกัน และวัตถุที่นำมาจัดสรรนั้นก็ควรเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นพื้นฐานที่สมาชิกทุกคนในสังคมควรมีร่วมกัน

ตัวอย่างการจัดสรรทรัพยากรจากสังคมเราพบตั้งแต่ระดับครอบครัว โดยสมาชิกในครอบครัวจะช่วยกันทำงานเพื่อให้ได้อาหารและทรัพยากรอื่นๆ และหัวหน้าครอบครัวหรือบางครั้งก็เป็นแม่บ้าน จะทำหน้าที่รวบรวมดูแลและนำมาแบ่งปันให้แก่สมาชิกในครอบครัวต่ออีกที ซึ่งกลไกดังกล่าวทำให้เด็กในครอบครัวซึ่งไม่สามารถทำหน้าที่ในการผลิตได้มากนัก ได้รับสินค้าและบริการที่เพียงพอสำหรับการเติบโต และสามารถช่วยเหลือตนเองและผู้อื่นได้ต่อไป

นอกจากนี้ ในอดีต การที่ชาวบ้านต้องนำข้าวที่ผลิตเก็บรวบรวมเป็นส่วนกลางเพื่อนำมาใช้ในยามขาดแคลน และในปัจจุบันก็ยังมีตัวอย่างอีกมากมาย เช่น การรับของจากการทำบุญทอดกฐิน หรือ ทางภาคเหนือ มีการทำบุญข้าว โดยชาวบ้านจะนำข้าวเปลือกที่ผลิตได้มารวมกันที่วัด และมีการนำไปมอบให้คนยากจนในชุมชน เรียกว่า ตำนก่วยสลาก โดยที่จะไม่ให้ผู้รับรู้ตัวเนื่องจากป้องกันไม่ให้ผู้รับรู้สึกต่ำต้อย รวมถึงตัวอย่างของกลุ่มสังฆะสะสมทรัพย์หรือกลุ่มออมทรัพย์ที่กล่าวถึงในบทที่ผ่านมา ก็ถือเป็นการจัดสรรทรัพยากรจากสังคมด้วย เพราะได้มีการนำผลกำไรส่วนหนึ่งจากการรับฝากเงินและการปล่อยกู้ มาจัดสรรเป็นสวัสดิการให้กับผู้ที่มีความจำเป็น เช่น เจ็บป่วย หรือ เรียนหนังสือ ตามหลักการ “ดีช่วยป่วย รวยช่วยจน” ด้วย

ในสังคมที่มีระบบการเมืองที่ชัดเจนจะเห็นรูปแบบการแลกเปลี่ยนผ่านการจัดสรรสวัสดิการเช่นนี้ได้ชัดเจน เช่น ในอดีตผลผลิตและทรัพยากร ไม่ว่าจะเป็นที่ดิน แรงงาน ทรัพยากรจะถูกจัดสรรโดยผู้นำ หัวหน้า หรือ กษัตริย์ จนปัจจุบันอาจมีหน่วยงานกระทรวง กรม กอง ทำหน้าที่เหล่านี้แทน ซึ่งจะมีรูปแบบการจัดสรรที่ซับซ้อนมากขึ้น โดยกระทรวงการคลังทำหน้าที่รวบรวมรายได้ของประชาชน เพื่อนำมาจัดสรรให้หน่วยงานต่างๆ นำไปจัดสรรเป็นสินค้าและบริการที่สังคมและประชาชนต้องการต่อไป เช่น การศึกษา การสาธารณสุข การสาธารณสุข เป็นต้น ในกรณีนี้เราจะเห็นได้ว่าวัตถุแลกเปลี่ยนที่ผู้ให้ส่งให้กับสังคม จะแตกต่างไปจากวัตถุแลกเปลี่ยนที่ผู้รับได้รับ

อย่างไรก็ดี การจัดสรรสินค้าและบริการผ่านส่วนกลางในสภาพสังคมและการเมืองที่มีความซับซ้อนมากขึ้นเช่นนี้ ก็อาจทำให้เกิดการกระจายสินค้าและบริการที่ไม่เป็นธรรมได้เช่นกัน เช่น ในบางสมัยทรัพยากรต่างๆ ถูกกระจายอย่างกระจุกในสังคมชนชั้นสูง ทำให้ประชาชนชั้นล่างไม่ได้รับทรัพยากรอย่างเพียงพอ ซึ่งอาจทำให้เกิดการเหลื่อมล้ำและความขัดแย้งทางสังคมเกิดขึ้นเป็นประจำเสมอมาในประวัติศาสตร์ของสังคมไทย

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า สินค้าและบริการที่นำมาจัดสรรนั้นมักเป็นสินค้าและบริการที่สังคมนั้นถือว่าเป็นความจำเป็นพื้นฐานสำหรับการดำรงชีวิต ซึ่งกฎระเบียบหรือเงื่อนไขในการกำหนดว่าสิ่งใดเป็นสิ่งจำเป็นย่อมขึ้นอยู่กับคุณค่าของสังคมนั้นเป็นพื้นฐานสำคัญ ตัวอย่างเช่น ในรัฐธรรมนูญพ.ศ. 2540 ได้กำหนดให้รัฐจัดการศึกษาพื้นฐานให้แก่ประชาชน ทั้งหมด 12 ปี โดยไม่คิดค่าใช้จ่ายใดๆ หรือการที่รัฐบาลประกาศนโยบายหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า หรือโครงการ 30 บาทรักษาทุกโรค ทำให้การบริการทางการแพทย์ซึ่งแต่เดิมตั้งอยู่บนฐานการแลกเปลี่ยนแบบซื้อขาย (ยกเว้นเฉพาะประชาชนบางกลุ่มที่ได้รับการสงเคราะห์เป็นพิเศษ และการสงเคราะห์นั้นก็จำกัดอยู่เพียงบริการทางการแพทย์พื้นฐานบางด้านเท่านั้น) มาสู่การจัดสรรทางสังคม ที่ทุกคนมีสิทธิในการได้รับบริการทางการแพทย์โดยเท่าเทียมกัน (และหากต้องการบริการพิเศษเช่น การนอนพักฟื้นในห้องพิเศษ ก็สามารถจ่ายเพิ่มได้ตามระบบการซื้อขายหรือการค้า) รูปแบบที่สะท้อนให้เห็นถึงประโยชน์ของการจัดสรรจากสังคมคือ ในปีแรกที่ดำเนินโครงการ 30 บาททุกโรค ได้มีชาวนอนบต ซึ่งเป็นผู้ป่วยด้วยโรคพันธุ และโรคหัวใจมารักษาตัวจำนวนมาก เพราะที่ผ่านมามีคนเหล่านี้ไม่มีทรัพยากรเพียงพอที่จะไปแลกเปลี่ยนเป็นบริการทางการแพทย์ได้ ทั้งนี้ นักศึกษาต้องเข้าใจด้วยว่า ประชาชนหรือพลเมืองซึ่งเป็นผู้เสียภาษีเป็นผู้ทำให้เกิดกลไกการจัดสรรนี้ขึ้น ส่วนรัฐบาลเป็นเพียงผู้ดูแลหรือบริหารกลไกให้เป็นไปตามความประสงค์ของสังคม

อย่างไรก็ดี ในสังคมอื่นๆ ก็อาจกำหนดถึงกลไกการจัดสรรทางสังคมที่แตกต่างไปจากสังคมไทยด้วย ทั้งนี้ก็เป็นไปตามคุณค่าที่สังคมนั้นยึดถือ ตัวอย่างเช่น ในประเทศญี่ปุ่น เกาหลีใต้ และไต้หวัน ได้กำหนดให้มีการจัดสรรที่ดินจากเจ้าของที่ดินหรือเอกชนรายใหญ่มาให้กับเกษตรกรรายย่อย ตามคติความเชื่อที่ว่า “ที่ดินควรเป็นของผู้ถือคราด” หรือที่เรียกว่า การปฏิรูปที่ดิน ทำให้การกระจายทรัพยากรที่ดินในสังคมเหล่านั้น เป็นไปด้วยความเป็นธรรมและเท่าเทียมกัน อันเป็นพื้นฐานที่สำคัญสำหรับการพัฒนาการเกษตรและชนบท ในขณะที่ในสังคมไทยการปฏิรูปที่ดินทำได้ช้ามาก (ยกเว้นการจัดสรรที่ป่า ซึ่งถือว่าร้างว่างเปล่าให้กับเกษตรกรบางกลุ่มเท่านั้น) เพราะ สังคมไทยยังมีพื้นฐานความเชื่อที่ว่า ที่ดินคือการสะสมความมั่งคั่งของคนแต่ละคน (จึงมีการเก็งกำไรที่ดินกันมาก) มากกว่าจะเป็นปัจจัยพื้นฐานสำหรับเกษตรกร

สินค้าที่เรามักจะพบว่ามี การจัดสรรผ่านระบบการจัดสรรของสังคมกลุ่มหนึ่ง เราเรียกว่า สินค้าสาธารณะ (Public Goods) ซึ่งมีลักษณะสำคัญ คือ ผู้บริโภคหลายรายสามารถบริโภคสินค้านี้พร้อมๆ กันได้ และ ไม่สามารถแบ่งแยกผู้บริโภคที่มีได้จ่ายนอกจากการบริโภคได้ ตัวอย่างของสินค้าสาธารณะ เช่น ถนน ไฟฟ้า น้ำในแม่น้ำ การปรับปรุงพันธุ์พืชที่แพร่ขยายได้ง่ายและกลายพันธุ์ได้ยากโดยธรรมชาติ ฯลฯ ด้วยลักษณะของสินค้าประเภทนี้เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับสมาชิกในสังคม แต่เอกชนไม่สนใจที่จะผลิตเพราะทำกำไรได้ยาก (เนื่องจากไม่สามารถแบ่งแยกหรือจำแนกผู้บริโภคได้) สินค้ากลุ่มนี้จึงไม่สามารถจัดหาผ่านระบบตลาดได้ ฉะนั้นรัฐหรือชุมชนจึงต้องจัดสรรสินค้าประเภทนี้แก่สมาชิกในสังคม

นอกจากนี้การกระทำหรือสินค้าบางชนิดอาจก่อให้เกิดผลกระทบภายนอก (Externality) เช่น การผลิตกระดาษที่ก่อให้เกิดน้ำเสีย การผลิตบุหรี่ที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพผู้ที่สูบและคนรอบข้าง ฯลฯ รัฐต้องมีการจัดสรรทรัพยากรบางส่วนมาดูแลผู้ที่ได้รับผลกระทบ เช่น อาจตั้งหน่วยงานดูแลสนับสนุนเรื่องสุขภาพ ทั้งนี้ทรัพยากรที่จะนำมาจัดสรรควรมาจากผู้ที่ก่อให้เกิดผลกระทบทางลบนั้น เช่น การเก็บภาษีเพิ่มจากบุหรี่ทำให้ราคาบุหรี่ การเก็บภาษีโรงงานที่ปล่อยมลพิษ เป็นต้น

จากความเข้าใจถึงระบบการแลกเปลี่ยนทั้งสามประเภท ได้แก่ การให้ต่างตอบแทน การรับจัดสรร และการซื้อขายแล้ว นักศึกษายังจำเป็นต้องเข้าใจด้วยว่า ในสังคมหนึ่งๆ หรือในระบบเศรษฐกิจหนึ่งๆ จะมีระบบการแลกเปลี่ยนทั้งสามรูปแบบเกิดขึ้นพร้อมๆ กันอยู่เสมอ และมีลักษณะเป็นพลวัตโดยสัดส่วนรูปแบบการแลกเปลี่ยนอาจเปลี่ยนแปลงได้ตามสภาพสังคมและเศรษฐกิจ และคุณค่าที่แต่ละสังคมยึดถือ เช่น ในอดีตสังคมยังมีขนาดเล็ก สมาชิกในสังคมรู้จักสนิทสนมกันดี การแลกเปลี่ยนส่วนใหญ่อาจผ่านการให้และการรับจัดสรรซึ่งอาจเป็นการจัดสรรที่ไม่ซับซ้อนมากนัก ในขณะที่ปัจจุบันสินค้าและบริการส่วนใหญ่มีการแลกเปลี่ยนผ่านระบบตลาด แต่รัฐและชุมชนก็ยังจำเป็นต้องมีการกำหนดระบบการจัดสรรสำหรับสินค้าบางประเภท หรือ ให้สวัสดิการแก่คนบางกลุ่มในสังคม โดยวิธีการจัดหาสวัสดิการและกระจายสวัสดิการนั้นอาจจะมีความซับซ้อนแตกต่างกันไป อย่างไรก็ดี ไม่ว่าสังคมจะมีความเปลี่ยนแปลงไปหรือมีความซับซ้อนอย่างไรก็ตาม การแลกเปลี่ยนโดยการให้ระหว่างคนในสังคมยังคงเกิดขึ้นในชุมชนที่ยังคงมีความสัมพันธ์กัน เช่น ครอบครัว เพื่อน ฯลฯ ก็ยังคงถูกใช้เป็นกลไกสร้างความผูกพัน และผดุงคุณธรรมของคนในสังคมอยู่เสมอมา

เมื่อนักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรได้เข้าใจถึงหน้าที่ และความเป็นพลวัตของกลไกการแลกเปลี่ยนต่างแล้ว ภารกิจต่อไปของนักศึกษาก็คือ การตั้งข้อสังเกต การตั้งคำถาม และการให้คำแนะนำในการจัดระบบการแลกเปลี่ยนในสังคม นักศึกษาในฐานะสมาชิกหรือพลเมืองหนึ่งของสังคมอาจมีความเห็นว่า การแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการบางอย่างควรใช้ระบบการซื้อขายที่ทันสมัยมากขึ้น เพื่อช่วยให้เกิดความคล่องตัวในการได้มาซึ่งสินค้า (เช่น ตัวอย่างเช่น ในโฆษณาทางโทรทัศน์ที่ชาวนาจากกาฬสินธุ์แลกเปลี่ยนข้าวกับปลาจากชาวประมงจากระนอง ผ่านระบบอินเทอร์เน็ต) หรืออาจมีความเห็นว่า การแลกเปลี่ยนโดยการให้ต่างตอบแทนควรจะมีบทบาทมากขึ้นในสังคมสมัยใหม่ เพื่อลดความรู้สึกลดเนื้อและการแก่งแย่งแข่งขันลง หรือนักศึกษาอาจแสดงความเห็นได้ว่า การจัดสรรโดยสังคมอาจมีความจำเป็นสำหรับสินค้าสินค้าชนิดอื่นๆ นอกเหนือจากการศึกษา และการสาธารณสุขที่ได้กล่าวถึงไปแล้ว เป็นต้น ทั้งนี้ ความคิดเห็นเหล่านี้ จะช่วยให้การแลกเปลี่ยนมีประสิทธิภาพและมีความเป็นธรรมมากขึ้น และการแลกเปลี่ยนที่มีประสิทธิภาพและความเป็นธรรมมากขึ้นเอง ก็จะช่วยนำมาซึ่งสังคม ซึ่งมีความผาสุก และมีความเท่าเทียมกันมากขึ้น

8.6 ความหมายและหน้าที่ของตลาด

ดังที่ได้กล่าวมาตั้งแต่ต้นแล้วว่า “ตลาด” กลายเป็นคำที่พูดติดปาก และมีความสำคัญต่อความคิดและการวางแผนการพัฒนาภาคการเกษตร และสังคมชนบทมากขึ้นทุกขณะ การเข้าใจถึงความหมาย หน้าที่ และความสำคัญของตลาดสำหรับนักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรจึงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ แม้ว่า คำว่า “ตลาด” จะดูเป็นที่เข้าใจตรงกัน แต่ความนึกคิดที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังคำว่า “ตลาด” อาจมีความแตกต่างกัน ซึ่งมีผลให้การประยุกต์ใช้ในการจัดการเศรษฐกิจแตกต่างกันไปด้วย

ตลาด หมายถึง การแลกเปลี่ยนและการกระจายสินค้าและบริการระหว่างบุคคลและสถานที่ เพราะฉะนั้น ตลาดจึงอาจเป็นได้ตั้งแต่ ภาพของตลาดในความนึกคิดของคนทั่วไปคือ ภาพสถานที่ที่มีผู้ขายและผู้ซื้อมาซื้อขายสินค้ากัน ภาพของเกษตรกรที่อยู่ไร่นาแล้วมีคนกลางมารับสินค้าไปกระจายต่อยังผู้บริโภค ภาพของการที่มีประมูลสินค้าเกษตร หรือภาพของการซื้อขายสินค้าเกษตรผ่านทางอินเทอร์เน็ต ก็ล้วนแต่เป็น “ตลาด” ทั้งสิ้น คำว่า ตลาด จึงมุ่งหมายถึง พื้นที่หรือช่องทางทางเศรษฐกิจ มิใช่พื้นที่ทางกายภาพ หรือ สถานที่จัดจำหน่ายสินค้าเท่านั้น

หน้าที่สำคัญของตลาดคือ การทำให้เกิดการซื้อขาย หรือ การทำธุรกรรม (Transaction) กัน ดังนั้น การที่องค์กรท้องถิ่นหรือหน่วยราชการบางแห่งเร่งสร้างสถานที่ขาย หรือตลาดขายสินค้าเกษตรริมถนน เพื่อให้เกษตรกรมานั่งขายผลผลิตทางการเกษตรหรือสินค้าแปรรูปทางการเกษตร โดยสถานที่หลายแห่งแทบไม่มีคนซื้อหรือคนขาย จนต้องถูกทิ้งไว้เป็นศาลาร้าง จึงยังไม่ใช่การบรรลุหน้าที่ที่สำคัญของตลาด ตลาดใดที่ยังไม่มีการซื้อขายเกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์

ธุรกรรม (Transaction) คือ การแลกเปลี่ยนสินค้าชนิดหนึ่งกับสิ่งตอบแทนอีกชนิดหนึ่ง ที่ใช้คำว่าสิ่งตอบแทนอีกชนิดหนึ่ง เนื่องจากหากเป็นระบบแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้า (Barter System) จะเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าชนิดหนึ่งกับสินค้าอีกชนิดหนึ่ง เช่น ปลา กับ ผัก ฯลฯ แต่หากเป็นระบบเงินตรา (Money System) ซึ่งเป็นระบบที่เราใช้กันในปัจจุบันนี้ การซื้อขายหมายถึง การแลกเปลี่ยนสินค้าชนิดหนึ่งของผู้ขายตามราคาที่เป็นเงิน ซึ่งถูกกำหนดจากผู้ซื้อและผู้ขาย

ธุรกรรมหรือการซื้อขายของสินค้าจะเกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์จะต้องมีองค์ประกอบ 3 ประการ ได้แก่ สินค้าและบริการ (Goods and services) ฝ่ายที่เกี่ยวข้อง (Parties) และ โครงสร้างและกฎเกณฑ์ต่างๆ (Rules and Actions)

1) **สินค้าและบริการ (Goods and Services)** เป็นสิ่งที่จะนำมาซื้อขายกันระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขาย อาจเป็นสินค้าขั้นสุดท้าย (Final Products) ที่ตอบสนองความต้องการของผู้บริโภค เช่น ผลไม้ น้ำตาล ข้าวสาร ฯลฯ สินค้าวัตถุดิบหรือปัจจัยการผลิต (Raw Material or Input) ที่ผู้ผลิตสินค้าต่อเนื่องต้องใช้เพื่อสินค้าในขั้นต่อไป เช่น ปุ๋ยสำหรับการปลูกพืช ถั่วเหลืองสำหรับสกัดน้ำมัน ไก่สำหรับทำไก่แช่แข็ง เป็นต้น หรือ บริการ (Services) เช่น โรงแรม ร้านอาหาร การศึกษา ฯลฯ

2) **ฝ่ายที่เกี่ยวข้อง (Parties)** เป็นบุคคลหรือหน่วยงานที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการแลกเปลี่ยน ซึ่งเบื้องต้นจะมีผู้ขายและผู้ซื้อ แต่ในหลายธุรกรรมฝ่ายที่เกี่ยวข้องจะครอบคลุมถึงผู้รวบรวม ผู้แปรรูป ผู้ค้าส่ง ผู้ค้าปลีก ผู้ขนส่ง สถาบันการเงิน ผู้ควบคุมมาตรฐานคุณภาพ รวมถึง รัฐบาลด้วย

3) **โครงสร้างหรือกฎเกณฑ์ต่าง ๆ (Rules and Actions)** ได้แก่ กฎกติกาต่างๆ ที่เข้ามามีผลต่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนและผลประโยชน์จากการซื้อขายแลกเปลี่ยน เช่น การกำหนดให้เงินเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยน การกำหนดมาตรฐาน การกำหนดชั้นคุณภาพ การอุดหนุนทางการเกษตร การเก็บภาษี ฯลฯ ซึ่งกติกาต่างๆ เหล่านี้อาจถูกกำหนดจากฝ่ายที่เกี่ยวข้องในธุรกรรม หรือหน่วยงานภายนอก เช่น รัฐ องค์กรอิสระ เป็นต้น

การที่องค์ประกอบของธุรกรรมทั้งสามจะประกอบกันให้เกิดธุรกรรมได้นั้นจำเป็นต้องมีการดำเนินการต่างๆ มากมาย ไม่ว่าจะเป็น การแปรรูปสินค้า การบรรจุภัณฑ์ การเก็บรักษาสินค้า การขนส่งสินค้า การจัดชั้นมาตรฐานคุณภาพ เพื่อให้เกิดความต้องการที่ตรงกันระหว่างผู้ผลิตและผู้บริโภคสินค้าและบริการ ทั้งในแง่ของตัวสินค้า ระยะเวลาและสถานที่ที่จะต้องส่งมอบสินค้าด้วย นอกจากนี้ ยังต้องมีการแลกเปลี่ยนข่าวสาร ติดต่อสื่อสารระหว่างกัน การประกันความเสี่ยง ระบบสินเชื่อและการเงิน รวมถึงข้อกำหนดที่ชัดเจนในทางกฎหมาย หรือธรรมเนียมปฏิบัติ ซึ่งอาจจะเกี่ยวพันโดยตรงกับตัวสินค้าและบริการ หรือเกี่ยวพันกับการซื้อขายสินค้าที่จะมีขึ้น

การดำเนินการทั้งหลายที่กล่าวถึงข้างต้นจำเป็นต้องมีต้นทุนที่เกิดขึ้นมากมาย ทั้งต้นทุนทางกายภาพ คือ ต้นทุนที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนสภาพของสินค้า ซึ่งมักรวมอยู่ในราคาสินค้า (เช่น เมื่อแปรรูปเป็นน้ำผลไม้ ภาระป้องกันแล้ว ผู้ขายก็เสนอราคาในรูปของราคาผลไม้กระป๋องเลย) และต้นทุนทางธุรกรรม (หรือ Transaction Cost) ซึ่งเป็นต้นทุนที่เกี่ยวข้องกับการติดต่อซื้อขาย ในสภาพความเป็นจริง การตัดสินใจจะซื้อหรือขายอะไร นอกจากจะขึ้นอยู่กับราคาสินค้าที่ซื้อและขายกันแล้ว ยังขึ้นอยู่กับต้นทุนทางธุรกรรมด้วย ในหลายกรณี ต้นทุนทางธุรกรรมอาจสูงมากเมื่อเปรียบเทียบกับราคาสินค้า จนไม่ทำให้เกิดการซื้อขายขึ้นเลย เช่น นายคักดาอาจจะตัดสินใจไม่ซื้อรถยนต์มือสอง ทั้งที่มีราคาถูกกว่า เพราะต้องเสียต้นทุนทางธุรกรรมสูงมากในการทำให้แน่ใจว่า ยังเป็นรถยนต์ที่อยู่ในสภาพดี หรือธนาคาร พยายาม จำกัดอาจปฏิเสธการให้เงินกู้กับนายเชิงเขียว ทั้งที่นายเชิงเขียวยินดีจ่ายดอกเบี้ยสูง เพราะธนาคารต้องเสียต้นทุนทางธุรกรรมสูงมากในการทำให้แน่ใจว่า นายเชิงเขียวจะชำระเงินคืนตามกำหนด

8.7 ต้นทุนทางธุรกรรมและพฤติกรรมการตลาด

ดังนั้น ต้นทุนทางธุรกรรมจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญในการกำหนดรูปแบบของตลาด กิจกรรมการตลาด และองค์กรที่ทำหน้าที่ทางด้านการตลาด เช่น การซื้อพันธุ์กล้วยเพื่อมาปลูก เกษตรกรมิได้เสียต้นทุนเฉพาะราคาพันธุ์กล้วยที่จ่ายไป แต่ยังรวมไปถึงต้นทุนอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นต้นทุนที่ต้องสละเวลาหรือทรัพยากรอื่นๆ เพื่อติดต่อผู้ขาย (ซึ่งดูเหมือนจะยิ่งยุ่งยากหากเกษตรกรรายนั้นไม่เคยซื้อพันธุ์กล้วยมาก่อนเลย) เป็นต้น หรือในกรณีที่ต้องขายดอกกล้วยไม้ เกษตรกรที่ปลูกกล้วยไม้ เองก็ทราบดีว่า ราคากล้วยไม้ที่ขายอยู่ในร้านขายดอกไม้สูงกว่าราคาในสวนมาก และเขาก็ต้องการจะขายกล้วยไม้ให้ได้ราคาดีขึ้น โดยไปติดต่อขายให้กับร้านดอกไม้โดยตรง แต่เขาก็ต้องเสียต้นทุนในการแสวงหาร้าน ต้นทุนการติดต่อ ต้นทุนการประกันคุณภาพกล้วยไม้ของเขา และอื่นๆ อีกมากมาย จนในที่สุดเขาก็อาจตัดสินใจขายกล้วยไม้ที่สวนเช่นเดิม เพราะราคาที่เพิ่มขึ้นไม่คุ้มกับต้นทุนทาง ธุร

กรรมที่เสียไป ดังนั้น เมื่อเราศึกษาถึงการซื้อขายหรือการทำธุรกรรม เราจำเป็นต้องพิจารณาต้นทุนทางธุรกรรม เพราะเป็นปัจจัยสำคัญในการตัดสินใจว่าจะเกิดธุรกรรมหรือไม่ หรือเกิดในรูปแบบใด

โดยทั่วไป ต้นทุนทางธุรกรรมประกอบด้วย ต้นทุนการแสวงหาข้อมูล (Searching information cost) เช่น ต้นทุนที่เกิดขึ้นเพื่อแสวงหาว่าแหล่งสินค้าที่ต้องการอยู่ที่ใด หรือ ผู้ขายรายใดให้ราคาต่ำสุด ฯลฯ ต้นทุนการต่อรอง (Bargaining cost) เป็นต้นทุนที่เกิดขึ้นเพื่อให้ได้มาซึ่งข้อตกลงการซื้อขาย หรือ ต้นทุนการทำพันธะสัญญาที่ยอมรับทั้งฝ่ายผู้ซื้อและผู้ขาย ฯลฯ นอกจากนี้ ยังมีต้นทุนการควบคุม (Policing and enforcement costs) เป็นต้นทุนที่ทำให้ควบคุมให้ฝ่ายที่เกี่ยวข้องทำตามข้อตกลง ถึงแม้ว่า ในหลายกรณี เกษตรกรหรือคนกลางในตลาดอาจไม่สามารถคำนวณต้นทุนทางธุรกรรมออกมาเป็นตัวเลขชัดเจน แต่เป็นที่ชัดเจนว่า การคาดคะเนถึงต้นทุนทางธุรกรรมที่จะต้องเสียไปในแต่ละทางเลือก จะมีผลอย่างยิ่งต่อการตัดสินใจของทุกฝ่าย และมีผลในการกำหนดความอยู่รอดหรือการดำรงอยู่ขององค์กรหรือสถาบันทางการตลาดด้วย

ตัวอย่างเช่น การจัดตั้งโรงสีชุมชน ต้องประสบปัญหาอย่างมากในการแข่งขันกับโรงสีของเอกชน เพราะในวงจรธุรกิจข้าว การทำธุรกิจโรงสีต้องการข้อมูลเกี่ยวกับการขึ้นลงของราคาข้าวที่รวดเร็วและแม่นยำในการกำหนดราคาซื้อขาย โรงสีเอกชนซึ่งมีการดำเนินธุรกิจนี้มายาวนาน ย่อมมีเครือข่ายการเข้าถึงข้อมูลเหล่านี้ได้ดีกว่าโรงสีชุมชน ทำให้ต้นทุนการแสวงหาข้อมูลต่ำ ในขณะที่เดียวกันการมีเครือข่ายและทุนทำให้มีอำนาจการต่อรองสูงกว่าโรงสีชุมชน หรือกล่าวก็คือมีต้นทุนการต่อรองต่ำกว่า ปัจจัยเหล่านี้สะท้อนให้เห็นต้นทุนธุรกรรมที่สูงกว่าของโรงสีชุมชนโดยทั่วไป โรงสีชุมชนจึงจำเป็นต้องดิ้นรนอย่างมากในการอยู่รอด โดยการลดต้นทุนในการทำธุรกรรมของตนลงมา โดยการทำข้อตกลงที่ชัดเจนกับผู้ผลิต (ซึ่งเป็นสมาชิกหรือเจ้าของโรงสี) กับผู้บริโภค (ซึ่งอาจอยู่ภายในหรือภายนอกชุมชน)

อีกหนึ่งตัวอย่าง ได้แก่ กรณีข้าวหอมมะลิที่จำหน่ายอยู่ตามท้องตลาดมีการผสมข้าวหอมชนิดอื่นหรือข้าวขาว ทำให้มีปัญหาเรื่องมาตรฐานอย่างมาก หากมองในมุมมองของผู้บริโภคแล้ว ต้นทุนการแสวงหาข้อมูลสูงมากกว่าข้าวหอมมะลิที่ใดเป็นข้าวคุณภาพดี จึงพบว่าผู้บริโภคจำนวนมากนิยมซื้อข้าวหอมมะลิที่บรรจุถุงและติดตราที่มีชื่อเสียง เพราะอย่างน้อยก็สามารถมั่นใจได้ว่าผู้ประกอบการรายใหญ่ๆ จะยึดมั่นในคุณภาพของสินค้า การที่ผู้ประกอบการรายใหญ่ๆ จะเสี่ยงผลิตสินค้าคุณภาพไม่สม่ำเสมอหรือต่ำกว่าที่กำหนดออกมานั้นเป็นต้นทุนที่สูงมากของผู้ประกอบการ ฉะนั้นในมุมมองของผู้บริโภคต้นทุนในการควบคุมข้าวหอมมะลิจากผู้ประกอบการรายใหญ่จึงต่ำกว่า จึงไม่แปลกนักที่ผู้บริโภคจะซื้อข้าวหอมมะลิตดตราที่มีชื่อเสียง แม้ว่าราคาจะแพงกว่า และอาจไม่ได้มีคุณภาพดีกว่าก็ตาม

จะเห็นได้ว่า ความเข้าใจเรื่องต้นทุนธุรกรรมในมุมมองของฝ่ายที่เกี่ยวข้องต่างๆ มีความสำคัญในการวิเคราะห์ความสำเร็จของธุรกิจการตลาด หากนักศึกษาต้องการปรับปรุงเรื่องการตลาดของสินค้าเกษตรสำหรับเกษตรกรเราจำเป็นต้องประยุกต์ใช้ความเข้าใจนี้ไปด้วยเช่น การกำหนดมาตรฐานสินค้าเกษตรเพื่อให้ต้นทุนในการแสวงหาข้อมูล ต้นทุนการต่อรอง และต้นทุนการควบคุม ของทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องต่ำลง หรือการกำหนดแหล่งที่มาของสินค้าเกษตรที่เป็นทางเลือกหนึ่งที่ช่วยให้ต้นทุนการควบคุมของผู้บริโภคต่ำลง หรือแม้แต่การมีแหล่งข้อมูลเกี่ยวกับสินค้าเกษตรที่เข้าถึงได้ง่ายสำหรับคนทั่วไปก็เป็นการลดต้นทุนการแสวงหาข้อมูลลง เป็นต้น

8.8 กลไกตลาดในอุดมคติ

ในอดีตที่ผ่านมา คำว่าตลาดในสังคมไทยจะมีความหมายครอบคลุมเฉพาะกระบวนการนำสินค้าจากผู้ผลิตไปยังผู้บริโภค แต่ปัจจุบัน คำว่า “ตลาด” ได้ขยายตัวไปครอบคลุมถึงการจัดสรรทรัพยากรที่มีจำกัดในสังคมด้วย ดังจะเห็นได้จากข้อเสนอให้มีการจัดตั้งระบบตลาดน้ำ เพื่อให้การจัดสรรน้ำในภาคการเกษตรเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นต้น รวมถึงขยายตัวไปสู่การแข่งขันในการให้บริการรูปแบบต่างๆ ในสังคม แม้กระทั่ง การพัฒนาหลักสูตรใหม่ๆ ในมหาวิทยาลัยก็จำเป็นต้องคำนึงถึงตลาดด้วย การขยายตัวของคำว่า “ตลาด” ในความนึกคิดของสังคม ได้ชี้ให้เห็นว่า ในสังคมปัจจุบัน ตลาดมิใช่เป็นเพียงพื้นที่ หรือกิจกรรมการซื้อขายเสียแล้ว แต่ตลาดกำลังจะกลายเป็น “กลไก” หลัก สำหรับการจัดสรรทรัพยากรที่มีจำกัดในสังคมด้วย

ในความเป็นจริงแล้ว นักเศรษฐศาสตร์ได้เสนอให้ตลาดเป็น “กลไก” ในการจัดสรรทรัพยากรทางเศรษฐกิจมานานแล้ว ทั้งนี้เพราะ นักเศรษฐศาสตร์จำนวนมากเชื่อว่า กลไกตลาดที่มีผู้ซื้อผู้ขายจำนวนมาก ผู้ซื้อผู้ขายแต่ละรายมีข้อมูลที่สมบูรณ์และไม่แตกต่างกัน (Perfect Information) และมีความสามารถในการใช้เหตุผลได้อย่างเต็มที่ สินค้าไม่มีความแตกต่างกัน และผู้ซื้อและผู้ขายสามารถเข้าและออกจากตลาดได้อย่างเสรี (หรือที่เรียกว่า ตลาดแข่งขันสมบูรณ์) จะเป็นกลไกที่มีประสิทธิภาพที่สุดในการจัดสรรทรัพยากรของสังคม เพราะเป็นกลไกที่ต่างฝ่ายต่างสามารถตัดสินใจซื้อขายหรือแลกเปลี่ยนกันได้อย่างเสรี บนพื้นฐานของผลประโยชน์ของตนเอง โดยไม่มีใครสามารถมีอิทธิพลเหนือใครได้ จึงไม่มีใครสามารถเอาเปรียบใครได้ เพราะทุกคนทราบข้อมูลเท่าเทียมกัน ใช้เหตุผลในการตัดสินใจได้เต็มที่เหมือนกัน และสามารถเข้าและออกจากตลาดได้อย่างเสรี การอยู่รอดและการได้รับประโยชน์จากระบบตลาดจึงขึ้นอยู่กับประสิทธิภาพของผู้ซื้อและผู้ขายแต่ละคนเป็นต้น ดังนั้น การใช้กลไกการตลาดจึงเสมือนกับมี “มือที่มองไม่เห็น” มาช่วยผลักดันให้เกิดการกระจายสินค้าและทรัพยากรเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพสูงสุดสำหรับสังคม

พื้นฐานความเชื่อดังกล่าวได้รับการขยายความและการประยุกต์ใช้ต่อเนื่องไปยังกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นๆ ตั้งแต่ (ก) การจัดการระบบเศรษฐกิจในประเทศ เช่น การแปรรูปรัฐวิสาหกิจ โดยเชื่อว่า การแข่งขันในการให้บริการของเอกชนจะทำให้เกิดประสิทธิภาพมากกว่าการผูกขาดโดยรัฐวิสาหกิจ (ข) การพัฒนาและขยายการค้าระหว่างประเทศ ภายใต้ทฤษฎีความได้เปรียบเชิงเปรียบเทียบ ซึ่งชี้ให้เห็นว่า แต่ละประเทศจะได้รับประโยชน์จากการค้า หากแต่ละประเทศจะมุ่งเน้นการผลิตเฉพาะสินค้าที่ตนเองมีความได้เปรียบมากกว่าประเทศอื่นโดยเปรียบเทียบ และนำเข้าสินค้าอื่นจากประเทศอื่นๆ แทน ทั้งนี้ บนฐานข้อสมมติหรือข้อกำหนดที่สำคัญคือ ผู้ผลิตในทุกประเทศจะมีความภักดีในประเทศของตน (กล่าวคือ ไม่มีการเคลื่อนย้ายผลกำไรหรือเงินทุนออกจากประเทศของตนเอง) ไปจนถึง (ค) การจัดการทรัพยากร ซึ่งเชื่อว่า มนุษย์ที่มีฐานคิดที่คำนึงถึงประโยชน์เฉพาะตน จะไม่สามารถจัดการทรัพยากรซึ่งเป็นสินทรัพย์ร่วมกันได้อย่างยั่งยืน เว้นแต่จะมีการจัดสรรหรือการกำหนดและการซื้อขายสิทธิผ่านกลไกการตลาด

8.9 สภาพความเป็นจริงของตลาดในชนบท

อย่างไรก็ดี ตลาดในสภาพความเป็นจริงของสังคมชนบทแตกต่างไปจากข้อสมมติหรือข้อกำหนดพื้นฐานของตลาดสมบูรณ์อยู่หลายประการด้วยกัน (หรือเกือบทั้งหมดเลยก็ได้) โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อกล่าวถึงตลาดสำหรับผลผลิตการเกษตรจากชุมชนสู่ภายนอกชุมชน และตลาดปัจจัยการผลิตที่นำเข้ามาจากภายนอกชุมชน ซึ่งความแตกต่างไปจากข้อกำหนดทางทฤษฎีดังกล่าว ผลให้ประสิทธิภาพของกลไกตลาดในการจัดสรรทรัพยากรไม่เป็นไปตามที่คาดไว้ รวมถึงส่งผลให้เกิดปัญหาต่างๆ ที่ตามมาในหลายประการด้วยกัน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1) ในความเป็นจริงผู้ซื้อหรือผู้ขายมักมีเพียงจำนวนจำกัดเท่านั้น เช่น ในบางอำเภอมีเกษตรกรผู้ขายจำนวนมาก แต่มีผู้รับซื้อสินค้าเกษตรเพียงไม่กี่ราย ยิ่งเกษตรกรมีข้อจำกัดทางด้านความสามารถในการขนส่งสินค้าไปยังตลาดด้วยแล้ว ทางเลือกในการขาย (หรือจำนวนผู้ซื้อ) ก็ยิ่งจำกัดลงไปด้วย ในทางกลับกัน ปัจจัยการผลิตบางชนิด เช่น ปุ๋ยเคมี หรือสารกำจัดศัตรูพืช ก็มีบริษัทผู้ผลิตหรือผู้นำเข้าเพียงไม่กี่รายเท่านั้น

2) ในความเป็นจริงผู้ซื้อและผู้ขายมีข้อมูลแตกต่างกันมาก หรือแม้กระทั่งระหว่างผู้ซื้อ หรือระหว่างผู้ขายด้วยกันเองก็มีข้อมูลแตกต่างกันมาก (หรือที่เรียกว่า Asymmetric Information) เช่น แพทย์ย่อมมีข้อมูลเรื่องอาการและแนวทางการรักษาของโรคมากกว่าคนไข้ คนไข้จึงอาจถูกแพทย์เหนียวนาให้เกิดการรักษาหรือการบริการที่เกินจำเป็นได้ ในทำนองเดียวกัน ผู้ผลิตปัจจัยการผลิตก็มีข้อมูลเกี่ยวกับปัจจัยการผลิตของตนเองมากกว่าเกษตรกร (เช่น ประโยชน์ที่แท้จริง และผลกระทบที่เกิดขึ้นในระยะสั้นและในระยะยาว) เกษตรกรจึงถูกเหนียวนาให้ซื้อปัจจัยการผลิตมาใช้มากกว่าความจำเป็น รวมถึงผู้ซื้อผลผลิตเช่น โรงสีก็มีข้อมูลด้านราคาและแนวโน้มราคาดีกว่าเกษตรกรด้วย

3) ในความเป็นจริงผู้ซื้อและผู้ขายสามารถใช้เหตุผลในการตัดสินใจได้เพียงจำกัดเท่านั้น เพราะผู้ซื้อและผู้ขายจะต้องตัดสินใจบนฐานของความไม่แน่นอน ซึ่งเกี่ยวกับสภาพตลาดที่ผันผวนในอนาคต หรือขึ้นอยู่กับพฤติกรรมของคนอื่นๆ ซึ่งไม่อาจคาดเดาได้ รวมถึงการมีทางเลือกที่จำกัดของตนเอง ด้วยเหตุผลทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 4

4) ในความเป็นจริงสินค้าเกษตรชนิดเดียวกันก็มีคุณลักษณะที่แตกต่างกันมาก ทั้งในระหว่างพื้นที่ ในระหว่างพันธุ์ ในระหว่างช่วงเวลา และในระหว่างการค้าที่แตกต่างกัน ซึ่งมีผลต่อการกำหนดราคา และอำนาจต่อรองระหว่างผู้ผลิต (หรือผู้ขาย) กับผู้ซื้ออีกด้วย ดังจะเห็นว่า ข้าวบางพันธุ์ก็ไม่ใช่ที่ต้องการของตลาดในบางช่วง ที่สำคัญคือ ความแตกต่างทางคุณลักษณะของสินค้าเกษตรไม่สามารถสังเกตด้วยประสาทสัมผัสทั้งห้าได้โดยง่าย ทำให้การกำหนดและการจัดมาตรฐานระดับขั้นมีความไม่แน่นอน และเกี่ยวพันกับความรู้ความชำนาญ และอำนาจต่อรองในการซื้อขาย ดังจะเห็นข้าวอยู่เสมอว่า โรงงานอุตสาหกรรมเกษตรซึ่งเป็นผู้ซื้อผลผลิตการเกษตรมักกดราคา โดยอ้างเรื่องมาตรฐานคุณภาพเป็นต้น หรือกรณีที่มีการผสมหรือปนข้าวพันธุ์อื่นๆ ลงไปในข้าวหอมมะลิ โดยไม่แจ้งผู้บริโภค ทั้งนี้เพื่อลดต้นทุนการผลิต และเชื่อว่า ผู้บริโภคจะไม่สามารถทราบได้ หากไม่ปลอมปนในสัดส่วนที่มากเกินไป (เช่นมากกว่าร้อยละ 30)

5) ในความเป็นจริง ผู้ซื้อหรือผู้ขายไม่สามารถเข้าหรือออกจากตลาดได้อย่างเสรี เพราะการเข้าสู่ตลาดหรือธุรกิจที่มีผลตอบแทนสูงมักมีอุปสรรคอยู่ในตัวมันเอง เช่น หากชาวนาอยากทำธุรกิจโรงสีบ้าง (คือเปลี่ยนจากผู้ขายเป็นผู้ซื้อ) ก็พบว่าตนเองมีข้อจำกัดมากมายทั้งในด้านเงินทุน ความรู้ และเครือข่ายทางธุรกิจที่มีอยู่ เป็นต้น ดังนั้น การแข่งขันกันอย่างเข้มข้นเนื่องจากการเข้ามาของผู้ประกอบการรายใหม่จึงไม่เกิดขึ้นมากนักในสังคมชนบท ยิ่งไปกว่านั้น เกษตรกรจำนวนมากยังไม่สามารถออกจากตลาดได้อย่างเสรีอีกด้วย แม้ว่าจากรู้ดีว่าการแลกเปลี่ยนในตลาดที่เป็นอยู่จะมีความไม่เป็นธรรมอยู่ก็ตาม เพราะเกษตรกรไม่มีทางเลือกอื่นใดในการจัดการกับผลผลิตของตนเอง เพื่อได้เงินหรือปัจจัยการผลิตที่เพียงพอสำหรับกระบวนการผลิตซ้ำ และการบริโภคของตนเอง

ยิ่งไปกว่านั้น ในความเป็นจริง ความห่างไกลและความไม่พร้อมของสาธารณูปโภคก็มีผลทำให้ต้นทุนทางธุรกรรมในการดำเนินกิจกรรมการตลาดภายนอกชุมชนของเกษตรกรสูงมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งต้นทุนในการหาข้อมูลข่าวสาร ต้นทุนการติดต่อสื่อสาร และต้นทุนการขนส่ง จนกลายเป็นการจำกัดทางเลือกในการซื้อขายหรือการตลาดของเกษตรกร เพราะหลายทางเลือกแม้จะทำให้เกษตรกรได้ราคาดีกว่า แต่ก็ไม่คุ้มกันกับต้นทุนทางธุรกรรมที่เพิ่มขึ้น ในขณะที่กลไกการตลาดแบบแข่งขันสมบูรณ์ในทางทฤษฎีไม่ได้กล่าวถึงต้นทุนทางธุรกรรมไว้เลย

ดังนั้น ตลาดในสภาพความเป็นจริงในชนบท จึงมีความเหลื่อมล้ำหรือความไม่เท่าเทียมกันสูงมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างเกษตรกรผู้ขายผลผลิตกับพ่อค้าคนกลางผู้รับซื้อผลผลิต (รวมถึงโรงสีข้าวด้วย) และระหว่างเกษตรกรผู้ซื้อปัจจัยการผลิตกับพ่อค้าคนกลางผู้ขายปัจจัยการผลิต (รวมถึงนายทุนเงินกู้) ความไม่เท่าเทียมกันเกิดขึ้นทั้งในแง่ข้อมูล (เช่น ข้อมูลราคา แนวโน้มตลาด ความต้องการของผู้บริโภค) ในแง่ทรัพยากรและทางเลือกในการทำธุรกรรม (เช่น เงินทุนที่มี เครื่องมือในการติดต่อสื่อสาร การขนส่ง รวมถึงทางเลือกในการออกจากตลาดได้อย่างเสรี) และในแง่ต้นทุนในการทำธุรกรรม ความเหลื่อมล้ำและความไม่เท่าเทียมกันเหล่านี้ ทำให้เกิดการได้เปรียบเสียเปรียบขึ้นในการแลกเปลี่ยนซื้อขาย และโดยส่วนใหญ่แล้ว เกษตรกรก็จะเป็นฝ่ายที่เสียเปรียบ เนื่องจากเป็นฝ่ายที่มีข้อมูล มีทรัพยากร และมีทางเลือกในการตลาดน้อยกว่า และมีต้นทุนทางธุรกรรมสูงกว่า

รูปแบบของความได้เปรียบเสียเปรียบในการกิจกรรมการตลาดที่พบในสังคมชนบทมีตั้งแต่ (ก) การกดราคารับซื้อผลผลิต หรือการขึ้นราคาปัจจัยการผลิต เพราะเกษตรกรก็ไม่มีทางเลือกอื่นที่เป็นไปได้ในการขายผลผลิต (ข) การกดคุณภาพผลผลิต เพื่อกดราคาผลผลิตของเกษตรกรอีกทอดหนึ่ง (ค) การผูกติดระหว่างตลาดปัจจัยการผลิตกับตลาดผลผลิต (หรือที่เรียกว่า Interlocking Input-Output Market) เพื่อสร้างเงื่อนไขการตลาดให้กับเกษตรกร ซึ่งมีตั้งแต่รูปแบบการตกเขียวของโรงสีหรือนายทุนเงินกู้แบบดั้งเดิม ไปจนถึงการทำสัญญาซื้อขายจากเกษตรกร (หรือ Contract Farming) ของบริษัทธุรกิจการเกษตร (ง) การกำหนดเงื่อนไขการซื้อขายที่ไม่เป็นธรรม เช่น พ่อค้ารับซื้ออย่างพาราในภาคใต้จะปิดเศษน้ำหนักของยางลงมาเป็นเลขจำนวนเต็มทั้งหมด โดยไม่มีการปัดขึ้นเลย แม้ว่าเศษทศนิยมจะใกล้กับเลขจำนวนเต็มอีกหน่วยหนึ่งเพียงใดก็ตาม (จ) การให้ข้อมูลที่ไม่ถูกต้องสมบูรณ์ เช่น แนะนำให้ใช้ปัจจัยการผลิตเกินกว่าจุดที่เหมาะสม หรือไม่แจ้งถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการใช้ปัจจัยการผลิตดังกล่าว

โดยทั่วไปแล้ว ความได้เปรียบเสียเปรียบเหล่านี้อาจไม่ได้พบตั้งแต่เริ่มต้นในการแลกเปลี่ยนซื้อขาย เพราะพ่อค้าหรือคนกลางจำเป็นต้องสร้างแรงจูงใจทางเศรษฐกิจให้กับเกษตรกรในการเข้าสู่ตลาดนั้นเสียก่อน จึงเห็นได้ว่า ราคาสินค้าเกษตรในช่วงเริ่มต้นจะสูงจนจูงใจให้เกษตรกรหันมาลงทุนปลูกพืชนั้นมากขึ้น แต่ต่อมา ราคาที่ลดลงจนเป็นปัญหาระยะยาวต่อเนื่องตามมา ไม่ว่าจะเป็นข้าว มันสำปะหลัง ข้าวโพด หรือกาแฟก็ตาม รูปแบบพฤติกรรมในการกำหนดราคาลักษณะนี้เรียกว่า ความเป็นธรรมชาติของธุรกิจการเกษตร (หรือ Agribusiness Normalization) โดยทั่วไปแล้วนักเศรษฐศาสตร์มักอธิบายว่า เมื่อสินค้าเข้าสู่ตลาด (หรืออุปทาน) มากขึ้น ราคาย่อมต้องลดลงตามธรรมชาติ ซึ่งก็เป็นส่วนจริง แต่ความเป็นจริงอีกส่วนหนึ่งที่ไม่ค่อยได้รับการอธิบายคือ เมื่อเกษตรกรผู้ใดหันมาลงทุนในพืชนั้นมากขึ้นเรื่อยแล้ว เกษตรกรผู้นั้นย่อมออกจากตลาดดังกล่าวได้ยากขึ้นด้วย เพราะได้ลงทุนไปแล้ว หรือจำเป็นต้องจ่ายหนี้สินที่เกิดขึ้นแล้ว หรือได้เกิดความชำนาญในการปลูกพืชนั้นไปแล้ว หรือยังไม่มีทางเลือกอื่นใดในการผลิตและขายผลผลิตชนิดอื่น

ด้วยสภาพความเป็นจริงที่แตกต่างไปจากทฤษฎีดังกล่าว การนำแนวคิดเรื่องตลาดมาใช้ในการจัดสรรทรัพยากรที่มีจำกัดในสังคมจึงมีข้อจำกัดในหลายประการด้วยกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากนำมาใช้ในการจัดสรรทรัพยากรที่มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของเกษตรกร เช่น การจัดสรรน้ำ เพราะกลไกตลาดจะตอบสนองเฉพาะต่อ “ความต้องการที่มีอำนาจซื้อ” คือมีความยินดีและมีความสามารถที่จะจ่าย (ที่เรียกว่าอุปสงค์) โดยไม่ตอบสนองต่อ “ความจำเป็น” ของผู้คนในสังคม ซึ่งอาจมีความจำเป็นต่อชีวิตมากกว่า แต่มีความสามารถที่จะจ่ายน้อยกว่า เช่น เกษตรกรย่อมมีความจำเป็นในการใช้น้ำเป็นอย่างมาก แต่คงมีความสามารถในการจ่ายค่าน้ำได้น้อยกว่านักเที่ยวกลางคืน ซึ่งต้องการใช้บริการอาบอบนวด ฉะนั้น หากเราใช้กลไกการตลาดในการจัดสรรน้ำ ย่อมต้องเป็นของนักเที่ยวกลางคืนผู้นั้นก่อน (เพราะมีอำนาจซื้อสูงกว่า) และเป็นของเกษตรกรในภายหลัง ดังนั้น จึงไม่น่าแปลกใจที่ครั้งหนึ่งกระทรวงสาธารณสุขพบว่า เครื่องสแกนสมองที่มีอยู่ 13 เครื่องในประเทศไทย 11 เครื่องอยู่ในกรุงเทพมหานคร ทั้งนี้เพราะกรุงเทพมหานครมีอำนาจซื้อมากกว่าคนในอีก 75 จังหวัดที่เหลือนั่นเอง

นอกจากนี้ กลไกตลาดก็ยังมิได้รวมถึงต้นทุนของสังคมทั้งหมดไว้ในราคาของสินค้าด้วย เช่น ไม่ได้รวมถึงต้นทุนที่เกิดจากการทำลายระบบนิเวศเข้าไว้ราคาของสารกำจัดศัตรูพืช จึงมีผลให้เกษตรกรใช้สารกำจัดศัตรูพืชกันจนเกินจุดที่สมเหตุสมผลทางเศรษฐศาสตร์ ขณะเดียวกัน ความเสียหายของระบบนิเวศนั้นก็ไม่มีใคร หรือไม่มีทรัพยากรใดๆ ที่จะเข้าไปดูแล เยียวยา หรือฟื้นฟู ความเสียหายโดยรวมจึงกลายเป็นเรื่องที่สังคมต้องแบกรับในระยะยาว และหลายเรื่องก็ไม่สามารถฟื้นคืนกลับมาได้อีก

ประเด็นสำคัญอีกประเด็นหนึ่งซึ่งมักมีความเข้าใจผิดกันมาเสมอก็คือ ความแตกต่างกันระหว่างกลไกตลาดในทางเศรษฐศาสตร์ (หรือตลาดแบบแข่งขันสมบูรณ์) และกลไกตลาดในระบบทุนนิยม ซึ่งคนทั่วไปมักเข้าใจว่าเป็นเรื่องเดียวกัน แต่จริงๆ แล้ว กลับเป็นเรื่องที่แตกต่างกันตั้งแต่ต้นจนจบ คำว่าตั้งแต่ต้นหมายถึง (ก) **วัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน** กล่าวคือในขณะที่กลไกตลาดในทางเศรษฐศาสตร์ต้องการให้เกิดประสิทธิภาพในการจัดสรรทรัพยากร แต่กลไกตลาดในระบบทุนนิยมกลับมุ่งสู่การสะสมความมั่งคั่ง (ข) **กรอบการตัดสินใจ** เพราะในขณะที่ตลาดแบบแข่งขันสมบูรณ์เชื่อว่าคนควรตัดสินใจโดยการให้เหตุผลอย่างสมบูรณ์ แต่กลไกตลาดในระบบทุนนิยมกลับให้การโฆษณาส่งเสริมให้คนใช้อารมณ์ความรู้สึกในการตัดสินใจซื้อสินค้าของตน (ค) **ข้อมูลในการตัดสินใจ** ในขณะที่ตลาดแข่งขันสมบูรณ์คาดหวังให้ทุกคนมีข้อมูลที่เพียงพอในการตัดสินใจ แต่กลไกตลาดในระบบทุนนิยมกลับปิดบังข้อมูลส่วนน้อยหรือผลกระทบจากการบริโภคสินค้าของตนเองไว้ (ง) **จำนวนผู้**

ซื้อและผู้ขาย ซึ่งกลไกตลาดต้องการให้มีผู้ซื้อและผู้ขายจำนวนมาก แต่ทิศทางในระบบทุนนิยมกลับเหลือจำนวนผู้ประกอบการน้อยลงทุกที เช่น กรณีร้านค้าปลีกที่ถูกแทนที่โดยห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่ไม่กี่แห่ง หรือกรณีของบริษัทสารกำจัดศัตรูพืชควบรวมกิจการกัน และการร่วมมือทางธุรกิจ เป็นต้น และ (๑) **การเข้าและออกจากตลาดได้อย่างเสรี** ในขณะที่ควรส่งเสริมให้มีการเข้าและออกจากตลาดได้อย่างเสรี ระบบทุนนิยมกลับสร้างอุปสรรคในการเข้าสู่ตลาดขึ้นมากมาย รวมถึงระบบการคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญา ที่ทำให้การผลิตสินค้าที่จำเป็นเช่น ยา หรือพันธุ์พืช ถูกครอบครองโดยบริษัทขนาดใหญ่ไม่กี่บริษัท และยังจำกัดทางออกจากตลาดของผู้คน ผ่านการเปลี่ยนระบบความเชื่อและคุณค่าให้ผู้คนในสังคมยึดติดกับการบริโภคและวิถีชีวิตสมัยใหม่ ซึ่งกลายเป็นความแตกต่างกันในตอนจบ กล่าวคือ แม้จะไม่พอใจในระบบหรือกลไกตลาดที่เป็นอยู่ในปัจจุบันก็ไม่สามารถหนีออกไปจากกลไกนี้ได้ แทนที่ผู้ซื้อและผู้ขายสามารถออกจากตลาดได้อย่างเสรี ดังที่คาดหมายกันไว้ในทางทฤษฎี

ดังนั้น สังคมจึงไม่สามารถปล่อยให้กลไกตลาด โดยเฉพาะกลไกตลาดในระบบทุนนิยมทำงานแต่เพียงลำพังได้ กฎระเบียบและกลไกอื่นๆ ในสังคมจะต้องเข้าไปกำกับดูแล เพื่อให้สังคมมีการแลกเปลี่ยนที่มีประสิทธิภาพ และมีความเป็นธรรมมากขึ้น ดังเช่น ที่นายปีเตอร์ ดรักเกอร์ (อ้างในเดวิด ซี คอร์ทเทน 2545 : 181) ประมาจารย์ทางการบริหารธุรกิจและการจัดการได้กล่าวไว้ว่า

“... เรากำลังเรียนรู้อย่างรวดเร็วมากกว่า ความเชื่อที่ว่าขอแค่ให้มีตลาดเสรี แล้วสังคมหรือแม้กระทั่งระบบเศรษฐกิจก็จะดำเนินไปได้ นั่น คือ การหลอกลวงอย่างแท้จริง...”

กฎระเบียบและกลไกอื่นๆ นั้นอาจรวมถึง (ก) การจัดสรรจากสังคม เช่น กรณีโครงการ 30 บาทรักษาทุกโรค (ข) การเก็บภาษีสินค้าที่เป็นภัยต่อสุขภาพและสิ่งแวดล้อม เช่น ภาษีสุราและยาสูบ (ค) การสร้างตลาดทางเลือกสำหรับสินค้าที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม (ง) การเปิดเผยข้อมูลที่เป็นประโยชน์และจำเป็นสำหรับเกษตรกรและผู้บริโภค (จ) การกำหนดเงื่อนไขหรือมาตรฐานกลางของตลาดที่มีความเป็นธรรมสำหรับทุกฝ่าย (ฉ) การสร้างระบบการแลกเปลี่ยนขึ้นในท้องถิ่น เพื่อลดต้นทุนทางธุรกรรมลง (ช) การส่งเสริมเรื่องการศึกษาการจัดการตลาดสำหรับเกษตรกร และ (ซ) การสนับสนุนการแลกเปลี่ยนด้วยการให้เพื่อสร้างความผูกพันและผูกคุณธรรมในสังคม เป็นต้น

8.10 ทางออกของเกษตรกร

ด้วยข้อจำกัดของสภาพความเป็นจริงในตลาดที่แตกต่างไปจากภาพฝันในทางทฤษฎี ทำให้เกษตรกรจึงจำเป็นต้องค้นหาทางออกเรื่องการตลาดด้วยตนเอง ซึ่งแต่ละความพยายามในการหาทางออกก็มีแนวทางและมีผลลัพธ์ที่แตกต่างกันด้วยเหตุและปัจจัยต่างๆ มากมาย เอกสารบทนี้จึงขอสรุปเพื่อให้นักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรได้เห็นเป็นแนวทางในเบื้องต้น โดยจำแนกเป็น 4 แนวทางใหญ่ๆ ด้วยกันคือ

1) การพัฒนาความแตกต่างหรือเอกลักษณ์ในตัวสินค้า

แนวทางนี้เป็นแนวทางที่อยู่บนฐานข้อเท็จจริงที่ว่า สินค้าเกษตรมีคุณภาพแตกต่างกัน และผู้ผลิตที่ผลิตสินค้าที่มีคุณภาพดีและ “หาได้ยาก” ในตลาด ย่อมได้รับผลตอบแทนและมีอำนาจต่อรองที่ดีกว่า (หรือดีขึ้น) เนื่องจากผู้ซื้อมีความยินดีที่จะจ่ายเพิ่มมากขึ้นนั่นเอง ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นหากความพยายามดังกล่าวประสบความสำเร็จคือ ราคาสินค้าที่เพิ่มขึ้น (หรือที่เรียกว่ามูลค่าเพิ่มในตัวสินค้า) และตลาดที่แน่นอนมากขึ้น เนื่องจากผู้บริโภคเกิดความภักดีในตัวสินค้า รูปธรรมของความสำเร็ที่พบของแนวทางนี้ก็มีอยู่มากมาย อาทิ กลุ่มปรับปรุงคุณภาพมังคุดที่นครศรีธรรมราช ซึ่งขายมังคุดได้ราคาสูงกว่าตลาดมาก หรือกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ ซึ่งขายได้ราคาดีกว่าผ้าย้อมสีเคมีธรรมดา หรือแม้กระทั่ง นโยบายหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ ก็เป็นการดำเนินการตามแนวทางนี้เช่นกัน อย่างไรก็ตาม ข้อจำกัดของแนวทางนี้อยู่ที่คำว่า “หาได้ยาก” เพราะฉะนั้น จึงไม่สามารถเป็นทางเลือกของเกษตรกรจำนวนมากได้ (เพราะมีจะนั้นก็กลายเป็นของที่หาได้ง่าย) แม้กระทั่ง ผลิตภัณฑ์ในนโยบายหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ส่วนใหญ่ก็ไม่ใช่ของคนทุกคนหรือคนส่วนใหญ่ในตำบล แต่เป็นของหายากที่มีคนบางคนในตำบลผลิตขึ้นมากกว่า

2) การติดต่อโดยตรงกับผู้บริโภคเฉพาะกลุ่ม

แนวทางนี้เป็นแนวทางที่พัฒนามาจากฐานความคิดในการลดต้นทุนทางการตลาด โดยเฉพาะต้นทุนทางธุรกรรมที่ผ่านพ่อค้าคนกลางลง โดยการติดต่อกับผู้บริโภคโดยตรง เพราะมุ่งหวังว่า “เมื่อติดต่อกันด้วยความเข้าใจที่ดีแล้ว” ต้นทุนทางธุรกรรม ไม่ว่าในการหาข้อมูลเรื่องคุณภาพและราคาสินค้าจะลดลงทั้งสองฝ่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับสินค้าที่อาจต้องใช้ต้นทุนหรือเวลาในการหาข้อมูลมาก (เช่น สินค้าเกษตรอินทรีย์ หรือผักปลอดสารพิษ) หรือสินค้าที่มีเวลาในการหาข้อมูลจำกัด เนื่องจากเน่าเสียเร็ว (เช่น ผัก ผลไม้ หรือดอกไม้) ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นหากดำเนินการสำเร็จคือ ต้นทุนทางธุรกรรมที่ลดลงทั้งสองฝ่าย ส่งผลให้ราคาสินค้าที่เกษตรกรขายได้สูงขึ้น และยังมีความแน่นอนของตลาดเพิ่มขึ้นด้วย ตัวอย่างของความสำเร็ที่พบคือ การทำสัญญาขายผักอินทรีย์ส่งให้กับผู้ส่งออกโดยตรง หรือการส่งสมุนไพรอินทรีย์ให้กับโรงพยาบาลโดยตรง เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ข้อจำกัดของทางเลือกนี้อยู่ที่ ต้นทุนในการทำให้เกิด “การติดต่อกันด้วยความเข้าใจที่ดี” ในเบื้องต้น เพราะผู้ผลิตและผู้บริโภคอาจไม่สามารถทราบได้ว่าอีกฝ่ายหนึ่งอยู่ที่ใดและต้องการอะไร โดยทั่วไปความสำเร็ที่เกิดขึ้นมักมีผู้ที่ช่วยแนะนำให้ทั้งสองฝ่ายได้พบและพูดคุยกัน ซึ่งไม่ใช่ผู้ที่คาดหวังผลกำไรจากการทำหน้าที่เป็นคนกลางจนช่วยให้เกิดเป็นความสำเร็ขั้นในที่สุด

3) การทำหน้าที่เป็นคนกลางเอง

ทางเลือกนี้เป็นทางเลือกที่เกิดมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า คนกลางที่ทำหน้าที่ทางการตลาดมักจะเป็นผู้กำหนดผลตอบแทนและความเป็นไปของตลาดได้มากกว่าเกษตรกร ทำให้เกษตรกรบางกลุ่มตัดสินใจหันมาทำหน้าที่คนกลางด้วยการทำธุรกิจร่วมกันในชุมชน เพื่อพิทักษ์ผลประโยชน์และเพิ่มทางเลือกในการตลาดของตนเอง ตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมคือ การก่อตั้งโรงสีข้าวชุมชน การก่อตั้งโรงรมยางของชุมชน หรือกลุ่มรวมน้ำยางหรือยางแผ่นของชุมชน ผลสำเร็จที่เกิดขึ้นคือ ราคาผลผลิตที่สูงขึ้น และเงินปันผลจากกำไรในการทำธุรกิจนั้น อย่างไรก็ตาม ความสำเร็จที่ผ่านมามีข้อจำกัด ชุมชนที่เลือกทางเลือกนี้มักประสบความล้มเหลวและความล้มเหลวมากมาย ทั้งนี้เพราะ ในความเป็นจริงแล้ว ธุรกิจของชุมชนเหล่านี้ยังต้องแข่งขันกับธุรกิจของเอกชนที่มีอยู่ด้วย โดยมีต้นทุนทางธุรกรรมและคุณภาพของสินค้าเป็นตัวชี้ขาด โดยส่วนใหญ่ ธุรกิจชุมชนจะเสียเปรียบเรื่องต้นทุนในการหาข้อมูลภายนอกชุมชน เพราะฐานและเครือข่ายข้อมูลของธุรกิจนั้นมีการสะสมมานานกว่า แต่ธุรกิจชุมชนก็ได้เปรียบเรื่องต้นทุนทางธุรกรรมภายในชุมชน เพราะภายในชุมชนความใกล้ชิดกัน จึงทราบข้อมูลกันเป็นอย่างดีและความซื่อสัตย์ของคนในชุมชนก็ช่วยลดต้นทุนทางธุรกรรมในการติดต่อซื้อขาย เช่น ลดต้นทุนในการตรวจสอบคุณภาพลงได้มากเช่นกัน นอกจากนี้ ธุรกิจชุมชนบางแห่งจะเน้นการดำเนินการตามทางเลือกที่ 1 (การสร้าง ความแตกต่างในตัวสินค้า) และทางเลือกที่ 2 (การติดต่อโดยตรงกับผู้บริโภค) ประกอบกันด้วย

4) การสร้างและสนับสนุนตลาดท้องถิ่น

ทางเลือกสุดท้ายแตกต่างจาก 3 ทางเลือกแรกกล่าวคือ แทนที่จะพยายามต่อสู้ดิ้นรนเพื่อให้อยู่รอดในการเสนอขายสินค้ากับตลาดภายนอกท้องถิ่น ซึ่งมีต้นทุนทางธุรกรรมและมีความไม่แน่นอนสูง ชุมชนหลายชุมชนจึงตัดสินใจที่จะใช้ประโยชน์จากการมีต้นทุนทางธุรกรรมภายในชุมชนที่ต่ำ (เพราะสมาชิกในชุมชนต่างรู้จัก เข้าใจ และเชื่อใจกันดี) เป็นการสร้างตลาดหรือระบบการแลกเปลี่ยนของตนขึ้นมาแทน ทั้งในตลาดผลผลิต (เช่น ตลาดนัดหรือตลาดริมทางเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้ากันภายในชุมชน โดยเฉพาะสินค้าที่ปลอดภัยจากสารพิษ) และตลาดปัจจัยการผลิต (เช่น กลุ่มออมทรัพย์หรือกลุ่มสะสมทรัพย์เป็นต้น) ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นคือ การลดค่าใช้จ่ายหรือต้นทุนทางธุรกรรมลงไปได้มาก ทั้งฝ่ายผู้ขายและฝ่ายผู้ซื้อ รวมถึงกระตุ้นให้เกิดการหมุนเวียนของเศรษฐกิจภายในชุมชนได้มาก อย่างไรก็ตาม ความจำกัดของทางเลือกนี้อยู่ที่ความหลากหลายของสินค้าที่จะนำมาแลกเปลี่ยนกัน เพราะสมาชิกในชุมชนอาจมีความชำนาญในการผลิตสินค้าที่คล้ายคลึงกันเพียงไม่กี่อย่างเท่านั้น ดังนั้น การสร้างและสนับสนุนตลาดท้องถิ่นจำเป็นต้องมีการสื่อสารข้อมูลและการวางแผนร่วมกัน ตั้งแต่ขั้นการผลิต และการแปรรูปสินค้า เพื่อให้กระจายการผลิตสินค้าและบริการไปตามความต้องการของสมาชิก ชุมชน ดังเช่น ชุมชนพุดฉิมพวง จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งมีการวางแผนปลูกข้าวชีวภาพ จัดตั้งโรงสีชุมชน การตั้งโรงผลิตอาหารสัตว์ของชุมชน การเลี้ยงหมู และเลี้ยงหมูขึ้นภายในชุมชน ถึงแม้ว่า ทางเลือกนี้จะแตกต่างไปจากทั้งสามทางเลือกข้างต้น ก็ได้หมายความว่า ชุมชนที่เลือกทางเลือกนี้จะต้องละทิ้งแนวทางทั้งสามข้างต้น เพราะในความเป็นจริงแล้ว ชุมชนสามารถดำเนินการประกอบกันไปด้วย เนื่องจากสินค้าบางอย่างชุมชนก็อาจผลิตได้เกินกว่าที่ตนจะแลกเปลี่ยนกันเองได้ ก็จำเป็นต้องใช้สามทางเลือกข้างต้น ประกอบกันไปด้วย

ชุมชนนาโผ อำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร ซึ่งเป็นชุมชนผลิตข้าวอินทรีย์ คือตัวอย่างของชุมชนที่พยายามประยุกต์ใช้ทางเลือกทั้งสี่ข้างต้นอย่างเต็มที่ในการแก้ไขปัญหาการตลาดของตนเอง กล่าวคือ ชุมชนมีการจัดตั้ง

โรงสีของชุมชนขึ้นมา โดยแข่งขันกับโรงสีเอกชนในการรับซื้อข้าวจากสมาชิก (ทางเลือกที่ 3 การทำหน้าที่เป็นคนกลาง) แต่ข้าวที่โรงสีรับซื้อส่วนหนึ่งเป็นข้าวอินทรีย์ที่ตลาดต่างประเทศมีความต้องการสูง (ทางเลือกที่ 1 การสร้างความแตกต่างของสินค้า) และเป็นข้าวที่โรงสีทำการขายโดยการทำสัญญาซื้อกับผู้ซื้อโดยตรงในต่างประเทศ (ทางเลือกที่ 2 การติดต่อกับผู้บริโภคโดยตรง) เพื่อลดต้นทุนทางธุรกรรมลง นอกจากนี้ ชุมชนนาโปลังยังสนับสนุนให้มีการกระจายการผลิตและแลกเปลี่ยนสินค้าในชุมชน (ทางเลือกที่ 4 การสร้างตลาดท้องถิ่น) รวมถึงได้มีความพยายามในการพัฒนาระบบเงินตราท้องถิ่น เรียกว่า “เบี้ยกุดชุม” เพื่อกระตุ้นให้เกิดการแลกเปลี่ยนซื้อขายกันในชุมชนให้มากขึ้นด้วย แต่น่าเสียดายที่ความพยายามดังกล่าวถูกยับยั้งโดยธนาคารแห่งประเทศไทย ด้วยอ้างว่า ขัดกับกฎหมายที่มีอยู่ ซึ่งให้ระบบเงินตราเพียงระบบเดียว

8.11 บทสรุป

ในบทนี้เราจะเห็นได้ว่าการแลกเปลี่ยนเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงระหว่างการผลิตและการบริโภค ซึ่งมีพื้นฐานเกิดจากการที่มนุษย์ไม่สามารถผลิตสินค้าและบริการได้ทุกอย่าง นอกจากนี้การแลกเปลี่ยนยังมีความจำเป็นสำหรับการสร้างความมั่นคงและความผาสุกในสังคมด้วย ทุกๆ ระบบการแลกเปลี่ยนต่างมีประโยชน์และข้อจำกัดของตัวเอง นักเศรษฐศาสตร์อาจคิดว่ากลไกตลาดน่าจะเป็นกลไกที่มีประสิทธิภาพที่สุด แต่ในความเป็นจริงแล้ว ตลาดในระบบทุนนิยม หรือตลาดในสภาพความเป็นจริงในสังคมชนบทกลับมีความแตกต่างไปจากตลาดในอุดมคติของนักเศรษฐศาสตร์เป็นอย่างมาก การเฝ้ารอหรือการกระตุ้นให้เกิดการค้าเสรีภายใต้ระบบทุนนิยม หรือภายใต้สภาพความเป็นสังคมชนบทจึงเป็นกับดัก(ทางความคิด) มากกว่าจะเป็นทางออกสำหรับสังคม

ดังนั้น สังคม ชุมชน และสมาชิกในชุมชนแต่ละคนจึงจำเป็นต้องเลือก และสร้างหรือพัฒนาระบบการแลกเปลี่ยนที่น่าจะเหมาะสมกับสังคมหรือชุมชนตนเองขึ้นมา แน่นอนว่าไม่มีระบบการแลกเปลี่ยนใดเพียงระบบที่จะเป็นคำตอบให้กับทุกๆ วัตถุประสงค์ของสังคมได้ การเลือกหรือการพัฒนาระบบตลาดจึงจำเป็นต้องอาศัยความรู้ ความเข้าใจพื้นฐานเรื่องการแลกเปลี่ยนและตลาด ในทุกๆ ด้าน ในทุกๆ แง่มุม และทุกๆ ทางเลือกเป็นอย่างดี รวมถึงมีการคิดใคร่ครวญอย่างรอบคอบ เพื่อที่จะพัฒนาการแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ และมีความเป็นธรรมกับทุกฝ่ายในสังคมอย่างแท้จริง

บทที่ 9 ความร่วมมือในสังคมการเกษตร

เดชรัตน์ สุขกำเนิด
ศุภกาญจน์ นันทะวรการ

“...ทฤษฎีที่ถือว่า การขาดแคลนทรัพยากรทำให้เกิดการแข่งขันนั้นไม่สมบูรณ์เสียแล้ว
สิ่งที่ขาดหายไปในทฤษฎีนี้ก็คือ ความเข้าใจในความสัมพันธ์และความร่วมมือกันของมนุษย์...”

ดักลาส นอร์ธ นักเศรษฐศาสตร์รางวัลโนเบล

อ้างโดยแซนเดอ ทิเดอมาน 2543 ; 14

ปัจจุบันแนวคิดของการพัฒนาที่เน้นการให้ความสำคัญกับการรวมกลุ่มและความเป็นชุมชนถูกนำเสนอผ่านสื่อต่างๆ มากมาย และคงเป็นที่รับรู้โดยทั่วไปแล้วว่า ภายใต้วิถีชีวิตของชุมชนในชนบทนั้นยังคงเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมชุมชน และมีงานวิจัยมากมายที่ได้นำเสนอการรวมกลุ่มเหล่านี้ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ กลุ่มแม่บ้านเกษตรกร กลุ่มทอผ้า กลุ่มรวมยาง ฯ อันถือเป็นการเพิ่มความเข้มแข็งในเศรษฐกิจระดับชุมชน แต่สิ่งซึ่งยังเป็นคำถามอยู่และเป็นคำถามที่ผู้ศึกษาในวิชาเศรษฐศาสตร์ควรให้ความสนใจก็คือ เพราะเหตุใดกลุ่มคนหรือองค์กรเหล่านี้จึงมารวมตัวกันประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ภายใต้เงื่อนไขและข้อจำกัดต่างๆ ในชุมชนซึ่งจะแตกต่างกันไปในแต่ละท้องที่ ประโยชน์ที่ได้รับจากการรวมกลุ่มกันจะเป็นเช่นไร ทั้งในทางธุรกิจและประโยชน์กับสังคมส่วนรวม และเมื่อรวมตัวกันแล้วมีการวางแผนและการจัดระบบอย่างไรในการดำเนินกิจกรรมถึงทำให้หลายกลุ่มที่จัดตั้งขึ้นประสบความสำเร็จรวมทั้งยังสามารถจัดการแก้ไขปัญหาอื่นๆ ที่ชุมชนประสบอยู่ได้อย่างดี และภายใต้เงื่อนไขและสภาพปัญหาใกล้เคียงกัน ในหลายท้องที่ทำไมจึงไม่อาจจะจัดตั้งกลุ่มและหาหนทางแก้ปัญหาอย่างเดียวกันได้

ดังนั้น เนื้อหาในบทนี้จึงมุ่งที่จะให้พื้นฐานแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์ในการตอบคำถามเหล่านี้ โดยใช้แนวคิดและเครื่องมือทางเศรษฐศาสตร์มาอธิบายพฤติกรรมของความร่วมมือหรือความไม่ร่วมมือกัน เสมือนหนึ่งพฤติกรรมของความร่วมมือกันเป็นพฤติกรรมที่สำคัญทางเศรษฐกิจ และเป็นผลมาจากเหตุผลทางเศรษฐศาสตร์อย่างไรก็ดี ในความเป็นจริง ความร่วมมือกันยังเป็นพฤติกรรมที่สำคัญทางวัฒนธรรม ทางสังคม และทางการเมืองด้วย พฤติกรรมของความร่วมมือกันจึงยังสามารถอธิบายได้ด้วยแนวทางอื่นๆ โดยเฉพาะแนวคิดทางด้านสังคมวิทยา และการเมือง ซึ่งไม่ได้กล่าวถึงในที่นี้ นอกจากนั้นยังจะกล่าวถึงรูปธรรมของการพัฒนาความร่วมมือกันทั้งในระดับชุมชน ในภาคธุรกิจ และในระดับนานาชาติ

9.1 เหตุผลทางเศรษฐศาสตร์ของการร่วมมือกัน

เนื่องจาก ในหลายสถานการณ์ การร่วมมือกันเป็นพฤติกรรมทางเศรษฐกิจที่เอื้อประโยชน์ให้แก่สมาชิกทั้งสองฝ่ายหรือทุกฝ่ายที่ร่วมมือกัน การร่วมมือกันจึงเป็นพฤติกรรมทางเศรษฐกิจที่มีประโยชน์และมีความสำคัญหลายประการ เหตุผลทางเศรษฐศาสตร์ที่ทำให้ทุกฝ่ายหันมาร่วมมือกัน หรือให้ความสนใจกับการสร้างความร่วมมือกันมากขึ้นคือ

1) การประหยัดทางขนาด

เหตุผลทางเศรษฐศาสตร์ประการแรกของการร่วมมือกันคือ การแสวงหาการประหยัดทางขนาด เนื่อง จากมีกิจกรรมจำนวนมากที่ต้องมีการลงทุนสูง ในต้นทุนคงที่ และในปัจจุบันการผลิตหรือทรัพย์สินที่ไม่สามารถ แบ่งเป็นหน่วยย่อยได้ (เช่น เครื่องจักรที่ไม่สามารถทำเป็นเครื่องเล็กได้) จึงเป็นเรื่องลำบากที่เอกชนหรือครัวเรือน แต่ละรายจะลงทุนและได้รับผลตอบแทนที่คุ้มทุนได้ ดังนั้น การเพิ่มการใช้ประโยชน์จากปัจจุบันการผลิตหรือ ทรัพย์สิน หรือการเพิ่มจำนวนผู้ใช้ประโยชน์จากการลงทุนจึงเป็นสิ่งที่จำเป็น เพื่อลดต้นทุนต่อหน่วยสินค้าจาก การลงทุนดังกล่าวลงมา

ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจน คือการรวมกลุ่มของเกษตรกรผู้เลี้ยงโคนม ในลักษณะของศูนย์รวบรวมนํ้านมดิบ เนื่องจากนํ้านมดิบเป็นสินค้าที่เน่าเสียง่าย การจัดส่งนํ้านมดิบจึงต้องดำเนินการด้วยความรวดเร็ว และได้รับการ ควบคุมเป็นอย่างดี โดยต้องมีการลงทุนในการสร้างถังความเย็นเพื่อพักรอก่อนจัดส่งเข้าสู่โรงงาน และซื้อรถ ควบคุมอุณหภูมิเพื่อจัดส่งเข้าสู่โรงงานแปรรูป ซึ่งทั้งสองส่วนเป็นการลงทุนที่สูงจนเกินกว่าที่เกษตรกรรายย่อย แต่ละรายจะลงทุนได้ ดังนั้น จึงต้องมีการรวมตัวกันเพื่อรวบรวมนํ้านมดิบจากสมาชิกให้ได้มากที่สุด เพื่อลดต้น ทุนต่อหน่วยในการรวบรวมและขนส่ง และเพื่อให้คุ้มค่ากับการลงทุนในทรัพย์สินทั้งสอง และด้วยเหตุผลนี้เอง การ จัดตั้งศูนย์รวบรวมนํ้านมดิบจึงเกิดขึ้นมากมาย ตามพื้นที่ที่มีการส่งเสริมให้มีการเลี้ยงโคนม (นิพนธ์ และ อัม มาร์ , 2538 ; 16)

2) การลดต้นทุนในการทำธุรกรรม

ในการติดต่อเพื่อแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้า ล้วนต้องมีต้นทุนในการทำธุรกรรมทั้งสิ้น (แต่เดิมมักเรียกว่า “ค่าใส่หุ่ย”) ต้นทุนในการทำธุรกรรม (Transaction costs) ก็คือ ต้นทุนหรือค่าใช้จ่ายที่ต้องเสียไปในกระบวนการ ซื้อขายและแลกเปลี่ยน ต้นทุนในการทำธุรกรรมประกอบด้วย ต้นทุนในการค้นหาผู้ขายหรือผู้ซื้อ ต้นทุนในการหา ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับสินค้าและบริการและตัวผู้ขายหรือผู้ซื้อ ต้นทุนในการตัดสินใจซื้อขาย ต้นทุนในการตรวจสอบ สินค้า ต้นทุนในการควบคุมให้เป็นไปตามผลที่ได้ตกลงกันไว้ ในบางครั้งต้นทุนในการทำธุรกรรมก็สูงมากจน ไม่สามารถก่อให้เกิดการซื้อขายแลกเปลี่ยนเกิดขึ้นเลยก็ได้ แม้ว่าจะมีความต้องการซื้อและต้องการขายอยู่ก็ตาม แต่การร่วมมือกันสามารถลดปัญหาในส่วนนี้ลงมาได้ โดยการช่วยทำให้ต้นทุนในการค้นหาผู้ขายหรือผู้ซื้อลดลง เนื่องจากผู้ที่ซื้อและขายได้หันมาร่วมมือกันแล้ว และถ้าการร่วมมือกันเป็นไปอย่างราบรื่น บนพื้นฐานของ ความไว้วางใจ และการเคารพข้อตกลงกันแล้ว ต้นทุนในการหาข้อมูลเกี่ยวกับตัวสินค้า ต้นทุนในการตรวจสอบ สินค้า ต้นทุนในการตัดสินใจซื้อขาย ต้นทุนในการตรวจสอบสินค้า และต้นทุนในการควบคุมให้เป็นไปตามผลที่ ได้ตกลงกันไว้ของทั้งสองฝ่ายก็ย่อมลดลง จนสามารถซื้อขายกันได้ และขยายตลาดให้กว้างขวางยิ่งขึ้น (Sukumnoed, 1997; 7-13)

ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจน คือ การก่อตั้งโรงสีข้าวรักษัธรรมชาติ อ.กุดชุม จ. ยโสธร เพื่อผลิตข้าวหอมมะลิ ปลอดภัยสารพิษ อันเป็นการร่วมมือกันของกลุ่มเกษตรกรผู้ผลิตข้าวหอมมะลิ ที่ต้องการลดการใช้สารเคมีในการ ผลิตข้าว และกลุ่มผู้บริโภคที่ต้องการบริโภคข้าวที่ปลอดภัยสารเคมี ซึ่งมีความต้องการข้าวที่ปลอดภัยสารเคมีมานาน แล้ว แต่มีปัญหาคือต้นทุนในการทำธุรกรรมสูงมาก ไม่ว่าจะเป็นต้นทุนในการค้นหา ต้นทุนข้อมูลข่าวสาร ต้นทุน ในการตรวจสอบ ต้นทุนในการควบคุม (ว่าจะผลิตข้าวปลอดภัยสารพิษจริง) กลุ่มผู้บริโภคจึงต้องร่วมมือกัน และ

ต้องร่วมมือกับกลุ่มผู้ผลิต ซึ่งก็มีต้นทุนในการทำธุรกรรมสูงเหมือนกัน เพราะไม่ทราบว่าคุณสมบัติอยู่ที่ไหน และต้องการสินค้าคุณภาพอย่างไร ปริมาณเท่าไร และจะซื้อไปนานเพียงไร ดังนั้น การร่วมมือกันจึงเป็นทางออกที่ดีที่สุด สำหรับทุกฝ่ายในการลดต้นทุนในการทำธุรกรรมลงมา แม้จะยังไม่เท่ากับต้นทุนในการทำธุรกรรมของข้าวปกติ แต่ก็เพียงพอที่จะขยายตลาดได้มากขึ้น จนมีการส่งออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ

3) การจัดการทรัพย์สินร่วม

การจัดการทรัพย์สินร่วมเป็นอีกกิจกรรมหนึ่งที่ต้องการการร่วมมือกันของสมาชิกที่ใช้ประโยชน์จากทรัพย์สินร่วมนั้น เนื่องจาก ลักษณะเฉพาะของทรัพย์สินร่วม (Common property) คือ เป็นทรัพย์สินที่ไม่สามารถจำกัดการเข้ามาใช้ของผู้ใช้หรือสมาชิกรายต่างๆ ได้ (หรือที่เรียกว่า Non-excludability) ขณะเดียวกัน ทรัพย์สินร่วมคือ เป็นทรัพย์สินที่การใช้ของบุคคลหนึ่งจะไปกระทบกับการใช้ของบุคคลอื่น คือทำให้ผู้อื่นๆ ใช้ทรัพย์สินนั้นได้น้อยลง (Rivalry) ตัวอย่างของทรัพย์สินร่วมก็คือ ทรัพยากรธรรมชาติส่วนใหญ่ เช่น ทรัพยากรน้ำ ป่าไม้ และประมง (อาจจะยกเว้นที่ดิน ซึ่งมีกรรมสิทธิ์เอกชน ผู้อื่นจึงไม่สามารถเข้ามาใช้ได้ และแร่ธาตุ ที่มักมีการให้สัมปทานหรือสิทธิการใช้ประโยชน์แก่เอกชนรายใดรายหนึ่ง) และเนื่องด้วยคุณลักษณะของทรัพย์สินร่วมเช่นนี้เอง การร่วมมือกันจึงเป็นสิ่งที่สำคัญมากเพราะ หากปราศจากความร่วมมือของผู้ใช้ในการบำรุงรักษา ก็คงจะมีแต่คนใช้ (เพราะไม่สามารถควบคุมได้) โดยที่ไม่มีคนรักษา และการใช้ของแต่ละคนก็จะทำให้ทรัพย์สินนั้นหมดไปในที่สุด

ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนตัวอย่างหนึ่งก็คือ การร่วมกันรักษาป่าชุมชนของชาวบ้านที่หากินและตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้เขตป่า โดยมีการรวมกลุ่มกัน เพื่อจัดทำกติกาในการใช้ประโยชน์จากป่า ขณะเดียวกันก็ร่วมกันบูรณะพื้นที่ป่า ด้วยการปลูกป่าให้มากขึ้น จนป่าเริ่มมีความอุดมสมบูรณ์ขึ้น ทำให้ชาวบ้านเหล่านั้นก็มีรายได้จากการหาของป่าเพิ่มมากขึ้นไปด้วย

4) การเพิ่มทางเลือกและอำนาจต่อรองทางเศรษฐกิจ

ในหลายกรณี การครอบครองปัจจัยการผลิตและการมีโอกาสทางเศรษฐกิจที่ไม่เท่าเทียมกันในสังคม ก็มักจะนำไปสู่การเอาเปรียบของผู้ที่มีฐานะและโอกาสทางเศรษฐกิจดีกว่า ดังนั้น ผู้ที่ด้อยโอกาสทางเศรษฐกิจจึงจำเป็นต้องรวมตัวกัน เพื่อเพิ่มทางเลือกและอำนาจต่อรองให้กับตนเองอันจะทำให้ตนเองได้รับความเป็นธรรมมากขึ้น และถือเป็นการเกื้อกูลกันในสังคมอีกด้วย

ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนคือ การรวมกลุ่มขายยางแผ่น ในภาคตะวันออกและภาคใต้ เนื่องจากชาวสวนยางรายย่อยมักจะถูกพ่อค้ากดราคารับซื้อยางแผ่นอยู่เสมอ ทั้งโดยการกดคุณภาพชั้นยาง และการบิดเบือนน้ำหนักของยางที่ชั่งได้ ดังนั้น เกษตรกรชาวสวนยางรายย่อยจึงรวมตัวกันจัดตั้งเป็นกลุ่มรวบรวมยาง เพื่อรวบรวมยางให้ได้ในปริมาณมาก แล้วทำการเปิดประมูลให้กับพ่อค้ายางทั้งนอกและในพื้นที่ จนทำให้ได้รับราคารายเพิ่มขึ้น และสามารถปันผลกำไรส่วนหนึ่งเป็นสวัสดิการให้กับสมาชิก ขณะเดียวกัน พ่อค้ายางเองก็ได้รับประโยชน์ เพราะแม้ว่าจะต้องจ่ายราคารายแพงขึ้น แต่ก็ลดต้นทุนในการทำธุรกรรมไปได้มาก เพราะสามารถซื้อได้ในปริมาณมาก จึงไม่ต้องเสียต้นทุนในการค้นหา และต้นทุนข้อมูลข่าวสาร นอกจากนี้ กลุ่มรวบรวมยางยังดำเนินการคัดคุณภาพด้วยข้อสอบและเครื่องครีต ทำให้ลดต้นทุนในการตรวจสอบลงไปได้มาก (Suksumnoed, 1997; 39-47)

9.2 อุปสรรคสำหรับการพัฒนาความความร่วมมือ

แม้ว่า ความร่วมมือกันจะมีประโยชน์เป็นอย่างมากในทางเศรษฐกิจ แต่ความร่วมมือกันก็มีได้เกิดขึ้นโดยปราศจากอุปสรรค (หรืออาจจะเรียกว่า ไม่สามารถเกิดขึ้นได้โดยปราศจากการลงทุน) อันเป็นที่มาของคำถามว่าทำไมในบางชุมชน หรือในบางองค์กร หรือในบางสถานการณ์จึงสร้างหรือพัฒนาความร่วมมือขึ้นมาได้ แต่ในอีกกลุ่มหนึ่ง หรือองค์กรหนึ่ง หรือในอีกสถานการณ์กลับไม่สามารถดำเนินการได้ตามนั้น ฉะนั้นเพื่อตอบคำถามของปัญหาดังกล่าว ในบทนี้จะได้นำทฤษฎีเกมมาประยุกต์ใช้ในการอธิบาย ทฤษฎีเกมเป็นวิธีการหนึ่งในการวิเคราะห์การดำเนินการเชิงกลยุทธ์ของเอกชนแต่ละราย ซึ่งในที่นี้หมายถึง การตัดสินใจที่จะร่วมมือหรือไม่ร่วมมือกันของเอกชนแต่ละราย โดยใช้จะใช้กรณีตัวอย่าง ซึ่งจะมีเงื่อนไข ข้อจำกัด และปัญหาของเกมแต่ละรูปแบบแตกต่างกันไปอันจะทำให้เข้าใจถึงเหตุผลและสภาพปัญหาในการร่วมมือกันได้ดีขึ้น

ในการพิจารณาแบบจำลองของเกมในสถานการณ์ต่างๆ นั้น แต่ละแบบจำลองจะมีองค์ประกอบของเกมอยู่ 3 ส่วน หลักๆ คือ

- (1) กฎหรือกติกาอันเป็นของจำกัดการกระทำ/พฤติกรรมของผู้เล่นแต่ละราย
- (2) กลยุทธ์ของผู้เล่นแต่ละราย
- (3) ผลลัพธ์หรือผลตอบแทน ซึ่งอาจเป็นได้ทั้งรางวัล (ผลได้)/การลงโทษ (ผลเสีย) อันเป็นผลมาจากการเลือกกลยุทธ์ต่างๆ ของผู้เล่นแต่ละรายตามกรอบกติกาที่กำหนดขึ้น

1) กรณีตัวอย่างที่ 1 ทางเลือกที่ขัดแย้งกันของผู้ต้องหา (Prisoner's Dilemma)

ในกรณีตัวอย่างที่ 1 สมมติให้ ผู้ต้องหา 2 คนที่ร่วมกันวางแผนกระทำความผิด แต่ถูกตำรวจจับได้เสียก่อน โดยที่ทางตำรวจเองก็ไม่มีหลักฐานชัดเจนในการจะลงโทษทั้งคู่ได้ ตำรวจจึงจับทั้งคู่แยกห้องสอบสวนกันคนละห้อง (ทั้งคู่ไม่สามารถพบหน้าและปรึกษาหารือกัน) และยื่นข้อเสนอให้แต่ละคนว่า หากใครคนหนึ่งยอมรับสารภาพก็จะได้เป็นอิสระ โดยตำรวจจะดำเนินคดีกับอีกคนหนึ่งและจะถูกจำคุกเป็นเวลา 10 ปี แต่ถ้าทั้งคู่สารภาพก็จะเท่ากับยอมรับว่าจะทำความผิด จะถูกจำคุกคนละ 7 ปี แต่ถ้าหากทั้งคู่ไม่ยอมรับสารภาพ ตำรวจก็ไม่มีหลักฐานและจำต้องลงโทษสถานเบาโดยจำคุกเพียงคนละ 1 ปี จากข้อเสนอของตำรวจดังกล่าว จะพบว่า ผู้ต้องหาทั้งสองคนมีทางเลือก 2 ทางเลือกคือ การสารภาพ (อันเปรียบเสมือนการไม่ร่วมมือกันของผู้ต้องหาทั้งสอง) หรือการไม่สารภาพ (อันเปรียบเสมือนการร่วมมือกันของผู้ต้องหาทั้งสอง) ซึ่งแต่ละทางเลือกจะให้ผลแก่ผู้ต้องหาทั้งสองแตกต่างกัน ทั้งนี้ ผลที่ได้จากทางเลือกแต่ละทางเลือกสามารถเขียนเป็นตารางแสดงผลที่เกิดจากการตัดสินใจของผู้ต้องหาทั้ง 2 คน ดังภาพที่ 9.1 (ตัวอย่างดัดแปลงจาก Kay, 1995 ; 35-37)

ภาพที่ 9.1 ผลที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจของผู้ต้องหาทั้ง 2 คน

		ทางเลือกของ ผู้ต้องหาคนที่สอง	
		สารภาพ	ไม่สารภาพ
ทางเลือกของ ผู้ต้องหาคนที่หนึ่ง	สารภาพ	7 7	10 0
	ไม่สารภาพ	0 10	1 1

ที่มา: ดัดแปลงจาก Kay, 1995; 36

หมายเหตุ :

- (1) ตัวเลขในแต่ละจตุรภาค (Quadrant) คือ ผลที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจของผู้ต้องหาทั้งสองคน ในแต่ละทางเลือก โดยส่วนล่างซ้ายของแต่ละจตุรภาคเป็นจำนวนปีที่ต้องถูกจำคุกของผู้ต้องหาคนที่หนึ่ง และส่วนบนขวาของแต่ละจตุรภาค จะเป็นจำนวนปีที่จะต้องถูกจำคุกของผู้ต้องหาคนที่สอง
- (2) ตัวเลขที่เป็นตัวหนาแสดงผลที่ดีที่สุดของผู้ต้องหาแต่ละคน กล่าวคือ หากผู้ต้องหาคนที่หนึ่งคิดว่าผู้ต้องหาคนที่สองจะสารภาพ ผู้ต้องหาคนที่หนึ่งก็จะเลือกการสารภาพด้วย เพราะทำให้เขาติดคุกเพียง 7 ปี แต่ถ้าไม่สารภาพเขาจะต้องติดคุกถึง 10 ปี แต่ถ้าเขาคิดว่า ผู้ต้องหาคนที่สองจะไม่สารภาพ เขาก็จะยังคงสารภาพ เพื่อให้เขาได้อิสระภาพ

หากเราตั้งข้อกำหนดเบื้องต้น (Assumption) ว่า นักโทษทั้งสองเป็นผู้ที่คำนึงเฉพาะประโยชน์ของตัวเอง การพิจารณาทางเลือกของผู้ต้องหาทั้งสองคน จะมีลักษณะดังนี้

หากเราพิจารณาจากมุมมองของผู้ต้องหาคนที่หนึ่ง ซึ่งไม่มีความแน่ใจว่าเพื่อนจะเลือกอะไร เขาจึงเริ่มคิดว่าถ้าเพื่อน (ผู้ต้องหาคนที่สอง) เลือกที่จะสารภาพ ทางที่ดีตัวเขาก็ควรสารภาพด้วย เพื่อรับโทษคนละ 7 ปี (มิฉะนั้นเขาจะต้องติดคุกถึง 10 ปี) แต่หากเขาคิดว่า เพื่อนจะไม่สารภาพ เพราะฉะนั้นทางที่ดี เขาก็ควรสารภาพเพื่อให้ตัวเองเป็นอิสระ ในทางกลับกัน หากเราพิจารณาจากมุมมองของผู้ต้องหาคนที่สอง เขาก็จะทำการตัดสินใจแบบเดียวกัน คือเลือกที่จะสารภาพเพื่อตนเองจะได้ติดคุคน้อยลง ผลที่ได้ออกมา คือ ทั้งคู่เลือกที่จะรับสารภาพ ทำให้ต้องรับโทษไปคนละ 7 ปี แทนที่จะติดคุกเพียง 1 ปี หากทั้งคู่จะร่วมมือกันโดยการยอมรับสารภาพทั้งคู่ ซึ่งกรณีตัวอย่างนี้กลายเป็นแบบจำลองที่ใช้ในการแสดงถึงอุปสรรคในความร่วมมือกัน หรือมักเรียกว่า เกมทางสองแพร่งของนักโทษ (Prisoners' Dilemma Game)

2) กรณีตัวอย่างที่ 2 ทางเลือกที่ขัดแย้งกันของสมาชิกในศูนย์รวมยาง

ในตัวอย่างนี้ลองหันมาพิจารณาตัวอย่างของทางเลือกที่ขัดแย้งกันในชีวิตประจำวันของเรา ซึ่งทุกๆ คนคงเคยประสบมา เช่น ความล้มเหลวในการจัดตั้งธุรกิจร่วมกันของเกษตรกร โดยในที่นี้จะใช้ตัวอย่างของศูนย์รวมยาง โดยเป็นกรณีสมมติ ซึ่งจะใช้เป็นตัวอย่างในการอธิบายถึงความล้มเหลวในการประสานความร่วมมือในหัวข้อนี้ และการแสวงหาแนวทางเสริมสร้างความร่วมมือในหัวข้อหน้า

เดิมทีนั้น ศูนย์รวมยางของชาวบ้านจะเป็นการรวมยางแผ่นดิบของสมาชิก ทั้งนี้เพื่อให้สามารถทำการต่อรองราคาขายกับพ่อค้าได้ รวมถึงทำการลดขั้นตอนการตลาด โดยตัดขั้นตอนพ่อค้ารายย่อยในหมู่บ้านไปได้ ทำให้สมาชิกที่ขายยางให้กับกลุ่มได้ราคาดีขึ้น นอกจากนี้ทางกลุ่มมีการนำกำไรที่เกิดจากการดำเนินการมาจัดเป็นสวัสดิการปันผลให้กับสมาชิก และชาวบ้านในชุมชน แต่ปัจจุบันสถานการณ์เปลี่ยนไป ราคายางแผ่นดิบในตลาดตกต่ำ ราคาน้ำยางข้นดีกว่า ทางกลุ่มจึงหันมาจำหน่ายน้ำยางข้นแทน

ปัญหาของการรวมกลุ่มจำหน่ายน้ำยางข้นก็คือ การที่มีสมาชิกบางคนอาจจะแอบเติมน้ำ หรือสารละลายอื่นๆ ลงในน้ำยางเพื่อเพิ่มปริมาณ ในที่นี้เราจะลองกำหนดเบื้องต้นว่า ผู้ที่เติมน้ำจะขายน้ำยางได้ปริมาณเพิ่มขึ้นและมีรายได้เพิ่มขึ้น 3 บาท แต่เนื่องจากน้ำยางของกลุ่มมีคุณภาพไม่ดี (เจือจาง) พ่อค้าที่มารับซื้อก็จะให้ราคาต่ำลง 1 บาท ดังนั้นผู้ที่ไม่ได้เติมน้ำจึงเสียผลประโยชน์ไป 1 บาท (ส่วนผู้ที่เติมยังคงได้รับประโยชน์ถึง 2 บาท) แต่ถ้าสมาชิกทั้งสองคนแอบเติมน้ำกันทั้งคู่ คุณภาพน้ำยางก็จะยิ่งลดลงไปมาก ทำให้พ่อค้าตัดราคาลดลงไปอีก จนผู้ที่เติมน้ำทั้งสองคนไม่ได้ผลประโยชน์อะไรเลย ในทางกลับกันหากสมาชิกทั้งสองคนไม่แอบเติมน้ำลงไปด้วย พ่อค้าก็จะให้ราคาเพิ่มขึ้นอีกคนละ 1 บาท ซึ่งผลจากการตัดสินใจเลือกทางเลือกทั้งสอง โดยสมาชิกทั้งสองคนสามารถแสดงเป็นตารางผลที่เกิดขึ้นในภาพที่ 9.2

ในกรณีนี้ก็เช่นเดียวกัน ผลที่ออกมาก็คือ ภายใต้ข้อกำหนดของการเป็นคนที่เห็นแก่ประโยชน์ของตนเป็นหลัก สมาชิกแต่ละคนซึ่งเลือกที่จะเติมน้ำลงไปเพื่อให้ตนเองได้รับประโยชน์สูงสุดแล้ว ทำให้ผลลัพธ์สุดท้ายกลายเป็นได้รับผลตอบแทนต่ำกว่ากรณีที่ร่วมมือกัน หรือกรณีที่ไม่เติมน้ำทั้งคู่ หรือซึ่งตัวอย่างเหล่านี้มีให้เห็นในกลุ่มธุรกิจชุมชนของชาวบ้านโดยทั่วไป ภายหลังจากที่ตั้งกลุ่มแล้วก็ต้องประสบความล้มเหลวเลิกกิจการไป เพราะสมาชิกไม่มีความซื่อสัตย์ในการร่วมมือกับกลุ่ม

ภาพที่ 9.2 ตารางผลที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจของสมาชิกศูนย์รวมยาง 2 คน

		ทางเลือกของ นาย ก.	
		ไม่เติมน้ำ	เติมน้ำ
ทางเลือกของ นาย ข .	ไม่เติมน้ำ	1 1	2 -1
	เติมน้ำ	-1 2	0 0

หมายเหตุ :

- (1) ตัวเลขในแต่ละจตุรภาค (Quadrant) คือ ผลที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจของสมาชิกแต่ละรายในแต่ละทางเลือก โดยส่วนล่างซ้ายของแต่ละจตุรภาคจะเป็นผลประโยชน์ที่นาย ก. ได้รับ เช่น หากเขาเติมน้ำลงในน้ำยาง โดยที่นาย ข. ไม่เติมน้ำ เขาจะได้รับผลประโยชน์ 2 บาท (3 บาทจากปริมาณที่เพิ่มขึ้น แต่ถูกหัก 1 บาทเนื่องจากคุณภาพของยางโดยรวมลดลง) และส่วนบนขวาของแต่ละจตุรภาค จะเป็นผลประโยชน์ที่นาย ข. ได้รับ เช่น หากเขาไม่เติมน้ำโดยที่นาย ก. เติมน้ำ เขาจะเสียผลประโยชน์ 1 บาท (โดยไม่ได้ประโยชน์จากปริมาณยางที่เพิ่มขึ้น แต่ต้องถูกหักอีก 1 บาทเนื่องจากคุณภาพของยางโดยรวมลดลง)
- (2) ตัวเลขที่เป็นตัวหนาแสดงผลที่ดีที่สุดของสมาชิกทั้ง 2 รายกล่าวคือ หากนาย ก. คิดว่า นาย ข. จะเติมน้ำลงในน้ำยาง นาย ก. ก็จะต้องเติมน้ำด้วย เพื่อให้ได้ผลประโยชน์สูงสุดคือ 0 บาท ซึ่งยังดีกว่าต้องเสีย 1 บาท หากตนเองไม่เติมน้ำด้วย หรือหากนาย ก. คิดว่า นาย ข. จะเติมน้ำลงในน้ำยาง นาย ก. ก็ยังจะต้องเติมน้ำลงไปให้น้ำยางอยู่ดี เพื่อให้ได้ผลประโยชน์สูงสุดคือ 2 บาท แทนที่จะได้รับประโยชน์เพียง 1 บาท

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าในชีวิตประจำวันของเรามีสถานการณ์ของทางเลือกที่ขัดแย้งกันอยู่มากมายทั้งในทางการปฏิบัติตัวเพื่ออยู่ร่วมในสังคมและในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ซึ่งเราจะเห็นได้ชัดเจนว่าการร่วมมือกันจะมีประโยชน์มากกว่า แต่สมาชิกในสังคมก็ยังมีปัญหาและอุปสรรคในการร่วมมือกันอยู่เสมอ ปัญหาที่สำคัญของการร่วมมือกัน ในมุมมองทางเศรษฐศาสตร์คือ สมาชิกหรือผู้เล่นแต่ละรายมักจะคำนึงถึงผลประโยชน์เฉพาะตน ทำให้ไม่สามารถแสวงหาความร่วมมือกันระหว่างกันได้ และในที่สุดก็ต้องสูญเสียผลประโยชน์ที่ตนเองคาดหวังไว้ คล้ายกับกรณีสมมติในหัวข้อความขัดแย้งระหว่างส่วนย่อยกับส่วนรวมที่ได้กล่าวไว้ในหัวข้อแรกของบทนี้ ซึ่งกรณีเหล่านี้อาจเรียกว่าเป็น กับดักของสังคม (Social trap) ที่ทำให้ทุกฝ่ายที่คำนึงถึงแต่ผลประโยชน์เฉพาะหน้าของตนล้วนสูญเสียประโยชน์ทั้งสิ้น เพื่อแสวงหาแนวทางแก้ไขจากสภาวะกับดักสังคม ในหัวข้อต่อไปจะได้ประยุกต์แนวทางการแก้ปัญหาสถานการณ์ทางเลือกที่ขัดแย้ง หรือแนวทางในการเสริมสร้างความร่วมมือกัน โดยจะใช้กรณีตัวอย่างสมมติเดิมคือ ธุรกิจศูนย์รวมยางของชาวบ้านในภาคใต้

9.3 แนวทางการพัฒนาความร่วมมือกัน

จากตัวอย่างเบื้องต้น หากช่วยกันคิดหาหนทางออกในการแก้ไขอุปสรรคของความร่วมมือ หรือการแสวงหาแนวทางในการเสริมสร้างความร่วมมือกัน จากตัวอย่างทั้งสองที่ยกมา จะพบว่ามีความหมายหลักที่สำคัญ 5 แนวทางประกอบด้วย

1) **การเรียนรู้จากผลลัพธ์ของการตัดสินใจครั้งก่อน** การให้สมาชิกหรือผู้เล่นตัดสินใจหรือเล่นเกมภายใต้เงื่อนไขและกติกาเดิมอีกครั้ง นับเป็นแนวทางที่สำคัญแนวทางหนึ่ง เพราะเท่ากับเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้เล่นแต่ละคนได้แก้ตัว แก้ไขความผิดพลาดที่เกิดขึ้น แต่เพียงแค่การเปิดโอกาสให้เล่นเกมซ้ำ หรือทำกิจกรรมซ้ำอีกคงไม่ใช่เป็นทางออกของปัญหาโดยตัวของมันเอง ดังตัวอย่างจากผู้ต้องหา ถ้าหากผู้ต้องหาทั้งสองคนเดิม ได้ร่วมกันวางแผนแล้วถูกจับได้อีก ผู้ต้องหาคนที่หนึ่ง อาจคิดว่าคราวนี้เพื่อนคงจะกลัวว่าถ้าสารภาพทั้งคู่อีกก็ต้องติดคุกคนละ 7 ปีอีก เพื่อนหรือผู้ต้องหาที่ 2 จึงน่าจะตัดสินใจไม่สารภาพ ดังนั้นเขาจึงเลือกสารภาพเพื่อเอาตัวรอด (อีกครั้ง) ในทางกลับกัน หากเพื่อนผู้ต้องหาคนที่สองตัดสินใจในแบบเดียวกัน ผลที่ได้ก็คือ รูปแบบการตัดสินใจที่ซับซ้อนขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง แต่ยังคงได้ผลลัพธ์เช่นเดิม เช่นเดียวกับตัวอย่างในกรณีศูนย์รวมยาง เพราะ หากสมาชิกทั้งสองรายยังมุ่งที่จะหาประโยชน์ส่วนตน โดยไม่คำนึงถึงผลประโยชน์ร่วมกัน หรือขาดความไว้วางใจซึ่งกันและกัน การเล่นเกมซ้ำจึงไม่ได้ประกันว่าผลที่จะออกมาจะต้องดี จึงทำให้ต้องมีเงื่อนไขอื่นที่จำเป็นเพื่อให้สามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยเช่นกัน

2) **การสื่อสารซึ่งกันและกัน** เพราะเพียงถ้าหากเราเปิดโอกาสให้ผู้ต้องหาทั้งสองคน หรือสมาชิกศูนย์รวมยางทั้งสองคนได้พบกัน ทั้งคู่ก็ย่อมที่จะส่งสัญญาณหรือข้อความถึงกันถึงโทษและผลประโยชน์ที่ได้รับจากการตัดสินใจที่จะร่วมมือหรือไม่ร่วมมือกัน ทำให้การตัดสินใจเป็นไปโดยถูกต้องมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตามในหลายกรณีการสื่อสารกันก็อาจไม่พอเพียง หากขาดซึ่งความไว้วางใจกัน ก็ทำให้ยังคิดว่า เพื่อนอีกฝ่ายหนึ่งอาจหักหลังด้วยการสารภาพหรือเดิมน้ำลงไปอยู่ดี ดังนั้น การสื่อสารกันจึงเป็นเงื่อนไขที่จำเป็นต่อการสร้างหรือพัฒนาความร่วมมือ แต่ไม่ใช่เงื่อนไขที่พอเพียง

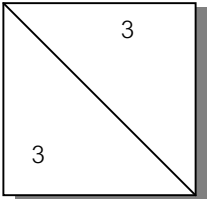
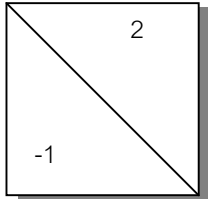
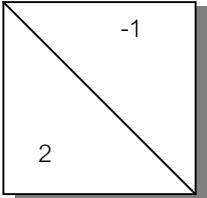
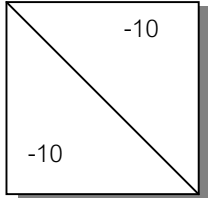
3) **ความไว้วางใจกันและกัน** นอกเหนือจากจะทำการสื่อสารกันแล้ว เงื่อนไขสำคัญที่จะต้องมียังเพื่อการสื่อสารนั้นสัมฤทธิ์ผล ก็คือการทำที่ต้องมีความไว้วางใจในกันและกัน (หรือ Trust) และกำหนดเป็นพันธะสัญญา (Commitment) ร่วมกันว่าจะต้องทำตามกติกา ซึ่งจะทำให้เชื่อใจได้ว่า เมื่อตน (ผู้ต้องหาคนที่หนึ่ง) สารภาพ เพื่อนอีกฝ่ายหนึ่ง (ผู้ต้องหาคนที่สอง) จะสารภาพด้วย หรือ เมื่อตน (นาย ก.) ไม่แอบเดิมน้ำลงโน้นยาง เพื่อนอีกฝ่ายหนึ่ง (นาย ข.) ก็คงจะไม่แอบเดิมน้ำด้วย อันเป็นหลักประกันว่า ทั้งสองฝ่ายจะได้ประโยชน์สูงสุดร่วมกัน ดังนั้น ความไว้วางใจกันจึงเป็นทั้งเงื่อนไขที่จำเป็นและเป็นเงื่อนไขที่พอเพียงต่อการสร้างและพัฒนาความร่วมมือขึ้นมาได้ อย่างไรก็ตาม การสร้างความไว้วางใจกันไม่ใช่สิ่งที่ง่ายนักเช่นกัน

4) **การใช้กลยุทธ์ต่างตอบแทน** อีกเงื่อนไขหนึ่งที่มีความสำคัญมากเพื่อให้ทั้ง 2 เงื่อนไขแรกที่ได้กล่าวมาความเป็นไปได้ก็คือ การใช้กลยุทธ์ต่างตอบแทน (หรือ Reciprocal) หรือการที่ผู้เล่นที่ถูกโกงหรือไม่ยอมร่วมมือในรอบแรกจะสามารถต่างตอบแทนได้ในการเล่นรอบต่อไป ดังนั้น หากตนเองตัดสินใจโดยคำนึงถึงผลประโยชน์เฉพาะตนแล้ว เพื่อนก็คงตัดสินใจแบบเดียวกัน และทั้งสองฝ่ายก็ต้องสูญเสียผลประโยชน์ หากไม่ในรอบนี้ก็ในรอบหน้า) ดังนั้น เมื่อมีการใช้กลยุทธ์ต่างตอบแทน ทุกฝ่ายจึงตัดสินใจด้วยความรอบคอบมากขึ้น เพราะต้องคำนึงถึงผลสะท้อนกลับด้วยเช่นกัน

5) การเพิ่มผลประโยชน์จากการร่วมมือกัน แนวทางสุดท้ายที่จะเสริมสร้างความร่วมมือกันขึ้นมาได้คือ การเพิ่มผลประโยชน์จากการร่วมมือกัน และการลงโทษพฤติกรรมอันเนื่องมาจากการไม่ร่วมมือกัน เพื่อให้การร่วมมือกันกลายเป็นกลยุทธ์ที่ดึงดูดใจให้ทั้งสองฝ่ายปฏิบัติกันมากขึ้น ซึ่งจะขออธิบายด้วยกรณีตัวอย่างศูนย์รวมยาง โดยจะมีการแก้ไขกติกาเพิ่มเติมคือ ในครั้งนี้ หากทั้งสองฝ่ายไม่เติมน้ำยางลงไปทั้งคู่พ่อค้าจะให้โบนัสเพิ่มขึ้นเป็น 3 บาท (แทนที่จะเป็น 1 บาทเช่นครั้งที่แล้ว) แต่ถ้าทั้งคู่ยังแอบเติมน้ำลงในน้ำยาง พ่อค้าจะไม่รับซื้อน้ำยาง ทำให้นาย ก. และนาย ข. ต้องทั้งน้ำยางทั้งหมดไป (หรือเท่ากับเสียหายไปคนละ 10 บาท) ซึ่งผลจากการปรับเปลี่ยนกติการครั้งนี้ทำให้ตารางผลที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจของสมาชิกศูนย์รวมยาง 2 คนเปลี่ยนเป็นภาพที่ 9.3

ภาพที่ 9.3 ตารางผลที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจของสมาชิกศูนย์รวมยาง 2 คน

(กรณีปรับเปลี่ยนกติกา)

		ทางเลือกของ	
		นาย ก.	
		ไม่เติมน้ำ	เติมน้ำ
ทางเลือกของ นาย ข .	ไม่เติมน้ำ		
	เติมน้ำ		

หมายเหตุ :

- (1) ตัวเลขที่เป็นตัวหนาแสดงผลที่ดีที่สุดของสมาชิกทั้ง 2 รายกล่าวคือ หากนาย ก. คิดว่า นาย ข. ไม่เติมน้ำลงในน้ำยาง นาย ก. ก็จะไม่เติมน้ำด้วย เพื่อให้ได้ผลประโยชน์สูงสุดคือ 3 บาท ซึ่งย่อมดีกว่าผลประโยชน์ที่จะได้รับ 2 บาท หากตนเองยังคงแอบเติมน้ำอยู่ต่อไป หรือหากนาย ก. คิดว่า นาย ข. จะเติมน้ำลงไปในน้ำยาง นาย ก. ก็จะไม่เติมน้ำลงไปในน้ำยางอีกแล้ว เพราะการเสียผลประโยชน์เพียง 1 บาท ย่อมดีกว่าการสูญเสียผลประโยชน์ทั้งหมด 10 บาท
- (2) ในกรณีนี้ทั้งสองฝ่ายกลับมีการเปลี่ยนแปลงการตัดสินใจของตนอย่างสิ้นเชิง กล่าวคือ หากนาย ก. คิดว่า นาย ข. ไม่เติมน้ำลงในน้ำยาง นาย ก. ก็จะไม่เติมน้ำด้วย เพื่อให้ได้ผลประโยชน์สูงสุดคือ 3 บาท ซึ่งย่อมดีกว่าผลประโยชน์ที่จะได้รับ 2 บาท (หากตนเองยังคงแอบเติมน้ำอยู่ต่อไป) หรือหากนาย ก. คิดว่า นาย ข. จะยังแอบเติมน้ำลงในน้ำยาง นาย ก. ก็จะไม่เติมน้ำลงไปในน้ำยางอีกแล้ว เพราะการเสียผลประโยชน์เพียง 1 บาท ย่อมดีกว่าการสูญเสียผลประโยชน์ทั้งหมด 10 บาท ซึ่งนาย ข. ก็คิดเช่นเดียวกับนาย ก. ทำให้ในที่สุด ทั้งสองฝ่ายก็ร่วมมือกันไม่เติมน้ำลง

ไปในน้ำยางอีกเลย รูปแบบของเกมลักษณะนี้จะเรียกว่า เกมประโยชน์สมบูรณ์ (หรือ Fully-privileged game) ซึ่งเป็นรูปแบบที่ตรงข้ามกับเกมทางสองแพร่งของนักโทษ (หรือ Prisoner-dilemma game) เพราะทั้งสองฝ่ายต่างตัดสินใจที่จะร่วมมือกัน ไม่ว่าอีกฝ่ายหนึ่งจะตัดสินใจอย่างไรก็ตาม

ดังนั้น การเพิ่มผลประโยชน์จากการร่วมมือกัน และการลงโทษพฤติกรรมอันเนื่องมาจากการไม่ร่วมมือกัน จึงเป็นแนวทางอีกแนวทางหนึ่งในการปรับพฤติกรรมของสมาชิกทั้งสองฝ่าย ในทางปฏิบัติ การเพิ่มผลประโยชน์จากการร่วมมือกัน สามารถดำเนินการได้โดยการปรับเพิ่มการประหยัดทางขนาด การลดต้นทุนในการทำธุรกรรมลง การควบคุมภาพที่เข้มงวด และการได้รับการสนับสนุนเพิ่มเติมจากรัฐบาล ส่วนการลงโทษพฤติกรรมอันเนื่องมาจากการไม่ร่วมมือกัน จะดำเนินการโดยใช้กลยุทธ์ต่างตอบแทน เช่น การไม่ร่วมค้า (เช่น พ่อค้าไม่รับซื้อยาง หากทั้งคู่เติมน้ำลงไปน้ำยาง) อันถือเป็นการต่างตอบแทนทางธุรกิจ และการไม่ร่วมคบค้า อันถือเป็นการต่างตอบแทนทางสังคม

9.4 ประสบการณ์การรวมกลุ่มที่ประสบความสำเร็จ

อย่างไรก็ดี เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนขึ้นถึงแนวทางในการสร้างความร่วมมือ จึงขอยกประสบการณ์ของศูนย์รวมยางที่ประสบความสำเร็จในภาคใต้ เพื่อใช้เป็นแนวทางประกอบโดยจะมีศูนย์รวมยางที่ประสบความสำเร็จมักจะเกี่ยวข้องกับปัจจัยต่างๆ ดังต่อไปนี้ ทั้งนี้ ตัวอักษรเข้มจะเป็นการเน้นถึงแนวทางในการเสริมสร้างความร่วมมือกันทั้ง 5 ข้อ กล่าวถึงไปข้างต้น (รายละเอียดศึกษาใน Sukkumnoed, 1997; 39-47)

1) เนื่องจากการทำสวนยางเป็นไม้ยืนต้นที่มีอายุการเก็บเกี่ยวได้นาน เกษตรกรชาวสวนยางจึงมักไม่มีการเคลื่อนย้ายไปไหน นอกจากนี้ การทำสวนยางยังมียอดผลผลิตออกมาสู่ตลาดเกือบทุกวัน นั้นย่อมหมายความว่า สมาชิกในศูนย์รวมยางจะมีโอกาสได้เรียนรู้จากความผิดพลาดในการตัดสินใจของตนเองได้อย่างรวดเร็ว ในวันหรือสัปดาห์ถัดๆ ไป และสมาชิกเหล่านี้ยังต้องอยู่ร่วมกันอีกเป็นเวลานาน (ตามอายุการกรีดยาง) จึงเปิดโอกาสให้มีการพัฒนาเรียนรู้จากประสบการณ์ และการใช้กลยุทธ์ต่างตอบแทนแก่สมาชิกที่ไม่ให้ความร่วมมือได้อีกด้วย

2) เกษตรกรชาวสวนยางรายย่อยส่วนใหญ่เป็นคนในท้องถิ่นที่อยู่ในพื้นที่ด้วยกันมานาน จึงมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันมาก และมีความสัมพันธ์ต่อกันในหลายด้าน โดยเฉพาะในด้านการรวมน้ำยางเท่านั้น ดังนั้น สมาชิกจึงสามารถใช้สื่อสารถึงกันได้ตลอดเวลา และสามารถใช้อุปกรณ์ต่างตอบแทนในการควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกที่ไม่ปฏิบัติตามข้อตกลงได้โดยง่าย ผ่านความสัมพันธ์ในรูปแบบต่างๆ ในชีวิตประจำวัน ทำให้เป็นการปราม ผู้ที่คำนึงถึงเฉพาะผลประโยชน์ของตนได้อย่างมีประสิทธิภาพ

3) มุ่งเน้นการปลูกฝังวัฒนธรรมความซื่อสัตย์ การเกื้อกูลกัน และการปฏิบัติต่อกันอันดีที่ญาติพี่น้องและเมื่ออยู่ในชุมชนเดียวกันมาเป็นเวลานาน วัฒนธรรมเหล่านี้ก็ได้กลายเป็นบรรทัดฐานของสังคม อันมีที่จะกำหนดหรือมีผลต่อการตัดสินใจของสมาชิกในชุมชนที่จะไม่แตกต่างไปจากบรรทัดฐานที่กำหนดไว้ ทำให้สมาชิกในชุมชนเกิดความไว้วางใจ เชื่อใจ ว่าคนอื่นก็จะตัดสินใจในลักษณะเดียวกันกับที่เราตัดสินใจ (หรือคำนึงถึงหัวอกเขาหัวอกเรานั้นเอง)

4) การรับซื้อยางของพ่อค้าและโรงงานแปรรูปจะเป็นไปในลักษณะการให้ราคาตามคุณภาพโดยเคร่งครัด เพราะการได้ยางคุณภาพดี ทำให้คุณภาพของสินค้าดีขึ้นตามไปด้วย พ่อค้าและโรงงานแปรรูปจึงเพิ่มราคาให้มากขึ้น หากน้ำยางที่ได้มีคุณภาพดี (นอกจากนี้การซื้อยางจากศูนย์รวมยางยังลดต้นทุนในการทำธุรกรรมลงด้วย) และพ่อค้าและโรงงานแปรรูปจะลงโทษอย่างรุนแรง หากน้ำยางที่ได้มีคุณภาพไม่ดี ทั้งการตัดราคาหรือการเลิกซื้อจากศูนย์รวมยางนั้นทันที ซึ่งเท่ากับว่ากลไกในตลาดเป็นกลไกที่เพิ่มประโยชน์การร่วมมือกัน และลงโทษหากไม่ร่วมมือกันอยู่แล้ว

5) การมีผู้นำที่ดี มีคุณธรรม ไม่มีการเลือกเข้าข้างสมาชิกคนใด มีการดำเนินการอย่างโปร่งใส สมาชิกทุกคนสามารถเข้าใจวิธีการดำเนินงาน รวมถึงสามารถตรวจสอบได้ตลอดเวลา ก็เป็นผลให้สมาชิกมีความไว้วางใจในตัวผู้นำและการดำเนินงานของคณะกรรมการ จนทำให้ศูนย์รวมน้ำยาง รวมถึงกลุ่มรวมยางอีกหลายกลุ่มประสบความสำเร็จ

6) ในทางเศรษฐศาสตร์ เราอาจรวมเรียกความสัมพันธ์ในลักษณะเครือข่ายที่ใกล้ชิด วัฒนธรรมที่เกื้อกูลกัน และความไว้วางใจที่มีให้กันว่า **ทุนทางสังคม** (Social capital) เพราะถือเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นมาจากการปฏิสัมพันธ์กัน ซึ่งต้องมีการลงทุน ทั้งจากการปลูกฝังค่านิยมและบรรทัดฐานต่างๆ การรักษารูปแบบความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดและยาวนานในอดีต หรือแม้กระทั่ง การใช้กลยุทธ์ต่างตอบแทน และเมื่อลงทุนไปแล้ว ก็ให้ผลตอบแทนในปัจจุบันและในอนาคตผ่านการร่วมมือร่วมใจกัน ซึ่งนับว่าทุนทางสังคมเป็นทุนที่หาไม่ได้ง่ายนักในสังคมปัจจุบัน

9.5 ลักษณะของเกมและปัญหาความร่วมมือกันแบบอื่นๆ

นอกเหนือจากเกมในลักษณะเกมทางสองแพร่งของนักโทษ และเกมประโยชน์สมบูรณ์แล้ว ในโลกแห่งความเป็นจริงในสังคมเกษตรกรรม ยังมีเกมอีกบางลักษณะที่จำลองสถานการณ์จริงและถือเป็นอุปสรรคหนึ่งในการแสวงหาความร่วมมือกันในสังคมการเกษตร ดังนั้น จึงเป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับการเรียนรู้ของนักศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์เกษตร ซึ่งในที่นี้ขอเสนอไว้เพียง 2 เกมหรือ 2 แบบจำลองได้แก่

1) แบบจำลองเกมสั้งการประกันความมั่นใจ (Assurance Games)

ในการอธิบายสถานการณ์ของเกมสั้งการประกันความมั่นใจ จะขอใช้กรณีตัวอย่างทั้งสองกรณีที่กล่าวถึงข้างต้น โดยเริ่มจากกรณีทางสองแพร่งของนักโทษ โดยมีการปรับเปลี่ยนผลลัพธ์ให้ผลของการไม่ร่วมมือกันไม่ดีจนเกินไป กล่าวคือ จากเดิมหากใครสารภาพและอีกฝ่ายหนึ่งไม่สารภาพจะต้องติดคุกเลย (หรือติดคุก 0 ปี) เปลี่ยนมาเป็นยังต้องติดคุก 2 ปี

ลองพิจารณา นักโทษคนที่ 1 หากเขาคิดว่านักโทษคนที่ 2 จะสารภาพ เขาเองก็จะต้องเลือกสารภาพด้วย (ติดคุก 7 ปี) แต่ถ้าหากเขาคิดว่าเพื่อนของเขาคราวนี้จะต้องไม่สารภาพแน่ๆ เขาก็จะเลือกไม่สารภาพเช่นกัน (เพราะติดคุกเพียง 1 ปี แทนที่จะสารภาพและต้องติดคุก 2 ปี) ขณะเดียวกัน นักโทษคนที่ 2 ก็จะต้องตัดสินใจอย่างเดียวกัน ฉะนั้นผลที่เกิดขึ้นในสถานการณ์เกมสั้งนี้จะได้ออกมาเป็น 2 ทางเลือก คือ ต่างฝ่ายต่างสารภาพทั้งคู่ หรือต่างฝ่ายต่างไม่สารภาพทั้งคู่ ซึ่งในทฤษฎีเกมเราจะเรียกว่าเกิดเป็น Nash Equilibrium (ต่างจากเดิมที่มี

Dominant Strategy เช่นในเกม 2 เกมข้างต้น) และภายใต้สถานการณ์ที่ผลของการไม่ร่วมมือกันไม่เกิดผลดีแก่ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดมากเกินไป เกมส์ของเราก็จะเปลี่ยนจากเกมส์การเลือกของนักโทษมาสู่เกมส์แห่งการประกันความมั่นใจ ซึ่งในสถานการณ์ของเกมส์แบบนี้จำเป็นต้องพิจารณาลยุทธ์ของผู้เล่น เช่น อาจลองสมมติว่าเราเป็นผู้เล่นฝ่ายตรงข้ามดู เพราะหากเราตัดสินใจเลือกทางเลือกใดอีกฝ่ายก็จะเลือกตาม (แผนภาพที่ 9.4)

ภาพที่ 9.4 แบบจำลองเกมส์แห่งการประกันความมั่นใจ (Assurance Games)

		นักโทษ 2	
		สารภาพ	ไม่สารภาพ
นักโทษ 1	สารภาพ	7 7	10 2
	ไม่สารภาพ	2 10	1 1

ในสถานการณ์ของกลุ่มรมน้ำยานั้น ก็อาจมีลักษณะเกมส์แห่งการประกันความมั่นใจเกิดขึ้นได้เช่นกัน เช่น หากพ่อค้ารับซื้อตัดสินใจที่จะเพิ่มโบนัสในการรับซื้อน้ำยางคุณภาพดีขึ้นจาก 1 บาทเป็น 3 บาท โดยที่ยังมิได้ปฏิเสธการรับซื้อน้ำยางทั้งหมดของเกษตรกร แต่ยังคงดัดราคาต่ำสุดคุณภาพลง 1 บาท หากเกษตรกรเติมน้ำห้คง ซึ่งเป็ผลให้มีการปรับเปลี่ยนจากภาพที่ 9.2 เป็นภาพที่ 9.5

ในภาพนี้เกษตรกรทั้งสองต่างตัดสินใจโดยตั้งอยู่บนฐานการตัดสินใจของอีกฝ่ายหนึ่งคือ ถ้าฝ่ายหนึ่งเติมน้ำอีกฝ่ายหนึ่งก็จะเติมน้ำด้วย แต่ถ้าอีกฝ่ายหนึ่งไม่เติมน้ำ อีกฝ่ายก็จะไม่เติมน้ำด้วยเช่นกัน หรือที่เรียกว่าเกิดเป็นดุลยภาพของแนช (หรือ Nash Equilibrium) ขึ้นมา ซึ่งในสถานการณ์นี้ การตัดสินใจของฝ่ายหนึ่งจะขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งต่างจากแบบจำลองเกมทางสองแพร่งของนักโทษและแบบจำลองเกมประโยชน์สมบูรณ์ ที่ทั้งสองฝ่ายต่างมีกลยุทธ์หลัก (หรือเรียกว่า Dominant Strategy) อยู่ในใจแล้วทั้งสิ้น

ภาพที่ 9.5 ตารางผลที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจของสมาชิกศูนย์รวมยาง 2 คน
(กรณีปรับเปลี่ยนกติกาเป็นแบบ Assurance Game)

		ทางเลือกของ นาย ก.	
		ไม่เติมน้ำ	เติมน้ำ
ทางเลือกของ นาย ข.	ไม่เติมน้ำ	3 / 3	2 / -1
	เติมน้ำ	-1 / 2	0 / 0

หมายเหตุ :

- (1) ตัวเลขในจุดแรกแรก (ส่วนด้านซ้ายบน) ได้เปลี่ยนไปจากภาพที่ 9.2 เนื่องจากในแผนภาพนี้ หากเกษตรกรไม่เติมน้ำทั้งคู่ พ่อค้าจะให้โบนัสเพิ่มขึ้นจากเดิมคนละ 1 บาท เป็นคนละ 3 บาท ทำให้ตัวเลขทั้งสองตัวในจุดแรกกลายเป็น 3 (สำหรับนาย ก.) และ 3 (สำหรับนาย ข.) ส่วนตัวเลขในอีก 3 จุดแรกที่ยังคงเหมือนกับภาพที่ 9.2
- (2) ตัวเลขที่เป็นตัวหนาแสดงผลที่ดีที่สุดของสมาชิกทั้ง 2 รายกล่าวคือ หากนาย ก. คิดว่า นาย ข. ไม่เติมน้ำลงในน้ำยาง นาย ก. ก็จะไม่เติมน้ำด้วย เพื่อให้ได้ผลประโยชน์สูงสุดคือ 3 บาท ซึ่งย่อมดีกว่าผลประโยชน์ที่จะได้รับ 2 บาท หากตนเองยังคงแอบเติมน้ำอยู่ต่อไป หรือหากนาย ก. คิดว่า นาย ข. จะเติมน้ำลงในน้ำยาง นาย ก. ก็เติมน้ำลงไปในน้ำยางด้วย เพราะจะทำให้ นาย ก. เท่าทุน ซึ่งย่อมดีกว่าการเสียผลประโยชน์ไป 1 บาท (หากไม่เติมน้ำ)

ในสถานการณ์แบบจำลองเกมประกันความมั่นใจ ความร่วมมือกันเริ่มเกิดได้ง่ายขึ้น โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับเกมสืทางสองแห่งของนักโทษ เพราะผลตอบแทนจากทางเลือกในการร่วมมือกันมีมากกว่าทางเลือกที่ไม่ร่วมมือกันอย่างชัดเจน เพียงแต่ว่าผลตอบแทนจากความร่วมมือกันดังกล่าวจะเกิดขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อทั้งสองฝ่ายร่วมมือกันเท่านั้น ดังนั้น ความร่วมมือกันในกรณีนี้จะเกิดขึ้นได้จาก 2 ทางหลักๆ คือ ทางแรก การลองคิดจากมุมมองของผู้อื่นดู ซึ่งก็จะทำให้ทั้งสองฝ่ายทราบว่า ต่างฝ่ายต่างก็ต้องการความร่วมมือเช่นกัน (เพราะผลประโยชน์มากกว่าการไม่ร่วมมือกัน) ทางที่สอง การที่ผู้ใดผู้หนึ่งตัดสินใจเดินหน้าไปก่อน เช่น ประกาศว่าจะไม่เติมน้ำแน่นอน ก็จะเป็นการช่วยให้อีกฝ่ายหนึ่งตัดสินใจได้ง่ายขึ้น (หรือมักเรียกกันว่า First Moving)

ในสภาพความเป็นจริง แบบจำลองเกมประกันความมั่นใจเกิดขึ้นได้ทั่วไปในสังคมการเกษตร ตัวอย่างรูปธรรมหนึ่งที่เห็นได้ชัดเจนคือ การเกิดกลุ่มสังจะสะสมทรัพย์หรือกลุ่มออมทรัพย์ ซึ่งค่อนข้างแน่ชัดว่า ผลประโยชน์จากการร่วมมือกันจะสูงกว่าการไม่ร่วมมือกันแน่ ไม่ว่าในแง่เงินปันผลหรือดอกเบี้ยเงินฝากที่สูงกว่า

การฝากเงินที่สถาบันการเงิน หรือในแง่ดอกเบี้ยเงินกู้ที่ต่ำกว่าการกู้เงินนอกระบบ รวมถึงสวัสดิการชีวิตต่างๆ ที่มีให้แก่สมาชิก ปัญหาจึงอยู่ที่สมาชิกทั้งหลายต่างต้องการประกันความมั่นใจว่าคนอื่นๆ จะเข้าร่วมในการออมเงิน และกู้เงินดังกล่าว เพราะ หากไม่ร่วมมือกันให้ดีแล้ว (เช่น ไม่มีคนฝากเงิน หรือคนกู้เงินไม่คืนเงิน) ผลประโยชน์ที่เคยคาดหวังกันไว้ย่อมไม่เกิดขึ้น

ดังนั้น กลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์หรือกลุ่มออมทรัพย์ที่สามารถตีโจทย์นี้แตกย่อมขยายตัวได้อย่างรวดเร็ว เช่น ในกรณีของจังหวัดตราดและจังหวัดจันทบุรีที่สามารถขยายกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ได้ประมาณครึ่งหนึ่งของหมู่บ้านทั้งหมด โดยอาศัยพระสงฆ์เป็นผู้นำ (หรือเป็น First Mover) เทคนิคนี้ให้สมาชิกเข้าใจ และเมื่อเข้าใจแล้วก็จัดให้เริ่มต้นออมทรัพย์และการปล่อยสินเชื่อกันในวันนั้นเลย (หรือเกิด First Moving ในวันนั้นเลย) ยิ่งไปกว่านั้น กลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ยังกำหนดให้สวัสดิการที่สมาชิกแต่ละคนจะได้รับขึ้นอยู่กับช่วงเวลาที่มีสมัครเป็นสมาชิก ถ้าเป็นสมาชิกในปีแรกจะได้รับสวัสดิการเต็มที่ ถ้าเข้ามาในปีที่สองจะลดลงครึ่งหนึ่งของปีแรก และลดลงไปตามลำดับ เพื่อเป็นการกระตุ้นให้สมาชิกตัดสินใจร่วมมือกันโดยเร็ว ตามหลักการของแบบจำลองเกมการรับประกัน นอกจากนี้ ยังกำหนดให้มีการออมโดยกำหนดเป็นสัจจะที่แน่นอน และการกู้เงินก็ทำกันโดยเปิดเผยที่วัด เพื่อเป็นการประกันความมั่นใจอีกชั้นหนึ่งว่า ทุกฝ่ายและทุกคนตั้งใจจะร่วมมือกันอย่างแท้จริง

2) แบบจำลองเกมวัดใจหรือเกมคนขี้ขาด (Chicken Games)

นอกจากปัญหาของการขาดความร่วมมือกันในแบบจำลองเกมทางสองแพร่งของนักโทษแล้ว ปัญหาใหญ่อีกข้อหนึ่งของความร่วมมือก็คือ การแบ่งสรรผลประโยชน์และต้นทุนของความร่วมมือกันดังกล่าว ซึ่งในหลายกรณีอาจเป็นปัญหาที่รุนแรงและยืดเยื้อกว่าแบบจำลองเกมทางสองแพร่งของนักโทษเสียอีก

ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างของกลุ่มรวมยางเพื่อพิจารณาปัญหานี้ โดยปรับเปลี่ยนผลลัพธ์จากการตัดสินใจจากกรณีที่ 1 และสมมติให้ พ่อค้าปฏิเสธการรับซื้อยางทันที ถ้าหากสมาชิกทุกคนในกลุ่มเดิมน้ำลงไป ดังนั้น ผลเสียที่จะเกิดขึ้นจากการเติมน้ำยางทั้งคู่นี้คร่าวๆ จะมีค่าถึงติดลบ 10 เพราะเกษตรกรทั้งสองคนจะต้องเทน้ำยางทิ้งทั้งหมด ส่วนการให้โบนัสในกรณีที่ไมเติมน้ำยาง พ่อค้าจะยังคงให้เพิ่มคนละ 1 บาทตามกรณีที่ 1 ทำให้ผลลัพธ์จากการตัดสินใจเปลี่ยนไปและแสดงไว้ในภาพที่ 9.5

ผลที่ปรากฏขึ้นจากการแบบจำลองดังกล่าวคือ ทั้งสองฝ่ายต่างไม่กล้าที่จะเติมน้ำทั้งคู่ (เพราะจะต้องเทน้ำยางทิ้งทั้งหมด) หรือกล่าวได้ว่า ไม่กล้ายอมรับหนทางของการไม่ร่วมมือกัน แต่ทั้งคู่หรือที่จะให้อีกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้เสียสละหรือร่วมมือก่อนด้วยการไม่เติมน้ำ ส่วนตนเองก็จะรักษาผลประโยชน์ส่วนตนด้วยการเติมน้ำต่อไป แต่เมื่อทั้งสองต่างคิดเช่นนี้ สถานการณ์นี้จึงเกิดดุลยภาพของแนช (หรือ Nash Equilibrium) อีกรูปแบบหนึ่งขึ้นมา ซึ่งต่างจากสถานการณ์ของแบบจำลองเกมประกันความมั่นใจที่ผ่านมา กล่าวคือ ต่างฝ่ายต่างต้องการให้อีกฝ่ายหนึ่งร่วมมือก่อน ส่วนตนเองยังไม่ต้องการร่วมมือ เพราะต้องการหาประโยชน์เพิ่มเติมจากการไม่ร่วมมือดังกล่าว (เช่น ยังคงเติมน้ำต่อไป) ในสถานการณ์เช่นนี้ การร่วมมือจึงไม่สามารถเกิดขึ้นได้โดยง่าย เพราะหมายความว่า จะต้องมีคนหนึ่งที่ต้องเสียสละ โดยที่ตนเองจะได้ประโยชน์น้อยกว่า หรือจะต้องเสียประโยชน์เสียด้วยซ้ำในบางกรณี

ภาพที่ 9.5 แบบจำลองเกมวัดใจหรือเกมคนขี่ขาลาด (Chicken game)

นาย ก .

	ไม่เติมน้ำ	เติมน้ำ
นาย ข.	ไม่เติมน้ำ 1 1	เติมน้ำ 2 -1
	ไม่เติมน้ำ -1 2	เติมน้ำ -10 -10

หมายเหตุ :

- (1) ตัวเลขในจุดตรภาคที่สี่ (หรือส่วนด้านขวาล่าง) ได้เปลี่ยนไปจากภาพที่ 9.2 เนื่องจากในแผนภาพนี้ หากเกษตรกรเติมน้ำทั้งคู่ พ่อค้าจะปฏิเสธการรับซื้อทั้งหมด ทำให้เกษตรกรทั้งสองคนต้องทนน้ำยางทิ้ง ซึ่งเท่ากับเสียผลประโยชน์ถึง 10 บาท ส่วนการให้โบนัสคนละ 1 บาทกรณีที่ไม่มีเติมน้ำยังคงเหมือนเดิม ทำให้ตัวเลขทั้งสองตัวในจุดตรภาคกลายเป็น -10 (สำหรับนาย ก.) และ -10 (สำหรับนาย ข.) ส่วนตัวเลขในอีก 3 จุดตรภาคที่เหลือยังคงเหมือนกับภาพที่ 9.2
- (2) ตัวเลขที่เป็นตัวหนาแสดงผลที่ดีที่สุดของสมาชิกทั้ง 2 รายการกล่าวคือ หากนาย ก. คิดว่า นาย ข. ไม่เติมน้ำลงในน้ำยาง นาย ก. ก็จะแอบเติมน้ำ เพื่อให้ได้ประโยชน์ 2 บาท แต่ถ้าหากนาย ก. คิดว่า นาย ข. จะยังแอบเติมน้ำลงในน้ำยาง นาย ก. ก็จะกลัวไม่กล้าเติมน้ำลงไปด้วย เพราะจะทำให้ต้องทนน้ำยางทิ้งทั้งหมด นาย ข. ก็คิดเช่นเดียวกันว่าถ้านาย ก. ไม่เติมน้ำ นาย ข. จะตัดสินใจเติมน้ำลงไปเพื่อให้ได้รับผลตอบแทนเท่ากับ 2 บาท แต่ถ้านาย ก. เติมน้ำแล้ว นาย ข. ก็จะไม่กล้าเติมน้ำเช่นกัน

แบบจำลองเกมวัดใจหรือเกมคนขี่ขาลาดพัฒนาขึ้นมาจากภาพยนตร์ของเจมส์ ดีน เกี่ยวกับกลุ่มวัยรุ่นรุ่นคะนองที่จะมีเกมแข่งขันทำหายกันทุกคืน โดยเกมกำหนดให้ผู้เล่นทั้งสองฝ่ายขับรถพุ่งเข้าหากัน หากใครหลบก่อนคนนั้นแพ้ และจะถูกจากกลุ่มเพื่อนว่า Chicken ซึ่งหมายถึง คนขี่ขาลาด แต่ถ้าทั้งสองฝ่ายไม่หักหลบยอมต้องเกิดอุบัติเหตุกันแน่นอน เกมวัดใจหรือเกมคนขี่ขาลาดจึงถูกใช้อธิบายปรากฏการณ์ที่ทั้งสองฝ่ายต่างไม่อยากจะพบกับโคกนาฏกรรม (เช่น อุบัติเหตุรถชนกันหรือต้องทนน้ำยางทิ้ง) แต่ก็อยากให้อีกฝ่ายหนึ่งยอมก่อน (เช่น อยากให้อีกฝ่ายหนึ่งหักหลบหรืออีกฝ่ายหนึ่งไม่เติมน้ำ) เพื่อตนเองจะได้ประโยชน์สูงสุดหรือสูงกว่าคนอื่น ๆ

ในทางปฏิบัติ การทำให้เกิดความร่วมมือกัน ภายใต้สถานการณ์แบบจำลองแบบเกมวัดใจหรือเกมคนขี่ขาลาดดูจะยากกว่าในสถานการณ์แบบจำลองเกมทางสองแพร่งของนักโทษเสียอีก เพราะแม้ว่าทั้งสองฝ่ายต่างต้องการหลีกเลี่ยงจากสถานการณ์ความไม่ร่วมมือกัน แต่ผลตอบแทนที่เกิดจากความร่วมมือนั้นทำให้การตกลงว่าใครควรจะเป็นคนยอมนั้นยากลำบากมากในชีวิตจริง

หากย้อนกลับมาพิจารณากรณีตัวอย่างการเติมน้ำยาง ความเป็นไปได้ที่จะเกิดขึ้นอาจเป็นไปได้อยู่ 4 ทางด้วยกันคือ

- (1) **ทางที่หนึ่ง** ผู้เล่นคนใดคนหนึ่งที่มีลักษณะกลัวความเสี่ยง (หรือ Risk-averse Player) จะเป็นฝ่ายยอมด้วยการไม่เติมน้ำก่อน ผู้เล่นอีกคนหนึ่งจึงสามารถเติมน้ำได้อย่างสบาย
- (2) **ทางที่สอง** ผู้เล่นคนใดคนหนึ่งอาจเป็นผู้เริ่มก่อน (หรือ First Mover) เช่น นาย ก. อาจลงมือเติมน้ำทันที แล้วประกาศให้ทราบทั่วกัน เพื่อให้อีกฝ่ายหนึ่งต้องเป็นฝ่ายที่ไม่เติมน้ำ ซึ่งได้ผลตอบแทนน้อยกว่า
- (3) **ทางที่สาม** ผู้เล่นทั้งสองคนอาจตกลงกันที่จะสลับกันเติมน้ำคนละครึ่ง เพื่อให้ได้ข้อตกลงที่ยอมรับกันได้ อย่างไรก็ดี สำหรับกรณีนี้จะเป็นการดีกว่าถ้าทั้งสองคนจะตกลงกันไม่เติมน้ำเลย แต่หากเป็นกรณีการชักรถพุ่งเข้าหากัน ทางเลือกนี้อาจเป็นทางเลือกที่เป็นไปได้
- (4) **ทางที่สี่** ผู้เล่นคนหนึ่งที่เป็นฝ่ายเติมน้ำอาจแบ่งผลประโยชน์บางส่วนให้ผู้ที่ไม่เติมน้ำ เพื่อให้ได้ข้อตกลงที่ยอมรับกันได้ เช่น หากนาย ก.เป็นผู้ที่เติมน้ำและได้ผลตอบแทน 2 บาท นาย ก. ก็อาจแบ่งให้นาย ข. 1 บาท และตนเองยังได้ผลประโยชน์อีก 1 บาทเช่นกัน อย่างไรก็ดี ผลประโยชน์ที่ได้ในกรณีนี้น้อยกว่าการไม่เติมน้ำอย่างทั้งคู่ แต่สำหรับกรณีการชักรถพุ่งเข้าหากัน ทางเลือกนี้ก็เป็นไปได้

หากพิจารณาความเป็นไปได้ในทุกแนวทาง จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า เกมวัดใจหรือเกมคนขี่ตลาดเป็นเกมที่เกี่ยวข้องกับความเป็นธรรมในสังคมอย่างมาก ดังจะเห็นว่า ในสภาพความเป็นจริงในสังคม เพราะสมมติว่า ผลลัพธ์เป็นไปตามแนวทางที่ 1 ผู้เล่นที่กลัวความเสี่ยงและต้องยอมสูญเสียผลประโยชน์ของตนไปก็คงหนีไม่พ้น ชาวสวนยางยากจน (หรือเกษตรกรรายย่อยในกรณีอื่นๆ) เพราะเงิน 10 บาทที่เขาต้องเสียย่อมมีความหมายต่อเขามากกว่าเงิน 10 บาทของชาวสวนยางที่ร่ำรวย และหากสมมติว่าผลลัพธ์เป็นไปตามแนวทางที่สอง ก็คงหนีไม่พ้นที่ชาวสวนยาง (หรือเกษตรกร) ที่มีอิทธิพลมากกว่าจะเป็นผู้ประกาศว่าตนเองจะเติมน้ำก่อน ส่วนแนวทางที่ 4 ก็จะเป็นการลดความไม่เป็นธรรมในสังคมบางส่วนลงมา ด้วยการปันผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นให้กับผู้ที่ต้องเสียสละด้วย และแนวทางที่ 3 จะเป็นแนวทางที่มีความเป็นธรรมมากที่สุดแก่ทั้งสองฝ่าย

ในสังคมไทย สถานการณ์แบบเกมวัดใจหรือเกมคนขี่ตลาดเกิดขึ้นในหลายกรณี ทั้งที่จบลงอย่างรวดเร็วแบบไม่ทันรู้ตัว และแบบเป็นไปด้วยความยืดเยื้อ ซึ่งในที่นี้ขอยกตัวอย่างเพียง 2 กรณี ดังนี้คือ

ตัวอย่างที่หนึ่งคือ การลดราคาผลผลิตการเกษตรตามราคาในตลาดโลก ซึ่งเป็นสถานการณ์ที่ราคาผลผลิตการเกษตรในตลาดโลกเช่น ข้าวลดลงราคาลงมาแน่นอนที่สุดว่าผลผลิตข้าวสารจากประเทศไทยก็ต้องลดราคาลงด้วย เพื่อให้ยังคงขายได้ในตลาดโลก แต่ปัญหาคือ ใครจะเป็นฝ่ายลดราคาลง ระหว่างชาวนาที่จะลดราคาข้าวเปลือกลง หรือโรงสีที่จะลดส่วนต่างของราคาที่ตนเองเคยได้รับลง ถึงแม้ว่า ถ้าเลือกได้ทั้งคู่คงไม่ยากลดราคาหรือส่วนต่าง เพราะเท่ากับว่าผลตอบแทนของตนเองจะลดลง แต่ทั้งคู่จะไม่ลดราคาเดิมไว้ทั้งคู่แน่ เพราะคงทำให้ขายข้าวในตลาดโลกไม่ได้ และคงเสียหายกันมากกว่าเดิม ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นในกรณีนี้ โดยส่วน

ใหญ่คือ ชาวนามักจะเป็นฝ่ายลดราคาลงมา ซึ่งอาจเป็นเพราะชานากกลัวความเสี่ยงว่าจะขายข้าวไม่ได้หรือขายได้ช้า และจะไม่มีเงินพอซื้อหาอาหารกิน (ทางที่ 1) หรือโรงสีประกาศจุดยืนที่จะไม่ลดส่วนต่างของตนออกมา ก่อน (ทางที่ 2) หรือโรงสีก็อาจลดส่วนต่างบางส่วนของตนลงมาด้วยเช่นกัน (ทางที่ 4) ทำให้เกมวัดใจนี้จบลงแบบไม่ทันรู้ตัว หรือบางคนยังไม่เคยรู้สึกว่าจะเกิดเกมสินขึ้นเสียด้วยซ้ำ เพราะเห็นว่าชานาต้องเป็นฝ่ายยอมเกือบทุกที

ตัวอย่างที่สองคือ การหาที่ทิ้งขยะหรือหาสถานที่สร้างโรงไฟฟ้า (หรืออื่นๆ ที่มีมลพิษหรือมีความเสี่ยงที่จะมีมลพิษ) ซึ่งทุกคนในสังคมต้องการที่จะมีที่ทิ้งขยะหรือโรงไฟฟ้า เพราะรู้ว่า หากไม่มีที่ทิ้งขยะหรือโรงไฟฟ้าชีวิตทันสมัยของตนเองจะต้องได้รับความกระทบกระเทือน ซึ่งแปลว่า สังคมคงต้องหาที่ทิ้งขยะหรือที่สร้างโรงไฟฟ้าสักที่หนึ่ง แต่ก็คงไม่มีใครอยากได้ที่ทิ้งขยะหรือโรงไฟฟ้า ซึ่งมีมลพิษหรือมีความเสี่ยงไว้ใกล้บ้าน (หรือที่ในต่างประเทศมักเรียกว่าปรากฏการณ์ NIMBY ซึ่งย่อมาจาก Not In MY Back Yard (หรือแปลว่า จะสร้างที่ไหนก็ได้ที่ไม่ใช่ที่สวนหลังบ้านของฉัน))

ปัญหาลักษณะนี้จึงกลายเป็นเกมวัดใจหรือเกมคนชี้ขาดอย่างชัดเจน เพราะต่างฝ่ายต่างต้องการผลักดันให้โรงไฟฟ้าของตนไปอยู่ที่อื่น เพียงแต่สถานการณ์ในปัจจุบันนี้ไม่จบลงง่ายเหมือนตัวอย่างแรก เพราะผู้ที่ได้รับผลกระทบหรืออาจได้รับผลกระทบจากบ่อขยะหรือโรงไฟฟ้าต่างก็มีความพยายามในการใช้สิทธิของตนตามรัฐธรรมนูญอย่างเต็มที่ ทำให้กลายเป็นความขัดแย้งที่ยืดเยื้อในสังคม

อย่างไรก็ดี หากมองด้วยใจเป็นธรรมก็ไม่ใช่ว่าความผิดของผู้ได้รับผลกระทบเหล่านี้เลย เพราะผู้เล่นคนอื่นๆ ในสังคมก็คงไม่ยอมรับเช่นกัน ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด คือคนกรุงเทพฯ ที่ใช้ไฟฟ้าประมาณร้อยละ 45 ของไฟฟ้าทั้งประเทศ แต่พยายามผลักดันให้มีการสร้างโรงไฟฟ้าในพื้นที่รอบนอก โดยการชิงประกาศก่อน (ทางที่ 2) และใช้เหตุผลด้านแหล่งทรัพยากร ความเหมาะสมของพื้นที่ การประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อม และการบีบให้ชุมชนและประชาชนในพื้นที่เหล่านั้นต้องเสียสละเพื่อส่วนรวม

ปัจจุบันในสังคมไทยยังไม่เห็นทางออกของเลื่อนี้อย่างชัดเจน แต่เป็นไปได้ว่า ทางออกที่น่าจะดีที่สุด คือ การลดขนาดของผลกระทบลง ด้วยการแบ่งปันความรับผิดชอบกันให้มากที่สุด เช่น การแยกและจัดการขยะโดยชุมชน การสร้างโรงไฟฟ้าขนาดเล็กจากพลังงานหมุนเวียน (ซึ่งคล้ายกับแนวทางที่ 3) และการยึดระบบใครทำใครจ่ายอย่างจริงจัง (ซึ่งเป็นไปตามแนวทางที่ 4) เพื่อชดเชยหรือเป็นหลักประกันให้กับผู้ที่ได้รับผลกระทบหรืออาจได้รับผลกระทบ

9.6 สรุป

แนวทางที่สำคัญประการหนึ่งในการพัฒนาเศรษฐกิจของครัวเรือนเกษตรกรคือ การเสริมสร้างความร่วมมือกันในระดับชุมชน และระหว่างชุมชน ซึ่งจะมีผลให้เกิดการประหยัดทางขนาด การลดต้นทุนในการทำธุรกรรม การจัดการทรัพยากรร่วมกัน และการเพิ่มอำนาจต่อรองของชุมชน อย่างไรก็ตาม การเสริมสร้างความร่วมมือในชุมชนนั้นอาจมีอุปสรรคได้ หากสมาชิกในชุมชนคิดถึงเฉพาะผลประโยชน์เฉพาะหน้าของตนเองเท่านั้น การเสริมสร้างทุนทางสังคมจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นในการแก้ไขอุปสรรคของการร่วมมือกันดังกล่าว การลงทุนทางสังคมดำเนินการได้โดยผ่านการปฏิสัมพันธ์ การเรียนรู้ และการกำหนดกฎเกณฑ์ที่เหมาะสมและเป็นที่ยอมรับของคนในสังคม จนพัฒนามาเป็นค่านิยมและบรรทัดฐานที่เกี่ยวข้องกับความเอื้อเฟื้อ ความเกื้อกูล ความไว้วางใจ และความร่วมมือกันมากที่สุด อันเป็นสิ่งที่ล้วนมีอยู่เดิมแล้วในสังคมไทย เพียงแต่ชุมชนและสังคมไทยจะต้องรักษาและเพิ่มพูนทุนทางสังคมเหล่านี้ให้ทันกับสภาพความเปลี่ยนแปลงและปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคมที่กำลังประสบอยู่ในปัจจุบัน

ในทางพระพุทธศาสนา มีหลักคำสอนว่าด้วยธรรมอันเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจคน หรือสังคหวัตถุ 4 ซึ่งก็คือ องค์ประกอบสำคัญสำหรับการสร้างทุนทางสังคมนั่นเอง บทเรียนนี้จึงขอนำเสนอหัวข้อธรรมดังกล่าว เพื่อให้นักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรสามารถน้อมนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์กับตนเองและหมู่คณะต่อไป

กรอบที่ 9.1 สังคหวัตถุ 4 ธรรมสำหรับการสร้างทุนทางสังคม

“...สังคหวัตถุ 4 คือ ธรรมอันเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจคน และประสานหมู่ชนไว้ในความสามัคคี 4 ประการ ประกอบด้วย

1. ทาน **ให้ปัน** คือ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งปัน ช่วยเหลือ สงเคราะห์ ด้วยปัจจัยสี่ ทุน หรือทรัพย์สินของ ตลอดจนให้ความรู้ ความเข้าใจ และศิลปวิทยา
2. ปิยวาจา **พูดอย่างรักกัน** คือ กล่าวคำสุภาพ ไพเราะ น่าฟัง ชี้แจง และแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์ มีเหตุผล เป็นหลักฐาน ชักจูงในทางที่ดีงาม หรือคำแสดงความเห็นอกเห็นใจ ให้กำลังใจ รู้จักพูดให้เกิดความเข้าใจดี สมานสามัคคี เกิดไมตรี ทำให้รักใคร่นับถือและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน
3. อตถจริยา **ทำประโยชน์แก่เขา** คือ ช่วยเหลือด้วยแรงกาย และชวนชวนช่วยเหลือกิจการต่างๆ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ รวมทั้งช่วยแก้ไข้ปัญหาและช่วยปรับปรุงส่งเสริมจริยธรรม
4. สมานัตตา **เอาตัวเข้าสมาน** คือ ทำตัวให้เข้ากับเขาได้ วางตนเสมอต้นเสมอปลาย ให้ความเสมอภาค ปฏิบัติสม่ำเสมอต่อคนทั้งหลาย ไม่เอาเปรียบ และเสมอในทุกข์สุข คือ ร่วมทุกข์ ร่วมสุข ร่วมรับรู้ ร่วมแก้ไข้ปัญหา เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขร่วมกัน...”

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) 2545 ; 21.

บทที่ 10

การเอาเปรียบหรือการขูดรีด

เดชรัตน์ สุขกำเนิด

“...แต่ความไม่เท่าเทียมกันในทางเศรษฐกิจ ทำให้พลเมืองผู้ยากไร้เสียเปรียบในด้านการศึกษา และอาชีพ เป็นเหตุให้พวกเขารู้สึกไม่ดีและมีปมด้อย ความรู้สึกเหล่านี้แปรสภาพเป็นความเกลียดชังได้ง่ายๆ ซึ่งจะทำให้พวกเขากลายเป็นอาชญากรหรือมาตกรไป ที่สุดแล้วสังคมทั้งมวลย่อมต้องได้รับทุกขอันนี้ ซึ่งรวมไปถึงบรรดาคนมั่งมีด้วย เพราะพวกเขาก็ต้องอยู่ด้วยความหวาดระแวงไปตลอดเช่นกัน...”

องค์ทะไลลามะ, 2543

ปัญหาการถูกเอาเปรียบและการถูกขูดรีดในระบบเศรษฐกิจการเกษตรและสังคมการเกษตรไทย เป็นสิ่งที่ทราบกันดีมาตั้งแต่อดีตกาล นักศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรจำนวนมากก็มักจะบอกว่า ชาวนาชาวไร่ของไทยนั้นประสบปัญหาถูกขูดรีดหรือเอาเปรียบอยู่เสมอ ทั้งในด้านตลาดปัจจัยการผลิต (ที่ดิน แรงงาน พุ๋ย) และด้านตลาดผลผลิต แต่น่าเสียดายที่ความสัมพันธ์หรือปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจลักษณะนี้แทบจะไม่ได้มีการอธิบายเลยในการศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์เกษตร ทำให้นักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรไม่สามารถเข้าใจถึงปัญหาและแนวทางการแก้ไขปัญหาการขูดรีดได้อย่างถ่องแท้ จนนักศึกษาลายรายคิดไปว่า การเอาเปรียบหรือการขูดรีดเป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือจากขอบเขตของวิชาเศรษฐศาสตร์ เช่นเป็นเรื่องของจริยธรรมของแต่ละบุคคล

วัตถุประสงค์ของการศึกษาในบทนี้จึงมุ่งหวังให้นักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรได้ทราบถึงลักษณะที่สำคัญของการขูดรีดหรือเอาเปรียบ (exploitation) ในฐานะของความสัมพันธ์หรือปรากฏการณ์ที่สำคัญและพบได้ทั่วไปในเศรษฐกิจ-สังคมการเกษตรของไทย จากนั้นจึงวิเคราะห์ถึงสาเหตุของการเอาเปรียบหรือการขูดรีด การบ่งชี้ถึงภาวะการขูดรีด รวมถึงแนวทางหรือความพยายามขององค์กรชาวนาในการรอดพ้นไปจากความสัมพันธ์ที่ขูดรีดดังกล่าว

10.1 ตัวอย่างของการเอาเปรียบหรือการขูดรีด

นับว่าเป็นเรื่องที่ไม่ง่ายนักที่จะให้คำนิยามของการเอาเปรียบหรือการขูดรีด ที่สามารถประยุกต์ใช้ได้ในทุกกรณี แม้ว่าทุกคนล้วนเคยผ่านและคงนึกออกถึงประสบการณ์ที่ถูกเอาเปรียบหรือถูกขูดรีดมาก่อน ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องปกติ เพราะการเอาเปรียบหรือการขูดรีดหลายๆ กรณีก็แฝงอยู่ในความสัมพันธ์ในชีวิตประจำวันของเรา โดยที่เราไม่ทันรู้ตัว ยกเว้นในกรณีที่เรารู้สึกว่าเราถูกเอาเปรียบหรือไม่ได้รับความเป็นธรรมในความสัมพันธ์ดังกล่าว ดังที่เคยมีคำกล่าวว่า “คนมักจะเข้าใจถึงความไม่เป็นธรรม ก็ต่อเมื่อเขาเป็นผู้ไม่ได้รับความเป็นธรรมด้วยตนเอง”

ดังนั้น เพื่อให้ นักศึกษาเศรษฐศาสตร์เกษตรสามารถทำความเข้าใจเรื่องการเอาเปรียบหรือการขูดรีด นอกเหนือจากสถานะที่ตนเองเป็นผู้ที่ถูกเอาเปรียบเสียเอง บทเรียนนี้จึงขอยกตัวอย่างความสัมพันธ์ระหว่างคนสองคน ซึ่งดูเหมือนว่าจะเป็นความสัมพันธ์ที่ธรรมดา โดยจะมีการตั้งคำถามว่า นักศึกษาเห็นว่าความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นความสัมพันธ์ที่เอาเปรียบหรือขูดรีดหรือไม่ เพราะอะไร ขณะเดียวกัน ก็ได้สะท้อนถึงความคิดเห็นของนักศึกษาที่เคยได้มีโอกาสตอบคำถามนี้มาก่อน เพื่อเป็นแนวทางสำหรับนักศึกษาที่กำลังศึกษาอยู่ ในการทำความเข้าใจกับความสัมพันธ์ที่มีลักษณะเอาเปรียบหรือขูดรีด

ตัวอย่างที่ 10.1 ความสัมพันธ์ระหว่างนายโชคกับนางบุญ (การเอาเปรียบหรือความโชคร้าย)

สมมติให้

- (1) ในระบบเศรษฐกิจประกอบด้วยบุคคลเพียง 2 คนคือ นายโชค กับนางบุญ
- (2) แต่ละคนจะต้องบริโภคข้าวกับผักเพื่อความอยู่รอดอย่างละ 1 กิโลกรัม ในแต่ละสัปดาห์ (ทั้งนี้โดยไม่ต้องการอย่างอื่นเพิ่มเติมอีก)
- (3) นางบุญถือครองที่ดิน 1 ไร่ที่สามารถปลูกผัก 1 กก. ได้โดยใช้แรงงานในการผลิต 1 วัน
- (4) นายโชคถือครองที่ดิน 1 ไร่ที่สามารถปลูกข้าวได้ 1 กก. โดยใช้แรงงานในการผลิต 2 วัน
- (5) นางบุญและนายโชคตกลงที่จะแลกเปลี่ยนสินค้ากัน โดยกำหนดให้ข้าว 1 กิโลกรัม สามารถแลกผักได้ 1 กิโลกรัม และจะแลกกันสัปดาห์ละครั้ง

กรณีที่ 1 ทั้งสองคนแยกกันถือครองที่ดิน

ดังนั้น ภายใต้สถานการณ์นี้เพื่อให้ทั้ง 2 คนอยู่รอด นางบุญจะต้องทำงานทั้งหมด 2 วันเพื่อผลิตผักมา 2 กก. (โดย 1 กก. เพื่อบริโภค ส่วนอีก 1 กก. เอาไว้เพื่อแลกกับข้าว) แต่ นายโชคต้องทำงาน 4 วันเพื่อผลิตข้าวมา 2 กก. . (โดย 1 กก. เพื่อบริโภค ส่วนอีก 1 กก. เอาไว้เพื่อแลกกับผัก)

คำถามที่ 1 นักศึกษาคิดว่า นางบุญขูดรีดหรือเอาเปรียบนายโชคหรือไม่ ? ทำไม ?

คำตอบที่ได้รับ ในกรณีนี้ นักศึกษาส่วนใหญ่เห็นว่า นางบุญมิได้เอาเปรียบหรือขูดรีदनายโชคแต่อย่างใด โดยนักศึกษามองว่าการที่นางบุญทำงานน้อยกว่า และนายโชคทำงานมากกว่าก็เพราะสถานการณ์หรือข้อกำหนดบังคับ มิใช่เป็นเจตนาของนางบุญแต่อย่างใด

กรณีที่ 2 รวมกันถือครองที่ดิน

อย่างไรก็ดี หากสมมติให้นางบุญและนายโชคเปลี่ยนมารวมกันถือครองที่ดินและแบ่งผลิตร่วมกัน ดังนั้น ภายใต้สถานการณ์ใหม่ ทั้งสองคนจะต้องผลิตข้าว 2 กก. และผัก 2 กก. ต่อสัปดาห์ หรืออีกนัยหนึ่งทั้งสองคนจะต้องใช้เวลาในการผลิตรวมกัน 6 วัน โดยแต่ละคนจะทำการผลิต 3 วัน ซึ่งปริมาณการผลิต 3 วันนี้ถือเป็นปริมาณแรงงานขั้นต่ำที่สังคมต้องการจากแต่ละบุคคล

คำถามที่ 2 หากคุณลองย้อนกลับไปพิจารณากรณีที่ 1 เราจะถือว่า นางบุญได้ขูดรีदनายโชคได้หรือไม่ เพราะนางบุญทำงานเพียง 2 วัน ซึ่งน้อยกว่าปริมาณแรงงานขั้นต่ำที่สังคมต้องการ หากมีการผลิตร่วมกัน แต่ นายโชคกลับต้องทำงานถึง 4 วัน ซึ่งมากกว่าปริมาณแรงงานขั้นต่ำที่สังคมต้องการจากแต่ละบุคคล

คำตอบที่ได้รับ เมื่อพิจารณาในแง่นี้ นักศึกษาส่วนหนึ่งเริ่มเห็นว่า นางบุญได้ขูดรีดหรืออย่างน้อยก็เอาเปรียบนายโชค แม้ว่านางบุญน่าจะไม่ได้ตั้งใจก็ตาม เพราะนางบุญทำงานน้อยกว่าปริมาณแรงงานขั้นต่ำที่

สังคมต้องการ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งน้อยกว่านายโชคถึงสองวัน (หรือหนึ่งเท่าตัว) ข้อสังเกตที่น่าสนใจคือ นักศึกษาส่วนหนึ่งที่เปลี่ยนความคิดในกรณีนี้ได้เห็นแล้วว่า สังคมมีทางเลือกที่จะจัดความสัมพันธ์ระหว่างนางบุญกับนายโชคให้มีความเท่าเทียมกันมากขึ้น โดยการผลิตร่วมกันนั่นเอง ซึ่งมุมมองนี้ นักศึกษามีได้เห็นในกรณีที่ 1

กรณีที่ 3 นางบุญถือครองที่ดินทั้งหมด

หากจะมีการสมมติเพิ่มเติมลงไปอีก โดยให้นางบุญชำนายโชคตาย แล้วนางบุญก็ถือครองที่ดินทั้งหมด ซึ่งเท่ากับว่า นางบุญก็มีทั้งที่ดินที่ใช้ในการปลูกผักและที่ดินที่ใช้ในการปลูกข้าว โดยไม่ต้องพึ่งพานายโชคอีกต่อไป อย่างไรก็ตาม นี่ย่อมหมายความว่า เมื่อพิจารณาถึงปริมาณการใช้แรงงานของนางบุญในกรณีนี้จะพบว่า ในกรณีที่ 3 นั้นนางบุญจะต้องทำงานเพิ่มขึ้นเป็น 3 วัน (เท่ากับปริมาณแรงงานขั้นต่ำที่สังคมต้องการจากแต่ละบุคคลพอดี) เพราะต้องทำงาน 1 วันเพื่อผลิตผัก และ 2 วันเพื่อผลิตข้าว ซึ่งเท่ากับนางบุญไม่ได้ประโยชน์ในด้านนี้ แม้ว่านางบุญจะได้ถือครองที่ดินมากขึ้นก็ตาม

คำถามที่ 3 คือ “หากเป็นอย่างนี้ เราพอจะฟันธงหรือสรุปได้หรือยังว่า ในกรณีที่ 1 นั้นนางบุญชูดรีดนายโชค เพราะในความเป็นจริงแล้วการที่ให้นายโชคอยู่ในระบบเศรษฐกิจและการมีความสัมพันธ์กับนายโชคในลักษณะดังกล่าว กลับเอื้อประโยชน์ต่อนางบุญมากกว่าการถือครองที่ดินไว้ทั้งหมดเสียอีก”

คำตอบที่ได้รับ เมื่อถึงขั้นนี้หรือกรณีนี้ นักศึกษาเกือบทั้งหมดเห็นด้วยว่า นางบุญนั้นเอาเปรียบนายโชคมาตั้งแต่แรกแล้ว และนางบุญก็ยังต้องการเอาเปรียบนายโชคต่อไป ดังนั้น หากเลือกได้ นางบุญย่อมไม่รำนายโชค แม้ว่าจะทำให้ตนเองมีที่ดินหรือทรัพย์สินเพิ่มขึ้น แต่นางบุญจะพยายามคงรักษาความสัมพันธ์ดังกล่าวไว้ เพื่อให้ตนเองได้รับประโยชน์สูงสุด (หรือทำงานน้อยที่สุด) นักศึกษายังสะท้อนว่า ประเด็นนี้เองเป็นจุดชี้ขาดที่ทำให้สรุปว่า นางบุญเอาเปรียบหรือชูดรีดนายโชค เพราะนางบุญจะไม่พยายามออกจากความสัมพันธ์ที่ตนเองได้ประโยชน์ดังกล่าว (ไม่ว่าในกรณีที่ 2 หรือในกรณีที่ 3 ก็ตาม) ซึ่งแสดงให้เห็นได้ชัดเจนว่า ความสัมพันธ์ในกรณีที่ 1 ดังกล่าวเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกัน และเอื้อประโยชน์ต่อนางบุญ อย่างไรก็ตาม นักศึกษาบางกลุ่มยังเห็นว่า นางบุญไม่ผิด เพราะสถานการณ์ตั้งต้นเป็นมาเช่นนั้น (และขอให้เรียกว่าความสัมพันธ์นี้ว่า การเอาเปรียบแทนการชูดรีด) ซึ่งในประเด็นนี้จะขอกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

10.2 ลักษณะเฉพาะของการเอาเปรียบหรือชูดรีด

จากตัวอย่างของความสัมพันธ์ระหว่างนางบุญกับนายโชคดังกล่าวทำให้ได้ข้อสรุปที่สำคัญเกี่ยวกับความสัมพันธ์ในลักษณะของการเอาเปรียบหรือการชูดรีดเป็น 3 ประการด้วยกันคือ

- 1) การเอาเปรียบหรือการชูดรีดเป็นความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน และเป็นความสัมพันธ์ที่มีความจำเป็นหรือเป็นประโยชน์ต่อทั้งสองฝ่าย (เช่น นางบุญกับนายโชคก็ล้วนต้องการที่จะแลกข้าวและผักกันเพื่อให้ทั้งคู่อยู่รอด ตามเงื่อนไขที่กำหนดขึ้น) หากแต่ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์นั้น (หรือต้นทุนที่จะต้องใช้ในการเข้าสู่ความสัมพันธ์นั้น) มีการแบ่งสรรไม่เท่ากัน การชูดรีดจึงแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ไม่เท่ากันในสังคม ซึ่งเกิดขึ้นอยู่ทั่วไป

- 2) ในความสัมพันธ์ที่เอาเปรียบหรือขูดรีด จะมีคนกลุ่มหนึ่งเรียกว่าผู้เอาเปรียบหรือผู้ขูดรีด (หรือ the exploiter ในกรณีนี้คือนางบุญ) ได้ประโยชน์จากความสัมพันธ์เหนือกว่าคนอีกกลุ่มหนึ่งเรียกว่าผู้ถูกขูดรีด (หรือ the exploited ซึ่งในกรณีนี้คือนายโชค)
- 3) การเอาเปรียบหรือการขูดรีดจะแตกต่างไปจากการกดขี่หรือการทารุณกรรมแบบอื่นๆ ตรงที่ผู้ขูดรีดจะไม่มีสัญชาตญาณของการเกลียดชังผู้ถูกขูดรีด (ตรงข้ามกับการเหยียดผิวหรือเชื้อชาติ) เขาจะไม่ต้องการทำร้ายผู้ถูกขูดรีด เพราะการกระทำเช่นนั้นจะทำให้ผลประโยชน์ที่เขาได้จากความสัมพันธ์นั้นหายไป (เช่นนางบุญไม่ต้องการช่านายโชคเป็นต้น) **ยกเว้นไว้แต่** หากผู้ถูกขูดรีดพยายามจะล้มล้างหรือเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์นั้น

ดังนั้น การศึกษาเรื่องการเอาเปรียบหรือการขูดรีดจึงสามารถใช้เป็นแนวทางที่ใช้อธิบายความเป็นจริงในสังคม และวิพากษ์วิจารณ์ถึงความสัมพันธ์ของกลุ่มคนต่างๆ ในสังคม โดยเฉพาะการวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดของนักวิชาการสำนักหน้าที่นิยม (Functionalism) ที่เชื่อว่าสมาชิกแต่ละกลุ่มหรือแต่ละคนในสังคม เปรียบเสมือนอวัยวะในร่างกายที่ทำหน้าที่แตกต่างกัน แต่ทำงานสอดคล้องกัน และไม่มีวันที่จะขัดแย้งกัน เพราะในความเป็นจริง สังคมไม่เหมือนร่างกายที่จะไม่มีการเอาเปรียบหรือถือประโยชน์มากกว่าอีกฝ่ายหนึ่ง

นอกจากนี้ ลักษณะของการขูดรีดจะแตกต่างกันอย่างมากในแต่ละระบบเศรษฐกิจ โดยความแตกต่างอาจเกิดขึ้นมาจากรูปแบบของแรงงานส่วนเกินที่ผู้ขูดรีดดูดซับมาจากผู้ถูกขูดรีด และวิธีการที่จะดูดซับแรงงานส่วนเกินจากผู้ถูกขูดรีด ตัวอย่างเช่น

- **ระบบเศรษฐกิจแบบทาส** แรงงานส่วนเกินถูกดูดซับในรูปของปริมาณแรงงานที่ทาสต้องทำงานรับใช้นายทาส ผ่านการบังคับหรือการลงโทษโดยตรง
- **ระบบเศรษฐกิจแบบศักดินา (Feudalism)** แรงงานส่วนเกินจะถูกดูดซับในรูปของผลผลิตที่ใช้ประโยชน์ได้เช่น ผลผลิตข้าว โดยผ่านกลไกการบังคับและความเชื่อทางวัฒนธรรม
- **ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม** แรงงานส่วนเกินจะถูกดูดซับผ่านการขายแรงงานในตลาดแรงงาน โดยมีอัตราแลกเปลี่ยนที่ไม่เป็นธรรม (เช่น ค่าจ้างที่ได้้น้อยกว่าผลผลิตเพิ่มของแรงงานหรือ Marginal productivity to labor) หรือการแลกเปลี่ยนที่ไม่เป็นธรรมในรูปแบบอื่นๆ

นักศึกษาจะเห็นได้ว่า ความชัดเจนของการเอาเปรียบหรือการขูดรีดจะเริ่มลดลงตามพัฒนาการของระบบเศรษฐกิจ จากการบังคับโดยตรง มาสู่ความเชื่อทางวัฒนธรรม และมาสู่ระบบการตลาดหรือการแลกเปลี่ยนโดยเสรี ทั้งนี้ก็เพื่อลดทอนความไม่พอใจหรือคับข้องใจของผู้ถูกขูดรีดเอง โดยอาศัยเหตุผลอื่นๆ มากลบเกลื่อน ดังนั้น กลไกตลาดที่เสรีแต่มีความไม่เป็นธรรม จึงถือเป็นกุญแจสำคัญที่ซ่อนอยู่ของการขูดรีดในระบบทุนนิยมในการขูดรีด ซึ่งในบางครั้งแม้ผู้ถูกขูดรีดเองก็ไม่สามารถที่จะทราบได้ว่าตัวเองถูกขูดรีด และเข้าร่วมสู่ความสัมพันธ์นั้นอย่างเต็มใจ

นอกจากนี้ นักศึกษายังอาจตั้งข้อสงสัยด้วยว่า ถ้าเป็นเช่นนี้แล้ว ก็แปลว่า สังคมมนุษย์เต็มไปด้วยการเอาเปรียบหรือการขูดรีด ทั้งที่โดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว ซึ่งข้อสังเกตหรือข้อสงสัยนี้ย่อมไม่ผิดนัก ในอนาคตอันใกล้เราอาจไม่สามารถมุ่งหวังถึงสังคมที่ปราศจากการเอาเปรียบหรือขูดรีดได้ ประเด็นจึงอยู่ที่เราจะสามารถเท่าทันการเอาเปรียบหรือขูดรีดที่มีอยู่ในสังคมได้อย่างไร ทั้งในแง่ที่เราเป็นผู้ถูกขูดรีด และเป็นผู้ขูดรีดเสียเอง โดยที่นักศึกษาจะต้องตระหนักด้วยว่า ผู้ขูดรีดและผู้ถูกขูดรีดบางส่วนก็อาจจะไม่รู้ตัว และไม่ได้ตั้งใจที่จะอยู่ในรูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าว การเอาเปรียบหรือการขูดรีดจึงมิได้เป็นการบกพร่องทางศีลธรรมเสียทั้งหมด ดังที่หลายคนเข้าใจ แต่เป็นโครงสร้างความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันในสังคมมากกว่า ดังนั้น การที่เราพยายามจะออกจากความสัมพันธ์ดังกล่าวก็มีใช่ว่าเรื่องง่ายด้วยเช่นกัน ซึ่งจะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

10.3 องค์ประกอบสำคัญของการขูดรีด

จากตัวอย่างของนางบุญและนายโชคยังชี้ให้เห็นถึง องค์ประกอบที่สำคัญ 3 ประการในการก่อให้เกิดความสัมพันธ์เชิงเอาเปรียบหรือการขูดรีดขึ้น ได้แก่

- (1) **การครอบครองทรัพยากรที่ไม่เท่าเทียมกัน**ระหว่างนางบุญและนายโชค เพราะถึงแม้ว่าทั้งสองฝ่ายจะมีที่ดินเท่ากัน (คือ 1 ไร่) แต่ที่ดินทั้งสองมีคุณภาพไม่เท่ากัน ทำให้นายโชคต้องทำงานมากกว่านางบุญเพื่อปลูกข้าว 1 ก.ก. (คือทำงาน 2 วัน) และนำมาแลกกับผัก 1 ก.ก. ของนางบุญ (ซึ่งทำงานแค่ 1 วัน)
- (2) **อัตราแลกเปลี่ยนที่กำหนดขึ้น** คือกำหนดให้ข้าว 1 ก.ก. แลกกับผัก 1 ก.ก. ซึ่งทำให้ในกรณีที่ 1 นางบุญทำงานเพียงแค่ 1 วันก็สามารถได้ผัก 1 ก.ก. เพื่อแลกกับข้าว 1 ก.ก. ได้แล้ว ในขณะที่นายโชคจะต้องทำงานถึง 2 วัน ซึ่งหากอัตราแลกเปลี่ยนเปลี่ยนไปเช่น กำหนดใหม่ให้ผัก 2 ก.ก. แลกข้าวได้ 1 ก.ก. ก็จะทำให้นางบุญก็ต้องทำงาน 3 วันเช่นกัน เพื่อให้ได้ผัก 3 ก.ก. เพื่อใช้บริโภคเอง 1 ก.ก. และใช้ในการแลกเป็นข้าวอีก 2 ก.ก. เป็นต้น
- (3) **การไม่สามารถออกจากความสัมพันธ์ดังกล่าวได้** เพราะนายโชคจำเป็นต้องแลกข้าวกับผัก เพื่อให้ได้ผักมาบริโภคและดำรงชีวิตต่อไป นายโชคจึงจำเป็นต้องอยู่ในความสัมพันธ์ดังกล่าว แม้ว่าจะไม่เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นธรรมก็ตาม

ซึ่งองค์ประกอบทั้งสามประการข้างต้น ก็เป็นองค์ประกอบทั่วไปของการเอาเปรียบหรือการขูดรีด เพียงแต่จำเป็นต้องมีการขยายความออกไป เพื่อให้มีความครอบคลุมและสามารถประยุกต์ใช้ในการวิเคราะห์กรณีต่างๆ ได้ โดยทั่วไปแล้วอาจสรุปได้ว่า องค์ประกอบที่สำคัญของการขูดรีดประกอบด้วย

- 1) **ความไม่เท่าเทียมกันในการถือครองทรัพยากรซึ่งเป็นประโยชน์ในการผลิตสินค้าและบริการ** ไม่ว่าจะเป็นที่ดิน แรงงาน ทุน เทคโนโลยี ข้อมูลข่าวสาร ความสัมพันธ์ส่วนตัว วัฒนธรรม หรือแม้กระทั่งสัญลักษณ์บางประการ (เช่น ตราสินค้า) เพราะการถือครองทรัพยากรที่ต่างกัน จะทำให้ความสามารถในการผลิตและการตลาด (หรือการเข้าถึงผู้บริโภค) แตกต่างกันไปด้วย ซึ่งเป็นผลให้ผู้ถูกขูดรีดจำที่จะต้องเข้ามา

สัมพันธ์ด้วย โดยไม่มีความจำเป็นที่จะต้องบังคับ เช่น ผู้เช่าจำจำเป็นต้องพึ่งพาเจ้าของที่ดินอยู่แล้ว เกษตรกรก็ต้องพึ่งพาคนกลางทางการตลาด ซึ่งมีเงินทุนและข้อมูลข่าวสารดีกว่า

2) **การแลกเปลี่ยนในระบบตลาด** เพราะการแลกเปลี่ยนในระบบตลาดเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้ผู้ซื้อปรับเปลี่ยนทรัพยากรที่เป็นประโยชน์ในการผลิตของตน มาเป็นผลประโยชน์จากการซื้อ โดยผ่านการแลกเปลี่ยนที่ไม่เป็นธรรม เพราะหากไม่มีการแลกเปลี่ยน ผู้ที่มีทรัพยากรเหนือกว่าก็ไม่สามารถแปลงความเหนือกว่าของตนมาเป็นโภคทรัพย์หรือความมั่งคั่งอื่นๆ ได้ นอกจากนี้ในหลายกรณีผู้ซื้ออาจอาศัยการกำหนดอัตราแลกเปลี่ยนที่ไม่เป็นธรรม เพื่อแสวงหาผลประโยชน์เพิ่มเติมขึ้นอีกด้วย

3) **อุปสรรคในการที่จะออกไปจากความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกัน** ซึ่งอุปสรรคในการออกจากความสัมพันธ์ดังกล่าวอาจเกิดขึ้นได้ในหลายกรณี อาทิ

- (1) **อุปสรรคเนื่องจากความจำเป็นอย่างยิ่ง และความจำกัดของทรัพยากรที่มีอยู่** หรือถูกพันธนาการไว้ด้วยข้อกำหนดอื่นๆ เช่น การตกเขียวหรือเงื่อนไขในเงินกู้ ซึ่งทำให้เกษตรกรผู้ถูกซื้อต้องยอมรับสภาพการเอาเปรียบดังกล่าว
- (2) **อุปสรรคในการแสวงหาความสัมพันธ์กับบุคคลอื่นที่น่าจะมีความสัมพันธ์ที่เป็นธรรมมากกว่า** เพราะการสร้างความสัมพันธ์ใหม่อาจมีต้นทุนในการทำธุรกรรม (transaction costs) สูงมาก เช่น อาจต้องการบรรทุกขนข้าวไปขายยังตัวจังหวัดที่อยู่ไกลมาก จนทำให้เกษตรกรไม่มีทางเลือกอื่นใด นอกจากยังคงตกอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์นั้นต่อไป
- (3) **อุปสรรคที่ผู้ซื้อสร้างขึ้นโดยตรง** เพื่อขัดขวางมิให้ผู้ถูกซื้อออกจากความสัมพันธ์ดังกล่าว ซึ่งโดยทั่วไปได้แก่ การขู่บังคับหรือการใช้อิทธิพลทางอำนาจ การหวานล่อมเพื่อมิให้ผู้ถูกซื้อรู้สึกถึงความไม่เป็นธรรม (โดยอาจยกบุญคุณที่เคยมีมาในอดีต) และการติดสินบน (เช่น การให้รางวัล หรือการให้อภิสิทธิ์พิเศษในบริการอื่นๆ ที่ผู้ซื้อควรมีอำนาจให้บริการได้ โดยเฉพาะในกรณีผู้ซื้อเป็นส่วนหนึ่งของอำนาจรัฐ)
- (4) **อุปสรรคในเชิงโครงสร้าง** ซึ่งมีผลให้ยากต่อการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ ยากต่อการจัดสรรทรัพยากรให้มีความเป็นธรรมมากขึ้น หรือแม้กระทั่งเพื่อทำให้การเอาเปรียบหรือการซื้อที่นั่นมีความชอบธรรมหรือเป็นที่ยอมรับในสังคม ทั้งนี้ โดยอาศัย
 - **ข้อกำหนดทางสถาบัน** เช่น กฎหมาย ซึ่งยอมให้มีการถือครองที่ดินไว้โดยไม่มีการทำประโยชน์ หรือไม่มีการจำกัดการถือครองที่ดินขนาดใหญ่ เป็นต้น ทำให้เกษตรกรที่ไม่มีที่ดินทำกินต้องเสียโอกาสและตกเป็นเบี้ยล่างในการเช่าที่ดิน
 - **ทัศนคติ และความเชื่อต่างๆ** เช่น ความเชื่อเรื่องบุญวาสนา หรือความเชื่อกรรมในชาติหน้า หรือความเชื่อเรื่องตลาดเสรี ซึ่งทำให้ผู้ถูกซื้อบางรายจำยอมรับหรือมีเหตุผลในการอธิบายสภาพความไม่เป็นธรรมดังกล่าว

- **บริโภคนิยม** เช่น การติดยึดกับตราสินค้าที่มีชื่อเสียง ทำให้ผู้บริโภค (หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ ผู้ถูกขูดรีด) ต้องดิ้นรนขวนขวายเพื่อหาเงินทองมาซื้อของซึ่งไม่จำเป็น หรือมีมูลค่ามากกว่าความจำเป็น เพียงเพราะตนเองหลงยึดติดกับการบริโภคดังกล่าว

โดยทั่วไป การเอาเปรียบหรือการขูดรีดใดๆ ก็ตาม มักจะมีองค์ประกอบครบถ้วนทั้ง 3 ประการ เพราะความไม่เท่าเทียมกันในการถือครองทรัพย์สินถือเป็น**เบื้องต้น** หรือเป็นจุดเริ่มของการขูดรีด ส่วนการแลกเปลี่ยนถือเป็น**ท่ามกลาง** หรือเป็นกระบวนการของการขูดรีด ส่วนการไม่สามารถออกจากความสัมพันธ์นั้นได้ถือเป็น**ที่สุด**ของการขูดรีด เพราะผู้ถูกขูดรีดไม่มีทางออกอื่นใด นอกจากจะต้องอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์ดังกล่าว ซึ่งในประเด็นสุดท้ายนี้เองที่ทำให้ต้องมีข้อกำหนดสำคัญประการหนึ่งของตลาดแข่งขันสมบูรณ์คือ การเข้าและการ**ออกจากตลาดได้อย่างเสรี** นำเสียดายที่ในการศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์เกษตร มิได้มีการเน้นย้ำถึงประเด็นนี้มากนัก จนมีผลให้ความเชื่อเรื่องตลาดเสรีแพร่ขยายไปทั่ว ทั้งๆ ที่เป็นที่ทราบกันดีว่า เกษตรกรมีอุปสรรคในการออกจากความสัมพันธ์เดิมอยู่มากมายเพียงใดก็ตาม

หากนักศึกษาต้องการที่จะเท่าทันและลดทอนความสัมพันธ์ที่เอาเปรียบหรือขูดรีดในสังคม นักศึกษาจะต้องให้ความสำคัญกับการศึกษาและวิเคราะห์ถึงองค์ประกอบของการเอาเปรียบหรือการขูดรีดทั้ง 3 ประการข้างต้นนี้ให้ดี โดยจะต้องวิเคราะห์ถึงทรัพยากรพื้นฐานที่ไม่เท่าเทียมกันในสังคม กระบวนการแลกเปลี่ยนซึ่งเป็นขั้นตอนที่ทำให้การเอาเปรียบเกิดขึ้น และอุปสรรคในการออกจากความสัมพันธ์ดังกล่าว เมื่อนักศึกษาเข้าใจใน 3 องค์ประกอบที่ชัดเจนขึ้นแล้ว ก็จะช่วยให้อาจหาแนวทางในการแก้ไขได้ชัดเจนมากขึ้น ทั้งนี้ ประเด็นนี้จะกล่าวถึงอีกครั้งในหัวข้อ 10.7

10.4 การศึกษาเชิงประจักษ์ของการเอาเปรียบหรือการขูดรีด

ประเด็นสำคัญอีกประเด็นหนึ่งในการศึกษาเรื่องการเอาเปรียบหรือการขูดรีดคือ การวัดหรือการประเมินว่ามีความสัมพันธ์ที่เอาเปรียบหรือขูดรีดเกิดขึ้นแล้ว และใครกำลังขูดรีดใคร ซึ่งจากตัวอย่างเรื่องนางบุญกับนายโชค ทำให้พบว่า เราอาจตรวจสอบเรื่องการเอาเปรียบหรือการขูดรีดอาจทำได้ 2 วิธีด้วยกันคือ

1) **การเปรียบเทียบแรงงานที่ใช้ระหว่างบุคคล** การเปรียบเทียบระหว่างแรงงานที่แต่ละบุคคลนั้น (หรือกลุ่มบุคคลนั้น) ได้ทำงานให้กับสังคม กับ แรงงานที่บุคคลนั้นได้รับจากสังคม (หรือจากบุคคลอื่นๆ) เช่น นางบุญทำงานเพียง 2 วัน แต่นายโชคต้องทำงานถึง 4 วัน ในขณะที่ปริมาณแรงงานขั้นต่ำที่สังคมต้องการคือ 3 วัน เป็นต้น ทั้งนี้ โดยที่แรงงานที่ได้รับจากสังคมจะประกอบด้วย แรงงานที่ได้รับโดยตรงในการให้บริการแก่บุคคลนั้น และแรงงานที่รวมอยู่ในการผลิตสินค้าและบริการที่บุคคลนั้นบริโภค หากปริมาณแรงงานที่บุคคลนั้นได้ทำงานให้กับสังคมน้อยกว่าปริมาณแรงงานที่เขาได้รับจากสังคม บุคคลนั้นถือเป็นผู้ขูดรีด ในทางกลับกันผู้ที่ทำงานมากกว่าปริมาณแรงที่ได้รับผู้นั้นคือผู้ถูกขูดรีด อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ วิธีนี้จะไม่สามารถระบุได้ว่าใครขูดรีดใคร อย่างไร และอาจมีความยุ่งยากมากในการคำนวณปริมาณแรงงานที่รวมอยู่ในการผลิตสินค้าและบริการที่บุคคลนั้นบริโภค นอกจากนี้ ยังอาจจะไม่สอดคล้องกับสภาพสังคมปัจจุบัน ที่ลักษณะการทำงานและผลตอบแทนที่ได้รับจากการทำงานมีความแตกต่างหลากหลายมากจนเกินกว่าที่จะนำมาเทียบกันได้โดยตรง

2) การเปรียบเทียบผลประโยชน์ที่จะได้รับจากความสัมพันธ์ โดยการเปรียบเทียบผลประโยชน์ที่แต่ละบุคคลจะได้รับจากความสัมพันธ์นั้น กับผลประโยชน์ที่แต่ละบุคคลจะได้รับจากการยกเลิกความสัมพันธ์นั้น – สมมติว่ายกเลิกได้ – (หรือผลประโยชน์ที่แต่ละบุคคลจะได้รับจากความสัมพันธ์รูปแบบอื่นๆ – สมมติว่าเป็นไปได้ – โดยเฉพาะในรูปแบบที่ไม่มีความไม่เท่าเทียมกันในการถือครองทรัพย์สิน) โดยผู้ชู้ตริตในสถานการณ์นั้นจะเป็นผู้ที่เสียประโยชน์จากการยกเลิกความสัมพันธ์เดิม ส่วนผู้ถูกชู้ตริตก็จะเป็นผู้ได้รับประโยชน์จากการเลิกความสัมพันธ์เดิมเข้าสู่ความสัมพันธ์ใหม่ ข้อดีของการศึกษาวิธีนี้คือ สามารถระบุได้ว่า ใครชู้ตริตใคร และอธิบายเพิ่มเติมได้ว่าชู้ตริตอย่างไร โดยอาศัยการศึกษาเชิงปริมาณและคุณภาพแบบกรณีศึกษา วิธีนี้จึงเป็นที่นิยมมากกว่า อย่างไรก็ตามวิธีนี้ก็ไม่สามารถบอกได้ว่า โดยรวมแล้วคนเหล่านั้นเป็นผู้ชู้ตริต หรือผู้ถูกชู้ตริตในสังคมกันแน่ เพราะโดยส่วนใหญ่ทุกคนจะเป็นทั้งผู้ชู้ตริตและผู้ถูกชู้ตริต ขึ้นอยู่กับลักษณะของความสัมพันธ์กับแต่ละบุคคลในแต่ละสถานการณ์

10.5 การถูกเอาเปรียบและการถูกชู้ตริตในวิถีชีวิตเกษตรกร

ในวงจรการผลิตของเกษตรกร (ตามภาพที่ 2.1 ในบทที่ 2) คราวเรือนเกษตรกรอาจจะถูกเอาเปรียบหรือถูกชู้ตริตในกระบวนการแลกเปลี่ยนได้ในทุกขั้นตอน ตั้งแต่การเตรียมปัจจัยการผลิต ไปจนถึงการบริโภค ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ (ก) ทรัพย์สินที่ครัวเรือนเกษตรกรถือครองอยู่ (ข) รูปแบบของการแลกเปลี่ยนและอัตราการแลกเปลี่ยน และ (ค) ทางเลือกอื่นๆ ในการได้มา ซึ่งทรัพย์สินและบริการที่จำเป็นเหล่านั้น หากจำแนกกิจกรรมในวงจรการผลิตที่ครัวเรือนเกษตรกรอาจถูกเอาเปรียบหรือชู้ตริตอาจแบ่งได้เป็น 9 กิจกรรม ตามตารางที่ 10.1

อย่างไรก็ดี นักศึกษาควรทราบและเข้าใจด้วยว่า ในสังคมการเกษตรไทย ความสัมพันธ์ที่เอาเปรียบหรือชู้ตริตกันก็อาจอยู่ปะปนกันความสัมพันธ์รูปแบบอื่นๆ จนไม่สามารถแยกออกได้ชัดเจน เช่น เจ้าของนาและผู้เช่านา ซึ่งอาจมีความสัมพันธ์เชิงชู้ตริตกันในการเช่านา แต่อาจมีความสัมพันธ์ในเชิงร่วมมือกันในการจัดการทรัพยากรหรือทำนุบำรุงศาสนา และอาจช่วยเหลือเกื้อกูลกันในเรื่องต่างๆ อีกมาก ดังนั้น ทั้งสองฝ่ายจึงอาจมิได้ให้ความสนใจในความสัมพันธ์ในเชิงชู้ตริตเป็นการเฉพาะ จึงมิได้รู้สึกรังเกียจใครเอาเปรียบใคร และสามารถอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างเป็นปกติ

ข้อเท็จจริงข้างต้นนี้เป็นทั้งจุดแข็งและจุดอ่อนในตัวเอง เพราะในแง่หนึ่ง การนึกถึงความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนหลายด้าน โดยมีได้เน้นแต่การเอาเปรียบหรือชู้ตริต ก็ช่วยมิให้สังคมการเกษตรเกิดการแตกแยก (เพราะการเอาเปรียบย่อมมีอยู่ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว) แต่ในอีกแง่หนึ่ง ก็อาจทำให้โอกาสในการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ที่มีความเท่าเทียมกันมากขึ้นก็ย่อมลดทอนลงด้วยเช่นกัน

ตารางที่ 10.1 กิจกรรมการแลกเปลี่ยนที่เกษตรกรอาจถูกขูดรีดในวงจรการผลิต

กิจกรรมการแลกเปลี่ยนที่อาจถูกขูดรีด	ผู้ขูดรีด	รูปแบบการถูกขูดรีด	ทรัพย์สินที่ถือครองไม่เท่าเทียมกัน	อุปสรรคในการเลิกความสัมพันธ์
1) การเช่าที่นา	เจ้าของที่ดิน	ส่วนแบ่งผลผลิตหรือค่าเช่าที่เป็นตัวเงิน	ที่ดิน	ขาดแคลนหรือไม่มีที่ดินทำกิน
2) การกู้ยืมเงินเพื่อการผลิต	นายทุนเงินกู้	ค่าดอกเบี้ย และเงื่อนไขในการขายผลผลิตหรือซื้อปัจจัยการผลิต	เงินทุน	ขาดแคลนเงินทุนที่จะมาใช้ในวงจรการผลิต
3) การซื้อปัจจัยการผลิต	ผู้ขายปัจจัยการผลิต	ราคาปัจจัยการผลิตที่สูงเกินจริง และการใช้ปัจจัยเกินความจำเป็น	เทคโนโลยี ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับปัจจัยการผลิต และโอกาสในการตลาด	ความรู้ ความเข้าใจในการหาปัจจัยการผลิตอื่นทดแทน
4) การขายแรงงาน	นายจ้าง	การกดค่าจ้างแรงงานหรือทำงานมากกว่าค่าจ้างแรงงาน	โอกาสในการผลิต	ขาดแคลนเงินทุน เวียน หรือว่างงาน
5) การขายผลผลิต	พ่อค้าคนกลาง	การกดราคาซื้อผลผลิต	ข้อมูลข่าวสาร ช่องทางการตลาด ทุนและเครื่องมือในการตลาด	ผลิตเกินความต้องการ ช่องทางการตลาดจำกัด
6) การซื้อหาสินค้าอุปโภคบริโภค	ร้านขายปลีก ขายส่ง	ราคาสินค้าสูงเกินจริง และการบริโภคเกินความจำเป็น	ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับผลิตภัณฑ์ เทคโนโลยีการผลิต ความรู้สึกต่อวิถีทางวัฒนธรรม	ความจำเป็นในการบริโภค และการติดขัดกับบริโภคนิยม
7) การกู้ยืมเงินเพื่อการบริโภค	นายทุนเงินกู้	ค่าดอกเบี้ย และเงื่อนไขการกู้ยืมอื่นๆ	เงินหมุนเวียน ระบบสวัสดิการสังคม	ขาดแคลนเงินหมุนเวียน ขาดสวัสดิการ การติดขัดกับการบริโภคนิยม
8) การเก็บภาษี และการใช้จ่ายภาครัฐ	รัฐบาล	ภาระภาษีที่ไม่เป็นธรรม และการได้รับการสนับสนุนจำกัด	อำนาจในการตัดสินใจทางนโยบาย	กฎหมาย
9) การแย่งชิงทรัพยากร และการรอมรับมลภาวะจากโครงการต่างๆ	รัฐบาลและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง	การต้องสูญเสียทรัพยากรของตน หรือการต้องรอมรับมลพิษ	อำนาจในการตัดสินใจ ข้อมูลข่าวสาร และผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่น้อยกว่า	กฎหมาย และการขาดอำนาจในการตัดสินใจ

10.6 ผลกระทบของการเอาเปรียบและการทุจริต

ถึงแม้ว่า การเอาเปรียบและการทุจริตจะเป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นทั่วไปในชีวิตประจำวัน และหลายครั้งเกิดขึ้นโดยที่ทั้งสองฝ่ายไม่ทันได้ตั้งตัวหรือตั้งใจ แต่การปล่อยให้สังคมและระบบเศรษฐกิจเต็มไปด้วยการเอาเปรียบและการทุจริต ไม่ว่าจะโดยตั้งใจหรือไม่ตั้งใจ ก็จะทำให้ไปสู่ผลกระทบที่ไม่พึงประสงค์ในสังคมหลายประการ ได้แก่

1) **การเอาเปรียบหรือการทุจริตเป็นการจำกัดศักยภาพในการพัฒนาของแต่ละบุคคล และสำหรับการพัฒนาโดยรวม** เพราะการเอาเปรียบหรือการทุจริตทำให้การแบ่งสรรต้นทุนและผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นในสังคมไม่มีความเป็นธรรม ผู้ที่ถูกขูดรีดย่อมได้รับผลประโยชน์น้อยกว่า และอาจไม่เพียงพอสำหรับการพัฒนาตนเองตามศักยภาพที่มีอยู่ เช่น ช่างฝีมือรายย่อยผู้ถูกขูดรีดโดยการกดราคารับซื้อสินค้าหัตถกรรม ทำให้ไม่มีทุนสะสมเพียงพอที่จะพัฒนารูปแบบและกระบวนการผลิตของตนเองให้ดีขึ้นได้ รวมถึงอาจไม่สามารถป้องกันผลกระทบทางสุขภาพที่จะเกิดขึ้นกับตนเองและคนงานได้ดีเพียงพออีกด้วย ขณะเดียวกัน ผู้ขูดรีด ซึ่งเป็นผู้ได้รับประโยชน์ส่วนเกินจากความสัมพันธ์ดังกล่าว ก็อาจมีแนวโน้มที่เฉื่อยชาและไม่ชอบการเปลี่ยนแปลง เพราะเกรงว่าตนเองจะสูญเสียความสัมพันธ์ลักษณะเดิมไป มีหน้าซ้ำ ในบางกรณียังอาจขัดขวางการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดี เช่น พ่อค้าคนกลางขัดขวางการจัดตั้งกลุ่มปรับปรุงคุณภาพของเกษตรกร ที่ต้องการยกระดับคุณภาพงานให้ดี และสามารถส่งตรงให้โรงงานแปรรูปหรือผู้ส่งออกได้ทันที ทั้งนี้ เพราะพ่อค้าต้องการคงความสัมพันธ์ที่ตนเองได้เปรียบไว้นั่นเอง

2) **การเอาเปรียบหรือการทุจริตมีผลเสียต่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจของสังคมหรือของประเทศ** เพราะการทุจริตทำให้ประชากรส่วนหนึ่งของสังคมหรือของประเทศ ซึ่งเป็นผู้ถูกขูดรีดต้องตกอยู่ในฐานะที่ด้อยกว่า ในขณะที่ประชากรอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้ขูดรีดก็จะมีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่าที่ควรจะเป็น ความแตกต่างอันเนื่องมาจากความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันดังกล่าวมีผลให้การกระจายรายได้มีความไม่เท่าเทียมกัน ซึ่งการมีรายได้ที่แตกต่างกันมาก จะทำให้คนกลุ่มหนึ่งไม่สามารถซื้อหาสินค้าและบริการที่จำเป็นได้อย่างเพียงพอ และตกอยู่ในภาวะยากจน เป็นหนี้สิน และด้อยโอกาสทางเศรษฐกิจ ขณะเดียวกัน คนอีกกลุ่มหนึ่งก็ใช้จ่ายอย่างฟุ่มเฟือย โดยมีการซื้อหาสินค้าจากต่างประเทศในราคาแพงเป็นจำนวนมาก จนอาจเกิดเป็นหนี้สินในอีกรูปแบบหนึ่ง ความไม่มั่นคงทางเศรษฐกิจของสังคมหรือของประเทศจึงเกิดขึ้นทั้งในแง่ของ (ก) การมีครัวเรือนที่ยากจนและตกอยู่ในภาวะหนี้สิน (ข) การนำเข้าสินค้าฟุ่มเฟือยจากต่างประเทศ และ (ค) การมีเงินออมจำกัด เนื่องจากฝ่ายหนึ่งยากจนและอีกฝ่ายหนึ่งฟุ่มเฟือย

3) **การเอาเปรียบหรือการทุจริตถือเป็นการบั่นทอนทุนทางสังคม** เพราะการเอาเปรียบหรือการทุจริตได้ทำให้เกิดความรู้สึกไม่ไว้วางใจกัน โดยฝ่ายผู้ถูกขูดรีดอาจจะรู้สึกไม่พอใจ คับข้องใจ หรือในบางกรณีอาจกลายเป็นความคับแค้นใจ ในขณะที่ฝ่ายผู้ขูดรีด แม้ว่าอาจจะมิได้เกลียดชังผู้ถูกขูดรีด แต่ผู้ขูดรีดย่อมไม่ปรารถนาให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ไปสู่ความสัมพันธ์ที่มีความเท่าเทียมกันมากขึ้นแต่อย่างใด ความรู้สึกและความปรารถนาที่แตกต่างกันดังกล่าวย่อมทำให้เกิดความขัดแย้งขึ้นในสังคมได้โดยง่าย ทั้งความขัดแย้งที่เห็นได้โดยชัดเจน หรือความขัดแย้งที่ซ่อนอยู่ ซึ่งทำให้ทั้งสองฝ่ายไม่สามารถร่วมมือกันในกระบวนการพัฒนาได้อย่างที่ควรจะเป็น

4) การเอาเปรียบหรือการขูดรีดนำไปสู่การเสื่อมเสียศีลธรรมของสังคม เพราะแม้ว่าผู้ขูดรีดจะมีได้ “ตั้งใจ” เช่นนั้นมาตั้งแต่แรก แต่การได้ประโยชน์ส่วนเกินมาโดยง่ายก็อาจทำให้ผู้ขูดรีด “ได้ใจ” หรือ “ติดใจ” และพยายามคงรักษาความสัมพันธ์นั้นไว้ต่อไป ทั้งๆ ที่ การปรับเปลี่ยนหรือการออกจากความสัมพันธ์เดิมอาจมีส่วนช่วยให้ผู้ถูกขูดรีดมีความเป็นอยู่และมีศักยภาพในการพัฒนาที่ดีขึ้นก็ตาม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในกรณีนี้ที่ผู้ขูดรีดสามารถหาเหตุผลอื่นๆ มาอธิบายประกอบเพิ่มเติม เพื่อซ่อนเร้นความพยายามของตน เช่น แสดงให้เห็นว่าตนเองเป็นผู้ที่ทำบุญทำกุศลมาก โดยแฝงนัยยะว่า ฐานะที่เป็นอยู่น่าจะมาจากบุญกุศลของตน หรือ อ้างเรื่องกลไกตลาด เพื่อกลบเกลื่อนว่า ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจที่มีอยู่เป็นเรื่องปกติที่ใครๆ เขาก็ทำกัน เป็นต้น ยิ่งไปกว่านั้น ผู้ขูดรีดยังอาจพยายามที่จะได้ผลประโยชน์ส่วนเกินจากความสัมพันธ์รูปแบบอื่นๆ อีกด้วย ซึ่งในหลายกรณีก็เป็นการผิดต่อหลักศีลธรรมอันดีของสังคม ขณะเดียวกัน ฝ่ายผู้ถูกขูดรีด หากมีความคับแค้นใจมากขึ้นเรื่อยๆ ก็อาจตัดสินใจทำการใดๆ ที่ผิดต่อศีลธรรม ไม่ว่าจะเป็นการติดยาเรื้อรังเพื่อลืมความคับแค้นใจดังกล่าว การประกอบมิชฉาชีพเพื่อประท้วงสังคม หรือการก่อการร้ายเพื่อทำลายผลประโยชน์ของผู้ขูดรีด เป็นต้น

อย่างไรก็ดี ผลกระทบทั้ง 4 ประการนั้นอาจเกิดขึ้นไม่พร้อมกัน และไม่ชัดเจน และยังมักถูกตีความว่าเป็นผลกระทบของปัจจัยอื่นๆ ที่มีใช้การเอาเปรียบหรือการขูดรีดในสังคม เช่น การกระจายรายได้ที่ไม่เท่ากันก็อาจถูกตีความเป็นประสิทธิภาพการผลิตที่ไม่เท่ากัน (ดังนั้น จึงไม่ต้องแก้ไขเรื่องการถือครองทรัพย์สินที่ไม่เท่าเทียมกัน) หรือการขาดศักยภาพในการพัฒนาอาจถูกตีความว่าด้วยโอกาสในการศึกษาหรือขาดความเป็นผู้ประกอบการ หรือการกระทำที่ขัดต่อกฎหมายบ้านเมืองเนื่องมาจากความคับแค้นใจก็อาจตีความว่าเป็นความบกพร่องทางศีลธรรมของผู้กระทำการนั่นเอง เป็นต้น ซึ่งการตีความเช่นนั้นคงมิใช่เรื่องที่ผิดไปจากความเป็นจริงหรือเป็นการโกหกเสียทีเดียว แต่ก็เท่ากับกลบเกลื่อนปัญหาที่สำคัญอีกปัญหาหนึ่งคือ การเอาเปรียบในสังคม มิให้ได้รับความสนใจและการแก้ไขอย่างจริงจัง

10.7 แนวทางในการลดปัญหาการขูดรีดของเกษตรกร

แนวทางในการลดปัญหาการขูดรีดของเกษตรกรนับเป็นเรื่องที่มีการถกเถียงกันมายาวนานในสังคมไทย แม้ว่าในกลุ่มของผู้ให้ความสนใจหรือให้ความสำคัญกับปัญหาการถูกเอาเปรียบหรือการถูกขูดรีดเองก็ยังมีความคิดเห็นเกี่ยวกับแนวทางในการลดปัญหาดังกล่าวแตกต่างกันอยู่เสมอ ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะ แต่ละแนวทางมีจุดเน้นในการแก้ไของค์ประกอบของการขูดรีด (ซึ่งมีอยู่ 3 ประการ) ที่แตกต่างกัน หรืออาจเป็นเพราะแนวทางที่ดีและเหมาะสมที่สุดยังไม่เกิดขึ้น ดังนั้น บทเรียนนี้ จึงถือโอกาสประมวลและนำเสนอแนวทางในการลดปัญหาการขูดรีดของเกษตรกร เพื่อเป็นข้อมูลหรือเป็นวัตถุดิบทางความคิดให้กับนักศึกษาในการค้นหาแนวทางที่เหมาะสมที่สุด สำหรับสังคมไทยต่อไป

แนวทางที่ 1 การเปลี่ยนแปลงนโยบายแห่งรัฐ

แนวคิดแรกเป็นแนวคิดที่เชื่อว่า “การถือครองทรัพย์สินที่ไม่เท่ากัน” เป็นศูนย์กลางของปัญหาการเอาเปรียบหรือการขูดรีด โดยมี “อัตราการแลกเปลี่ยนที่ไม่เป็นธรรม” เป็นเครื่องมือที่จะเปลี่ยนให้ผู้ถือครองทรัพย์สินที่มากกว่าสามารถขูดรีดผู้ที่มีทรัพย์สินน้อยกว่าได้ ผู้สนับสนุนแนวคิดนี้จึงเน้นการเรียกร้องให้รัฐมีการจัดระบบการถือครองทรัพย์สินในสังคมเสียใหม่ ให้มีความเป็นธรรมมากขึ้น โดยผู้สนับสนุนกลุ่มนี้มักจะเน้นถึงทรัพย์สินที่เป็น Rival goods (คือทรัพย์สินที่เมื่อผู้หนึ่งเอาไปใช้แล้ว ผู้ใช้คนอื่นไม่สามารถจะใช้ในปริมาณที่เท่ากันได้) ได้แก่ ที่ดิน และทุน ทั้งนี้การจัดระบบการถือครองทรัพย์สินในสังคมใหม่ อาจมีได้ 3 ลักษณะคือ

- (1) การปฏิรูปที่ดิน
- (2) การเก็บภาษีในอัตราก้าวหน้า และการใช้จ่ายงบประมาณที่สนับสนุนคนจน
- (3) การเลิกระบบกรรมสิทธิ์เอกชนเหนือที่ดินหรือทุน

ในอดีตที่ผ่านมา ผู้สนับสนุนแนวคิดนี้จึงเน้นการเคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อเปลี่ยนแนวนโยบายแห่งรัฐและตัวรัฐบาลเอง แนวคิดนี้ได้รับการสนับสนุนมากพอควรในช่วงหลังจากการโค่นล้มรัฐบาลเผด็จการ ฤษอม-ประภาส และการขยายตัวของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย แต่หลังจากการล่มสลายของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยแล้ว แนวคิดนี้ก็ไม่ได้ได้รับการยอมรับมากนัก และคงไม่สามารถกลับมาได้รับความนิยมในอนาคตอันใกล้ เนื่องจากมีต้นทุนทางการเมืองสูงมาก และขัดกับแนวคิดในเรื่องระบบตลาดเสรี

อย่างไรก็ดี ภายใต้ระบบของการแข่งขันเสรีเช่นในปัจจุบัน ผู้สนับสนุนแนวคิดนี้ก็มักจะเรียกร้องให้รัฐบาลดูแลอัตราการแลกเปลี่ยนที่ให้ความเป็นธรรมด้วย โดยเน้นให้รัฐบาลดูแลอัตราแลกเปลี่ยนสินค้า (หรือ Term of trade) ระหว่างสินค้าเกษตรกับสินค้านอกภาคเกษตร และการป้องกันการผูกขาด ซึ่งจะนำมาสู่การขูดรีด อย่างไรก็ดี ข้อเสนอนี้ก็ไม่ได้มีการตอบสนองเท่าที่ควร ยกเว้นแต่เมื่อประเด็นดังกล่าวถูกยกขึ้นมาเป็นประเด็นทางการเมือง โดยเฉพาะหากการผูกขาดและการแลกเปลี่ยนที่ไม่เป็นธรรมนั้นกระทบกับชนชั้นกลางในเมืองเช่น กรณีของการขึ้นค่าทางด่วน

แนวทางที่ 2 การพึ่งตนเองและการปรับเปลี่ยนอุดมการณ์ชีวิตของเกษตรกร

ผู้สนับสนุนแนวทางนี้มองเห็นว่า “การแลกเปลี่ยนที่ไม่เป็นธรรม” เป็นศูนย์กลางของปัญหาการเอาเปรียบหรือการขูดรีด โดยเห็นว่าเกษตรกรถูกขูดรีดเพราะไปแลกเปลี่ยนในลักษณะที่ไม่มีทางเลือก หรือต้องไปพึ่งพิงผู้อื่นนั่นเอง (Dependence) จึงเสนอให้ลดการแลกเปลี่ยนลง ด้วยการพึ่งตนเอง (Independence) มากขึ้นในกระบวนการจัดหาปัจจัยการผลิต กระบวนการผลิต และกระบวนการบริโภค เช่น เน้นการเกษตรแบบพึ่งตนเอง (ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม) การเกษตรแบบผสมผสาน หรือแบบเอื้ออยู่เอื้อกิน หรือเศรษฐกิจแบบพอเพียง ทั้งนี้ผู้เสนอแนวคิดนี้ส่วนใหญ่เชื่อว่า หากเกษตรกรพึ่งตนเองได้มากขึ้นแล้ว เกษตรกรจะถูกเอาเปรียบจากการแลกเปลี่ยนน้อยลง เพราะอุปสรรคในการออกจากความสัมพันธ์ลดลง เนื่องจากเกษตรกรสามารถพึ่งตนเองได้ ไม่จำเป็นต้องพึ่งพิงความสัมพันธ์กับผู้ขูดรีด ดังนั้นความสัมพันธ์รูปแบบใหม่จะไม่ใชการพึ่งพิงอันนำมาซึ่งการขูดรีด แต่จะเป็นการพึ่งพาซึ่งกันและกัน (Interdependence) แทน

ตามทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ ผู้ที่สนับสนุนแนวคิดนี้มักจะมีความเชื่อในเรื่องการเปลี่ยนแปลงจากตัวบุคคล (Actor-oriented Approach) หรือการเปลี่ยนแปลงจากส่วนล่าง (Bottom-up Approach) มากกว่าการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้าง (Structuralism or Top-down Approach) ซึ่งตรงกันข้ามกับแนวคิดที่ 1 ซึ่งเชื่อการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้าง ผู้สนับสนุนแนวคิดนี้จึงมักเริ่มดำเนินการจากตัวเกษตรกรเอง หรือ ดำเนินการในลักษณะโครงการเฉพาะท้องถิ่น และคาดหวังว่าจะมีการขยายผลสู่เกษตรกรรายอื่นๆ ต่อไป มากกว่าการเน้นการเปลี่ยนแปลงนโยบายแห่งรัฐโดยตรง หรือตั้งแต่เริ่มแรก แนวคิดนี้ได้เริ่มดำเนินการตั้งแต่ในช่วงทศวรรษ 1980 และได้รับความนิยมมากขึ้นในช่วงปลายทศวรรษ 1980 เมื่อมีการตีพิมพ์หนังสือชื่อ “สายพานชีวิต” และ “เกษตรพึ่งตนเอง” ของผู้ใหญ่วินัย ชำนิเชลิม และ “พุทธเกษตรกรรม: หนทางแห่งสันติสุขบนสังคมไทย” ของ ศ.นพ. ประเวศ วะสี และกลับมาได้รับความนิยมอีกครั้งหนึ่งหลังจากเกิดวิกฤติเศรษฐกิจในปี 2540 ภายใต้แนวคิด “เศรษฐกิจพอเพียง” และ “การเกษตรทฤษฎีใหม่” แต่ในทางปฏิบัตินั้นอาจไม่ได้รับความนิยมมากนัก เพราะตามแนวทางนี้ เกษตรกรจะต้องปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตและการบริโภคที่ตนเองเคยชิน และการปรับเปลี่ยนนั้นก็ต้องกระทบกับอุดมการณ์ “บริโภคนิยม” ที่ได้รับการส่งเสริมทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ในสื่อต่างๆ มากมาย รวมถึงการส่งเสริมของภาครัฐก็ยังเป็นไปในรูปแบบเดิม

แนวทางที่ 3 การสร้างความเข้มแข็งขององค์กรเกษตรกร

ผู้สนับสนุนแนวคิดนี้มักเชื่อว่า “อุปสรรคในการออกจากความสัมพันธ์เดิม” เป็นศูนย์กลางของปัญหาของการถูกขูดรีด หากเกษตรกรสามารถสร้างความสัมพันธ์ใหม่ หรือมีทางเลือกเพิ่มเติมขึ้นในการจัดหาปัจจัยการผลิต การผลิต การขายผลผลิต หรือการบริโภคได้ ก็สามารถรอดพ้นจากการถูกขูดรีด เช่น การตั้งกลุ่มออมทรัพย์แทนการกู้เงินจากนายทุนเงินกู้ การนำกำไรจากกลุ่มออมทรัพย์มาทำเป็นสวัสดิการสังคม เพื่อลดความเสี่ยงในการต้องพึ่งพิงนายทุนเงินกู้สำหรับกรณีฉุกเฉินได้ หรือการจัดตั้งโรงสีข้าวชุมชน กลุ่มรวมน้ำยางเพื่อลดขั้นตอนการพึ่งพิงพ่อค้าคนกลาง หรือแม้กระทั่งการจัดตั้งร้านค้าชุมชน (หรือลานค้าชุมชน) เพื่อลดการเอาเปรียบในด้านราคาสินค้าอุปโภคบริโภค ทั้งนี้โดยไม่ต้องเปลี่ยนแปลงนโยบายแห่งรัฐ (เหมือนแนวคิดที่ 1) และเกษตรกรเองก็ไม่ต้องเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตมากนัก (เหมือนแนวคิดที่ 2) อย่างไรก็ตาม ผู้สนับสนุนแนวคิดนี้ก็ให้ความสำคัญกับ “การถือครองทรัพย์สินที่ไม่เป็นธรรมเช่นกัน” แต่เน้นทรัพย์สินประเภทที่เป็น Non-rival goods (คือทรัพย์สินที่เมื่อผู้ใช้คนหนึ่งเอาไปใช้แล้ว ก็จะไม่กระทบกระเทือนต่อการใช้ของผู้ใช้รายอื่นๆ) เช่น ข้อมูลข่าวสาร ความรู้ในการแปรรูป ความรู้ในการจัดการ การสร้างความสัมพันธ์ในลักษณะเครือข่ายแทนความสัมพันธ์ส่วนตัว โดยเห็นว่าทรัพย์สินเหล่านี้จะจุกตัวอยู่กับพ่อค้าคนกลางหรือผู้ขูดรีดอื่นๆ จึงสมควรกระจายตัวมาให้กับเกษตรกรบ้าง เพื่อให้มีอำนาจต่อรองและการกระจายผลประโยชน์ที่เป็นธรรมมากขึ้น

ในทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ แนวคิดนี้ถือเป็นแนวคิดที่เน้นการกระทำเชิงบุคคลหรือเป็น Actor-oriented Approach เช่นกัน และถือเป็นการดำเนินการจากเบื้องล่าง (หรือ Bottom-up Approach) แต่ให้ความสำคัญกับการกระทำร่วมกัน (หรือ Collective Action มากขึ้น) โดยเล็งเห็นว่าการดำเนินการในการสร้างทางเลือกต่างๆ จำเป็นต้องดำเนินการร่วมกัน แทนที่จะดำเนินการเพียงผู้เดียว ทั้งนี้เพราะ

- (1) ต้องการระดมทรัพยากร (Resource Pooling) ทั้งในด้านเงินทุน ความคิด และภูมิปัญญา ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจน คือ การจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์

- (2) ต้องการให้เกิดการประหยัดทางขนาด (Economies of Scale) เพราะกิจกรรมบางอย่างไม่สามารถจะอยู่รอดในตลาดได้ ถ้ามีขนาดเล็กเกินไป เพราะต้นทุนการแปรรูปและต้นทุนการติดต่อซื้อขายอาจสูงมาก
- (3) ต้องการให้เกิดการประหยัดทางขอบข่าย (Economies of Scope) เพราะกิจกรรมบางอย่างผู้ซื้อต้องการสินค้าที่มีลักษณะหลากหลาย ผู้ผลิตจึงต้องหันมาดำเนินกิจกรรมบางอย่างร่วมกัน เพื่อตอบสนองความต้องการของผู้บริโภคเช่น การรวมกลุ่มแม่บ้านทอดผ้าพันเมือง เพื่อเสนอขายผ้าและผลิตภัณฑ์หลากหลายรูปแบบให้กับผู้บริโภค
- (4) ต้องการอำนาจต่อรอง (Bargaining power) เพื่อเป็นการควบคุมไม่ให้ผู้ซื้อหรือผู้ขายมีพฤติกรรมที่เอื้อประโยชน์แก่ตนเกินไป

แนวคิดนี้ได้รับความนิยมมากขึ้นในช่วงกลางทศวรรษ 2530 เนื่องจากมีกรณีตัวอย่างที่ประสบความสำเร็จเกิดขึ้นมากมาย และได้รับการตอบสนองมากขึ้นทั้งจาก ผู้บริโภคที่เป็นชนชั้นกลาง หน่วยงานรัฐ หน่วยงานเอกชน หน่วยงานอาสาสมัคร และสื่อมวลชน แนวคิดนี้ได้ถูกบรรจุไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 และในการเกษตรทฤษฎีใหม่ ในขั้นที่ 2 และ 3 เหตุผลหนึ่งซึ่งทำให้แนวคิดนี้ได้รับความนิยมมากกว่าแนวคิดอื่นๆ เพราะ แนวคิดนี้ไม่ได้มีข้อขัดแย้งโดยตรงกับอุดมการณ์ของระบบตลาด ซึ่งเป็นกระแสหลักของระบบเศรษฐกิจโลกและเศรษฐกิจไทย ทั้งในเชิงอุดมการณ์ของรัฐ (ซึ่งตรงข้ามกับแนวทางที่ 1) และในเชิงอุดมการณ์ส่วนตัว (ซึ่งต่างกับแนวทางที่ 2)

แนวทางที่ 4 การผสมผสานแนวทางทั้งสาม

ถึงแม้ว่า แนวคิดที่ 3 กำลังเป็นแนวคิดที่ได้รับความนิยมสูงสุดอยู่ในปัจจุบัน และเป็นแน่ชัดว่า แนวคิดที่ 3 น่าจะเป็นแนวคิดที่เป็นประโยชน์ต่อเกษตรกรในการรอดพ้นจากการขูดรีด ในหลายๆ กิจกรรม เพราะมีตัวอย่างที่น่าประทับใจเกิดขึ้นมากมายในช่วง 5-10 ปีที่ผ่านมา ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มออมทรัพย์และสัจจะสะสมทรัพย์ที่ช่วยปลดหนี้เกษตรกร และสร้างสวัสดิการชีวิตให้กับเกษตรกร หรือโรงสีชุมชนที่ช่วยเพิ่มทางเลือกและโอกาสทางการตลาดให้กับเกษตรกรได้ อย่างไรก็ดี สังคมไทยก็ยังมีคำถามที่น่าคิด เกี่ยวกับการแก้ปัญหาการถูกขูดรีดตามแนวทางนี้ อยู่เสมอว่า

- “จริงหรือไม่ ? ที่เพียงแค่มีการจัดองค์กรเกษตรกรให้มีประสิทธิภาพเพิ่มมากขึ้นจะทำให้ปัญหาการขูดรีดลดลงหรือหมดไป”
- “ไม่จำเป็นแล้วหรือที่จะต้องมีการจัดการทรัพยากรที่เป็น Rival good ให้มีการกระจายตัวที่เท่าเทียมกันมากขึ้น? ถ้าไม่จำเป็น ลองคิดว่าเรามีความเป็นไปได้มากน้อยเพียงใด ในการที่จะพัฒนาชาวประมงขนาดเล็ก โดยที่ไม่แก้ปัญหาเรือประมงปลากะตักที่เข้ามาบุกรุกพื้นที่ทำประมงและจับทรัพยากรสัตว์น้ำที่ยังโตไม่เต็มวัย หรือการแก้ปัญหาเกษตรกรไร้ที่ดินทำกิน และการขูดรีดค่าเช่านา โดยไม่จำเป็นต้องมีการปฏิรูปที่ดิน หรือการขึ้นภาษีที่ดินแบบก้าวหน้า”

- “หากไม่มีการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของเกษตรกร หรืออุดมการณ์ในชีวิตของเกษตรกร เป็นไปได้หรือไม่ที่เกษตรกรจะกลายเป็นหนี้สินมากขึ้นหรือมีทรัพย์สินน้อยลง โดยการกู้ยืมเงินจาก “กลุ่มออมทรัพย์” เพื่อมาซื้อสุรา บุหรี่ และของไม่จำเป็นอื่นๆ จาก “ร้านค้าชุมชน”
- “การจัดตั้งองค์กรธุรกิจของเกษตรกรจะช่วยลดปัญหาการทุจริต หรือความไม่เท่าเทียมกันในหมู่เกษตรกรด้วยกันเอง ได้หรือไม่ ในทางกลับกัน มีความเป็นไปได้หรือไม่ ที่การติดอาวุธทางปัญญาในการจัดการธุรกิจให้กับองค์กรเกษตรกร จะทำให้เกษตรกรบางคนที่มีความสามารถในการเรียนรู้ดีกว่า ใช้อาวุธทางปัญญานั้นในการทุจริตเกษตรกรอื่นในอนาคต”

คำถามเหล่านี้อาจช่วยให้เราเห็นว่า การประสานกันระหว่างแนวคิดทั้งสามน่าจะเป็นคำตอบที่ดีกว่า สำหรับการแก้ปัญหาการทุจริตของเกษตรกรไทย สิ่งที่น่าสนใจก็คือ เราจะสามารถประสานทั้ง 3 แนวทาง ให้กลายเป็นแนวทางร่วมกันที่ชัดเจนได้อย่างไร และใครบ้างที่ควรทำหน้าที่ในการดำเนินการในแต่ละแนวทาง และประสานแนวทางทั้งสามแนวทางดังกล่าวเข้าด้วยกัน

แนวทางหนึ่งซึ่งมีการพูดถึงกันมากคือ การที่องค์กรเกษตรกรต่างๆ จะพัฒนาเพื่อให้สามารถทำหน้าที่ได้ครบถ้วนมากขึ้น แทนที่จะมุ่งเน้นในทางใดทางหนึ่งแต่เพียงอย่างเดียว เช่น แทนที่โรงสีชุมชนจะทำหน้าที่ด้านการตลาดแต่เพียงอย่างเดียว ก็ควรส่งเสริมในเรื่องการออมทรัพย์ การสร้างสวัสดิการชีวิต และการปรับเปลี่ยนอุดมการณ์ในการดำเนินชีวิตของสมาชิกด้วย ขณะเดียวกัน องค์กรเกษตรกรก็ควรชักชวนประสานเครือข่ายกับองค์กรเกษตรกรอื่นๆ เพื่อเสริมหนุนซึ่งกันและกัน และพยายามพัฒนาและผลักดันนโยบายทางเลือก ขึ้นไปสู่แนวนโยบายแห่งรัฐในที่สุด (ดังแสดงในดูในภาพที่ 10.1) ซึ่งในการดำเนินการต่างเหล่านี้ก็มีความจำเป็นที่จะหน่วยงานวิชาการและหน่วยงานภายนอกอื่นๆ จะต้องให้การสนับสนุน เพื่อลดต้นทุน ระยะเวลา และความเหนื่อยยาก ในการดำเนินการดังกล่าวขององค์กรเกษตรกรลง อันจะเป็นผลให้สามารถลดปัญหาการทุจริตลงได้รวดเร็ว และแผ่ขยายเป็นวงกว้างในสังคมไทยได้มากขึ้น

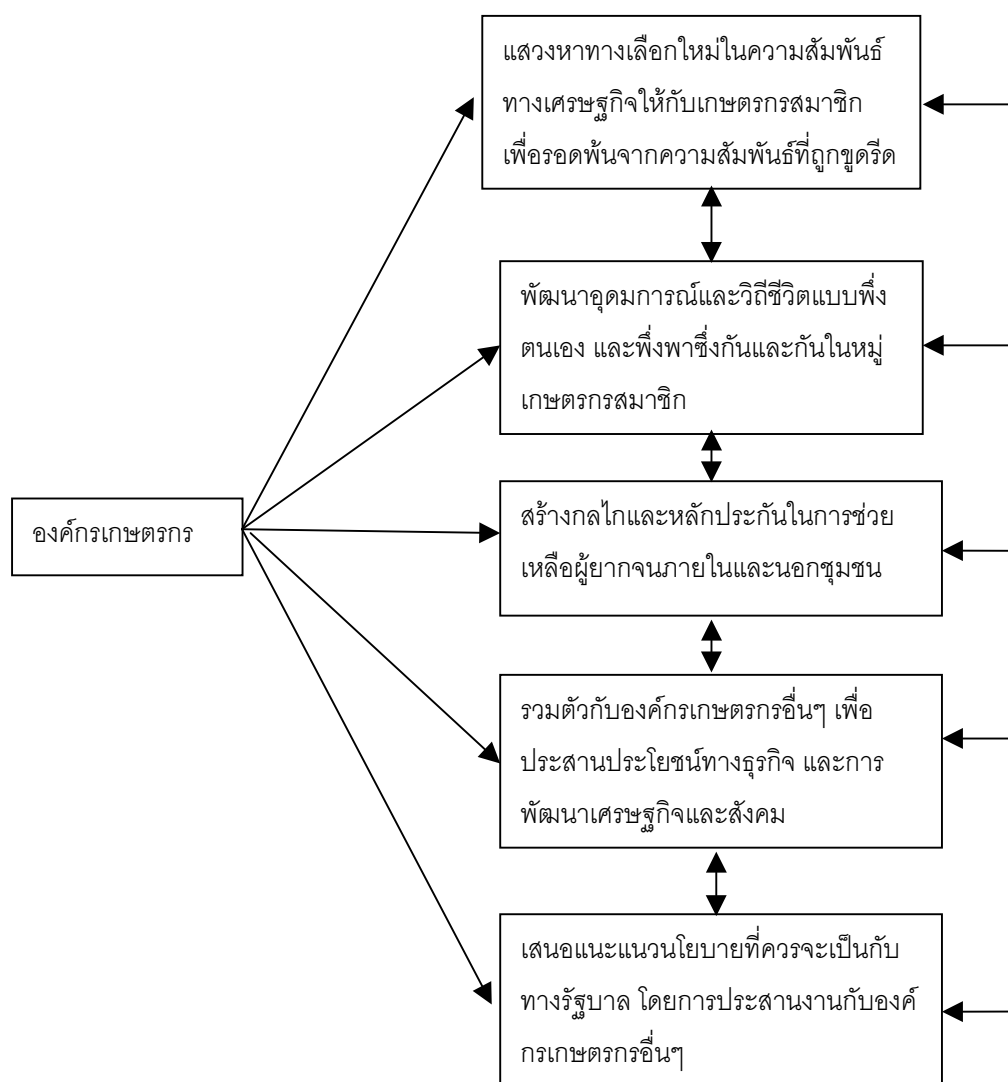
10.8 สรุป

การเอาเปรียบหรือการทุจริตเป็นความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน และอยู่คู่กับสังคมมนุษย์มาตั้งแต่ยาวนานแล้ว แต่มักไม่ค่อยมีใครเอาใจใส่จริงจังในการทำความเข้าใจกับความสัมพันธ์ดังกล่าว ยกเว้นแต่เมื่อตนรู้สึกถูกเอาเปรียบ บทเรียนนี้ได้ชี้ให้เห็นว่า การเอาเปรียบหรือการทุจริตคือ รูปแบบความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจที่จำเป็น และ/หรือเป็นประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่าย แต่การแบ่งสรรผลประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่ายนั้นไม่เท่าเทียมกัน หรือไม่เป็นธรรม จึงเกิดมีผู้ทุจริตและผู้ถูกทุจริตขึ้น โดยผู้ทุจริตได้มีความจงเกลียดจงชังผู้ถูกทุจริตแต่อย่างใด ยกเว้นไว้แต่เมื่อผู้ถูกทุจริตต้องการจะออกไปจากความสัมพันธ์เดิมเท่านั้น ทั้งนี้ก็เพราะผู้ทุจริตต้องการได้รับผลประโยชน์จากการคงความสัมพันธ์เดิมไว้ต่อไป

การเอาเปรียบหรือการทุจริตสามารถเกิดขึ้นได้ในทุกขั้นตอนหรือกิจกรรมในวงจรการผลิตของครัวเรือนเกษตรกร ขอเพียงให้มีองค์ประกอบทั้งสามประการครบถ้วนคือ การถือครองทรัพย์สินที่ไม่เท่าเทียมกันในสังคม การแลกเปลี่ยน และอุปสรรคหรือข้อจำกัดในการออกจากความสัมพันธ์ดังกล่าว ถึงแม้ว่า การเอาเปรียบหรือการทุจริตจะเป็นความสัมพันธ์ที่พบได้ทั่วไป แต่หากสังคมปล่อยให้มีการเอาเปรียบหรือทุจริตกันทั่วไปในสังคมก็จะส่งผลเสียอย่างยิ่งต่อการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ความเป็นปึกแผ่นของสังคม และการดำรงไว้ซึ่งศีลธรรมอันดีในสังคม

บทเรียนนี้จึงหวังว่าความรู้ความเข้าใจเหล่านี้จะช่วยให้นักศึกษาสามารถวิเคราะห์ และมีส่วนแก้ไขสถานการณ์ที่เกษตรกรถูกเอาเปรียบหรือถูกขูดรีดได้ เพราะความเข้าใจดังกล่าวจะช่วยในการค้นหาทางออกที่เหมาะสมในการแก้ปัญหาการขูดรีดต่อไป ซึ่งอาจดำเนินการโดยการปรับเปลี่ยนแนวนโยบายแห่งรัฐ การพึ่งตนเองและการปรับเปลี่ยนอุดมการณ์ชีวิตของเกษตรกร การสร้างความเข้มแข็งขององค์กรเกษตรกร หรือการประสานแนวทางทั้งสามข้างต้นเข้าด้วยกัน

ภาพที่ 10.1 บทบาทขององค์กรเกษตรกรในการแก้ไขปัญหาการขูดรีด โดยการประสานแนวทางทั้ง 3 เข้าด้วยกัน

บทที่ 11 การพัฒนา

เดชรัต สุขกำเนิด

“...การพัฒนาประเทศจำเป็นต้องทำตามลำดับขั้น ต้องสร้างพื้นฐานคือ ความพอมี พอกิน พอใช้ ของประชาชนส่วนใหญ่เป็นเบื้องต้นก่อน โดยใช้วิธีการและใช้อุปกรณ์ที่ประหยัด แต่ถูกต้องตามหลักวิชา เมื่อได้พื้นฐานมั่นคงพร้อมพอควรและปฏิบัติได้แล้ว จึงค่อยสร้างค่อยเสริมความเจริญ และยกฐานะเศรษฐกิจขั้นที่สูงขึ้นโดยลำดับต่อไป หากมุ่งแต่จะทุ่มเทสร้างความเจริญ ยกเศรษฐกิจขึ้นให้รวดเร็วแต่ประการเดียว โดยไม่ให้แผนปฏิบัติการสัมพันธ์กับสภาวะของประเทศ และของประชาชนโดยสอดคล้องด้วย ก็จะเกิดความไม่สมดุลในเรื่องต่างๆ ขึ้น ซึ่งอาจกลายเป็นความยุ่งยากล้มเหลวได้ในที่สุด...”

พระบรมราชาโชวาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ในพิธีพระราชทานปริญญาบัตรของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

วันที่ 18 กรกฎาคม พ.ศ. 2517

ในช่วง 30-40 ปีที่ผ่านมา คำว่า “การพัฒนา” จะเป็นคำที่มีอิทธิพลหรือทรงพลังมากที่สุดคำหนึ่งในสังคมไทย เพราะรัฐบาลทุกรัฐบาลต่างก็ต้องการ “พัฒนา” ประเทศของเรา และขอความร่วมมือกับประชาชนใน “การพัฒนา” แต่ก็มีหลายครั้งหลายคราที่ประชาชนบางกลุ่มถูกร้องขอให้ต้องเสียสละประโยชน์และความมั่นคงในชีวิตของตนเพื่อ “การพัฒนา” (เช่น ประชาชนที่ต้องถูกอพยพจากการสร้างเขื่อน เป็นต้น) และมีสิ่งดีๆ หลายสิ่งในสังคมไทยที่ต้องสูญเสียไป (เช่น วิถีชีวิตที่ดีงามในอดีต สิ่งแวดล้อมที่สมบูรณ์) มีคนบอกว่าเป็นเพราะ “การพัฒนา” เช่นกัน บทเรียนบทนี้จึงพานักศึกษามาสารวจคำว่า “การพัฒนา” โดยจะมุ่งเน้นการตอบปัญหาพื้นฐานที่ว่า การพัฒนาคืออะไร ทำไมการพัฒนาถึงมีความสำคัญมากนัก และการพัฒนากำลังนำสังคมไทย โดยเฉพาะเกษตรกรไปในทางใด และเราในฐานะพลเมืองหรือสมาชิกในสังคมมีบทบาทหน้าที่อย่างไร และสิทธิมากน้อยแค่ไหนในการกำหนดความหมายและแนวทางการพัฒนา

เพื่อตอบคำถามดังกล่าวข้างต้น บทเรียนบทนี้จะเริ่มต้นจากการนำเสนอทฤษฎีการพัฒนาที่แตกต่างกัน 3 ทฤษฎี คือ ทฤษฎีการทำให้ทันสมัย ทฤษฎีการพึ่งพา และทฤษฎีวิวัฒนิยม-เศรษฐกิจชุมชน ซึ่งนักศึกษาต้องเข้าใจเป็นพื้นฐานว่าคำว่า “ทฤษฎี” นั้นแปลว่า “แบบแผนหรือแนวการอธิบาย” เพื่อใช้ตอบหรืออธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติหรือทางสังคม (ซึ่งในกรณีคือปรากฏการณ์ในสังคม) รวมถึงเสนอแนวทางที่ควรจะเป็นหรือควรจะทำเนิการ ทฤษฎีจึงไม่ใช่สัจธรรมหรือกฎของความเป็นจริงโดยสมบูรณ์ และทฤษฎีที่ต่างกันก็มักมีแบบแผนหรือแนวทางการอธิบายที่ต่างกัน แม้ว่าจะใช้เพื่ออธิบายปรากฏการณ์เดียวกันก็ตาม (เช่นทฤษฎีการพัฒนา ทั้ง 3 ทฤษฎีที่อธิบายการพัฒนาได้แตกต่างกันในบทนี้) นักศึกษาหรือผู้ที่ต้องการเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมจำเป็นต้องเทียบเคียงทฤษฎีหรือ “แบบแผนหรือแนวการอธิบาย” ต่างๆ ว่าแบบแผนหรือแนวการอธิบายใดมีความสอดคล้องกับการอธิบายความเป็นจริงในสังคม และจะช่วยนำพาสังคมไปสู่สังคมที่ดีงามได้มากที่สุด ดังนั้น ทฤษฎีจึงมิได้มีไว้ให้เชื่อถือหรือท่องจำ แต่มีไว้ให้ช่วยในการพิจารณาไตร่ตรองถึงความเป็นจริงในปัจจุบัน และความน่าจะเป็นและควรจะเป็นในอนาคต โดยการใช้เหตุผล คุณค่าที่ดีงาม และข้อมูลหลักฐานต่างๆ ที่มีอยู่มากมายในสังคม ซึ่งการอภิปรายในส่วนนี้จะอยู่ในตอนท้ายของบทนี้

11.1 ทฤษฎีการทำให้ทันสมัย

1) มุมเหตุทางประวัติศาสตร์

ทฤษฎีการทำให้ทันสมัยเป็นทฤษฎีที่เข้ามาใช้อธิบายและกำหนดแนวทางการพัฒนาของประเทศไทยอย่างชัดเจนมาตั้งแต่หลังปี พ.ศ. 2500 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ประเทศไทยเริ่มเข้าสู่ยุคสงครามเย็น (สงครามต่อสู้กับลัทธิคอมมิวนิสต์) อย่างเต็มตัว และเริ่มจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรก โดยการสนับสนุนและช่วยเหลือจากองค์กรระหว่างประเทศ เช่น ธนาคารโลก และรัฐบาลสหรัฐอเมริกา และอาจถือได้ว่าทฤษฎีการทำให้ทันสมัยเป็นทฤษฎีที่นำคำว่า “การพัฒนา” เข้ามาแพร่หลาย และปลูกฝังในสังคมไทย

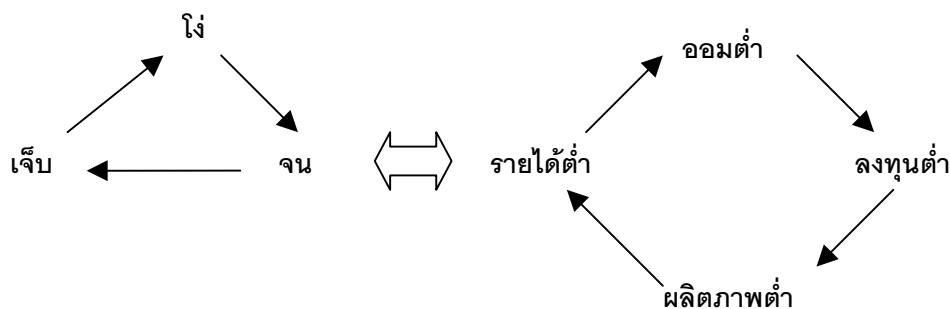
ทฤษฎีการทำให้ทันสมัยเป็นทฤษฎีที่ได้รับการพัฒนาขึ้นมาหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 (ประมาณปี พ.ศ. 2490) ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่โลกกำลังแบ่งเป็น 2 ค่ายใหญ่คือ ค่ายทุนนิยมเสรี ซึ่งนำโดยสหรัฐอเมริกา และค่ายคอมมิวนิสต์ ซึ่งนำโดยสหภาพโซเวียต (หรือเรียกกันว่า ยุคสงครามเย็น) ในขณะที่กลุ่มประเทศคอมมิวนิสต์นั้นมีแนวทางการพัฒนาตามลัทธิคอมมิวนิสต์กำหนดไว้อย่างชัดเจน ในสหรัฐอเมริกา โดยการทำงานร่วมกันของนักวิชาการหลายสาขาวิชา จึงพัฒนาทฤษฎีการทำให้ทันสมัยขึ้นมาเพื่อเป็นคาถาหรือแบบแผนการอธิบายสำหรับประเทศที่ไม่ใช่คอมมิวนิสต์ ซึ่งรวมถึงประเทศไทยด้วย

2) แบบแผนหลักในการอธิบายกระบวนการพัฒนา

แบบแผนการอธิบายของทฤษฎีการทำให้ทันสมัยคือ การจำลองภาพของการพัฒนาเป็นกระบวนการวิวัฒนาการที่ต้องใช้เวลายาวนาน และไม่สามารถย้อนกลับได้ (กล่าวคือ อย่างไรก็ดีตามจะต้องพัฒนาต่อไป) โดยมีภาพของสังคมที่มีความสมบูรณ์ของโคคثرพ์ หรือสังคมตะวันตก เป็นเป้าหมายสุดท้ายของการพัฒนา และถือว่า แนวทางการพัฒนาแบบตะวันตก (คือการพัฒนาแบบทุนนิยม การพัฒนาอุตสาหกรรมและสังคมสมัยใหม่) เป็นแนวทางหรือกระบวนการเดียวที่ได้รับการพิสูจน์แล้วว่า สามารถนำพาสังคมไปสู่ภาวะ “อุดมโคคา” (คือ มีโคคثرพ์หรือสินค้าและบริการให้บริโภคมามากมาย) ได้ ดังนั้น คำหลักของทฤษฎีการทำให้ทันสมัยคือ “ความทันสมัย” แบบสังคมตะวันตก ซึ่งแปลว่า หากประเทศที่กำลังพัฒนาหรือประเทศโลกที่สามต้องการพัฒนาเช่นเดียวกับประเทศตะวันตกก็ควรพัฒนาตามแนวทางเดียวกัน ซึ่งกลายเป็นชื่อของทฤษฎีว่า “ทฤษฎีการทำให้ทันสมัย”

ทฤษฎีการทำให้ทันสมัยได้วิเคราะห์หรือให้แนวการอธิบายปัญหา “การด้อยพัฒนา” ในประเทศโลกที่สามเช่นประเทศไทยว่ามาจาก “ความล้าหลัง” ของระบบเศรษฐกิจและสังคม (ซึ่งเป็นคำคู่ตรงข้ามของคำว่า “ความทันสมัย”) ความล้าหลังของสังคมเกิดมาจาก (ก) ภาวะที่ประชาชนในประเทศยังไม่ได้รับการศึกษา และเรียนรู้เทคโนโลยีสมัยใหม่น้อย (มักเรียกย่อๆ ว่า “โง่”) จึงทำให้ (ข) มีภาวะความยากจนสูง (เรียกว่า “จน”) และมีผลให้ (ค) สุขภาพอนามัยไม่สมบูรณ์ (เรียกกันย่อๆ ว่า “เจ็บ”) ซึ่งส่งผลต่อเนื่องถึง (ง) ขีดความสามารถในการเรียนรู้สิ่งใหม่ หรือ “โง่” และ (ข) การหารายได้หรือ “จน” อีกต่อหนึ่ง แบบแผนการอธิบายภายใต้ทฤษฎีนี้จึงเห็นปัญหาของประเทศกำลังพัฒนานเป็นวงจรอุบาทว์ที่เรียกว่า วงจร “โง่-จน-เจ็บ”

สำหรับความล้าหลังทางเศรษฐกิจ ทฤษฎีการทำให้ทันสมัยอธิบายว่า เกิดมาจากสถานะที่ระบบเศรษฐกิจซึ่ง (ก) ขาดแคลนเงินทุนในการปรับปรุงประสิทธิภาพการผลิต (ข) ผลผลิตที่ได้หรือผลิตภาพจึงอยู่ในเกณฑ์ต่ำ เป็นผลให้ (ค) รายได้ของคนและระบบเศรษฐกิจจึงต่ำไปด้วย และ ระบบเศรษฐกิจจึงมี (ง) เงินออมต่ำ ซึ่งมีผลให้เกิด (ก) การขาดแคลนเงินทุนในการปรับปรุงประสิทธิภาพการผลิตในที่สุด จนกลายเป็น “วงจรอุบาทว์ทางเศรษฐกิจ” ควบคู่กับวงจร “โง่-จน-เจ็บ” ในสังคม ดังภาพที่ 11.1

ภาพที่ 11.1 วงจรอุบาทว์ของการพัฒนาตามทฤษฎีการทำให้ทันสมัย

ทฤษฎีการทำให้ทันสมัยจึงเสนอให้ทำลายวงจรอุบาทว์ทั้งสอง โดยในวงจรแรกเสนอให้เน้นแก้ที่คำว่า “จน” เป็นหลัก (แต่ก็ดำเนินการด้านการศึกษาและสาธารณสุขควบคู่ไปด้วย) ส่วนในวงจรที่สองเสนอให้แก้ที่คำว่า “การขาดแคลนเงินทุน” โดยการแก้ที่วงจรที่สองจะมีส่วนช่วยให้เกิดการแก้ไขความยากจนในวงจรแรกไปด้วย โดยอัตโนมัติ การมุ่งเน้นที่จุดทั้งสองมีผลทำให้ “รายได้” กลายเป็นตัวชี้วัดที่สำคัญของการพัฒนาเศรษฐกิจ ตามแนวทฤษฎีดังกล่าว ไม่ว่า ในแง่ของภาพรวมของประเทศ (ซึ่งวัดการขยายตัวของเศรษฐกิจ) หรือในแง่ของเศรษฐกิจในระดับครัวเรือน (ซึ่งวัดรายได้เฉลี่ยต่อหัว หรือสัดส่วนครัวเรือนยากจน)

แต่กระบวนการแก้ปัญหาดังกล่าวจำเป็นต้องดำเนินการอย่างเป็นลำดับขั้น หรือที่เรียกว่ากระบวนการ 5 ขั้นตอนของการพัฒนา ซึ่งนำเสนอโดย นายรอสทาว์น ได้อธิบายว่า จากภาวะเศรษฐกิจที่ชะงักงัน เนื่องจากวงจรอุบาทว์ทั้งสอง (เรียกว่า ขั้นชะงักงัน) ประเทศกำลังพัฒนาต้องเริ่มและเร่งสร้างภาคเศรษฐกิจและสังคมสมัยใหม่ขึ้นมา ทั้งโครงสร้างพื้นฐาน และตัวผู้ประกอบการ เพื่อเป็นตัวจักรสำหรับขับเคลื่อนเศรษฐกิจและสังคม (ซึ่งเรียกว่าขั้นเตรียมการ) โดยการถ่ายโอนทรัพยากรจากภาคการเกษตรมาสู่ภาคอุตสาหกรรม ซึ่งมีผลิตภาพและมีความทันสมัยมากกว่าแทน การเตรียมการในขั้นที่สองจะช่วยให้เกิดการลงทุนและการช่วยเหลือจากต่างประเทศ และสามารถพัฒนาอุตสาหกรรมและภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่อย่างขนานใหญ่ จนทำให้เศรษฐกิจของประเทศกำลังพัฒนาสามารถ “พุ่งทะยาน” ขึ้นได้ หรือเข้าสู่ขั้นที่สามของการพัฒนา ซึ่งเป็นขั้นวิกฤตหรือขั้นชี้ขาดของการพัฒนา และหากผ่านขั้นที่สามไปได้ เศรษฐกิจและสังคมก็จะเข้าสู่ขั้นที่สี่ ซึ่งมีภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่เป็นแกนนำแทน และเริ่มมีความบริบูรณ์ด้วยการบริโภคเพิ่มขึ้น จนถึงขั้นสังคมอุดมโภค (หรือ Mass Consumption) เช่น สหรัฐอเมริกา ในขั้นสุดท้าย

3) บทบาทของภาคการเกษตรในกระบวนการพัฒนา

ดังนั้น แม้ว่าทฤษฎีการทำให้ทันสมัยจะมองว่า ภาคเกษตรและสังคมชนบทเป็นภาคที่ล้าหลัง และต้องถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นภาคอุตสาหกรรมและสังคมเมืองที่ทันสมัยกว่าแทน แต่เนื่องจากในระยะเริ่มต้นของกระบวนการทำให้ทันสมัย ประเทศกำลังพัฒนายังขาดเงินทุนและทรัพยากรสำหรับการพัฒนาอุตสาหกรรม ทฤษฎีการทำให้ทันสมัยจึงเสนอให้ภาคเกษตรและชนบทมีบทบาทสำคัญในการเร่งขยายการผลิตทางการเกษตรเพื่อการส่งออก ทั้งนี้ (ก) เพื่อเป็นแหล่งที่มาของเงินตราต่างประเทศซึ่งจำเป็นสำหรับการซื้อเครื่องจักรและอุปกรณ์สำหรับภาคอุตสาหกรรมจากต่างประเทศ (ข) ขณะเดียวกันก็สามารถถ่ายโอนทรัพยากร ทั้งเงินทุนและแรงงานส่วนเกินจากการเกษตรและชนบทมาสู่ภาคอุตสาหกรรมได้อย่างต่อเนื่อง และ (ค) ก็ช่วยรักษาราคาสินค้าอาหารให้อยู่ในระดับต่ำ เพื่อช่วยให้ภาคอุตสาหกรรมได้รับประโยชน์จากค่าจ้างแรงงานที่ต่ำ

ตามกระบวนการพัฒนานี้ ภาคการเกษตรและภาคชนบทควรปรับตัวโดยการเร่งขยายกำลังการผลิตให้เพิ่มมากขึ้น ทั้งโดยการขยายพื้นที่เพาะปลูก การปรับเปลี่ยนเป็นการเกษตรเชิงพาณิชย์ และการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่เพื่อเพิ่มผลผลิต เพราะการเพิ่มผลผลิตจะทำให้ประเทศได้รับเงินตราต่างประเทศ สามารถคงระดับราคาสินค้าอาหารที่ต่ำไว้ได้ และสามารถดึงแรงงานส่วนเกินออกมาจากภาคการเกษตรมาสู่ภาคอุตสาหกรรมและเมืองได้อย่างต่อเนื่อง โดยที่ผลผลิตในภาคการเกษตรไม่ลดลง

ขณะเดียวกัน เพื่อเร่งการโยกย้ายทรัพยากรจากภาคเกษตรมาสู่ภาคอุตสาหกรรม ภาครัฐก็ควรเก็บภาษีจากภาคการเกษตรเพื่อนำมาใช้ในการลงทุนในโครงสร้างพื้นฐาน และภาคอุตสาหกรรม โดยถือว่าการออมภาคบังคับของสังคม นอกจากนี้ ภาคการเกษตรและสังคมชนบทก็ควรปรับเปลี่ยนความเชื่อ ทัศนคติ และพฤติกรรมที่ไม่เอื้อต่อวิถีชีวิตในสังคมที่ทันสมัยด้วย ทั้งนี้ ภาครัฐจะต้องเข้ามามีบทบาทในการชี้นำการพัฒนาดังกล่าว ทั้งการเพิ่มผลผลิต การใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ และการปรับเปลี่ยนทัศนคติด้วย

ในที่สุด เมื่อภาคอุตสาหกรรมและภาคเมืองได้รับการพัฒนาเต็มที่ ภาคการเกษตรและภาคชนบทก็จะได้รับผลประโยชน์ไปด้วย เพราะสามารถทยอยถ่ายโอนแรงงานที่ตามทฤษฎีเชื่อกันว่ามีอยู่เหลือเพื่อออกไปสู่ภาคการผลิตที่มีผลิตภาพและได้รับผลตอบแทนแรงงานที่ดีกว่า จนเหลือแต่แรงงานที่มีความจำเป็นจริงและได้รับการพัฒนาให้ทันสมัยเหลืออยู่ในสังคมชนบท เช่นเดียวกับ ประเทศที่พัฒนาแล้ว ซึ่งมีสัดส่วนประชากรในภาคการเกษตร และภาคชนบทเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ซึ่งเมื่อถึงเวลานั้น ทุกคนในสังคมจะได้รับประโยชน์จากการพัฒนาอย่างเต็มที่ คำอธิบายในย่อหน้านี้นี้มักเรียกกันแบบย่อๆ ว่า ผลกระทบแบบน้ำซึมบ่อทราย หรือ Trickle down effect

4) ความเปลี่ยนแปลงในสังคมชนบทไทย

เมื่อสังคมไทยเริ่มรับเอาทฤษฎีการทำให้ทันสมัยเข้ามาเป็นแบบแผนหลักในการอธิบายแนวทางการพัฒนา โดยการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรกเมื่อปี พ.ศ.2504 สังคมชนบทไทยก็เริ่มกระบวนการปรับเปลี่ยนขนานใหญ่ เพื่อพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ซึ่งมักเรียกกันภายหลังว่าเป็น “ยุคผู้ใหญ่ลี้ตีกลองประชุม” ซึ่งเป็นภาพในปี พ.ศ. 2504 ที่ภาคราชการ (หรือผู้ใหญ่ลี้) ต้องระดมให้ชาวบ้าน (โดยการตีกลอง

ประชุม) ปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตไปสู่ความทันสมัย (ด้วยการเลี้ยงเบ็ดและสุกร) ซึ่งบางครั้งชาวบ้านและหน่วยราชการเองก็ยังไม่เข้าใจดีนัก (เช่น คิดว่าสุกรก็คือ หมาน้อยธรรมดา)

กระบวนการทำให้ทันสมัยของภาครัฐเริ่มต้นจากการปรับเปลี่ยนทัศนคติของประชาชนเป็นลำดับแรก จึงมีการสร้างและส่งเสริมคำขวัญที่ว่า “งานคือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุข” หรือ “ไม่มีความยากจน ในหมู่ชนผู้ขยัน” ทั้งนี้ก็เพื่อเร่งให้เกษตรกรขยายการผลิตตามกระบวนการทำให้ทันสมัย ในช่วงเวลาดังกล่าว จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีในขณะนั้น ถึงกับมีจดหมายถึงพระสังฆาธิการทั่วประเทศ ขอร้องให้งดการเทศน์เรื่องสันโดษ เพื่อเร่งขยายการผลิตและการพัฒนา (พระไพศาล , 2545ข)

การขยายพื้นที่การผลิตทางเกษตรเป็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งตามกระบวนการทำให้ทันสมัย โดยมีการเปลี่ยนรูปแบบการผลิตจากเดิมที่มีการปลูกพืชหลายอย่าง หรือ ที่ทางภาคอีสานเรียกว่า การเกษตรแบบ “เอ็ดอยู่เอ็ดกิน” มาเป็นการปลูกพืชชนิดเดียวในเชิงพาณิชย์ พืชการค้าที่มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกมากในช่วงเวลานี้ได้แก่ ข้าวโพด ปอ มันสำปะหลัง ยางพารา ผลพวงที่ตามมาคือ การลดลงของพื้นที่ป่าไม้ในทุกภาคทั่วประเทศ เพื่อเปลี่ยนมาเป็นที่การเกษตร จนมีคำกล่าวของชาวนาชาวไร่ภาคอีสานว่าเป็น “ยุคปอมาปาย หาย มันมาปายหมด” แม้กระทั่ง ในการประมงทะเลก็มีการเปลี่ยนจากการประมงชายฝั่ง มาเป็นการประมงน้ำลึก ซึ่งใช้ฉวนลากแผ่นตะเฆ่เป็นเครื่องมือหลัก ทำให้จับปลาได้เพิ่มขึ้นเป็นอย่างมาก แต่ก็มีผลให้ความสมบูรณ์ของทรัพยากรลดลงเช่นกัน

เมื่อต้องการขยายการผลิต รัฐบาลก็จำเป็นต้องลงทุนในโครงสร้างพื้นฐานที่เกี่ยวข้องด้วย ในช่วงเวลาดังกล่าว รัฐบาลจึงได้ลงทุนในโครงสร้างพื้นฐานทั้งทางการผลิตและการตลาดเป็นอย่างมากด้วยเช่นกัน อาทิ การสร้างระบบชลประทานในโครงการเจ้าพระยาใหญ่ และแม่กลองใหญ่ การสร้างเขื่อนภูมิพล และเขื่อนสิริกิติ์ และการตัดถนนมิตรภาพ และถนนสายอื่นๆ เพื่อรองรับสินค้าเกษตรที่เพิ่มขึ้น การปรับโครงสร้างพื้นฐานดังกล่าวยังรวมถึงการให้บริการสาธารณสุข และการศึกษาด้วย

นอกจากนี้ ภาครัฐยังสนับสนุนให้มีการปรับเปลี่ยนเทคโนโลยีการผลิตมาสู่การผลิตสมัยใหม่ที่เรียกว่า การปฏิวัติเขียว (หรือ Green Revolution) โดยมีการส่งเสริมให้ใช้พันธุ์พืชใหม่ที่ได้รับการปรับปรุงพันธุ์ให้ตอบสนองต่อปุ๋ยเคมีเป็นอย่างดี การเพาะปลูกจึงมีผลผลิตมากขึ้น แต่ก็ต้องใช้ปุ๋ยเคมีและสารกำจัดศัตรูพืชเพิ่มขึ้นด้วย รวมถึงต้องเครื่องจักรกลการเกษตรในการผลิต ตัวอย่างของการปรับเปลี่ยนดังกล่าวที่เห็นได้ชัดเจน คือ การสนับสนุนให้เกษตรกรใช้พันธุ์ข้าว กข. การใช้รถไถเดินตามแทนควาย การเปลี่ยนพันธุ์ยางพารา นอกจากนี้ ยังมี การจัดตั้งสถาบันและกลไกทางการเงินเพื่อช่วยเกษตรกรให้สามารถกู้ยืมมาลงทุนในเทคโนโลยีใหม่ เช่น ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร หรือ สำนักงานกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง **เ ป็น ต น**

แม้ว่าการขยายโครงสร้างพื้นฐาน และการพัฒนาเทคโนโลยีจะเป็นสิ่งที่มีประโยชน์และความสำคัญต่อเกษตรกรและสังคมชนบท แต่มิได้หมายความว่า สิ่งเหล่านี้คือสิ่งที่รัฐบาลหยิบยื่นให้กับภาคเกษตรแบบให้เปล่า เพราะในความเป็นจริงแล้ว ทฤษฎีการทำให้ทันสมัยได้สนับสนุนให้รัฐบาลมีการเก็บภาษีภาคเกษตรอย่างหนัก ไม่ว่าจะเป็นการเก็บภาษีส่งออกข้าว การเก็บค่าพรีเมียมข้าว การเก็บภาษีส่งออกยางพารา เพื่อนำเงินที่ได้ไปลงทุนในภาคอุตสาหกรรม (รวมถึงโครงสร้างพื้นฐานสำหรับภาคอุตสาหกรรม) นอกจากนั้น ยังถือเป็นเครื่องมือใน

การรักษาราคาสินค้าเกษตรให้อยู่ในระดับต่ำ เพื่อมิให้ค่าจ้างแรงงานในภาคอุตสาหกรรมสูงเกินไป ดังนั้น เมื่อประมวลโดยรวมแล้ว การวิจัยหลายชิ้น พบว่า ทรัพยากรที่รัฐบาลดึงออกไปจากภาคเกษตรมีมากกว่าทรัพยากรที่รัฐบาลใส่กลับเข้ามาในภาคการเกษตร ทั้งนี้ ก็เป็นไปตามแนวทางของทฤษฎีการทำให้ทันสมัยนั่นเอง

ความเปลี่ยนแปลงอีกสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นไปตามทฤษฎีการทำให้ทันสมัยคือ การเคลื่อนย้ายของแรงงานออกจากภาคเกษตรและภาคชนบทมาสู่ภาคอุตสาหกรรมอย่างต่อเนื่อง ทั้งการเคลื่อนย้ายแรงงานแบบชั่วคราว (เป็นฤดูกาล) หรือแบบถาวร และทั้งการเคลื่อนย้ายของแรงงานไร้ฝีมือ และโดยเฉพาะแรงงานที่ได้รับการศึกษาสูง แม้ว่า การอพยพออกจากภาคเกษตรและชนบท ทำให้การว่างงานในชนบทลดลง แต่ก็มีผลให้ชนบทขาดแคลนผู้ที่มีความรู้ความสามารถในการพัฒนาชุมชนชนบทเอง ทั้งนี้ เพราะแรงงานมิได้มีความหมายในเชิงปริมาณ (คือ การทำงานหรือการออกแรง) เท่านั้น หากแต่ยังมีความหมายในเชิงคุณภาพ (คือ ความอบอุ่น ความสามัคคี และการพัฒนาชุมชน) ด้วย

วิถีชีวิตความเป็นอยู่ในสังคมชนบทก็มีความเปลี่ยนแปลงเช่นกัน วิถีชีวิตที่ต้องเร่งรีบแข่งขันกับเวลา และสิ่งอำนวยความสะดวกเริ่มเห็นได้ชัดเจนในชนบท ภาพของความทุรกันดารเริ่มลดน้อยลง เกือบทุกครัวเรือนมีไฟฟ้าใช้ ชาวบ้านบางพื้นที่มีการใช้โทรศัพท์มือถือเช่นเดียวกับคนในเมือง (และถือเป็นส่วนหนึ่งของสัญลักษณ์ของการพัฒนาแล้ว) ความเชื่อและประเพณีบางอย่างยังคงอยู่ บางอย่างก็เสื่อมถอยไป ข้าวที่เคยนับถือกันเป็น “แม่โพสพ” ปัจจุบันก็เป็นเพียงสินค้าหลักชนิดหนึ่ง (ซึ่งหากราคาตกมากๆ ก็อาจมีการเททิ้งกลางถนนเพื่อประท้วงกันบ้าง) ดินและน้ำ ซึ่งเคยนับถือเป็น “แม่ธรณี” และ “แม่คงคา” ปัจจุบันก็เป็นเพียงปัจจัยการผลิตชนิดหนึ่ง ซึ่งมีความเสื่อมโทรมลงทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ ความผูกพันกันในสังคมชนบทก็ยังคงมีอยู่และสัมผัสได้ แม้ว่าจะไม่แน่นแฟ้นเหมือนเดิมแล้วก็ตาม

5) ความสำเร็จและต้นทุนของการพัฒนา

การพัฒนาตามกระบวนการทำให้ทันสมัยได้ช่วยให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจของประเทศไทยเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะในภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการ เพียงประมาณในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 และฉบับที่ 6 ภาคอุตสาหกรรมของไทยก็สามารถแซงหน้าภาคเกษตร ทั้งในด้านมูลค่าเพิ่มจากการผลิต และด้านมูลค่าการส่งออก ดังนั้น ในช่วงปี พ.ศ. 2530 (หรือเพียงประมาณ 30 ปี หลังจากผู้ใหญ่ลีตีกลองประชุม) สังคมไทยจึงคาดหวังกันว่า เราเองกำลังเข้าสู่การเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่หรือ NICs (หรือ Newly Industrialised Countries)

ขณะเดียวกัน ภาคการเกษตรของไทยก็ได้ขยายตัวทั้งในแง่ของพื้นที่เพาะปลูก ชนิดพืชและสัตว์ที่ทำการผลิต และผลผลิตที่ได้ จนประเทศไทยกลายเป็นประเทศผู้ผลิตอาหารและเกษตรระดับโลก ไม่ว่าจะเป็นข้าว ยางพารา น้ำตาล ไข่ไก่แช่แข็ง อาหารทะเลแปรรูป และอื่นๆ อีกมากมาย การใช้เทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่กลายเป็นเรื่องปกติธรรมดาสำหรับเกษตรกรไทย ภาคธุรกิจการเกษตรของไทยก็เข้มแข็งจนขยายการส่งออกและการลงทุนไปยังประเทศต่างๆ ทั่วโลก

การพัฒนาตามแนวทางทฤษฎีการทำให้ทันสมัยทำให้ราคาสินค้าอาหารของไทยอยู่ในเกณฑ์ต่ำ ซึ่งเป็นผลดีต่อภาคอุตสาหกรรมและสังคมเมือง (ซึ่งเป็นผู้บริโภค) ขณะเดียวกัน การขยายการผลิตทั้งอุตสาหกรรม

และเกษตรกรรม ก็ส่งผลกระทบต่อทางลบอย่างรุนแรงต่อทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมทางการเกษตร การตกต่ำลงของราคาผลผลิต และความเสื่อมโทรมของทรัพยากรการผลิตก็ทำให้เกษตรกรจำนวนหนึ่งไม่สามารถทำการผลิตและมีผลตอบแทนที่เพียงพอสำหรับกระบวนการผลิตซ้ำ และจำเป็นต้องเคลื่อนย้ายออกไปจากภาคการเกษตรและชนบท โดยไม่มีทางเลือก

ความเหลื่อมล้ำทางสังคมก็เป็นต้นทุนที่สำคัญอีกประการหนึ่งของกระบวนการทำให้ทันสมัย ความเหลื่อมล้ำทางสังคมเป็นผลมาจากความแตกต่างระหว่างภาคการผลิตหนึ่งที่ได้รับอัมชุนสนับสนุน เพราะเชื่อเป็นฐานของความก้าวหน้า กับอีกภาคการผลิตหนึ่งที่ต้องเสียสละเพื่อการพัฒนา เพราะถือเป็นภาคการผลิตที่ล้าหลัง แม้ว่า การเก็บภาษีอย่างหนักจากภาคการเกษตรจะได้ลดทอนและเลิกไปในช่วงหลังจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ฉบับที่ 5 แต่ความเสื่อมโทรมของทรัพยากร และความตกต่ำของราคาผลผลิต ก็ทำให้ภาคการเกษตรไม่สามารถล้มตาอาปากหรือเติบโตได้ทัดเทียมกับภาคอุตสาหกรรมได้อีก อย่างไรก็ตาม ภาครัฐและนักทฤษฎีการทำให้ทันสมัยก็ยังเชื่อว่า เมื่อถึงจุดหนึ่งของการพัฒนา สมาชิกทุกคนจะได้รับประโยชน์อย่างทั่วถึงตามแบบน้ำซึมบ่อทราย เพียงแต่จุดนั้นยังมาไม่ถึง ความเหลื่อมล้ำจึงยังมีมากขึ้นในสังคมไทย

เป็นไปได้ว่า หากพิจารณาในแง่วัตถุหรือตัวเลขทางเศรษฐกิจ เราคงได้เห็นน้ำที่ซึมบ่อทรายลงมาได้ชัดเจนขึ้นบ้าง เพราะการพัฒนาตามกระบวนการทำให้ทันสมัยทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ของชาวชนบทดีขึ้น เมื่อมองจากฐานของรายได้ การบริโภค สิ่งอำนวยความสะดวกที่เพิ่มสูงขึ้นอย่างมาก สัดส่วนครัวเรือนยากจนก็ลดลง หรือแม้กระทั่งดัชนีทางการศึกษาและสุขภาพบางด้านเช่น อัตราการรู้หนังสือและอัตราการเรียนต่อมัธยมศึกษาที่สูงขึ้น อัตราการเกิดและอัตราการตายที่ลดลง หรืออายุขัยโดยเฉลี่ยที่ยาวนานขึ้นก็ตาม

อย่างไรก็ตาม สังคมชนบทเองก็ต้องเผชิญกับปัญหาใหม่ๆ ที่ไม่เคยประสบกันมาก่อน ทั้งตัวเลขหนี้สินที่เพิ่มพูนขึ้น อัตราการหย่าร้างและความจำเป็นที่ครอบครัวต้องแยกกันอยู่ ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่เสื่อมโทรมลงจนต้องแย่งชิงกันในหลายพื้นที่ (ตัวอย่างเช่น การแย่งชิงน้ำ การไร้ที่ดินทำกิน) ความเจ็บป่วยจากสารพิษ การเกษตรและสารพิษการเกษตร การแพร่ระบาดของยาเสพติด และภาวะความเครียดและความแปรปรวนทางจิตก็เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วเช่นกัน จนมีบทสรุปที่เกิดขึ้นในระหว่างการจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 ถึงผลลัพธ์จากการพัฒนาที่ผ่านมาว่า “เศรษฐกิจดี สังคมมีปัญหา การพัฒนาไม่ยั่งยืน” ดังนั้น อาจเป็นไปได้ว่า น้ำที่ซึมบ่อทรายลงมาถึงชาวชนบทอาจมีทั้งน้ำดีและน้ำเสียปะปนกันไป

เป็นที่แน่ชัดว่า ทฤษฎีการทำให้ทันสมัยเป็นทฤษฎีที่ทรงอิทธิพลต่อการพัฒนาการเกษตรและชนบทของไทยเป็นอย่างมาก เพราะเป็นแนวทางหรือคำอธิบายที่ภาครัฐใช้เป็นหลักในการพัฒนา และยังคงมีบทบาทในการกำหนดแนวทางการพัฒนาอยู่ในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม ไม่มีใครแน่ใจว่า โดยสรุปแล้ว ความสำเร็จที่เกิดขึ้นกับต้นทุนที่สังคมต้องแบกรับ (หรือการที่ต้องเสียสละเพื่อการพัฒนา) จากกระบวนการพัฒนานั้น คำนวณกันหรือไม่ เป็นไปได้ว่า คำตอบอาจขึ้นอยู่กับประสบการณ์และคุณค่าที่ยึดถือของคนแต่ละคน ครอบครัวแต่ละครอบครัว ชุมชนแต่ละชุมชน หรือแม้กระทั่งขึ้นอยู่กับช่วงเวลา และความคิดของเราที่เปลี่ยนไปในแต่ละช่วงเวลา ตามการเรียนรู้ของเราจากความเป็นจริงของโลก เพราะความฝันของสังคมไทยที่เราจะเป็น NICs ก็ยังพังทลายลงได้เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจ และสังคมไทยก็ยังเริ่มต้นหวนคิดถึงการพึ่งตนเอง และความเป็นอยู่แบบพอเพียงขึ้นมาใหม่ได้เช่นกัน

11.2 ทฤษฎีการพึ่งพา

1) มูลเหตุทางประวัติศาสตร์

ทฤษฎีการพึ่งพาเป็นทฤษฎีที่พัฒนาขึ้นมาจากประสบการณ์ของกระบวนการทำให้ทันสมัยในประเทศแถบละตินอเมริกา ซึ่งได้เริ่มดำเนินการตามกระบวนการทำให้ทันสมัยก่อนประเทศไทย และประเทศกำลังพัฒนาอื่นๆ ต่อมาในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2510 ประเทศเหล่านี้ประสบปัญหาอันเนื่องมาจากการพัฒนาตามแนวทางทฤษฎีการทำให้ทันสมัยอย่างรุนแรง ทั้งนี้หนี้สินของประเทศที่เพิ่มพูนขึ้น การล่มสลายของสังคมนิยมบางประเทศเหลือประชาชนอยู่ในชนบทเพียงไม่ถึงร้อยละ 10 ขณะเดียวกับภาคเศรษฐกิจที่ทันสมัยและสังคมเมืองก็ไม่สามารถรับแรงงานเหล่านี้ได้ทันที ทำให้นักวิชาการที่เข้าไปศึกษาปัญหาในประเทศเหล่านี้เห็นกระบวนการพัฒนาไปในอีกทิศทาง และสร้าง "แบบแผนการอธิบาย" ของกระบวนการพัฒนาไปอีกลักษณะหนึ่ง ซึ่งแตกต่างและตรงข้ามกับทฤษฎีการทำให้ทันสมัยอย่างชัดเจน

ทฤษฎีการพึ่งพาได้เข้ามามีบทบาทในการอธิบายถึงปัญหาที่เกิดจากการพัฒนาในสังคมไทยเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 ซึ่งระบบการเมืองไทยมีความเป็นประชาธิปไตยเพิ่มขึ้น และสามารถแสดงความคิดเห็นที่แตกต่างจากรัฐบาลได้มากขึ้น ถึงแม้ว่า ทฤษฎีการพึ่งพาเกือบจะมิได้เข้าไปมีบทบาทในกระบวนการพัฒนาของภาครัฐโดยตรงเลย เนื่องจาก ภาครัฐของไทยยังเชื่อมั่นในแนวทางทฤษฎีการทำให้ทันสมัย แต่ทฤษฎีการพึ่งพาก็สร้างแบบแผนการพัฒนาหรือแบบแผนการปฏิบัติให้กับเกษตรกรหรือชุมชนบางกลุ่มในการพัฒนาตนเองจนประสบผลสำเร็จ และได้รับการยกย่องจากหลายฝ่ายในปัจจุบัน แม้กระทั่งจากภาครัฐเองด้วย

2) แบบแผนหลักในการอธิบาย

จากการศึกษาถึงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในประเทศแถบละตินอเมริกา นักทฤษฎีการพึ่งพามีความเห็นในเบื้องต้นว่า การพัฒนาตามแนวทางการทำให้ทันสมัยไม่น่าจะเป็นแนวทางที่ถูกต้องสำหรับประเทศกำลังพัฒนา เพราะเป็นแนวทางที่ทำให้ประเทศที่กำลังพัฒนาจะต้อง "พึ่งพา" ประเทศที่พัฒนาแล้วไปตลอด ไม่ว่าจะเป็นการพึ่งพาทางด้านเงินทุน การพึ่งพาในด้านเทคโนโลยีการผลิต การพึ่งพาในด้านตลาด หรือแม้กระทั่งการตามอย่างวิถีชีวิตตะวันตกหรือเรียกว่าการพึ่งพาทางวัฒนธรรม และการพึ่งพาทางการเมือง ซึ่งทำให้ประเทศที่พัฒนาแล้วได้เปรียบในทุกด้าน และใช้โอกาสนี้แสวงหาประโยชน์จากประเทศกำลังพัฒนา ไม่ว่าจะเป็นรูปของการซื้อวัตถุดิบจากประเทศกำลังพัฒนาในราคาถูก และขายสินค้าทุน และสินค้าฟุ่มเฟือยกลับมาในราคาแพง (รวมถึงสินค้าทางวัฒนธรรมต่างๆ เช่น ไวน์ กางเกงยีนส์ หรือกระเป๋าหนังราคาแพง) รวมถึงนโยบายการพัฒนาประเทศที่ต้องเป็นไปตามเงื่อนไขเงินกู้ และความเห็นของประเทศที่พัฒนาแล้ว

นักทฤษฎีกลุ่มนี้จึงสรุปว่า การพัฒนาตามแนวทางการทำให้ทันสมัยจึงน่าจะเป็นการพัฒนาไปสู่ความด้อยพัฒนา (หรือ The Development of Underdevelopment) หรือ "ยิ่งพัฒนา ยิ่งด้อยพัฒนา" มากกว่าที่จะเป็นคำตอบหรือเป็นการพัฒนาที่แท้จริงสำหรับประเทศกำลังพัฒนา เพราะเห็นได้ชัดว่า ทรัพยากรจากชนบทและภาคการเกษตรกำลังถูกดูดมาเลี้ยงภาคเมืองและภาคอุตสาหกรรม (ผ่านราคาสินค้าเกษตรที่ต่ำ การเก็บภาษีสินค้าเกษตร และการขายสินค้าอุตสาหกรรมและปัจจัยการผลิตที่มีราคาแพง) ขณะเดียวกัน ทรัพยากรจาก

ภาคเมืองหรือภาคอุตสาหกรรมในประเทศกำลังพัฒนาที่ถูกดูถูกลงสู่ศูนย์กลางของระบบทุนนิยมในต่างประเทศ (ผ่านการกดราคารับซื้อสินค้าจากประเทศกำลังพัฒนา การขายสินค้าทุนในราคาแพง การขายสินค้าฟุ่มเฟือยในราคาแพง และการโอนผลกำไรจากการลงทุนกลับสู่ประเทศตะวันตก) ทั้งหมดนี้เป็นเหตุผลหรือเป็นคำอธิบายสำหรับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการล่มสลายของสังคมนิยม นี่เป็นสิ่งที่เพิ่มพูนของประเทศกำลังพัฒนา และความเหลื่อมล้ำที่ยิ่งขยายตัวขึ้นระหว่างภาคเมืองกับภาคชนบท ซึ่งเกิดขึ้นในเกือบทุกประเทศรวมถึงประเทศไทย และยังเป็นคำอธิบายของความเหลื่อมล้ำระหว่างประเทศที่พัฒนาแล้วกับประเทศกำลังพัฒนาที่กำลังขยายตัวขึ้นเรื่อยๆ อีกด้วย

ทฤษฎีการพึ่งพาเห็นว่า กระบวนการทำให้ทันสมัยคือ “กักตุน” หรือ “หลุมพราง” ที่ประเทศพัฒนาแล้วสร้างขึ้น เพื่อให้ประเทศกำลังพัฒนาหลงไปยึดติดกับ “ความทันสมัย” ที่ต้องซื้อหาหรือนำเข้าจากประเทศที่พัฒนาแล้วมากกว่า เมื่อยึดติดแล้วก็ต้อง “พึ่งพา” เมื่ออยากได้ความทันสมัยที่ต้องการ ก็ยอมขายทรัพยากรและผลิตผลในราคาถูก จนกลายเป็นภาวะ “คนจนเลี้ยงคนรวย” เมื่อเป็นเช่นนั้น ไม่น่าจะมีวันที่ประเทศที่พัฒนาแล้วจะยอมปล่อยให้ประเทศที่กำลังพัฒนาหลุดพ้นไปจากกับดักดังกล่าว เช่น เมื่อประเทศกำลังพัฒนามีรถยนต์ (ที่ถือว่าทันสมัย) แล้ว ประเทศที่พัฒนาแล้วก็จะพัฒนารถยนต์ที่ (ถูกทำให้เชื่อว่า) ทันสมัยและหรูหรายิ่งขึ้นมา กระตุ้นความต้องการของประเทศกำลังพัฒนาต่อไปอีก เป้าหมายสุดท้ายของการพัฒนาจึงไม่มีอยู่จริง แต่ถูกกำหนดขึ้นมาจากประเทศที่พัฒนาแล้ว เพื่อให้ประเทศกำลังพัฒนาหลงยึดติด และยอมพึ่งพาต่อไป จนมีคำกล่าวว่า “ทันสมัยแต่ไม่พัฒนา”

หนทางเดียวที่จะทำให้ประเทศกำลังพัฒนาล้มตาอำปากขึ้นมาได้ตามแนวคิดของทฤษฎีการพึ่งพา คือการลดการพึ่งพาดังกล่าวลง (หรือที่เรียกว่า Delinking) โดยประเทศกำลังพัฒนาควรหันมาพึ่งตนเองให้มากขึ้น อย่างไรก็ตาม ทฤษฎีการพึ่งพามีได้บอกถึงแนวทางการพึ่งตนเองไว้อย่างชัดเจน (ไม่เหมือนกับทฤษฎีการทำให้ทันสมัยซึ่งบอกแนวทางการพัฒนาอย่างชัดเจนเป็นลำดับขั้น) แต่ในทางปฏิบัติแล้ว การพึ่งตนเองนั้นอาจทำได้ในหลายลักษณะ ตั้งแต่การปิดตนเองของประเทศกำลังพัฒนา โดยลดความสัมพันธ์ที่เห็นว่าไม่เป็นธรรมลงอย่างฉับพลันทันที หรือการลดการพึ่งพาแบบเลือกสรร (หรือ Selective Delinking) กล่าวคือ ประเทศกำลังพัฒนาค่อยๆ ลดการพึ่งพาลงเป็นลำดับขั้น และยังคงมีความสัมพันธ์บางด้านที่จำเป็นต้องพึ่งพาอยู่ เช่น การพึ่งพาสินค้าในตลาดบางสินค้า หรือการพึ่งพาเทคโนโลยีในบางด้าน ไปจนถึงการพึ่งตนเองในระดับรากหญ้า คือการสร้างระบบการพึ่งตนเองขึ้นตั้งแต่ระดับครัวเรือน หรือชุมชน เพื่อเป็นฐานสำหรับการพึ่งตนเองในระดับที่สูงกว่า

ดังนั้น ในมุมมองของทฤษฎีการพึ่งพา เป้าหมาย “การพัฒนา” จึงไม่ใช่ความทันสมัย อย่างที่ทฤษฎีการทำให้ทันสมัยมุ่งหวังแต่เป้าหมายของ “การพัฒนา” ควรอยู่ที่ความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกันมากขึ้นในสังคม และมีความมีอิสระภาพ หรือ “ความเป็นไท” ในการพึ่งตนเองและการกำหนดทิศทางการพัฒนาของตนเอง

3) บทบาทของภาคการเกษตรและชนบทในกระบวนการพัฒนา

ในมุมมองของทฤษฎีการพึ่งพา ภาคการเกษตรและภาคชนบทคือ ภาคที่ถูกเอาเปรียบมากที่สุดของกระบวนการทำให้ทันสมัย เพราะนอกจากจะเป็นภาคที่ถูกหว่านล้อมแล้ว ยังเป็นภาคที่ถูกดูถูกลงสู่ศูนย์กลางของระบบทุนนิยมอีกด้วย เนื่องจากประเทศกำลังพัฒนาไม่สามารถไปดูดเอาทรัพยากรมาจากที่ใดได้ นอกจากไปขูดหรือนำ

ทรัพยากรของโลกขึ้นมาใช้ เช่น การขยายพื้นที่เพาะปลูกให้มากขึ้น เพิ่มรอบการปลูกข้าวให้มากขึ้น การจับปลาให้มากขึ้น เพื่อมาชดเชยกับทรัพยากรทางเศรษฐกิจที่ถูกดูดไปให้กับภาคเศรษฐกิจอื่น แต่ในหลายกรณี ความพยายามในการเพิ่มการผลิตดังกล่าว ก็กลายเป็นปัจจัยที่ทำให้ราคาสินค้าที่ตนเองขายได้ลดลง ขณะเดียวกันทรัพยากรของตนเองก็เสื่อมโทรม จนไม่สามารถดำรงกระบวนการผลิตซ้ำได้ต่อไป กระบวนการทำให้ทันสมัยจึงเหมือนเป็นกับดักสำหรับเกษตรกรที่ดินไม่หลุด และสุดท้ายก็ต้องเข้าไปเป็นแรงงานในภาคอุตสาหกรรมตามที่ทฤษฎีระบุไว้ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ในที่สุด

ภาคการเกษตรและภาคชนบทจึงจำเป็นต้องแสวงหาทางออกจากกระบวนการดังกล่าว เพราะหากยังต้อง “พึ่งพา” ต่อไป ก็ยังต้องถูกเอาเปรียบต่อไปอีก แนวทางที่มีการเสนอและปฏิบัติกันมาอาจเสนอเป็น 2 แนวทางที่สำคัญ คือ

(1) การปรับนโยบายรัฐบาลให้หันมาสนับสนุนและคุ้มครองภาคการเกษตร ซึ่งเป็นแนวทางที่ดำเนินการผ่านการเคลื่อนไหวทางการเมือง ซึ่งประสบการณ์ที่ผ่านมาได้มีการดำเนินการในหลายรูปแบบ ทั้งการปฏิวัติสังคมนิยมเช่นประเทศคิวบา หรือสาธารณรัฐประชาชนจีน การปฏิรูปที่ดินและการคุ้มครองราคาสินค้าเกษตรในระดับสูง การจัดตั้งพรรคและองค์กรทางการเมืองของเกษตรกร ไปจนถึงการชุมนุมประท้วงเฉพาะกรณีไป ซึ่งอุปสรรคของแนวทางนี้คือ ปัญหาความไม่แน่นอนทางการเมือง และการเคลื่อนไหวทางการเมืองมักมีต้นทุนสูง (หมายถึง ต้นทุนที่เกษตรกรต้องต่อสู้เดินขบวนหรือรณรงค์ หรือในบางกรณีก็อาจถูกใช้ความรุนแรงเข้าปราบปราม)

(2) การสร้างการพึ่งตนเองจากระดับรากหญ้าขึ้นมา ซึ่งเป็นแนวทางที่อาศัยการปฏิบัติในไร่นาของเกษตรกรแต่ละคน หรือแต่ละชุมชน มากกว่าการดำเนินการทางการเมือง ถึงแม้ว่า เกษตรกรที่เลือกแนวทางนี้จะไม่ต้องเสียต้นทุนทางการเมืองมากนัก แต่อาจต้องใช้เวลามากกว่าจะพ้นตัวจากภาวะที่ต้องพึ่งพาผู้อื่นมาเป็นเวลานาน และยังอาจได้รับผลกระทบจากนโยบายรัฐบาลที่ไม่เอื้ออำนวยเป็นระยะๆ ได้ อุปสรรคที่สำคัญของการประยุกต์ใช้ทฤษฎีการพึ่งพาสำหรับการแสวงหาทางออกด้วยทางเลือกนี้ก็คือ ทฤษฎีการพึ่งพามีได้วิเคราะห์ปัญหาจากภายในภาคเกษตรหรือชนบท แต่เป็นการวิเคราะห์ปัญหาจากความสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจอื่น ที่ใหญ่กว่า ดังนั้น จึงขาดมุมมองหรือข้อเสนอแนะที่ชัดเจนว่า ชุมชนหรือเกษตรกรจะสร้างการพึ่งตนเองขึ้นมาได้อย่างไร

4) บทบาทสำหรับการพัฒนาภาคการเกษตรและชนบทของไทย

นักศึกษาจะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ทฤษฎีการพึ่งพาก็คือ เหยี่ยูกอีกด้านหนึ่งของทฤษฎีการทำให้ทันสมัย ซึ่งเป็นด้านที่ภาครัฐมองไม่เห็น หรือละเลยไป (หรือไม่อยากมอง) ทำให้รัฐไม่สามารถเข้าใจและอธิบายถึงสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมได้อย่างครบถ้วน หรือมีฉะนั้นก็อาจหวังว่าปัญหานั้นคงคลี่คลายไปเองในอนาคต หรืออาจเรียกร้องอดทนและเสียสละเพื่อการพัฒนา ดังนั้น ประโยชน์สำคัญของทฤษฎีการพึ่งพาคือการช่วยให้สังคมไทยเห็นเหยี่ยูกด้านหนึ่ง และเข้าใจความเป็นมาเป็นไปของกระบวนการพัฒนาในสังคม เริ่มเข้าใจถึงปัญหาของสังคมการเกษตรมากขึ้น จนเริ่มทบทวนถึงความสัมพันธ์ระหว่างภาคต่างๆ ในเศรษฐกิจและสังคมไทย และระหว่างสังคมไทยกับประเทศที่พัฒนาแล้วมากขึ้น จนกระทั่งถึงในปัจจุบันนี้

สังคมไทยได้มีการประยุกต์ใช้ทฤษฎีการพึ่งพาอย่างชัดเจนมานานกว่า 30 ปีแล้ว ตั้งแต่เหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 เป็นต้นมา แต่ส่วนใหญ่เป็นการใช้เพื่อวิพากษ์วิจารณ์ปัญหาสังคมไทย โดยผ่านทั้งงานเขียนเชิงวิชาการ และงานวรรณกรรม รวมถึงบทเพลงเพื่อชีวิตต่างๆ เช่น เพลงอเมริกันอันตรายของ วงคาราวาน หรือ เพลงอเมริกา อเมริกายของวงคาราบาว สำหรับข้อเสนอแนวทางการพัฒนาในช่วงแรก จะเน้นให้มีการปรับเปลี่ยนนโยบายรัฐบาล และมีการเคลื่อนไหวทางการเมือง เช่น การก่อตั้งสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย แต่ก็ถูกปราบปรามโดยภาครัฐบาลอย่างรุนแรงและรวดเร็ว จนยังไม่ทันเห็นผลในเชิงแนวคิดของการพัฒนาจากความเคลื่อนไหวดังกล่าว

ต่อมามีการประยุกต์ใช้ทฤษฎีการพึ่งพาเป็นระยะ ในปี พ.ศ.2530 ภาพของการประยุกต์ใช้ทฤษฎีการพึ่งพาที่ชัดเจน และยังมีอิทธิพลต่อการทำความเข้าใจสังคมไทยมาจนถึงปัจจุบันภาพหนึ่งก็คือ ภาพวาด “ต้นเหตุของความยากจนชั้นแค้นของคนส่วนใหญ่” ของ ศ.นพ. ประเวศ วะสี (ดูภาพที่ 11.2 ประกอบด้วย) ซึ่งในภาพดังกล่าวชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ภาคต่างประเทศนั้นดูดกลืนเอาทรัพยากรของภาคเมืองและภาคอุตสาหกรรมของเราไปอย่างไร และภาคเมืองและภาคอุตสาหกรรมนั้นดูดกลืนทรัพยากรไปจากภาคชนบทอีกทอดหนึ่งอย่างไร และสุดท้ายภาคชนบทก็จะเหลือเพียงคนแก่ เด็ก และความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติทิ้งไว้ ดังเช่นที่เกิดขึ้นแล้วในประเทศแถบละตินอเมริกา

อย่างไรก็ดี ข้อเสนอสำหรับแนวทางการพัฒนาในช่วงหลัง ได้เปลี่ยนไปสู่การพึ่งตนเองในระดับรากหญ้ามากขึ้น เพราะเริ่มมีตัวอย่างรูปธรรมความสำเร็จของเกษตรกรตัวอย่างหลายราย ที่สามารถพลิกฟื้นจากภาวะการพึ่งพา และความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจและทรัพยากร กลับมาสู่ภาวะที่พึ่งตนเองได้มากขึ้น และมีทรัพยากรที่สมบูรณ์ขึ้น เกษตรกรที่สำคัญคือ ผู้ใหญ่บุญลือ เข้มเฉลิม บ้านห้วยหิน จ.ฉะเชิงเทรา ซึ่งต้องขายที่ดินกว่า 200 ไร่ เพื่อล้างหนี้สินทั้งหมดจากการทำไร่ล้มล้มล้มของตน และหันมาทำ “การเกษตรแบบพึ่งตนเอง” และพัฒนาขึ้นมาเป็นรูปแบบ “วนเกษตร” ทำให้ลดการพึ่งพาภายนอกได้ ทั้งในด้านการตลาด ด้านเทคโนโลยี ด้านเงินทุน และด้านวัฒนธรรม และมีความมั่นคงทางเศรษฐกิจมากขึ้นตราบนานระยะทั้งปัจจุบัน นอกจากนี้ ยังมีมหาอยู่ สุนทรธัย เกษตรกรผู้พัฒนาระบบเกษตรผสมผสาน จังหวัดสุรินทร์ และปิยะพรน หมัดหลี ผู้ทำการเกษตรแบบธาตุสี่ จังหวัดสงขลา เป็นต้น

ปัจจุบัน รูปธรรมความสำเร็จดังกล่าว ได้รับการขยายผลไปสู่เกษตรกรรายอื่นๆ อีกมากมาย เกษตรกรหลายรายได้รับการยกย่องจากภาครัฐ และได้รับเชิญให้มีบทบาทสำคัญในองค์กรของรัฐมากขึ้น แต่โดยภาพรวมแล้วก็ยังไม่สามารถดึงให้ภาครัฐโดยรวมเปลี่ยนแปลงความคิดหรือความเชื่อในการพัฒนาไปจากเดิมได้มากนัก ส่วนหนึ่งเป็นเพราะทฤษฎีการพึ่งพาเองยังขาดภาพรวมข้อเสนอในเชิงนโยบายอย่างชัดเจน แตกต่างไปจากทฤษฎีการทำให้ทันสมัย ซึ่งมีการอธิบายอย่างเป็นลำดับขั้น และฝังตัวอยู่ในการศึกษาและตำราเรียนในระดับต่างๆ จนกลายเป็นความเชื่อที่ยึดติดสืบทอดต่อกันมาจนกระทั่งปัจจุบัน

11.3 ทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชน

1) มูลเหตุทางประวัติศาสตร์

ทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนเป็นทฤษฎีที่พัฒนาขึ้นมาในประเทศไทยในช่วงประมาณปี พ.ศ.2530 โดยอาศัยฐานประสบการณ์การพัฒนาชนบท ทั้งในประเทศไทยเอง และการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ทั้งโดยทางตรงและทางอ้อมกับต่างประเทศ ทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนได้เห็นประสบการณ์ปัญหาที่เกิดจากกระบวนการทำให้ทันสมัยในสังคมไทย ขณะเดียวกันก็ได้ต่อยอดความคิดและต่อยอดประสบการณ์ของการพัฒนาในระดับรากหญ้าตามแนวทางการพึ่งตนเองของทฤษฎีการพึ่งพา โดยเน้นถึงการสร้างฐานวัฒนธรรมและฐานเศรษฐกิจชุมชน เพื่อให้เป็นกลไกหลักในการพัฒนาของชุมชนชนบท ซึ่งถือเป็นการนำเสนอที่มีความเป็นรูปธรรมและมีกรณีตัวอย่างอ้างอิงมากขึ้น รวมถึงเป็นแบบแผนการอธิบาย ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันได้จากฝ่ายต่างๆ ในสังคมไทยมากกว่าคำอธิบายของทฤษฎีการพึ่งพา (ซึ่งไปตอกย้ำถึงปัญหาความไม่เป็นธรรมและความไม่เท่าเทียมกันในสังคม) โดยเฉพาะในมุมมองของภาครัฐ

อย่างไรก็ดี ความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับการพัฒนาระดับโลกในช่วงเวลาดังกล่าวก็มีส่วนส่งเสริมการพัฒนาของทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนอย่างมากด้วยเช่นกัน โดยสถานการณ์สำคัญในช่วงนี้คือ การยุติของสงครามเย็น ซึ่งทำให้โลกหันเหความสนใจมาจากประเด็นทางการเมือง มาสู่ประเด็นทางสิ่งแวดล้อม และสังคมเพิ่มมากขึ้น กระแสของการพัฒนาอย่างยั่งยืน กระแสการพัฒนามนุษย์และความมั่นคงของมนุษย์ กระแสการมีส่วนร่วมของประชาชนในกระบวนการพัฒนา และกระแสของการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น ที่เกิดขึ้นทั่วโลก ได้ช่วยเสริมหนุนให้การพัฒนาตามแนวทางทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งเน้นการพัฒนาที่ความสมดุล การมีส่วนร่วม และการสร้างศักยภาพของชุมชน เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง และได้เข้ามามีส่วนร่วมกับภาครัฐในการจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 และ ฉบับที่ 9 ตามลำดับ

2) แบบแผนหลักในการอธิบาย

ทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนมีแนวคิดหลักบางด้านที่เหมือนกับทฤษฎีการพึ่งพา กล่าวคือ ทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนก็ไม่ได้เห็นด้วยกับทฤษฎีการทำให้ทันสมัยที่มองว่า รากฐานของปัญหาต่างๆ ในการพัฒนาเกิดมาจากความล้าหลังของภาคการเกษตรและสังคมชนบท และยังเห็นด้วยกับคำอธิบายของทฤษฎีการพึ่งพาที่ระบุว่า การพึ่งพาทนอยู่นอกคือมูลเหตุ ที่ทำให้ชนบทและภาคเกษตรถูกเอารัดเอาเปรียบ และชนบทและภาคเกษตรจำเป็นต้องหันมาพึ่งตนเองให้ได้มากขึ้น หากต้องการจะรอดพ้นไปจากกับดักของการทำให้ทันสมัยดังกล่าว

อย่างไรก็ดี ในการวิเคราะห์กระบวนการพึ่งพาทางเศรษฐกิจ ทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนได้ให้น้ำหนักกับการพึ่งพาทางวัฒนธรรม และการพึ่งพาทางภูมิปัญญาเป็นอย่างมาก และถือเป็นมูลเหตุไปสู่การพึ่งพาในด้านอื่นๆ ตามมา รวมถึงการพึ่งพาด้านเศรษฐกิจ ทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนมองเห็นว่า ในความเป็นจริง ชุมชนชนบทเป็นชุมชนที่มีภูมิปัญญา คือมีความรู้ที่เหมาะสมสำหรับการดำรงชีวิตในท้องถิ่น (เช่น การแพทย์แผนไทย การแพทย์พื้นบ้าน สมุนไพร การจัดการน้ำ) และมีวัฒนธรรมที่เกื้อกูลและเอื้ออำนวยซึ่งกันและกัน แต่ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมเหล่านั้นถูกทำลายลงด้วยกระบวนการพัฒนาหรือการทำให้ทันสมัย เนื่อง

จากทฤษฎีการทำให้ทันสมัยเห็นว่าภูมิปัญญาและวัฒนธรรมเหล่านี้คือความล้าหลัง จึงไม่นำภูมิปัญญาและวัฒนธรรมเหล่านี้รวมเข้าไว้ในการศึกษา การวิจัยและการพัฒนา ขณะเดียวกัน สมาชิกรุ่นใหม่ในชุมชนชนบทเองก็หลงยึดติดกับความทันสมัย และหลงลืม (หรือแม้กระทั่งบางกรณีอาจเหยียดหยาม) ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมดั้งเดิมที่มีอยู่ จนแทบจะสูญหายไปแล้วหันไปพึ่งพาภูมิปัญญาและวัฒนธรรมสมัยใหม่แทน

การพึ่งพาภูมิปัญญาและวัฒนธรรมสมัยใหม่ ทำให้ชาวชนบทพยายามดำเนินการตามแบบอย่างที่ยั่งยืน และประเทศที่พัฒนาแล้วทำหรือบอกให้ทำ เช่น การขยายการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ การใช้เทคโนโลยีและปัจจัยการผลิต การเพิ่มการบริโภคสินค้าและบริการสมัยใหม่ โดยขาดการไตร่ตรองอย่างรอบคอบจนเกิดเป็นผลเสียต่อชาวชนบทเอง เพราะการใช้เทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่ทำให้อัตราการผลิตสูงขึ้น และมีผลเร่งให้ทำการผลิตอย่างเข้มข้น จนมีผลต่อเนื่องให้เกิดความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ ขณะเดียวกัน ผลผลิตที่เพิ่มมากขึ้นก็ทำให้ราคาสินค้าตกต่ำ และชาวชนบทไม่มีทางเลือกอื่น ในการจัดการผลผลิตนั้น ความรู้หรือภูมิปัญญาดั้งเดิมในการจัดการการผลิตและผลผลิตก็หลงลืมหรือละเลยไปแล้ว ชนบทและภาคเกษตรจึงติดกับดักการพัฒนา และต้องพึ่งพาทายนอกในทุกๆ ด้าน

นักศึกษาจะเห็นได้ว่า แม้ผลสุดท้ายจะออกมาตรงกัน คือ การต้องพึ่งพาทายนอก แต่แบบแผนคำอธิบายของทฤษฎีวิวัฒธรรมและเศรษฐกิจชุมชน และทฤษฎีการพึ่งพานั้นมีนัยยะที่ต่างกัน สำหรับทฤษฎีการพึ่งพานั้น ถูกสร้างขึ้นมาจากภายนอก (คือมาจากประเทศที่พัฒนาแล้ว หรือมาจากรัฐบาลและภาคอุตสาหกรรมในประเทศกำลังพัฒนาเอง) การแก้ไขปัญหาก็จำเป็นต้องไปปรับเปลี่ยนโครงสร้างภายนอก เช่น การปรับเปลี่ยนนโยบายรัฐบาล หรือการปรับเปลี่ยนรัฐบาล ในขณะที่ทฤษฎีวิวัฒธรรมและเศรษฐกิจชุมชนเห็นว่า การพึ่งพานั้นมาจากทั้งปัจจัยภายในและภายนอกชุมชน และเริ่มต้นมาจากการพึ่งพาทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรม ดังนั้น การแก้ไขปัญหากับดักการพัฒนาจึงสามารถเริ่มต้นได้ทั้งจากภายใน และภายนอกชุมชน และจำเป็นต้องเริ่มต้นแก้ไขที่การปรับฐานคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของชุมชนชนบทเสียใหม่ การลดการพึ่งพาในด้านอื่นๆ จึงเกิดขึ้นตามมา

3) บทบาทของชุมชนชนบทในกระบวนการพัฒนา

การเน้นย้ำถึง “ศักยภาพ” ของชุมชนชนบทคือ สิ่งที่ทฤษฎีวิวัฒธรรมและเศรษฐกิจชุมชน แตกต่างอย่างชัดเจนกับทฤษฎีการทำให้ทันสมัย หรือแม้กระทั่งกับทฤษฎีการพึ่งพา ทฤษฎีวิวัฒธรรมและเศรษฐกิจชุมชนเชื่อมั่นว่า ชุมชนชนบทมีศักยภาพในการพัฒนาตนเอง หากได้มีโอกาสหันกลับมาเรียนรู้ถึงคุณค่า วิถีชีวิต ทรัพยากร และความรู้ที่มีอยู่ในชุมชนอย่างลึกซึ้ง ชุมชนชนบทจะเห็นและจะเข้าใจถึงวิถีชีวิตที่มีความสมดุลและสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกันระหว่างคนกับคน และคนกับธรรมชาติ ภายใต้ระบบภูมิปัญญา และวัฒนธรรมเดิมของตน เช่น ฐานภูมิปัญญาและวัฒนธรรมในการจัดการป่าชุมชนและการทำไร่หมุนเวียน ซึ่งเข้าใจถึงธรรมชาติของพืชพันธุ์และผู้คนที่อยู่อาศัยกันอยู่ จนสร้างเป็นระบบหรือกฎกติกาที่ทำให้ชุมชนใช้ประโยชน์ในรูปของปัจจัย 4 จากป่าชุมชนและไร่หมุนเวียนได้อย่างยั่งยืน

นอกจากนี้ ชุมชนยังต้องเร่งสร้างหรือปรับปรุงฐานการจัดการทางเศรษฐกิจของตนเองขึ้นใหม่ เพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย โดยตั้งอยู่บนฐานของการพึ่งตนเองและการเกื้อกูลกันภายในชุมชน

ชน เช่น แทนที่จะทำการปลูกพืชเชิงเดี่ยวซึ่งต้องพึ่งพิงตลาดภายนอกอย่างมาก ชุมชนควรหันมาพัฒนาระบบการเกษตรแบบยั่งยืน ซึ่งมีการปลูกพืชหลายชนิดที่ตนเองจำเป็น และต้องการบริโภค ทำให้ลดการพึ่งพิงตลาดภายนอกได้ รวมถึงอาจพัฒนารูปแบบการแปรรูปและการตลาดให้ผลผลิตของตนมีคุณภาพดีขึ้นและเป็นที่ต้องการของตลาดภายนอกมากขึ้น หรือการสร้างกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์หรือกลุ่มออมทรัพย์ขึ้นมาแทนที่สถาบันการเงินหรือนายทุนเงินกู้เดิม เพื่อสร้างหลักประกันในการดำเนินชีวิต และสร้างเสริมการออมภายในชุมชน แทนที่จะก่อหนี้แต่เพียงอย่างเดียว แนวความคิดที่กล่าวถึงข้างต้นจึงเป็นที่มาของคำว่า “เศรษฐกิจชุมชน”

ดังนั้น แทนที่ชุมชนชนบทจะต้องคอยเหลียวมอง “ภายนอก” เพื่อหา “ต้นแบบ” ในการพัฒนา ชุมชนแต่ละชุมชนจึงควรสร้าง “ต้นแบบ” ในการพัฒนาของตนเองขึ้นมาจาก “ภายใน” โดยการเรียนรู้และการวิเคราะห์จากทรัพยากร วิถีชีวิต และภูมิปัญญาที่ตนเองมีอยู่ และที่พัฒนาขึ้นมาใหม่ เพื่อให้สอดคล้องกับวิถีการดำรงชีพของชุมชนตนเองมากยิ่งขึ้น ต้นแบบของการพัฒนาแต่ละชุมชนจึงอาจแตกต่างกันไปตามเงื่อนไขทางนิเวศวัฒนธรรม และแนวทางการพัฒนาของแต่ละชุมชนเอง อาจกล่าวได้ว่า ทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชน คือรูปแบบหนึ่งของการพัฒนาที่เน้นประชาชนเป็นศูนย์กลาง เพราะประชาชนเป็นผู้กำหนดเป้าหมาย และแนวทางการพัฒนาด้วยตนเอง ในภายหลังได้มีการเรียกแนวคิดดังกล่าวว่า “ทฤษฎีไข่แดงไข่ขาว” กล่าวคือ การพัฒนาต้องให้ชุมชนเป็นคนกำหนดและตัดสินใจ หรือเป็น “ไข่แดง” ส่วนองค์กรภายนอก ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐหรือเอกชนนั้นเป็นเพียง “ไข่ขาว” ที่สนับสนุนการเติบโตของไข่แดงเท่านั้น ซึ่งเป็นแนวคิดที่แตกต่างจากทฤษฎีการทำให้ทันสมัยที่เป้าหมายและแนวทางการพัฒนานั้นถูกกำหนดมาจากภายนอก คือประเทศที่พัฒนาแล้วหรือรัฐนั่นเอง

4) ความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย

ในทางปฏิบัติ ทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนได้สร้างกระบวนการและเครื่องมือเสริมการเรียนรู้ของชุมชน และการสร้างหรือสังสมภูมิปัญญาและวัฒนธรรมชุมชนขึ้นมามากมาย ดังที่ยกตัวอย่างไว้ในบทต่างๆ ในบทเรียนเล่มนี้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง การเกษตรแบบผสมผสาน การทำบัญชีชีวิต การจัดตั้งกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ การจัดการป่าชุมชน และการจัดการเหมืองฝาย รวมถึงมีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายระหว่างชุมชนต่างๆ นับพันชุมชน และในหลายกรณีภูมิปัญญาและการเรียนรู้ที่ชุมชนพัฒนาขึ้นก็กลายเป็นแบบอย่างการเรียนรู้สำหรับสถาบันการศึกษา รวมถึงมหาวิทยาลัย และสถาบันการวิจัยต่างๆ และในบางกรณีสามารถพัฒนาขึ้นไปจนกลายเป็นธุรกิจและส่งออกไปยังประเทศต่างๆ มากมาย เช่น สมุนไพรและการแพทย์แผนไทย

อย่างไรก็ดี การทำให้ชุมชนสามารถตระหนักถึงปัญหาของกระบวนการพัฒนาแบบทำให้ทันสมัย รวมถึงสามารถตระหนักถึงศักยภาพที่แท้จริงของตนเอง ต้องใช้เวลาและความพยายามเป็นอย่างมาก การเสริมหนุนจากนโยบายของภาครัฐจึงเป็นสิ่งที่จำเป็น และดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า คำอธิบายถึงปัญหาในการพัฒนาแบบทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนเป็นคำอธิบายที่ภาครัฐรับได้มากกว่าคำอธิบายของทฤษฎีการพึ่งพา ขณะเดียวกัน รูปธรรมความสำเร็จจากการทำงานร่วมกับชุมชนที่มีมากขึ้น (ซึ่งส่วนหนึ่งอาจถือว่าการต่อยอดมาจากทฤษฎีการพึ่งพา) ก็ทำให้ภาครัฐยอมรับเอาแนวคิดหลายประการเข้าไปในนโยบายของรัฐ ไม่ว่าจะเป็น “ประชาชนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา” หรือ “ชุมชนเป็นกลไกหลักในการพัฒนา” หรือ “การปฏิรูปการศึกษาที่เน้นภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่น” มากขึ้น หรือการกำหนดในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 ให้ส่งเสริมระบบการ

เกษตรแบบยั่งยืนไม่ต่ำกว่า ร้อยละ 25 ของพื้นที่การเกษตรทั้งหมด หรือแม้กระทั่งนโยบายกองทุนหมู่บ้านส่วนหนึ่งก็เป็นอิทธิพลมาจากความสำเร็จของกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ และกลุ่มออมทรัพย์ในหลายพื้นที่

แต่การดำเนินการตามนโยบายของรัฐก็ยังมีข้อจำกัดหลายประการ เพราะในความเป็นจริง ฐานคิดโดยรวมของหน่วยงานภาครัฐก็ยังไม่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม หรือยังไม่เปลี่ยนแปลงไปจากแนวคิดการทำให้ทันสมัยมากนัก การส่งเสริมให้มีการบริโภคสินค้าและบริการที่ทันสมัยจึงยังเป็นกระแสนำในสังคมชนบทไทย แนวคิดหลายประการ เช่น การเกษตรอินทรีย์ หรือกองทุนหมู่บ้านจึงอาจกลายเป็นเพียงเครื่องมือหนึ่งสำหรับการสร้างความทันสมัยให้กับชุมชนชนบท (เช่น การเกษตรอินทรีย์ก็ยังคงเป็นการพึ่งตลาดภายนอก มิใช่การสร้างเศรษฐกิจชุมชน เพียงแต่ช่วยให้เกษตรกรขายได้ในราคาดีขึ้น หรือกองทุนหมู่บ้านก็อาจเป็นเพียงแหล่งเงินกู้สำหรับการหมุนเวียนเพื่อมาบริโภคต่อไป) มิใช่การสร้าง “วัฒนธรรมหรือเศรษฐกิจชุมชน” อย่างแท้จริง

ข้อจำกัดอันเนื่องมาจากการปรับเปลี่ยนนโยบายรัฐที่กล่าวถึงข้างต้น ได้กลายเป็นคำถามชวนคิดสำหรับทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนว่า “การเปลี่ยนแปลงจากฐานรากหรือชุมชน” โดยไม่เปลี่ยนแปลง “โครงสร้างส่วนบน” หรือแนวนโยบายการพัฒนาโดยรวมของรัฐ (แบบที่นักทฤษฎีการพึ่งพาบางกลุ่มพยายามทำมาแล้วในอดีต) จะประสบผลสำเร็จได้จริงหรือไม่ หรืออาจเป็นไปได้ว่า ทุกฝ่ายต่างก็เห็นด้วยว่า ความเปลี่ยนแปลงในสังคมที่สำเร็จและยั่งยืนต้องมาจาก “พลังข้างล่าง” หรือ “การผนึกกำลังกัน ทั้งการระดมสรรพกำลังจากข้างล่าง บวกกับการเปิดโอกาสและการสนับสนุนจากเบื้องบน” เพียงแต่ใครหรือวิธีการใดจึงจะช่วยให้สังคมไทยหา “ตอก” หรือ “ลาน” เพื่อมาเป็นสายใยในการมัดข้าวต้มมัดสองด้านเข้าด้วยกัน

11.4 ความแตกต่างในมุมมองว่าด้วยการพัฒนา

จากการศึกษาเปรียบเทียบทั้งสามทฤษฎีข้างต้น นักศึกษาคงเห็นแล้วว่า แม้ว่าคำว่า “การพัฒนา” จะเป็นคำที่ทรงพลังในสังคมปัจจุบัน แต่คำว่า “การพัฒนา” กลับไม่มีความหมายที่ชัดเจนในตัวเอง หากแต่ขึ้นอยู่กับมุมมองหรือแบบแผนคำอธิบายที่แตกต่างกัน ดังนั้น คนแต่ละคน ซึ่งมีมุมมองต่อการพัฒนาที่แตกต่างกันย่อมมีวิธีการทำงาน และเป้าหมายในการทำงานที่แตกต่างกัน และหากคนเหล่านั้น ต้องมาทำงานร่วมกันในการพัฒนา ความแตกต่างดังกล่าวก็อาจยิ่งชัดเจนขึ้น และอาจกลายเป็นความขัดแย้งในการทำงาน หรือในทางตรงกันข้าม ความแตกต่างดังกล่าวก็อาจกลับกลายเป็นการทำงานที่สร้างสรรค์ (แม้ว่าจะมีโอกาสที่เป็นเช่นนี้ไม่มากนักก็ตาม) ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสามารถในการเข้าใจถึงมุมมองที่ต่างกันของผู้อื่น และการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นบนพื้นฐานของความเป็นจริงในสังคม ซึ่งอาจแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ ในแต่ละชุมชน และในแต่ละช่วงเวลา

หัวข้อนี้จึงมีจุดมุ่งหมายที่จะสนับสนุนให้เกิดการสื่อสารเพื่อแลกเปลี่ยนมุมมองและความเห็นที่มีต่อกระบวนการพัฒนา โดยชี้ประเด็นที่จำเป็นต้องสื่อสารเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ตรงกันในการพัฒนาใน 5 ประเด็นด้วยกันคือ

1) เป้าหมายในการพัฒนา

นักศึกษาคงเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ทฤษฎีการพัฒนาทั้งสามแบบมีเป้าหมายในการพัฒนาที่ต่างกัน ซึ่งส่งผลให้แบบแผนการอธิบายกระบวนการพัฒนามีความแตกต่างกันไปด้วย โดยทฤษฎีการทำให้ทันสมัยมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่**ความทันสมัย และการขยายตัวของภาคเศรษฐกิจและสังคมสมัยใหม่** และมีเป้าหมายสุดท้ายอยู่ที่**ความเป็นสังคมอุดมโภคหรือสังคมที่สามารถบริโภคกันได้อย่างเต็มที่** ส่วนทฤษฎีการพึ่งพาที่เน้น**ที่ความเป็นธรรมในสังคม และการมีอิสรภาพหรือความเป็นไทของประเทศกำลังพัฒนา และสังคมชนบท** สำหรับทฤษฎีวิวัฒนาการและเศรษฐกิจชุมชนเน้นที่**ความเข้มแข็งของระบบภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของชุมชน** ซึ่งจะเป็นฐานสำหรับการพัฒนาไปสู่เป้าหมายสุดท้าย ซึ่งอาจแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน แต่ต้องยึดโยงอยู่กับ**ความสมดุล ความยั่งยืน และวิถีชีวิตที่ชุมชนตั้งอยู่**

2) ศักยภาพของการพัฒนา

นอกจากเป้าหมายหรือจุดสุดท้ายในการพัฒนาจะแตกต่างกันแล้ว ทฤษฎีทั้งสามยังมองจุดเริ่มต้นของการพัฒนาที่แตกต่างกันด้วย กล่าวคือ ทฤษฎีการทำให้ทันสมัยเห็นว่าชนบทหรือภาคการเกษตรคือภาคที่ล้าหลังไม่มีศักยภาพในการพัฒนาในตัวเอง จุดเริ่มต้นจึงอยู่ที่**การรับหรือการนำเข้าเทคโนโลยี และค่านิยมที่ทันสมัยจากภายนอก** หรืออาจกล่าวได้ว่า จุดเริ่มต้นของการพัฒนาจึงอยู่ที่**ความช่วยเหลือจากภายนอก** ส่วนทฤษฎีการพึ่งพาก็ยังไม่เห็นถึงศักยภาพของชนบทเองเด่นชัดนัก เพียงแต่เห็นว่าปัญหาไม่ได้อยู่ที่ความล้าหลังแต่อยู่ที่**ความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นธรรมระหว่างชนบทกับเมือง** จุดเริ่มต้นของการพัฒนาจึงอยู่ที่**การปรับหรือการเลิกความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นธรรมดังกล่าว** ซึ่งต่างจากทฤษฎีวิวัฒนาการและเศรษฐกิจที่เน้นย้ำอย่างชัดเจนถึงศักยภาพของชุมชนชนบทเองในการพัฒนา แต่กระบวนการพัฒนาที่ผ่านมาทำให้ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมเหล่านี้ถูกหลงลืม และถูกแทนที่ด้วยภูมิปัญญาและวัฒนธรรมสมัยใหม่ ดังนั้น จุดเริ่มต้นของการพัฒนาจึงต้อง**เริ่มต้นจากภายใน โดยการสร้างความตระหนัก และการเรียนรู้หรือสร้างสมภูมิปัญญาและวัฒนธรรมที่เหมาะสมกับเงื่อนไขในการดำเนินชีวิต และเป้าหมายในการพัฒนาของตนเอง**

3) ตัวจักรสำคัญในการพัฒนา

เนื่องจาก ทฤษฎีการทำให้ทันสมัยเห็นว่า ภาคชนบทและภาคเกษตรเป็นภาคที่ล้าหลัง ดังนั้น การพัฒนาที่จะเกิดขึ้นได้จะต้องอาศัย**ภาคเศรษฐกิจและภาคสังคมที่ทันสมัยเป็นตัวจักรสำคัญ** โดยมี**ภาครัฐเป็นตัวกระตุก**ให้มีการถ่ายโอนทรัพยากรมาสู่ภาคอุตสาหกรรมและภาคเมือง และเป็นตัวกระตุ้นให้ชนบทและภาคการเกษตรเร่งปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตและค่านิยมมาสู่ความทันสมัยให้มากขึ้น แต่ในทฤษฎีการพึ่งพา กลับเห็นว่า ภาคเศรษฐกิจและภาคสังคมสมัยใหม่จะเป็นภาคที่มาหาประโยชน์จากชนบทและภาคการเกษตรมากกว่า โดยจะส่งผลประโยชน์ดังกล่าวเพื่อไปหล่อเลี้ยงศูนย์กลางของระบบทุนนิยมโลกอีกต่อหนึ่ง ดังนั้น **ภาครัฐของประเทศกำลังพัฒนาจึงควรเป็นตัวจักรสำคัญในการลดการพึ่งพาดังกล่าวลง** หรือมิฉะนั้น**เกษตรกรก็จำเป็นต้องดำเนินการด้วยตนเอง** ไม่ว่าในเชิงการเมือง หรือการปฏิบัติการในไร่นา ส่วนทฤษฎีวิวัฒนาการและเศรษฐกิจชุมชนเห็นว่า **ชุมชนจะต้องเป็นตัวจักรสำคัญที่สุดในการฟื้นฟูภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของตนเองกลับมา หรือเป็น "ไผ่แดง"** โดยอาจมีหน่วยงานภายนอกอื่นๆ เป็นภาคีสนับสนุน แต่ไม่ใช่การขึ้นนำชุมชนเหมือนในอดีตที่ผ่านมา

4) กลไกหรือกระบวนการสำคัญในการพัฒนา

กลไกหรือกระบวนการในการพัฒนาก็คือ การปฏิบัติหลักเพื่อให้บรรลุถึงเป้าหมายของการพัฒนา ซึ่งในทฤษฎีการทำให้ทันสมัยจะเน้นเรื่องการยอมรับในเทคโนโลยีและค่านิยมสมัยใหม่ ที่เชื่อกันว่าเป็นเทคโนโลยีหรือค่านิยมที่เหมาะสมดีแล้ว ดังจะเห็นได้ว่าภาครัฐได้ลงทุนในด้านการส่งเสริมการเกษตร การจัดตั้งสถาบันการเงิน และโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ เพื่อให้เกษตรกรตัดสินใจเปลี่ยนมาใช้เทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่ ส่วนในทฤษฎีการพึ่งพาฉบับเน้นเรื่องกระบวนการสร้างความเป็นธรรมในสังคม ผ่านการลดและเลิกรูปแบบความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นธรรมทั้งหลายลง ซึ่งต้องดำเนินการทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง และสำหรับทฤษฎีวิวัฒธรรมและเศรษฐกิจชุมชนจะเน้นที่กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เพื่อให้เกิดการเลือกสรรหรือการฟื้นฟูภูมิปัญญาและวัฒนธรรมที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตและเป้าหมายในการพัฒนาของตนเอง

5) ตัวชี้วัดในการพัฒนา

ตัวชี้วัดในกระบวนการพัฒนา คือ ตัวเลขหรือหลักฐานที่สังคมและภาครัฐใช้เป็นฐานในการพิจารณาความสำเร็จของกระบวนการพัฒนาต่างๆ และเนื่องจากกระบวนการพัฒนาไม่ว่าตามทฤษฎีใดก็ตามล้วนเป็นกระบวนการที่ใช้เวลายาวนาน ตัวชี้วัดการพัฒนาจึงมีความสำคัญต่อการสร้างหรือวัดความต่อเนื่องของกระบวนการพัฒนา การขาดตัวชี้วัดหรือการมีตัวชี้วัดที่ไม่เหมาะสมอาจหมายถึง การพัฒนาที่ผิดไปจากแนวทางเดิมที่ตั้งใจ หรือการล้มเลิกหรือการเปลี่ยนแนวทางในการพัฒนา เพราะไม่เห็นความคืบหน้าหรือความสำเร็จที่ชัดเจนเป็นรูปธรรม และเนื่องจากในการนำเสนอทฤษฎีการพัฒนาทั้งสามด้าน บทเรียนยังมีได้นำเสนอถึงตัวชี้วัดการพัฒนาไว้อย่างชัดเจน ดังนั้น จึงขอนำเสนอเพิ่มเติมไว้ในส่วนนี้ด้วย

ทฤษฎีการทำให้ทันสมัยได้พัฒนาตัวชี้วัดขึ้นมาอย่างชัดเจน และถูกใช้กันมากที่สุดคือ **การวัดผลผลิตมวลรวมภายในประเทศ** (ที่เรียกโดยย่อว่า GDP หรือ Gross Domestic Products) หรือ**ผลผลิตมวลประชาชาติ** (ที่เรียกโดยย่อว่า GNP หรือ Gross National Products) และ**การขยายตัวทางเศรษฐกิจ** (ซึ่งก็คือการเพิ่มขึ้นของผลผลิตมวลรวมประชาชาติในแต่ละช่วงเวลา เช่น การเพิ่มขึ้นในแต่ละปี) ซึ่งแม้จะเป็นดัชนีตัวเลขที่มีความชัดเจน และสามารถใช้เปรียบเทียบกับงานที่ผ่านมาได้ง่าย แต่ก็พื้นฐานคิดที่เน้นถึงมวลรวมของมูลค่าเพิ่มที่เกิดจากกิจกรรมการผลิตสมัยใหม่ ซึ่งต้องมีการแลกเปลี่ยนซื้อขายในระบบตลาดเท่านั้น โดยละเอียดถึงฐานกิจกรรมแบบเดิมที่เคยมีมาในชุมชน (ซึ่งก็อาจถือว่าเป็นความสอดคล้องกับทฤษฎีการทำให้ทันสมัย) ตัวอย่างเช่น หากพ่อบ้านออกไปเลี้ยงวัวขุนเพื่อขายในตลาดจะถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของผลผลิตมวลรวมประชาชาติ แต่ถ้าแม่บ้านเลี้ยงลูกและซักผ้าด้วยตนเองที่บ้านจะไม่ถือว่าเป็นกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ทางเศรษฐกิจ แต่หากแม่บ้านจะนำลูกไปฝากเลี้ยงที่สถานรับเลี้ยงเด็ก และหันไปรับจ้างซักผ้าแทน เมื่อนั้นกิจกรรมทั้งสองจะถูกนับรวมว่าเป็นผลผลิตมวลรวมของประเทศในทันที ทั้งที่คุณภาพของการเลี้ยงดูเด็ก และการซักผ้าอาจดีกว่าการที่แม่บ้านทำเองก็เป็นได้

นอกจากนี้ ดัชนีชี้วัดนี้ยังมีได้รวมถึงความสมบูรณ์พูนสุข เช่น สุขภาพของประชาชนไว้ด้วย แต่กลับเน้นถึงการใช้จ่ายหรือการบริโภคของประชาชนมากกว่า ดังตัวอย่างที่เกิดขึ้นในสหรัฐอเมริกา เช่น

- ในประเทศสหรัฐอเมริกา บริษัทธุรกิจอาหารใช้เงินเพื่อการโฆษณาประมาณ **สองหมื่นล้านเหรียญสหรัฐต่อปี** เพื่อให้ผู้บริโภคบริโภคอาหารมากขึ้น (รวมอยู่ในผลผลิตมวลรวมประชาชาติ)
- การโฆษณาดังกล่าวโดยส่วนใหญ่ได้ผล ทำให้ผู้บริโภคชาวอเมริกันรับประทานอาหารจานด่วนเพิ่มขึ้น คิดเป็นมูลประมาณหนึ่งแสนล้านเหรียญต่อปี (รวมอยู่ในผลผลิตมวลรวมประชาชาติ)
- ผลที่ตามมาคือ ผู้บริโภคชาวอเมริกันอ้วนขึ้น (**ไม่รวมอยู่หรือไม่ได้หักลบออกจากผลผลิตมวลรวมประชาชาติ**)
- ผู้บริโภคที่อ้วนขึ้นเหล่านี้ ต้องเสียเงินอีกประมาณ**สามหมื่นถึงห้าหมื่นล้านเหรียญต่อปี** ในการซื้อผลิตภัณฑ์ลดน้ำหนัก และการออกกำลังกายในสถานที่ออกกำลังกาย (รวมอยู่ในผลผลิตมวลรวมประชาชาติ ยกเว้นการออกกำลังกายซึ่งไม่เสียค่าใช้จ่าย เช่น การเดินเล่นในสวนสาธารณะ)
- โชคไม่ดีที่ผู้บริโภคจำนวนมากไม่ประสบความสำเร็จในการลดน้ำหนัก ทำให้เป็นโรคต่างๆ เพิ่มขึ้นเช่น โรคเบาหวาน โรคความดันโลหิตสูง โรคหัวใจ (**ไม่รวมอยู่หรือไม่ได้หักลบออกจากผลผลิตมวลรวมประชาชาติ**) และทำให้ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการรักษาสุขภาพอีกประมาณ**ห้าหมื่นล้านเหรียญต่อปี** (รวมอยู่ในผลผลิตมวลรวมประชาชาติ)
- เท่ากับว่า จากกระบวนการทั้งหมด โดยรวมแล้ว ผลผลิตมวลรวมประชาชาติของสหรัฐอเมริกาเพิ่มขึ้นถึง**สองแสนล้านเหรียญต่อปี** (หรือประมาณแปดล้านล้านบาท) โดยที่**สุขภาพโดยรวมของประชาชนสหรัฐอเมริกาไม่ได้ดีขึ้นเลย หรือแย่ลงเสียด้วยซ้ำ**

ทฤษฎีการพึ่งพาและทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนจึงปฏิเสธที่จะใช้ผลผลิตมวลรวมประชาชาติหรือการขยายตัวทางเศรษฐกิจเป็นตัวชี้วัดในการพัฒนา รวมถึงดัชนีอื่นๆ ที่พัฒนามาจากฐานคิดเดียวกัน เช่น เส้นความยากจน ซึ่งใช้วัดจำนวนและสัดส่วนของคนจนในแต่ละช่วงเวลา โดยเทียบระหว่างรายได้ที่ครัวเรือนได้รับในแต่ละปีกับเส้นมาตรฐานของรายได้ที่เพียงพอต่อการยังชีพตามมาตรฐานขั้นต่ำ และได้พยายามพัฒนาตัวชี้วัดที่เน้นถึงคุณภาพชีวิตและความผาสุกของประชาชนขึ้นมาแทน ตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมได้แก่ **ดัชนีการพัฒนามนุษย์** (หรือ HDI หรือ Human Development Index) ซึ่งได้รวมถึงสถานะความเป็นอยู่ของประชาชนในทางเศรษฐกิจ ทางสุขภาพอนามัย และทางการศึกษาเข้าด้วยกัน หรือ**ดัชนีชี้วัดความสุขมวลรวม** (หรือ GDH หรือ Gross Domestic Happiness) ที่รวมถึงปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้ประชาชนมีความสุขเข้าด้วยกัน นอกจากนี้ ยังมีความพยายามสร้างดัชนีชี้วัดอื่นๆ อีก ดัชนีการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ และดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งไม่สามารถกล่าวโดยละเอียดได้ในบทเรียนนี้ อย่างไรก็ตาม ในสังคมไทยปัจจุบัน ดัชนีใหม่เหล่านี้ก็ยังได้รับการยอมรับจากภาครัฐน้อยกว่าการวัดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอยู่ดี ซึ่งอาจเป็นเครื่องชี้ว่า แนวคิดในการพัฒนาของรัฐบาลไทยยังมิได้เปลี่ยนไปจากเดิม แม้ว่าจะได้พยายามรวมเอาความคิดหรือคำอธิบายของทฤษฎีอื่นๆ เข้าไว้ในกระบวนการพัฒนามากขึ้นก็ตาม

ความแตกต่างของมุมมองในการพัฒนาทั้ง 5 ด้านนี้ สามารถสรุปดังตารางที่ 11.1 ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วตอนต้นว่า การเปรียบเทียบดังกล่าวมีขึ้นเพื่อนักศึกษาสามารถสื่อสารและเข้าใจถึงความคิดที่แตกต่างกันในการพัฒนามากขึ้น ส่วนการเลือกสรรแนวทางที่เหมาะสมย่อมขึ้นอยู่กับวิจารณ์ญาณของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาทุกฝ่าย โดยเฉพาะประชาชนซึ่งเป็นผู้ที่จะต้องรับผลจากการทำงานเอง นอกจากนี้ ยังขึ้นอยู่กับการบริบทต่างๆ ใน

การพัฒนาอีกด้วย (ซึ่งจะกล่าวถึงเป็นหัวข้อต่อไป) ยิ่งไปกว่านั้น นักศึกษาอาจเลือกผสมผสานระหว่างทฤษฎีต่างๆ หรือคิดค้นกระบวนการพัฒนาใหม่ๆ ที่ดีกว่าที่เรียนได้นำเสนอมาก็เป็นได้

ตารางที่ 11.1 ความแตกต่างของมุมมองการพัฒนาจากทฤษฎีการพัฒนาทั้ง 3 ทฤษฎี

ประเด็น	ทฤษฎีการทำให้ทันสมัย	ทฤษฎีการพึ่งพา	ทฤษฎีวิวัฒธรรมและเศรษฐกิจชุมชน
เป้าหมายในการพัฒนา	ความทันสมัย และการขยายตัวของภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่	ความเป็นธรรมในสังคม อีสรภาพและความเป็นไท	ความเข้มแข็งของระบบ ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของชุมชน
ศักยภาพในการพัฒนา	การรับความทันสมัยจากภายนอก	การปรับหรือเลิกความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นธรรม	การเรียนรู้และสร้างสม ภูมิปัญญาจากภายใน
ตัวจักรในการพัฒนา	ภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ และภาครัฐ	ภาครัฐและเกษตรกร	ชุมชนเอง
กลไกหลักในการพัฒนา	การยอมรับในเทคโนโลยี และค่านิยมสมัยใหม่	การสร้างความเป็นธรรมในสังคม	กระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชน
ตัวชี้วัดการพัฒนา	ผลผลิตมวลรวม และการขยายตัวทางเศรษฐกิจ	ไม่ชัดเจน	ดัชนีชี้วัดความสุข หรือดัชนีการพัฒนามนุษย์

ที่มา: ผู้เขียน

11.5 มิจฉาทฤษฎีในการพัฒนา

นอกเหนือจากมุมมองที่แตกต่างกันในกระบวนการพัฒนาแล้ว ฐานคิดที่ถูกต้องต่อชุมชนที่เราต้องทำงานด้วยนับว่าเป็นสิ่งที่มีความสำคัญมากเช่นกัน ที่ผ่านมา ผู้ที่ทำงานพัฒนา ไม่ว่าภาครัฐหรือภาคเอกชน หลายท่านเคยสร้างความผิดพลาด เนื่องจากมีฐานคิดต่อชุมชนที่ผิดพลาดหรือที่เรียกว่ามีมิจฉาทฤษฎี โดยความผิดพลาดอาจเกิดได้ทั้งจากการขาดประสบการณ์ และความเชื่อมั่นในประสบการณ์ความสำเร็จของตนเองจนเกินไป นพ.โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ (2545) ได้สรุปถึงมิจฉาทฤษฎี 4 ประการ ซึ่งมักพบในการทำงานพัฒนาชนบทได้แก่

1) มิจฉาทฤษฎีที่มองว่า ชุมชนเป็นภาชนะที่ว่างเปล่า

ฐานคิดที่ผิดพลาดประการแรก คือ การมองว่าชุมชนเป็นภาชนะที่ว่างเปล่า หรือเป็นผ้าขาวที่รอรับการแนะนำหรือใส่ปัจจัยเข้าจากภายนอก ซึ่งมีความรู้หรือความชำนาญมากกว่า ทั้งๆ ที่ในความเป็นจริงแล้ว ชุมชนทุกชุมชนล้วนมีทรัพยากร มีภูมิปัญญา มีความเชื่อ มีประสบการณ์ และมีวัฒนธรรมของตนเองเป็นทุนเดิมอยู่แล้วทั้งสิ้น ทั้งในด้านที่เป็นด้านบวกของการพัฒนา (เช่น ทรัพยากร หรือภูมิปัญญา) และในด้านที่เป็นด้านลบของการพัฒนา (เช่น อาจมีประสบการณ์ความล้มเหลวในการจัดตั้งกลุ่ม เป็นต้น) ผู้ทำงานพัฒนาที่มีมิจฉาทฤษฎีหรือละเลยต่อความเป็นจริงดังกล่าวจึงสูญเสียอย่างมากต่อการนำเสนอหรือแนะนำสิ่งที่ชุมชนมีอยู่แล้วหรือทำได้อยู่แล้ว หรือมิได้ใช้ประโยชน์จากศักยภาพที่ชุมชนมีอยู่ หรือทำผิดพลาดตามแบบเดิมที่เคยเป็นมาแล้ว หรือแม้กระทั่งอาจได้รับการต่อต้านจากชุมชน หากเสนอสิ่งที่ขัดกับฐานคุณค่าและวัฒนธรรมที่ชุมชนยึดถือ แม้ว่า

ความผิดพลาดนี้จะเกิดมากในกลุ่มผู้ทำงานพัฒนาที่เชื่อในทฤษฎีการทำให้ทันสมัย แต่ผู้ที่เชื่อในทฤษฎีอื่นๆ ก็อาจมีฐานคิดผิดพลาดในประการนี้ได้เช่นกัน หากเชื่อมั่นในแนวคิดของตนและประสบการณ์จนเกินไป หรือต้องทำงานภายใต้ข้อจำกัดของเวลา

2) มิจฉาทิฏฐิที่มองว่า ชุมชนมีความเป็นเนื้อเดียวกัน

มิจฉาทิฏฐิเกิดขึ้นเนื่องจากการขาดประสบการณ์ในการศึกษาสังคมชนบทอย่างลึกซึ้ง จนทำให้เข้าใจว่าคนในชุมชนเดียวกันก็มักจะเหมือนกันหมด (เช่น ทำนาหมดทั้งหมู่บ้าน หรือทำประมงหมดทั้งลุ่มน้ำ) แต่ในความเป็นจริงแล้ว ภายในชุมชนเดียวกัน (หรือภายในกลุ่มอาชีพเดียวกัน) เกษตรกรยังแตกต่างกันไปตามเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม และธรรมชาติอีกด้วย เช่น สังคมชาวสวนยางพาราในภาคใต้ก็จะมีเจ้าเก่า ชาวสวนรายใหญ่ ชาวสวนรายย่อย และกุลีรับจ้างก็ดียง อยู่รวมกันเป็นชุมชนเป็นต้น ความแตกต่างของสมาชิกในชุมชน มีผลให้สมาชิกแต่ละคนมีทัศนคติต่อกระบวนการพัฒนาที่ต่างกัน และสามารถมีส่วนร่วมหรือตอบสนอง (รวมถึงตอบโต้) กับกระบวนการพัฒนาได้แตกต่างกันด้วย รวมถึงในบางกรณีก็อาจมีความขัดแย้งกันภายในชุมชนอีกด้วย ผู้ทำงานพัฒนาซึ่งขาดความเข้าใจในความจริงข้อนี้ อาจสร้างความผิดพลาดโดยการเอื้อประโยชน์ต่อกลุ่มที่มีผลประโยชน์หรือมีฐานะดีอยู่แล้วในชุมชน หรืออาจเข้าไม่ถึงความคิดเห็นและการมีส่วนร่วมของกลุ่มคนที่ยากจนที่สุดในหมู่บ้าน (เพราะ โดยทั่วไป กลุ่มคนจนที่สุดในหมู่บ้านมักนั่งด้านหลังห้องประชุม และไม่ค่อยแสดงความคิดเห็น หรือมีบ้านอยู่นอกหมู่บ้าน หรือในซอยหลังบ้านอื่นอีกทอดหนึ่ง ทำให้ผู้สัมภาษณ์ซึ่งเร่งรีบไม่ทันสังเกต) หรืออาจไปทำให้ความขัดแย้งที่มีอยู่แล้วในชุมชนขยายตัวมากขึ้น เนื่องจากมิจฉาทิฏฐิประการนี้เกิดจากการขาดความเข้าใจที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับความสัมพันธ์ในชุมชน มิจฉาทิฏฐินี้จึงเกิดขึ้นกับผู้ทำงานพัฒนาทุกคน ไม่ว่าจะยึดแบบแผนหรือทฤษฎีการพัฒนาใดก็ตาม

3) มิจฉาทิฏฐิที่มองชุมชนแบบแยกส่วน

มิจฉาทิฏฐิประการนี้มักเกิดจากโครงสร้างและภารกิจการทำงานที่แยกส่วนของคนภายนอกชุมชน ซึ่งมักจะเข้าไปศึกษาและทำงานพัฒนาเฉพาะส่วนที่ตนเองสนใจหรือเกี่ยวข้องกับตนเอง เช่น เกษตรตำบลก็ชวนคุยหรือทำเฉพาะเรื่องส่งเสริมการเกษตร หมออนามัยก็อาจสนใจเฉพาะเรื่องสุขภาพ นักวิจัยก็มุ่งหน้าแต่จะเก็บข้อมูลตัวเลขทางเศรษฐกิจเป็นต้น ทั้งๆ ที่ในความเป็นจริง ชุมชนล้วนมองเห็นและพิจารณาความสัมพันธ์ทุกด้านแบบเกี่ยวเนื่องและเชื่อมโยงกัน เช่น หากจะแก้ปัญหาโภชนาการของเด็กในชนบทก็จะต้องมองเฉพาะความรู้เรื่องสารอาหารหรือโภชนาการอย่างเดียวไม่ได้ เพราะปัญหาดังกล่าวอาจเกี่ยวข้องกับระบบการผลิตเชิงเดี่ยว (จึงไม่มีพืชผักอื่นๆ ให้เด็กทาน) ระบบทรัพยากรและนิเวศที่เสื่อมโทรม (ไม่มีกบ ปลา เขียด หรือเห็ดที่สามารถเก็บหาเองได้) ราคาสินค้าเกษตรที่ตกต่ำ (จึงไม่มีเงินที่จะซื้ออาหารได้อย่างเพียงพอ) และภาวะครอบครัวที่แยกกันอยู่ เพราะการอพยพไปทำงานนอกชุมชน (ยายจึงตามป้อนอาหารหลาน ซึ่งชนมากไม่ทัน) เป็นต้น ดังนั้น การทำงานพัฒนาที่ดีจึงควรมองภาพรวมทุกด้าน และควรทำงานร่วมกัน โดยอาจให้ความเห็นหรือช่วยสนับสนุนชุมชนเฉพาะด้านที่ตนเองถนัดหรือรับผิดชอบเป็นการเฉพาะได้ แต่ก็ต้องไม่ขัดกับภาพรวมทั้งหมด มิฉะนั้นก็คงไม่สามารถแก้ไขปัญหาของชุมชนได้ หรือซ้ำร้ายก็อาจเพิ่มเติมปัญหาใหม่ให้ชุมชน เนื่องจาก ต้นเหตุของความผิดพลาดเกิดจากโครงสร้างการทำงานของหน่วยงานภายนอก ความผิดพลาดนี้จึงไม่เกี่ยวข้องโดยตรงกับมุมมองหรือทฤษฎีในการพัฒนาที่แตกต่างกัน

4) มิจฉาทิฏฐิที่มองว่าทุกชุมชนเหมือนกันหมด

มิจฉาทิฏฐินี้เกิดขึ้นได้ทั้งกับผู้ที่มีประสบการณ์ในการพัฒนาน้อย และผู้ที่ประสบความสำเร็จในการพัฒนามากแล้ว จนมองว่าทุกชุมชนก็เหมือนกัน ประสบการณ์ความสำเร็จที่ใช้ได้ในชุมชนหนึ่งจึงสามารถถอดแบบไปใช้ได้ชุมชนอื่นๆ ทั้งๆ ที่ในความเป็นจริง ทุกชุมชนล้วนแตกต่างกัน ทั้งเงื่อนไขทางทรัพยากร เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ เงื่อนไขทางวัฒนธรรมและสังคม และเงื่อนไขทางการเมือง ดังนั้น ความสำเร็จในชุมชนหนึ่งก็อาจกลายเป็นความล้มเหลวเมื่อนำไปใช้อีกชุมชนหนึ่ง ผู้ที่ทำงานพัฒนาจึงควรเรียนรู้และเคารพถึงความแตกต่างของแต่ละชุมชน และปรับกระบวนการพัฒนาให้มีความสอดคล้องและเหมาะสมกับแต่ละชุมชน มิจฉาทิฏฐิในข้อนี้มีความเกี่ยวพันอย่างมากกับมิจฉาทิฏฐิในข้อแรก และทฤษฎีการทำให้ทันสมัย ซึ่งมีได้เน้นถึงศักยภาพและคุณค่าของสิ่งที่มีอยู่ในชุมชน อย่างไรก็ตาม ผู้ที่ทำงานบนฐานความคิดของทฤษฎีการพึ่งพาและทฤษฎีวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนก็อาจเกิดมิจฉาทิฏฐิขึ้นได้ เพราะชุมชนแต่ละชุมชนอาจมีขีดความสามารถในการรับมือกับความสัมพันธที่ไม่เป็นธรรมได้แตกต่างกัน และอาจมีศักยภาพในการพัฒนาที่แตกต่างกันด้วยเช่นกัน

11.6 บริบทของการพัฒนา

เพื่อป้องกันมิจฉาทิฏฐิในการพัฒนาที่อาจเกิดขึ้น และเพื่อให้กระบวนการพัฒนาที่นักศึกษาอาจต้องเข้าเกี่ยวข้องด้วย ทั้งในปัจจุบันและในอนาคต นักศึกษาควรให้ความสำคัญกับการศึกษาบริบทของชุมชนในการพัฒนาเป็นลำดับแรก ก่อนที่จะลงมือดำเนินการตามมุมมองหรือทฤษฎีการพัฒนาใดๆ ก็ตาม เพราะบริบทในการพัฒนาเหล่านี้ จะเป็นเครื่องช่วยในการวิเคราะห์และทบทวนว่ารูปแบบหรือกระบวนการพัฒนาแบบใดที่เหมาะสมที่สุดสำหรับชุมชนในแต่ละช่วงเวลา ปัจจุบันนี้ มีการพัฒนาเครื่องมือที่ใช้ศึกษาบริบทในการพัฒนาขึ้นมากมาย เช่น การประเมินชนบทแบบเร่งด่วน การประเมินและวางแผนชุมชนแบบมีส่วนร่วม เป็นต้น แต่ไม่ว่าจะใช้เครื่องมือใดในการศึกษา นักศึกษาควรพิจารณาถึงบริบทเหล่านี้ของชุมชนประกอบการศึกษาด้วย

1) ประวัติความเป็นมาของชุมชน ซึ่งจะเป็นตัวบ่งบอกถึงความผูกพัน ระบบคุณค่า ภูมิปัญญา และประสบการณ์ในการพัฒนาที่ชุมชนเคยมีส่วนร่วมในอดีต ซึ่งจะมีผลต่อการเรียนรู้และทัศนคติต่อการพัฒนาในอนาคต ตลอดจนยังถือเป็นอัตลักษณ์ร่วมกันของชุมชนอีกด้วย

2) ฐานทรัพยากร และภูมิปัญญาของชุมชน ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจถึงศักยภาพในการพัฒนาของชุมชน รวมถึงปัญหาที่อาจเกิดขึ้นในปัจจุบันด้วย

3) กระบวนการผลิตและการดำรงชีวิตของชุมชน ซึ่งจะเป็นตัวบ่งบอกถึงความสัมพันธ์ของกลุ่มคนต่างๆ ทั้งภายในและภายนอกชุมชน รวมถึงชี้ให้เห็นถึงปัญหาที่มีอยู่ในปัจจุบัน ภาวะคุกคามหรือความเสี่ยงที่จะเกิดปัญหาขึ้นในอนาคต รวมถึงมองเห็นโอกาสในการพัฒนาด้วย

4) ความสัมพันธ์ภายในและภายนอกชุมชน ซึ่งจะ เป็นสิ่งที่พัฒนามาจากการศึกษาบริบทใน 3 ประการแรก และจะช่วยให้ผู้ทำงานพัฒนากำหนดกลุ่มเป้าหมายในการทำงาน เงื่อนไขในการทำงาน และทำที่หรือปฏิสัมพันธ์ที่จะมีต่อกลุ่มต่างๆ หรือฝ่ายต่างๆ ทั้งภายในและภายนอกชุมชนได้อย่างเหมาะสมมากขึ้น

5) **ปัญหาและภาวะคุกคามของชุมชน** ซึ่งจะเป็นตัวชี้ให้เห็นความทุกข์หรือความกังวลใจที่ชุมชนมีอยู่ในปัจจุบันและในอนาคต ซึ่งในบางกรณีก็เห็นชัดเจน ในบางกรณีก็อาจซ่อนอยู่ภายใน ความเข้าใจในประเด็นนี้จะช่วยให้ผู้ที่ทำงานสามารถกำหนดประเด็นเร่งด่วนในการทำงาน หรือจุดเริ่มต้นในการทำงานได้สอดคล้องกับความต้องการของชุมชนมากขึ้น

6) **องค์กร กลุ่ม หรือผู้นำในชุมชน** ซึ่งจะเป็นผู้ประสานให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ การวิเคราะห์ที่ลึกซึ้งลงไป รวมถึงเป็นผู้ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้นในชุมชน เพราะการพัฒนาใดๆ ที่ขาดแกนนำเริ่มต้นซึ่งจะเป็นผู้เกาะติด เรียนรู้อย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่อง ในจำนวนที่พอเพียง (ซึ่งระบุให้ชัดเจนได้ยาก) การพัฒนานั้นก็ยากที่จะประสบความสำเร็จ

11.7 บทสรุป

แม้ว่า การพัฒนา จะเป็นคำที่ทรงพลังหรือทรงอิทธิพลมากที่สุดคำหนึ่งในสังคมไทย แต่คำว่า การพัฒนาไม่ได้มีความหมายชัดเจนในตัวเอง แต่เปลี่ยนแปลงไปตามมุมมองที่ผู้นั้นมีต่อกระบวนการพัฒนา ทั้งในแง่เป้าหมาย ศักยภาพ ตัวจักร กลไกหลัก และดัชนีชี้วัดการพัฒนาเอง นักศึกษาจึงจำเป็นต้องเข้าใจถึงความแตกต่างของมุมมองต่างๆ ในการพัฒนาให้ดี เพื่อให้สามารถมีทางเลือกที่รอบด้าน มีวิจารณ์ญาณที่รอบคอบ และมีความสามารถในการสื่อสารกับผู้อื่นซึ่งอาจมีฐานความเชื่อต่างๆ กันได้มากขึ้น นอกจากนี้ การนำเสนอในบทนี้ ยังมีข้อน่าสังเกตประการหนึ่งก็คือ จากเดิมที่เกษตรกรต้องเป็นผู้เชิญหุงการกำหนดความหมายและแนวทางการพัฒนาจากภายนอก ปัจจุบันเกษตรกรหลายชุมชนมีความพร้อมในการกำหนดแนวทางการพัฒนาด้วยตนเองแล้ว ซึ่งความเปลี่ยนแปลงนี้จะยังคงมีต่อเนื่องต่อไป ผู้ที่สนใจในการพัฒนาจึงต้องติดตามอย่างต่อเนื่องต่อไป

ความสำเร็จของกระบวนการพัฒนานอกจากจะเกี่ยวข้องกับมุมมองในการพัฒนาแล้ว ยังต้องเกี่ยวข้องกับฐานคิดที่ถูกต้องในการเข้าใจชุมชน และบริบทของชุมชนด้วย ซึ่งในบทเรียนก็ได้เตือนให้นักศึกษาระวังถึงมิชนาทวิญญูที่มักเกิดขึ้นในกระบวนการพัฒนา และได้เสนอแนะกรอบที่จะใช้ในการศึกษาบริบทของการพัฒนาเพื่อเป็นแนวทางเบื้องต้นสำหรับผู้สนใจศึกษาต่อไป สิ่งสำคัญอีกสิ่งหนึ่งซึ่งมีผลต่อความสำเร็จของกระบวนการพัฒนา และยังมีได้กล่าวถึงในบทเรียนนี้ คือ การปฏิบัติตนของนักศึกษาหรือผู้ที่ทำงานพัฒนาเอง ดังนั้น เพื่อเป็นหลักพื้นฐานสำหรับการเรียนรู้และการทำงานร่วมกับชนบท บทเรียนนี้จึงขอเน้นย้ำหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนาว่าด้วย ลักษณะของคนซึ่งเรียกว่า “คนเต็มคน” ซึ่งเป็นผู้สามารถนำหมู่ชนและสังคมไปสู่สันติสุข เพื่อเป็นแนวทางให้นักศึกษาได้นำไปปฏิบัติในกระบวนการพัฒนาที่นักศึกษาจะเข้าร่วม ทั้งในปัจจุบันและในอนาคต

กรอบที่ 11.1 คนสมบูรณ์แบบ

คนสมบูรณ์แบบ หรือมนุษย์โดยสมบูรณ์ ซึ่งถือได้ว่าเป็นสมาชิกที่ดีมีคุณค่าอย่างแท้จริงของมนุษยชาติ ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นคนเต็มคน ผู้สามารถนำชุมชนและสังคมไปสู่สันติสุขและความสวัสดิ มีธรรมะและคุณสมบัติ 7 ประการดังต่อไปนี้

1. **ธัมมัญญตา รู้หลักและรู้จักเหตุ** คือ รู้หลักการและกฎเกณฑ์ของสิ่งทั้งหลาย ที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้อง ในการดำเนินชีวิต ในการปฏิบัติกิจหน้าที่และการดำเนินกิจการต่างๆ รู้เข้าใจสิ่งที่ตนเองจะต้องปฏิบัติตามเหตุผล เช่น รู้ว่า ตำแหน่ง ฐานะ อาชีพ การงานของตน มีหน้าที่ความรับผิดชอบอย่างไร มีอะไรเป็นหลักการ จะต้องทำอะไรอย่างไร จึงเป็นเหตุให้บรรลุถึงผลสำเร็จที่เป็นไปตามหน้าที่การงาน และความรับผิดชอบนั้นๆ ตลอดจนขั้นสูงสุดคือ รู้เท่าทันกฎธรรมดาและหลักความจริงของธรรมชาติ เพื่อปฏิบัติต่อโลกและชีวิตอย่างถูกต้อง มีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของโลกและชีวิตนั้น

2. **อัตถัญญตา รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล** คือรู้ความหมาย และความมุ่งหมายของหลักการที่ตนปฏิบัติ เข้าใจวัตถุประสงค์ของกิจการที่ตนกระทำ รู้ว่าที่ตนทำอยู่อย่างนั้น ดำเนินชีวิตอยู่อย่างนั้น เพื่อประสงค์ประโยชน์อะไร หรือควรจะได้บรรลุถึงผลอะไร ที่ให้มีหน้าที่ ตำแหน่ง ฐานะ การงานอย่างนั้นๆ เขากำหนดวางกันไว้เพื่อความมุ่งหมายอะไร กิจการที่ตนทำอยู่เมื่อทำไปแล้วเกิดผลอะไรบ้าง เป็นผลดีหรือผลเสียอย่างไร ดังนั้น เป็นต้น ตลอดจนขั้นสูงสุด คือ รู้ความหมายของคตินิธรรมดา และเป็นประโยชน์ที่จุดหมายของชีวิตที่แท้จริง

3. **อิตถัญญตา รู้ตน** คือ รู้ตามความเป็นจริงว่า ตัวเรานั้น โดยฐานะ ภาวะ เพศ กำลัง ความรู้ ความถนัด ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น บัดนี้ เท่าไร อย่างไร และประพฤติดีปฏิบัติให้เหมาะสม และทำการต่างๆ ให้สอดคล้องถูกต้อง ที่จะสัมฤทธิ์ผล ตลอดจนแก้ไขปรับปรุงตนให้เจริญงอกงามสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

4. **มัตถัญญตา รู้ประมาณ** คือ รู้จักพอดี เช่น รู้จักประมาณในการบริโภคในการใช้จ่ายทรัพย์ รู้จักความเหมาะสมพอดี ในการพูด การปฏิบัติกิจและทำการต่างๆ ตลอดจนการพักผ่อนนอนหลับและการสนุกสนานรื่นเริงทั้งหลาย ทำการทุกอย่างด้วยความเข้าใจวัตถุประสงค์เพื่อผลดีแท้จริงที่พึงต้องการ โดยมีใช่เพียงเพื่อเห็นแก่ความพอใจ ชอบใจ หรือเอาแต่ใจของตน แต่ทำตามความพอดีแห่งเหตุปัจจัยหรือองค์ประกอบทั้งหลาย ที่จะลงตัวให้เกิดผลดีงามตามที่มองเห็นด้วยปัญญา

5. **กาลัญญตา รู้กาล** คือ รู้กาลเวลาอันเหมาะสม และระยะเวลาที่พึงใช้ในการประกอบกิจ ทำหน้าที่ การงาน ปฏิบัติการต่างๆ และเกี่ยวข้องกับผู้อื่น เช่น รู้ว่าเวลาไหน ควรทำอะไร อย่างไร และทำให้ตรงเวลา ให้เป็นเวลา ให้ทันเวลา ให้พอเวลา ให้เหมาะเวลา ให้ถูกเวลา ตลอดจนรู้จักกะเวลาและวางแผนการใช้เวลาอย่างได้ผล

6. **ปริสธัญญตา รู้ชุมชน** คือ รู้จักถิ่น รู้จักที่ชุมนุม และชุมชน รู้กาลอันควรประพฤติปฏิบัติในถิ่นที่ชุมนุม และต่อชุมชนนั้นว่า ชุมชนนี้เมื่อเข้าไปหาควรทำกริยาอย่างนี้ ควรพูดอย่างนี้ ชุมชนนี้มีระเบียบวินัยอย่างนี้ มีวัฒนธรรมประเพณีอย่างนี้ มีความต้องการอย่างนี้ ควรเกี่ยวข้อง ต้องสงเคราะห์ ควรรับใช้ และควรบำเพ็ญประโยชน์ให้อย่างนี้ เป็นต้น

7. ปุคคลัญญุตารู้บุคคล คือ รู้จักและเข้าใจความแตกต่างแห่งบุคคลว่า โดยอรรถาศัย ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น ใครๆ ยิงหรือหย่อนอย่างไร และรู้จักปฏิบัติต่อคนอื่นด้วยดีว่า ควรจะคบหรือไม่ ได้คดีอะไร จะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้อง จะใช้ จะยกย่อง จะตำหนิ หรือจะแนะนำสั่งสอนอย่างไร จึงจะได้ผลดี ดังนี้ เป็นต้น

ธรรม 7 ข้อนี้ เรียกว่า **สัปปริสธรรม** แปลว่า ธรรมของสัปปริสชน คือคนดีหรือคนที่แท้ ซึ่งมีคุณสมบัติของความเป็นคนที่สมบูรณ์

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) 2545; 14 - 16.

เอกสารอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

- กาญจนา แก้วเทพ. 2537. “บทที่ 8 การพัฒนา ทางเลือกใหม่” ใน ปรีชา เปี่ยมพงศ์สาน และคณะ. **วิถีใหม่**
แห่งการพัฒนา: วิถีวิทยาศาสตร์สังคมไทย, โครงการส่งเสริมองค์การพัฒนาเอกชนไทย, กรุงเทพฯ
- กาญจนา แก้วเทพ. 2538. **การพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน โดยถือมนุษย์เป็นศูนย์กลาง**. สมาคาคทอลิก
แห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา, กรุงเทพฯ
- โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์. 2545. **วิถีชุมชน**. สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, กรุงเทพฯ
- คาริล ยิบราล. 2539. **ปรัชญาชีวิต** แปลโดยระวี ภาวิไล, สำนักพิมพ์ผีเสื้อ, กรุงเทพฯ
- งามพิศ สัตย์สงวน. 2545. **วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทยการคงอยู่และการเปลี่ยนแปลง**.
บริษัทเท็กซ์แอนด์เจอร์นัลพับลิเคชั่น, กรุงเทพฯ
- จตุพร เทียมมา. 2545. **สถานภาพความยั่งยืน และการเปลี่ยนแปลงในการใช้ทรัพยากรของชุมชนลัวะ**
อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการ
ทรัพยากร บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. กรุงเทพฯ
- เฉลิมเกียรติ ผิวนวล. 2544. **มนุษย์คือชีวิตเล็กๆ ที่งดงาม: ความคิดทางจริยศาสตร์ของซูเมกเกอร์**
(พิมพ์ครั้งที่สาม). สำนักพิมพ์มูลนิธิเด็ก, กรุงเทพฯ
- ชนัญ วงษ์วิภาค. มปป. **นิเวศวิทยาวัฒนธรรม**. มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ
- ชูศักดิ์ วิทยาภัก. 2543. “แนวการวิเคราะห์เชิงนิเวศวิทยาการเมือง.” ใน ชัตรทิพย์ นาถสุภา (บรรณาธิการ).
สถานภาพไทยศึกษา: การสำรวจเชิงวิพากษ์. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, กรุงเทพฯ
- ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ (บรรณาธิการ). 2545. **แม่ขุนการกลับมาของคนหาปลา. เครือข่ายแม่น้ำเอเชีย**
ตะวันออกเฉียงใต้ประเทศไทย, เชียงใหม่
- แซนเดอ ทิเดอมาน. 2543. “การมุ่งหน้าสู่เศรษฐกิจที่มีความเป็นมนุษย์มากขึ้น” ใน ปวีวรรต กนิษฐะเสน
(แปล) **ความกรุณาหรือการแข่งขัน: ธุรกิจและการพัฒนาในศตวรรษที่ 21 เวทีสนทนาร่วมกับ**
องค์ทะไลลามะ. คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา และเสมสิกขาลัย, กรุงเทพฯ.
- เดวิด ซี คอร์ทเทน. 2545. **โลกยุคหลังบรรษัท: ชีวิตหลังทุนนิยม**. แปลโดยเจษฎี สุขจิตติกาล, บริษัท สวนเงิน
มีมา จำกัด, กรุงเทพฯ
- เดวิด คอร์ทเทนและคณะ. 2546. **วิถีทางสู่เศรษฐกิจที่มีชีวิต: ข้อเขียนจากการทำงานร่วมกันของ**
นักวิชาการระดับโลก. บริษัท สวนเงินมีมา จำกัด, กรุงเทพฯ

คำ ชาตะพันธ์. 2545. “นำเสนอผลงานวิจัยไทบ้าน” ใน สุริชัย หวันแก้ว (บรรณาธิการ) การวิจัยเพื่อฟื้นฟู
ชุมชน: มิติใหม่ของสังคมไทย. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ

ธิดา สารระยา. 2544. ประวัติศาสตร์ชาวนาสยาม. บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, กรุงเทพฯ

นิพนธ์ พัวพงศกรและอัมมาร์ สยามวาลา. 2538. กลุ่มเศรษฐกิจชาวบ้าน: ความสำเร็จและความอยู่รอด.
เอกสารประกอบการสัมมนาประจำปีของสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทยปี 2538. สถาบันวิจัย
เพื่อการพัฒนาประเทศไทย, กรุงเทพฯ

พรพนา กัญเจริญ. 2545. ระบบสิทธิทรัพย์สินส่วนรวม: พลวัตการจัดการทรัพยากรประมงน้ำจืด
ในกรณีชุมชนลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง. วิทยานิพนธ์ สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล
คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). 2545. ธรรมญูชีวิต (พิมพ์ครั้งที่ 14), กองทุนอริยมรรค, กรุงเทพฯ.

พระไพศาล วิสาโล. 2545ก. เส้นโค้งแห่งความสุข. มูลนิธิเพื่อผู้บริโภค, กรุงเทพฯ

พระไพศาล วิสาโล. 2545ข. คำบรรยายที่มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน, เชียงใหม่

ประเวศ วะสี. มปป. พุทธธรรมกับสังคม. สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน, กรุงเทพฯ

ปริศนา พรหมมา และมนตรี จันทวงศ์. 2541. ชุมชนท้องถิ่นกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ.
โครงการพัฒนาลุ่มน้ำเหนือโดยองค์การชุมชน, เชียงใหม่

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. 2539. ภูมิปัญญาในเวศวิทยาชนพื้นเมือง : ศึกษากรณีชุมชนกะเหรี่ยงใน
ป่าหุบใหญ่เนตร. โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ, กรุงเทพฯ

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี และสุธาริน คุณผล. 2543. “คิดเชิงสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา: วิวาทะว่าด้วยเรื่อง
ทรัพยากรส่วนรวม.” ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา(บรรณาธิการ). สถานภาพไทยศึกษา: การสำรวจเชิง
วิพากษ์. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, กรุงเทพฯ

ยศ สันตสมบัติ. 2544ก. ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน
(พิมพ์ครั้งที่ 2). นพบุรีการพิมพ์, กรุงเทพฯ

ยศ สันตสมบัติ. 2544ข. มนุษย์กับวัฒนธรรม (พิมพ์ครั้งที่ 3). สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, กรุงเทพฯ

รูดี้ ลับเบอส์. 2543. “ความกรุณาหรือการแข่งขัน: ธุรกิจและการพัฒนาในศตวรรษที่ 21” ใน ปิรวรรต
กนิษฐเสน (แปล) ความกรุณาหรือการแข่งขัน: ธุรกิจและการพัฒนาในศตวรรษที่ 21 เวที
สนทนาร่วมกับองค์ทะไลลามะ. คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา และเสมสิกขาลัย, กรุงเทพฯ

เรืองเดช ศรีวรรณะ. 2531. เศรษฐศาสตร์สิ่งแวดล้อม หลักทฤษฎี และปัญหาสิ่งแวดล้อมไทย.
ภาควิชาเศรษฐศาสตร์ คณะเศรษฐศาสตร์และบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. กรุงเทพฯ

- วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ. 2535. **ไปให้พ้นยุคปฏิวัติเขียว : เบื้องหลังปัญหาการเกษตรและการแสวงหาทางเลือกใหม่**. ศูนย์เทคโนโลยีเพื่อสังคม, กรุงเทพฯ
- ศรินยา คำพิลา. 2545. **ประชาพิสัยและพัฒนาชุมชนนาอีสาน ในเสรี พงศ์พิศและวิจิต นันทสุวรรณ (บรรณาธิการ) แผนแม่บทชุมชน ประชาพิสัยและพัฒนา**. สำนักพิมพ์ภูมิปัญญาไท. กรุงเทพฯ
- ศุภจิต มโนพิโมกษ์. 2543. **“เกษตรกรรมทางเลือก: บทวิเคราะห์เชิงเศรษฐศาสตร์” วารสารเศรษฐศาสตร์เกษตร 19 (2).**
- สมพร อิศวิลานนท์. 2540. **เศรษฐศาสตร์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม: หลัก และทฤษฎี**. ภาควิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรและทรัพยากร คณะเศรษฐศาสตร์และบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, กรุงเทพฯ
- สมาคมเศรษฐศาสตร์เกษตรแห่งประเทศไทย. 2541. **การประชุมประจำปีสมาคมเศรษฐศาสตร์เกษตรแห่งประเทศไทย ประจำปี 2541**, กรุงเทพฯ
- สุธาวัลย์ เสถียรไทย. 2543. **“แนวคิดด้านเศรษฐศาสตร์นิเวศ.” ใน จัตรีทิพย์ นาถสุภา (บรรณาธิการ). สถานภาพไทยศึกษา: การสำรวจเชิงวิพากษ์**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, กรุงเทพฯ
- สุรินทร์ อ้นพรหม. 2543. **การจัดการทรัพยากรป่าไม้ร่วมของชุมชนในเขตภูเขา ลุ่มน้ำขาน จังหวัดเชียงใหม่**. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการทรัพยากร บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. กรุงเทพฯ
- องค์ทะไลลามะ. 2543. **“ความกรุณาหรือการแข่งขัน: ธุรกิจและการพัฒนาในศตวรรษที่ 21” ใน ปรีวรรต กนิษฐะเสน (แปล) ความกรุณาหรือการแข่งขัน: ธุรกิจและการพัฒนาในศตวรรษที่ 21 เวทีสนทนาร่วมกับองค์ทะไลลามะ**. คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา และเสมสิกขาลัย, กรุงเทพฯ
- อาคม เดชทองคำ. 2543. **หัวเขือกัวชน**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, กรุงเทพฯ
- อานันท์ กาญจนพันธ์. 2543ก. **“สถานภาพการวิจัยชุมชนกับการจัดการทรัพยากร: บทสังเคราะห์ผลของการศึกษา.” ใน อานันท์ กาญจนพันธ์(บรรณาธิการ). พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร กระบวนทัศน์และนโยบาย**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, กรุงเทพฯ
- อานันท์ กาญจนพันธ์. 2543ข. **“สิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร: สถานภาพการศึกษาเกี่ยวกับวิถีคิด.” ใน อานันท์ กาญจนพันธ์(บรรณาธิการ). พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร กระบวนทัศน์และนโยบาย**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, กรุงเทพฯ
- อานันท์ กาญจนพันธ์. 2544. **มิติชุมชน: วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, กรุงเทพฯ

อรรถจักร สัตยานุรักษ์. 2541. **นิเวศประวัติศาสตร์ : พรมแดนความรู้**. สำนักพิมพ์คบไฟ, กรุงเทพฯ

ฮาเซล เฮนเดอสัน. 2543. “ความกรุณาหรือการแข่งขัน: ธุรกิจและการพัฒนาในศตวรรษที่ 21” ใน ปวีวรรณ กนิษฐะเสน (แปล) **ความกรุณาหรือการแข่งขัน: ธุรกิจและการพัฒนาในศตวรรษที่ 21 เวทีสนทนาร่วมกับองค์ทะไลลามะ**. คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา และเสริมศึกษาลัย, กรุงเทพฯ

เอกสารภาษาอังกฤษ

Alfaro, L.V., 2002. **Competitiveness, Innovation and Democracy: Space for Clean Energy Within Electricity Reforms**, Department of Business Studies, Aalborg University.

Deere, C.D. & de Janvry, A. 1979. “A conceptual framework for the empirical analysis of peasants”. **American Journal of Agricultural Economics**, 61(4) Nov): 601-611.

Kay, J., 1995 . **Foundations of Corporate Success** . New York, Oxford University Press.

Maite Cabeza-Gutes. 1994. “Class Structure and Choice of Technology in an Agrarian Economy”. In John E. Roemer, ed. **Foundation of Analytical Marxist**. Cambridge University Press, Cambridge UK

Marten, G., 2001. **Human Ecology: Basic Concepts for Sustainable Development**. Earthscan, London UK.

Rhoads, S.E., 1999. **The Econmoist’s View of the World: Government, Markets & Public Policy**. Cambridge University Press, New York.

Sukkomnoed, D., 1997. **Community-based Enterprises in Rural Development Strategy: Lessons From Recent Experiences in Thailand**. M.A. Thesis, The Hague, Institute of Social Studies.